

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No. 180.PC.

Book No. 86.7(1)

N. L. 38.

MGIP Santh.—SI—30 LNL/58—9-4-59—50,000.

THE DASA-RŪPA,
OR
HINDU CANONS OF DRAMATURGY

BY DHANANJAYA;

WITH THE

EXPOSITION OF DHANIKĀ, THE AVALOKA.

EDITED BY

FITZ-EDWARD HALL, D. C. L.

FASCICULUS I.

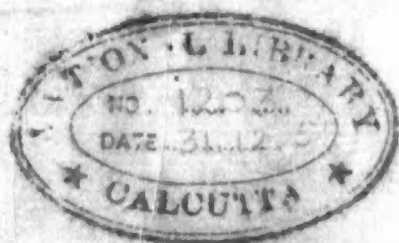

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

Presented by
Sitānath Siddhant varish
&
Harānath Sastri

HARANATH SHASTRI

दशरूपम् ।

इह सदाचारं प्रमाणयद्भिरविघ्नेन प्रकरणस्य समाप्त्यर्थ-
मिष्टयोः प्रकृताभिमतदेवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन ।

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।

मदाभोगधनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥ १ ॥

दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।

नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते सृदङ्गवदाचरति मदाभोगेन
धनध्वानो निबिडध्वनिः नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डवे उद्भूते
नृत्ते तस्मै गणेशाय नमः । अत्र खण्डश्लेषाच्छिद्यमाणोपमा-
च्छायालङ्कारः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे यथा मेघ-
ध्वनिः पुष्करायत इति प्रतीतेः ।

दशरूपानुकारेणेति । एकत्र मत्स्यकूर्मादिप्रतिमानामुद्दे-
शेनाऽन्यत्राऽनुकृतिरूपनाटकादिना यस्य भावकाः ध्यातारो

रसिकाय माद्यन्ति हृष्यन्ति तस्मै विष्णवेऽभिमताय प्रहृताय
भरताय च नमः ।

ओतुः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयते ।

कस्यचिदेव कदाचिद् दयया विषयं सरस्वती विदुषः ।
घटयति कमपि तमन्यो ब्रजति जनो येन वैदग्धीम् ॥ ३ ॥

तं कश्चिद् विषयं प्रकरणादिरूपं कदाचिदेव कस्यचिदेव
कवेः सरस्वती योजयति येन प्रकरणादिना विषयेणाऽन्यो
जनो विदग्धो भवति ।

स्वप्रवृत्तिविषयं दर्शयति ।

उद्धृत्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमान् नाव्यवेदं विरिञ्चिश्
चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।
शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्य कः कर्तुमीष्टे
नाव्यानां किन्तु किञ्चित् प्रगुणरचनया लक्षणं सङ्ग्रिपामि ॥ ४ ॥

यं नाव्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा कृतवान् यत्सम्बद्ध-
मभिनयं भरतस्यकार करणाङ्गहारानकरोत् हरस्ताण्डवमु-
द्धृतं लास्यं सुकुमारं नृत्तं पार्वतो कृतवतो तस्य सामख्येन
लक्षणं कर्तुं कः शक्तः तदेकदेशस्य तु दशरूपस्य सङ्क्षेपः
क्रियत इत्यर्थः ।

विषयैक्यप्रसक्तं पौनरुक्त्यं परिहरति ।

व्याकीर्णं मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः ।

तस्याऽर्थस्तत्पदैस्तेन सङ्ग्रिप्य क्रियतेऽञ्जसा ॥ ५ ॥

व्याकीर्णे विचित्रे विस्तोर्णे च रसशास्त्रे मन्दबुद्धीनां पुंसां
मतिमोहो भवति तेन तस्य नाव्यवेदस्याऽर्थस्तत्पदैरेव सङ्क्षिप्य
अजुष्ट्या क्रियत इति ।

इदं प्रकरणं दशरूपज्ञानफलम् । दशरूपं किम्फलमित्याह ।

आनन्दनिखन्दिषु रूपकेषु
व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः ।
योऽपीतिहासादिवदाह साधुश्च
तस्मै नमः स्वादुपराङ्मुखाय ॥ ६ ॥

तत्र केचित् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥

इत्यादिमा त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छन्ति तन्निरा-
सेन स्वसंवेद्यः परमानन्दरूपो रसास्वादो दशरूपाणां फलं
न पुनरितिहासादिवत् त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिमात्रमिति दर्शितम् ।
नम इति सोऽङ्गुष्ठम् ।

नाय्यानां लक्षणं सङ्क्षिपामीत्युक्तम् । किं पुनस्तन् नाव्य-
मित्याह ।

अवस्थानुवृत्तिर्नाय्यं

काव्योपनिबद्धधीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतुर्विधाभिनयेन
तादात्म्यापत्तिर्नाय्यम् ।

रूपं दृश्यतयोच्यते ।

तदेव नाय्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते नीलादिरूपवत् ।

रूपकं तत् समारोपाद्

इति । नट्टे रामाद्यवस्थारोपेण वर्तमानत्वात् रूपकं मुख-
चन्द्रादिवत् इत्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य इन्द्रः पुर-
न्दरः शक्र इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदा दर्शितः ।

दशधैव रसाश्रयम् ॥ ७ ॥

इति । रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम् । एवेत्यवधारणं
शुद्धाभिप्रायेण नाटिकायाः सङ्कीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

तानेव दशभेदानुद्दिशति ।

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केचामृगा इति ॥ ८ ॥

ननु ।

डोम्बो श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरासकाः ।

काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः सुखेऽपि भाणवत् ॥

इति रूपकान्तराणामपि भावादवधारणानुपपत्तिरित्याश-
ङ्काऽऽह ।

अन्यद् भावाश्रयं नृत्यं

इति । रसाश्रयान् नाट्याद् भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव । तत्र भा-
वाश्रयमिति विषयभेदान् नृत्यमिति नृतेर्गात्रविच्छेपार्थत्वेनाऽऽ-
ङ्गिकवाङ्मत्यात् तत्कारिषु च नर्तकव्यपदेशाल् लोकेऽपि चाऽत्र
प्रेक्षणीयकमिति व्यवहारान् नाटकादेरन्यन् नृत्यम् । तद्भेद-
त्वात् श्रीगदितादेरवधारणोपपत्तिः । नाटकादि च रसवि-
षयम् । रसस्य च पदार्थभूतविभावादिकसंसर्गात्मकवाक्यार्थ-

हेतुकत्वाद् वाक्यार्थाभिनयात्मकत्वं रसाश्रयमित्यनेन दर्शितम् । नाट्यमिति च नट अवस्यन्दन इति नटः किञ्चित् चलनार्थत्वात् सात्त्विकवाञ्छत्यम् । अतएव तत्कारिषु नटव्यपदेशः । यथा च गात्रविच्छेपार्थत्वे समानेऽप्यनुकारात्मकत्वेन नृत्तादन्यन् नृत्यं तथा वाक्यार्थाभिनयात्मकान् नाट्यात् पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति ।

प्रसङ्गान् नृत्तं व्युत्पादयति ।

नृत्तं ताललयाश्रयम् ।

इति । तालश्चतुष्टादिः लघो द्रुतादिः तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविच्छेपोऽभिनयशून्यो नृत्तमिति ।

अनन्तरोक्तं द्वितीयं व्याचष्टे ।

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशो तथा परम् ॥ ९ ॥

नृत्यं पदार्थाभिनयात्मकं मार्ग इति प्रसिद्धम् । नृत्तं च देशीति ।

द्विविधस्याऽपि द्वैविध्यं दर्शयति ।

मधुरोद्धतभेदेन तद् द्वयं द्विविधं पुनः ।

लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥ १० ॥

सुकुमारं द्वयमपि लास्यमुद्धतं द्वितीयमपि ताण्डवमिति । प्रसङ्गात्तस्योपयोगं दर्शयति । तच् च नाटकाद्युपकारकमिति । नृत्यस्य कचिद्वान्तरपदार्थाभिनयेन नृत्तस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादावुपयोग इति ।

अनुकारात्मकत्वेन रूपाणामभेदात् किङ्कृतो भेद इत्या-
शङ्काऽऽह ।

वस्तु नेता रसस्तेषां भेदको

इति । वस्तुभेदान् नायकभेदाद् रसभेदाद् रूपाणामन्योन्यं
भेद इति । वस्तुभेदमाह ।

वस्तु च द्विधा ।

कथमित्याह ।

तत्राऽऽधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ११ ॥

इति । प्रधानभूतमाधिकारिकं यथा रामायणे रामसी-
तावृत्तान्तः । तदङ्गभूतं प्रासङ्गिकं यथा तत्रैव विभीषणसु-
योवादिवृत्तान्त इति ।

निरुक्त्वाऽऽधिकारिकं लक्षयति ।

अधिकारः फलस्वाम्यधिकारी च तत्प्रभुः ।

तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥ १२ ॥

इति । फलेन स्वस्वामिसम्बन्धोऽधिकारः फलस्वामी चाऽधि-
कारी तेनाऽधिकारेणाऽधिकारिणा वा निर्वृत्तं फलपर्यन्ततां
नीयमानमिति वृत्तमाधिकारिकम् ।

प्रासङ्गिकं व्याचष्टे ।

प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

यस्मैतिवृत्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्तत्प्रसङ्गात् स्वप्रयोजन-
सिद्धिस्तत् प्रासङ्गिकमिति वृत्तं प्रसङ्गनिर्वृत्तेः ।

.. प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीभेदाद् द्विविधमित्याह।

.. सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक् ॥ १३ ॥

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका सुयोवादिदृत्तान्त-
वत्। पताकेवाऽसाधारणनाथकचिह्नवत् तदुपकारित्वात्। य-
दल्पं सा प्रकरी अवणादिदृत्तान्तवत्।

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति।

प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिस्त्वचकम्।

पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥ १४ ॥

प्राकरणिकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचकं रूपं पताकावद् भव-
तीति पताकास्थानकम्। तच् च तुल्येतिदृत्ततया तुल्यविशे-
षणतया च द्विप्रकारमन्योक्तिसमासेक्तिभेदात्। यथा रत्ना-
वल्याम्।

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥

यथा च तुल्यविशेषणतया।

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुरहं प्रारब्धजृम्भां क्षणाद्

आयासं असनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः।

अयोद्यालतामिमां समदूनां नारीमिवान्यां भुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

एवमाधिकारिकद्विविधप्रासङ्गिकभेदात् त्रिविधस्याऽपि त्रै-
विध्यमाह ।

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात् त्रेधाऽपि तत् त्रिधा ।

प्रख्यातमतिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ।

मिश्रं च सङ्करात् ताभ्यां दिव्यमर्त्यादिभेदतः ॥ १५ ॥

इति निगदव्याख्यातम् ।

तथेतिवृत्तस्य किं फलमित्याह ।

कार्यं त्रिवर्गस्तत् शुद्धमेकानेकानुबन्धि च ।

धर्मार्थकामाः फलम् । तच्च च शुद्धमेकैकमेकानुबन्धं
दिव्यनुबन्धं वा ।

तत्साधनं व्युत्पादयति ।

स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्वेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः पुरस्तादनेकप्रकारं विस्तारी
हेतुविशेषो बीजवद् बीजम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य
रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदेवो यौगन्धरायणव्यापारो विष्क-
म्भके न्यस्तः । यौगन्धरायणः । कः सन्देहः । दीपादन्यस्मा-
दिति पठति इत्यादिना ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ ।

इत्यन्तेन । यथा च वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीम-
क्रोधापचितयुधिष्ठिरोत्साहो बीजमिति । तच्च च महाकार्या-
वान्तरकार्यहेतुभेदादनेकप्रकारमिति ।

अवान्तरबीजस्य सञ्ज्ञान्तरमाह ।

अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥ १६ ॥

यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनानङ्गपूजापरिसमाप्ता
कथार्थविच्छेदे मत्पनन्तरकार्यहेतुदयनस्येन्दोरिवोद्बोधते ।
सागरिका । अत्रा । *कहं एमो मो उदयणणरिन्दो जस्स अहं
तादेण दिसेत्तादि । बिन्दुर्जले तैलबिन्दुवत् प्रसारित्वात् ।

इदानीं पताकाद्यं प्रसङ्गाद् व्युत्क्रमोक्तं क्रमार्थमुपसंहरन्नाह ।

बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरोक्त्यलक्षणाः ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।

अन्यदवस्थापञ्चकमाह ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशनियताग्निफलागमाः ॥ १८ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

इदमहं सम्यादयामीत्यध्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते ।

यथा रत्नावल्याम् ।

प्रारम्भोऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ

दैवे चेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।

* कथं एव स उदयननरेन्द्रः यस्याऽहं तातेन दत्तेत्तादि ।

इत्यादिना सचिवायत्तसिद्धेर्वत्सराजस्य कार्यारम्भो योग्य-
रायणमुखेन दर्शितः ।

अथ प्रयत्नः ।

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारेऽतित्वरान्वितः ॥ १८ ॥

तस्य फलस्याऽप्राप्तावुपाययोजनादिरूपश्चेष्टाविशेषः प्रयत्नः ।
यथा रत्नावल्यामालेख्याभिलेखनादिवत्सराजसमागमोपायः ।
*तद्वा विण्त्वि अस्मि दंसणुवाओ त्ति जहा तथा आलिहिअ
जधा समीहिअं करिस्समित्थादिना प्रतिपादितः ।

प्राप्याशामाह ।

ऽउपायापायशङ्काभ्यां प्राप्याशा प्राप्तिः सम्भवः ।

उपायस्याऽपायशङ्कायाश्च भावादनिर्धारितैकान्ता फल-
प्राप्तिः प्राप्याशा । यथा रत्नावल्यां ततोयेऽङ्के वेषपरिवर्ताभि-
सरणादौ समागमोपाये सति वामवदन्तालक्षणापायशङ्काया
† एवं यदि अञ्जलिवादाली विअ आअच्छिअ अल्लदो ण णद-
स्सदि वामवदन्ता इत्यादिना दर्शितत्वादनर्धारितैकान्ता
समागमप्राप्तिरुक्ता ।

नियताप्तिमाह ।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ।

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति ।

* विदू० । तथापि नास्त्यन्यो दर्शनेोपाय इति यथा तथा आलिख्य
यथा समीहितं करिष्यामि ।

† एवं यदि अञ्जलिवातालाव आगत्वा न्यतो न नेष्यति वत्सवदन्ता ।

यथा रत्नावल्यां विदूषकः । *सागरिका दुष्करं जीविस्मदि
इत्युपक्रम्य किं न उपायं चिन्तेमि । इत्यनन्तरं राजा । वयस्य
देवीप्रसादनं मुक्ता नाऽन्यमत्रोपायं पश्यामीत्यनन्तरं ह्यर्थवि-
न्दुनाऽनेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान् नियता
फलप्राप्तिः सूचिता ।

फलयोगमाह ।

समग्रफलसम्पत्तिः फलयोगो यथोदितः ॥ २० ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभचक्रवर्तितावाप्तिरिति ।

सन्धिलक्षणमाह ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासङ्ख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥ २१ ॥

अर्थप्रकृतोनां पञ्चानां यथासङ्ख्येनाऽवस्थाभिः पञ्चभिर्योगात्
यथासङ्ख्येनैव वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च सन्धयो जायन्ते ।

सन्धिसामान्यलक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनाऽन्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः ।

के पुनस्ते सन्धयः ।

मुखप्रतिमुखे गभः सावमर्शोपसंहतिः ॥ २२ ॥

* सागरिका दुष्करं जाविष्यति इत्युपक्रम्य किं न उपायं चि-
न्तेमि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥ २३ ॥

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुमुख-
सन्धिरिति व्याख्येयम् । तेनाऽत्रिवर्गफले ग्रहसनादौ रसो-
त्पत्तिहेतौरेव बीजत्वमिति । अस्य च बीजारम्भार्थयुक्तानि
द्वादशाङ्गानि भवन्ति । तान्याह ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २४ ॥

एतेषां सप्तञ्चाख्यातानामपि सुखार्थं लक्षणं कियते ।

बीजन्यास उपक्षेपः

यथा रत्नावल्यां नेपथ्ये ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

अनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखोभृतः ॥

इत्यादिना योगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतु-
भूतमनुकूलदैवं खव्यापारं बीजत्वेनोपचिप्तवानित्युपक्षेपः ।

परिकरमाह ।

तद्वाङ्मयं परिक्रिया ।

यथा तत्रैव । अन्यथा क सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः
सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे प्रवहणभङ्गमग्नौत्यतायाः फलका-

मृदत्तमित्यादिना सर्वथा स्पृशन्ति स्वामिनमभ्युदया इत्यन्तेन
बीजोत्पत्तेरेव बह्वकरणात् परिकरः ।

परिन्यासमाह ।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासे

यथा तत्रैव ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ

देवे चेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।

मिद्धेर्भ्रान्तिर्नाऽस्ति मृत्यं तथाऽपि

स्वेच्छाकारी भीत एवाऽस्मि भर्तुः ॥

इत्यनेन द्यौगन्धरायणः स्वव्यापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति
परिन्यासः ।

विलोभनमाह ।

गुणाख्यानाद् विलोभनम् ॥ २५ ॥

यथा रत्नावल्याम् ।

अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-

वास्यानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन् ।

सम्प्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवाऽऽसेवितुं

प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनखेन्दोरिवोद्गीचते ॥

इति वैतालिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरि-
कायाः समागमहेतुनुरागबीजानुगुण्येनैव विलोभनाद् विलो-
भनमिति । यथा च वेणीसंहारे ।

मन्यायस्तार्णवात्मः श्रुतकुहरवलकन्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधायदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनाऽस्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दन्दुभिस्ताडितोयम् ॥

इत्यादिनां यशोदन्दुभिरित्यन्तेन द्रौपद्या विलोभनाद् विलो-
भनमिति ।

अथ युक्तिः ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा रत्नावल्यां मयाऽपि चैनां देवीहस्ते सबद्धमानं
निलिपता युक्तमेवाऽनुष्ठितं कथितं च मया यथा बाभ्रव्यः
कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभृतिना सह कथं कथमपि
समुद्रदुत्तीर्य कोशलाच्छित्तये गतस्य ह्रमणतो घटित इत्य-
नेन सागरिकाया अन्तःपुरस्थाया वत्सराजस्य सुखेन दर्श-
नादिप्रयोजनावधारणाद् बाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः स्वना-
यकममागमहेतुप्रयोजनत्वेनाऽवधारणाद् युक्तिरिति ।

अथ प्राप्तिः ।

प्राप्तिः सुखागमः ।

इति । यथा वेणीमंहारे । चेटो । *भट्टिणि परिकुविदो
विश्वं कुमारो जह्नुयदीत्युपक्रमे । भीमः ।

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरक्तः ।

सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

* भविं परिकुपित इव कुमारो जह्यते ।

द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षं *नाथ अस्तुदपुष्पं खु एदं वञ्चणं ता
पुणो पुणो भण इत्यनेन भीमक्रोधबीजान्वयेनैवं सुखप्राप्त्या
द्रौपद्याः प्राप्तिरिति । यथा च रत्नावल्यां सागरिका श्रुत्वा
सहर्षं परिवृत्य सम्पृहं पश्यन्ती । †कथं अन्नं मे राज्ञा उद-
यणो जस्तु अहं तादेण दिष्ठा ता परप्पेमणदूमिदं मे जीविदं
एदस्तु दंसणेण वज्जमदं संजादमिति । सागरिकायाः सुखा-
गमात् प्राप्तिरिति ।

अथ समाधानम् ।

बीजागमः समाधानं

यथा रत्नावल्यां वासवदत्ता । ‡तेन हि उअण्णेहि मे उव-
अरणादं । सागरिका । भट्टिणि एदं मव्वं मज्जम् । वासव-
दत्ता । निरूपाऽऽत्मगतं अहो प्रमादो परिअणस्तु जस्तु
एव्व दंसणपहादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्तु जीव कहं दिट्ठि-
गाअरं आअदा भोदु एव्वं दाव । प्रकाशं । हंजे सागरिण
कीम तुमं अज्ज पराहीणे परिअणे मअणूमवे सारिअं मेत्तुण

* नाथ अश्रुतपूर्वमेतद्वचनं तत्पुनः पुनर्भण ।

† कथमयं स राजा उदयनो यस्याऽहं ततेन दत्ता तत् परप्रेषण-
दूषितं मे जीवितं यतस्य दर्शनेन वज्जमतं सञ्जातं ।

‡ तेन हि मे उपकरणानि उपनय । सागरिका । भट्टदारिके
यतत् सर्वं सज्जं । वासवदत्ता निरूपात्मगतं, अहो प्रमादः परि-
जनस्य यस्मै दर्शनपथात् प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्मैव कथं दृष्टिगोचरं
आगता भवेत् । एवं तावत् । प्रकाशं । चेदि सागरिके कथं
त्वमद्यप्यसाधने परिजने मदनेत्सवे सारिका मूढेहागता, तस्मा-

इहागदा ता तर्हि जीव गच्छ इत्युपक्रमे सागरिका स्वगतं
सारिका दाव मए सुसङ्गदाए हत्ये समर्पिता पेक्षितुं च मे
कुतूहलं ता अलक्षित्वा पेक्षितस्समित्यनेन वासवदत्ताया
रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात् सारिकायाः सुसङ्गता-
र्पणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपा-
दानात् समाधानमिति । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । भवतु
पाञ्चालराजतनये श्रूयतामचिरेणैव कालेन ।

चञ्चुजभ्रमितक्षण्डगदाभिघात-

मञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थानावनद्धधनश्रोणितश्रोणपाणि-

रुत्तंसंययति कचांस्तव देवि भीमः ॥

इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात् समा-
धानम् ।

अथ विधानम् ।

विधानं सुखदुःखकृत् ॥ २६ ॥

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के । माधवः ।

यान्त्या मुहुर्वालितकन्धरमाननं तद्

आवृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

तत्रैव गच्छ, इत्युपक्रमे सागरिका स्वगतं सारिका तावन्मया सुस-
ङ्गताया हस्ते समर्पिता प्रेक्षितुं च मे कुतूहलं तां कक्षाक्षता
प्रेक्षिष्ये ।

यद्विस्मयस्मितमितमस्मितान्यभावम्
 आनन्दमन्दममृतस्रवणादिवाऽभूत् ।
 तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीयम्
 अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥

इत्यनेन मालत्यवलोकनस्याऽनुरागस्य समागमहेतोर्बीजानु-
 गुण्येनैव माधवस्य सुखदुःखकारित्वाद् विधानमिति । यथा च
 वेणीसंहारे । द्रौपदी । *माध पुणोवि तुष्मेहिं अहं आश-
 च्छिअ समासासिदव्वा । भीमः ।

ननु पाञ्चालराजतनये किंभयाऽप्यलीकाश्वासनया ।

भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥

इति सङ्ग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद् विधानमिति ।

अथ परिभावना ।

परिभावोद्भूतावेश

इति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । दृष्ट्वा सविस्मयम् ।

† कथं पञ्चक्ले जीव अणङ्गो यूयं पडिच्छेदिता अहंपि इधठ्ठिद
 ज्जेव्व एं पूजइस्सं । इत्यनेन वत्सराजस्य अनङ्गरूपतया अपङ्गवा-
 दनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादङ्गतरसावेशः

* नाथ पुनरपि त्वयाहमागत्य समाश्वासयितव्या ।

† कथं प्रत्यक्ष एवानङ्गः यूयं प्रतिच्छेदिता अहमपि इह स्थितैवैवं
 पूजयिष्यामीति ।

परिभावना । यथा च वेणीसंहारे । द्रौपदी । *किं दाणिं
एषो पल्लवजलधरत्यणिदमंसलो खणे खणे समरदुन्दुभी
ताडोयदि त्ति । इति लोकोत्तरसमरदुन्दुभिध्वनेर्विस्मय-
रसावेशाद् द्रौपद्याः परिभावना ।

अथोद्भेदः ।

उद्भेदो गूढभेदनम् ।

इति । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य
वैतालिकवचसा अस्तापास्तेत्यादिनोदयनस्येत्यन्तेन बीजानुगु-
ह्येनोद्भेदनादुद्भेदः । यथा च वेणीसंहारे । आर्य किमि-
दानीमध्यवस्यति गुरुरित्युपक्रमे । नेपथ्ये ।

यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद् विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसमभृतं नृपसुताकेशाम्बरार्कषणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीमः । सहर्षम् । जृम्भतां जृम्भतां सम्प्रत्यप्रतिहतमार्यस्य क्रो-
धज्योतिरित्यनेन क्वचस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिर-
क्रोधस्योद्भेदनादुद्भेदः ।

अथ करणम् ।

करणं प्रकृतारम्भो

* किमिदानीमेव प्रलयजलधरस्तनितमांसलः खणे खणे समरदु-
न्दुभिर्लापते इति ।

. . यथा रत्नावल्याम् । * एमो दे कुसुमाञ्जलिता अमोहदंशो
मे भविस्सुमि त्ति दिट्ठं जं पेक्खिदब्बं ता जाव ण कोवि मं पे-
क्खइ ता गमिस्सुं इत्यनेनाऽनन्तराङ्कप्रकृतनिर्विघ्नदर्शनारम्भणात्
करणम् । यथा च वेणीसंहारे । तत् पाञ्चालि गच्छामो वय-
मिदानो कुरुकुलचयायेति । सहदेवः । आर्यं गच्छाम इदानीं
गुरुजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुमित्यनेनाऽनन्तराङ्क-
प्रस्तुतमानसङ्ग्रामारम्भणात् करणमिति । सर्वत्र चेहोद्देश-
प्रतिनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याऽविवक्षितत्वादिति ।

अथ भेदः ।

भेदः प्रोत्साहनामता ॥ २७ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । † नाथ मा क्वं जलसेणीपरिभ-
वुद्दीपितकोपा अणवेक्खिदसरीरा परिक्रमिस्सुध जदो अप्प-
मत्तसञ्चरणीयाइं सुणीयन्ति रिउवलाइं । भीमः । अयि
सुज्जचिये ।

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसासान्द्रमस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिष्ठतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।
स्फीतासृक्पानगोष्ठोरसदशिवशिवात्तर्यनृत्यत्कबन्धे
सङ्ग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥

* नमस्ते कुसुमायुध तदमोघदर्शने मे भविष्यसीति, दृष्टं यत्
प्रेक्षितव्यं तत् यावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तत् गमिष्यामिति ।

† नाथ मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपा अनपेक्षितशरीराः
परिक्रमिष्यथ यतोऽप्रमत्तसञ्चरणीयानि स्यूयन्ते रिपुवर्णानि ।

इत्यनेन विषलायाः द्रौपद्याः क्रोधात्साहवीजानुगुण्येनैव प्रो-
त्साहनाद् भेद इति ।

एतानि च द्वादशमुखाङ्गानि बीजारम्भद्योतकानि साक्षात्
पारम्पर्येण वा विधेयानि । एतेषामुपक्षेपपरिकरपरिन्यास-
युक्तुद्भेदसमाधानानामवश्यं भावितेति ।

अथ साङ्गं प्रतिमुखसन्धिमाह ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।

बिन्दुप्रयत्नानुगमाद्ङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ २८ ॥

तस्य बीजस्य किञ्चिद् लक्ष्यः किञ्चिदलक्ष्य इवोद्भेदः
प्रकाशनं तत् प्रतिमुखम् । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्स-
राजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य
सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिद् लक्ष्यस्य वा-
सवदत्तया च चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य
दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः प्रतिमुखसन्धिरिति । वेणीसंहारेऽपि
द्वितीयेऽङ्के भीष्मादिवधेन किञ्चिद् लक्ष्यस्य कर्णाद्यवधात्
चाऽलक्ष्यस्य क्रोधबीजस्योद्भेदः ।

सहस्रत्यगणं सवान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥
इत्यादिभिः ।

धुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने

दुर्योधनस्य च यथा गदयोत्तमके ।

तेजस्विनां समरमूर्ध्नि पाण्डवानां

ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञां ॥

इत्येवमादिभिस्त्रोद्धेदः प्रतिमुखसन्धिरिति । अस्य च पूर्वाङ्गोप-
चित्रविन्दुरूपबीजप्रयत्नार्थानुगतानि त्रयोदशाऽङ्गानि भवन्ति ।

तान्याह ।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।

नर्मद्युतिः प्रगयणं निरोधः पयुपासनम् ॥ २९ ॥

वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

रत्यर्थेहा विलासः स्याद् दृष्टनष्टानुसर्पणम् ।

परिसर्पा विधूतं स्यादरतिस्तच्छमः शमः ॥ ३० ॥

परिहासवचो नर्म धृतिस्तज्जा द्युतिर्मता ।

उत्तरा वाक् प्रगयणं हितरोधो निरोधनम् ॥ ३१ ॥

पर्युपास्तिरनुनयः पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ।

उपन्यासस्तु सोपायं वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ।

चातुर्वर्णोपगमनं वर्णसंहार इष्यते ॥ ३२ ॥

रत्यर्थेहेति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । *हिअत्र प-

सोद पसोद किं इमिणा आआसमेत्तफलेण दुल्लहजणप्पत्यणा-
णुबन्धेणेत्युपक्रमे तद्वावि आलेखगदं तं जणं कदुअ जधा समी-
हिदं करिस्सं । तद्वावि तस्स णत्थि अस्सो दंसणोवाउत्ति इत्येतै-

* हृदय प्रसीद प्रसीद किमनेन आयासमात्रफलेन दुर्लभजन-
प्रार्थनानुबन्धेन । तथापि आलेखगतं तं जनं कृत्वा यथा समीहितं
करिष्यामि । तथापि तस्य नास्त्यन्यो दर्शनेपाय इति ।

वत्सराजसमागमरतिं चिचादिजन्यामप्युद्दिश्य सागरिकाया-
स्येष्टाप्रयत्नोऽनुरागबीजानुगतो विलास इति ।

अथ परिसर्पः । दृष्टेति । यथा वेणीसंहारे । कञ्चुकी । योऽय-
मुद्यतेषु बलवत्सु अथवा किं बलवत्सु वासुदेवसहायेषु अरिषु
अद्याऽप्यन्तःपुरसुखमनुभवति । इदमपरमयथायथं स्वामिनः ।

आशस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशोस्तस्याऽपि जेता मुनेस्
तापायाऽस्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शरैः शायितः ।
प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो
बालस्याऽयमरातिलूनैधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्वधात् ॥

इत्यनेन भीष्मादिवधे दृष्टस्याऽभिमन्युवधान् नष्टस्य बलवतां पा-
ण्डवानां वासुदेवसहायानां सङ्ग्रामलक्षणविन्दुबीजप्रयत्नान्वयेन
कञ्चुकिमुखेन बीजानुसर्पणं परिसर्प इति । यथा च रत्नावल्यां सा-
गरिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य
काऽसौ काऽसावित्यादिना वत्सराजेनाऽनुसरणात् परिसर्प इति ।

अथ विधूतम् । विधूतमिति । यथा रत्नावल्याम् । साग-
रिका । *सहि अहिअं मे संतापो बाधेदि । सुसङ्गता ।
दीर्घिकातो नलिनोदलानि मृणालिकास्थानीयाऽस्या अङ्गे
ददाति । सागरिका । तानि चिपन्ती । †सहि अवणेहि
एदाइं किं अआरणे अन्ताणं आयासेसि एं भणामि ।

* सखि अहिअं मे संतापो बाधते ।

† सखि अपगम्येतानि कथमकारणमात्मानमायासयसि, ननु
भणामि ।

* दुर्लभजणानुरागो लज्जा गरुड परवशो अप्या ।

प्रियसखि विषमं प्रेमं मरणं शरणं एव एवम् ॥

इत्यनेन सागरिकाया बीजान्वयेन शीतोपचारविधूननाद् वि-
धूतम् । यथा च वेणीसंहारे भानुमत्या दुःखप्रदर्शनेन दुर्यो-
धनस्याऽनिष्टशङ्कया पाण्डवविजयशङ्कया वा रतेर्विधूननमिति ।

अथ शमः । तच्छम इति । तस्या अरतेरुपशमः शमः ।
यथा रत्नावल्याम् । राजा । वयस्याऽनया लिखितोऽहमिति यत्
सत्यमात्मन्यपि मे बद्धमानस्तत् कथं न पश्यामीति प्रक्रमे ।
सागरिका । आत्मगतम् । †हिअअं समस्तस मणोरहो वि दे
एत्तिअं भूमिं ए गदो इति किञ्चिदरत्युपशमात् शम इति ।

अथ नर्म । परिहासवच इति । यथा रत्नावल्याम् । सुसङ्ग-
ता । ‡सखि जस्स कए तुमं आअदा सो अअं पुरदो चिट्ठदि ।
सागरिका । सासूयम् । सुसङ्गदे कस्स कए अहं आअदा । सुसङ्ग-
ता । अइ अप्पसङ्गिदे एं चित्तफलअस्स ता गेण्ह एदमित्यनेन
बीजान्वितं परिहासवचनं नर्म । यथा च वेणीसंहारे । दुर्यो-
धनः । चेटोहस्तादर्घपात्रमादाय देव्याः समर्पयति । पुनर्भानु-

* दुर्लभजनानुरागो लज्जा गर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकं ।

† हृदय समाश्रयसिद्धि, मनोरथोऽपि ते एतावतीं भूमिं न गत इति

‡ सखि यस्य कृते त्वमागता सोऽयं पुरतस्त्विच्छति । सागरिक
सासूयं सुसङ्गते कस्य कृतेऽहमागता? अयि आत्मशक्तिते ननु चित्त
फलकस्य तद्गहायैतदिति ।

मती । अर्घं दत्त्वा । *हला उपनेहि मे कुसुमादं जाव अतराणं
पि देवाणं संवरिअं णिवत्तेमि हस्तौ प्रसारयति । दुर्योधनः ।
पुष्पाण्युपनयति । भानुमत्यास्तत्सर्गजातकन्याया हस्तात् पुष्पाणि
पतन्तीत्यनेन नर्मणा दुःस्वप्नदर्शनोपश्रमार्थं देवतापूजाविघ्न-
कारिणा बीजोद्घाटनात् परिहासस्य प्रतिमुखाङ्गत्वं युक्तमिति ।

अथ नर्मद्युतिः । धृतिरिति । यथा रत्नावल्याम् । सुस-
ङ्गता । †सहि अदिणिठुरा दाणिं सि तुमं जा एवं पि भट्टिणा
हत्यावलंबिदा कोवं ण मुच्चसि । सागरिका । सम्भूभङ्गमीष-
दिहस्य । सुसङ्गदे दाणिं पि ण विरमसोत्यनेनाऽनुराग-
बीजोद्घाटनान्वयेन धृतिर्नर्मजा युतिरिति दर्शितमिति ।

अथ प्रगयणम् । उत्तरेति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः ।
‡भो वयस्य दिट्ठिआ वड्डसे । राजा । सकौतुकम् । वयस्य
किमेतत् । विदूषकः । §भो एदं कुतं जं मए भणिदं तुमं
एव्व आलिहिदो को अणो कुसुमाउहव्वदेसेण णिण्हवो-
अदीत्यादिना ।

* हला उपनेय मे कुसुमानि यावदपरेषामपि देवानां सपर्यां
निवर्तयामि ।

† सहि अतिनिष्ठुरासीदानीं त्वं या एवमपि भर्त्रा हस्तावलम्बिता
कोपं न मुच्चसि । सागरिका । सम्भूभङ्गमीषदिहस्य सुसङ्गते इदानी-
मपि न विरमसि ।

‡ भो वयस्य दिट्ठ्या वर्धसे ।

§ भो एतत् खलु तत् यन्मया भक्षितं त्वमेव आलिखितः । कोऽन्यः
कुसुमायुधपदेशेन निङ्गूयते ।

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्
 किं शोषमायासि मृणालहार ।
 न सुल्लतन्तोरपि तावकस्य
 तचाऽवकाशो भवतः किमु स्यात् ॥

इत्यनेन राजविदूषकसागरिकासुसङ्गतानामन्योन्यवचनेनोत्त-
 रोत्तरानुरागबीजोद्घाटनात् प्रगयणमिति ।

अथ निरोधः। हितरोध इति। यथारत्नावल्याम्। राजा। धिक्पूर्वम्।
 प्राप्ता कथमपि दैवात् कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।
 रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंशिता भवता ॥

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ता-
 प्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधान् निरोधनमिति ।

अथ पर्युपासनम्। पर्युपास्त्रिरिति। यथारत्नावल्याम्। राजा।
 प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते
 करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।
 न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा ।
 किमेतस्मिन् वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥

इत्यनेन चित्रगतयोर्नायकयोर्दर्शनात् कुपिताया वासवदत्ता-
 या अनुनयनं नायकयोरनुरागोद्घाटान्वयेन पर्युपासनमिति ।

अथ पुष्पम्। पुष्पमिति। यथारत्नावल्याम्। राजा।
 सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति। विदूषकः। *भो
 एसा अपुष्पा सिरी तए समासादिदा । राजा। वयस्य सत्यम्।

* भो-एषा अपूर्वा श्रीः तया समासादिता ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्वत्येष स्वेदच्छद्माभ्युदयः ॥

इत्यनेन नायकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरा-
गोद्घाटनात् पुष्यम् ।

अथोपन्यासः । उपन्यास इति । यथा रत्नावल्याम् । सु-
सङ्गता । * भट्टा अलं सङ्गाए मएवि भट्टिणो पसाएण
कीलिदं एव ता किं कलाभरणकेण अदोवि मे गह्ओ
पसाओ जं कीस तए अहं एत्थ आलिहिअ त्ति कुविआ
मे पिअसही साअरिआ क्षा पसादोअदु इत्यनेन सुसङ्गता-
वचसा सागरिका मया लिखिता सागरिकया च त्वमिति
सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोद्भेदादुपन्यास इति ।

अथ वज्रम् । वज्रमिति । यथा रत्नावल्याम् । वामवदत्ता ।
फलकं निर्दिश्य । † अज्जउत्त एसावि जा तुह समोवे एदं किं
वसन्तअस्स विष्ठाणं । पुनः अज्जउत्त ममावि एदं चित्तकम्म पे-
क्खन्तीए सीसवेअणा ममुप्पणा इत्यनेन वामवदत्तया वत्सरजस्य
सागरिकानुरागोद्भेदनात् प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानं वज्रमिति ।

अथ वर्णमंदारः । चातुर्वर्णेति । यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

* भर्तरणं शङ्कया मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव तत् किं
कर्णाभरणेन । असावपि मे गुरुः प्रसादः यत् कथं त्वयाहमत्रालिखि-
तेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका तत् प्रसाद्यतां ।

† आर्यपुत्र, यथापि या तव समीपे । एतत् किं वसन्तकस्य वि-
ज्ञानं । आर्यपुत्र, ममापि एतत् चित्रकर्म पश्यन्त्याः शीर्षवेदना
समुत्पन्ना ।

परिषदियमृषीणामेष वृद्धो युधाजित्

सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याचकस्ते ॥

इत्यनेन ऋषिचित्रियामात्यादीनां मङ्गलानां वर्णानां वचसा
रामविजयाशंसिनः परशुरामदुर्णयम्याऽद्रोहयाज्ञादारेणोद्धे-
दनाद् वर्णसंहार इति ।

एतानि च त्रयोदश प्रतिमुखाङ्गानि मुखसन्ध्युपचिप्रबिन्दु-
लक्षणावान्तरबीजमहाबीजप्रचक्षानुगतानि विधेयानि । एतेषां
च मध्ये परिसर्पप्रश्नमवज्जोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम् । इतरेषां
यथासम्भवं प्रयोग इति ।

अथ गर्भमन्त्रिमाह ।

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्याऽन्वेषणं मुहुः ।

द्वादशाङ्गः पताका स्यान् न वा स्यात् प्राप्तिसम्भवः ॥ ३३ ॥

प्रतिमुखसन्धौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया श्लोकोद्भिन्नस्य बीजस्य
सविशेषोद्धेदपूर्वकः सान्तराद्यो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः
पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवाऽन्वेषणं वारंवारं सोनिर्धारितैकान्त-
फलप्राप्त्याशात्मको गर्भमन्त्रिरिति । तत्र चैतर्गिकत्वेन प्रा-
प्तायाः पताकायाः अनियमं दर्शयति । पताका स्यान् नवे-
त्यनेन । प्राप्तिसम्भवस्तु स्यादेवेति दर्शयति । स्यादिति । यथा
रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन
तद्वेषपरिग्रहसागरिकाभिमरणोपायेन च विदूषकवचसा सा-

गरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं पुनर्वासवदत्तयाविच्छेदः पुनः गान्धि-
पुनर्विच्छेदः पुनरपायनिवारणोपायान्वेषणं नाऽस्ति देवी-
प्रसादनं मुक्ताऽन्य उपाय इत्यनेन दर्शितमिति । स च दाद-
शाङ्गो भवति ।

तान्युद्दिशति ।

अभूताहरणं मार्गा रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्गच्छन्नाऽनुमानं च तोटकाधिवले तथा ॥ ३४ ॥

उद्देगसम्भ्रमात्तेषां लक्षणं च प्रणीयते ।

इति । यथोद्देशं लक्षणमार्हं ।

अभूताहरणं कथं

इति । यथा रत्नावल्याम् । *साधु रे अमच वसन्तअ साधु ।
अदिसदो तए अमचो जोगन्धराअणो इमाए सन्धिविग्रह-
चिन्ताए इत्यादिना प्रवेशकेन गृहीतवासवदत्तावेषायाः सा-
गरिकाया वत्सराजाभिसरणं कथं विदूषकसुसङ्गताकृतका-
ञ्चनमालानुवाददारेण दर्शितमित्यभूताहरणम् ।

अथ मार्गः ।

मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम् ॥ ३५ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । †दिट्ठिआ वड्डसि
समीहिदभधिकाए कज्जसिद्धीए । राजा । वयस्य कुशलं प्रि-

* साधु रे अमात्य वसन्तक साधु । अतिशयितस्त्वयामात्यो यौग-
न्धरायणोऽनया सन्धिविग्रहचिन्तया ।

† दिट्ठ्या वर्धसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्ध्या ।

वाचाः । विदूषकः । *अदूरेण सञ्जं क्खेव्व पेक्खिअ जाणिहिमि ।
 राजा । दर्शनमपि भविष्यति । विदूषकः । सगर्वम् । †कीस
 ण भविस्सदि जस्स दे उवहमिदविहप्फदिबुद्धिविह्वो अहं
 अमच्चो । राजा । तथापि कथमिति आतुमिच्छामि । विदू-
 षकः । कर्णे कथयत्येवमित्यनेन यथा विदूषकेण सागरिका-
 समागमः सूचितः तथैव निश्चितरूपो राज्ञे निवेदित इति
 तत्त्वार्थकथनान् मार्ग इति ।

अथ रूपम् ।

रूपं वितर्कवद् वाक्यं

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । अहो किमपि काञ्चिज-
 नस्य खगटद्विणीसमागमपरिभाविनोऽभिनवं जनं प्रति पच-
 पातः । तथाहि ।

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता
 घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान् न पयोधरौ ।
 वदति बज्रशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो
 रमयति ततरां सङ्केतस्या तथापि हि कामिनी ॥

कथं चिरयति वसन्तकः । किन्तु खलु विदितः स्यादयं
 वृत्तान्तो देव्या इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्याशानुगुणेनैव
 देवीशङ्कायाश्च वितर्काद् रूपमिति ।

* अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि ।

† कथं न भविष्यति यस्य ते उपहसितदहस्यातिबुद्धिविभवेऽह-
 ममात्मः ।

अथोद्गाहरणम् ।

सोत्कर्षं स्यादुदाहृतिः ।

इति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । सहर्षम् । ह्री ह्री
*भो कोसंवीरज्जलाहेणावि ण तादिमो वञ्चस्सुस्स परितोमो
आसि यादिमो मम सञ्जासादो पिञ्चवञ्चणं सुणिञ्च भविस्सुदि
त्ति तक्केमोत्यनेन रत्नावलीप्राप्तिवार्ताऽपि कोशाम्बोराज्य-
लाभादतिरिच्यत इत्युत्कर्षाभिधानादुदाहृतिरिति ।

अथ क्रमः ।

क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिर्

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । उपनतप्रियासमाग-
मोत्सवस्याऽपि मे किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति चेतः । अथवा ।

तीव्रः स्मरसन्तापो न तथाऽऽदौ बाधते यथाऽऽसन्ने ।

तपति प्रावृषि सुतरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥

इति । विदूषकः । आकर्ण्य । †भोदि सागरिण एमो पिञ्च-
वञ्चस्सो तुमं क्वेव उद्दिमिञ्च उक्कण्ठाणिञ्चरं मन्नेदि ता नि-
वेदेमि मे तुहागमणमित्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागम-
मभिलषत एव भ्रान्तसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमः ।

अथ क्रमान्तरं मतभेदेन ।

* भोः कोशाम्बोराज्यलाभेनापि न तादृशो वयस्यस्य परितोष
आसीद्यादृशो मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि ।

† भवति सागरिके एष प्रियवयस्यः त्वामेवोद्दिश्य उक्कण्ठानिर्भरं
मन्त्रयति तन्निवेदयामि तस्मै तवागमनं ।

भावज्ञानमथाऽपरे ॥ ३६ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । उपसृत्य । प्रिये सागरिके ।

श्रीतांशुमुखमुत्पले तव दृष्टौ पद्मानुकारौ करौ

रत्नागर्भनिभं तवोरुयुगलं बाह्व मृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान् निःशङ्कमालिङ्गमाम्

अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह्ये हि निर्वापय ॥

इत्यादिना इह तदप्यस्येव बिम्बाधर इत्यन्तेन वासवदत्तया
वत्सराजभावस्य ज्ञातत्वात् क्रमान्तरैर्मिति ।

अथ सङ्ग्रहः ।

सङ्ग्रहः सामदानोक्तिर्

इति । यथा रत्नावल्याम् । साधु वयस्य साधु इदं ते पारि-
तोषिकं कटकं ददामीत्याभ्यां सामदानाभ्यां विदूषकस्य साग-
रिकासमागमकारिणः सङ्ग्रहात् सङ्ग्रह इति ।

अथाऽनुमानम् ।

अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा ।

यथा रत्नावल्याम् । राजा । धिङ् मूर्खं त्वत्कृत एवाऽय-
मापतितोऽस्माकमनर्थः । कुतः ।

समारूढा प्रीतिः प्रणयबद्धमानात् प्रतिदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

प्रिया मुञ्चत्यस्य स्फुटमसहनाजीवितमसौ

प्रकटस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ॥

विदूषकः । * भो वयस्य वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि । सागरिका उवाच दुष्करं जीविष्यतीति तर्कयामि ।
त्यत्र प्रकृतप्रेमस्खलनेन सागरिकानुरागजन्येन वासवदत्ताया
मरणाभ्युदयमनुमानमिति ।

अथाऽधिवलम् ।

अधिवलमभिसन्धिः

इति । यथा रत्नावल्याम् । काञ्चनमाला । † भट्टिणि दंष्ट्रां
सा चित्तशालिका ता वसन्तकस्य सखं करोमि क्लोष्टिकां ददाति
इत्यादिना वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां सागरिकासमङ्गता-
वेषाभ्यां राजविदूषकयोरभिसन्धीयमानत्वादधिवलमिति ।

अथ तोटकम् ।

संरब्धं तोटकं वचः ॥ ३७ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता । उपसृत्य । ‡ अज्ज-
उत्त जुत्तमिणं सरिसिगिणं । पुनः सरोपम् । § अज्जउत्त
उट्ठेहि किं अज्जवि आहिजार्इए सेवादुःखमणुभवीअदि कञ्च-
णमाले एदेण ज्जेव पासेण वन्धिअ आणेहि एणं दुट्ठवन्हणम् ।
एदं पि दुट्ठकल्लं अग्गदो करेहि इत्यनेन वासवदत्ता

* भोः वयस्य वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि । सागरिका
पुनर्दुष्करं जीविष्यतीति तर्कयामि ।

† हे भट्टदारिके इयं सा चित्तशालिका तत् वसन्तकस्य दंष्ट्रां
करोमि ।

‡ आर्यपुत्र युत्तमिदं सदृशमिदं ।

§ आर्यपुत्रोत्तिष्ठ किमद्यापि आभिजात्याः सेवादुःखमनुभूयते ।
काञ्चनमाले एतेनैव पाशेन बद्धानयैनं दुष्टब्राह्मणं । एतामपि दुष्ट-
कन्यकरमयतः कुरु ।

संरम्भवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेनाऽनियुक्तप्राप्तिका-
रणं तोटकमुक्तम् । यथा च वेणीसंहारे ।

प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य श्रेष्ठे निशाम् ।
इत्यादिना ।

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
इत्यन्तेनाऽन्योन्यं कर्णाश्रयत्वात्तोः संरम्भवचसा सेनाभेदकारिणा
पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति । ग्रन्थान्तरे तु ।

तोटकस्याऽन्यथाभावं ब्रुवतेऽधिवलं बुधाः ।
यथा रत्नावल्याम् । राजा । देवि एवमपि प्रत्यच्छृष्टव्यलोकः
किं विज्ञापयामि ।

आतासतामपनयामि विलक्ष एव
लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।
कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे
हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥

संरम्भवचनं यत् तु तोटकं तदुदाहृतम् ।
यथा रत्नावल्याम् । राजा । प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।
वासवदत्ता । अश्रूणि धारयन्ती । *अज्जउत्त मा एवं भण
अलसङ्कन्ताइं खु एदाई अक्खराइं त्ति । यथा च वेणीसंहारे ।
राजा । अये सुन्दरक कच्चित् कुशलमङ्गराजस्य । पुरुषः ।
†कुशलं शरीरमेत्तकेण । राजा । किं तस्य किरोटिणा हता

* आर्यपुत्र मैवं भण अन्यसंक्रान्तानि खलु एतान्यङ्गराजोति ।

† कुशलं शरीरमात्रकेण ।

धारेयाः । जतः सारथिः । भग्नो वा रथः । पुरुषः । *देव
ए भग्नो रथो भग्नो से मणोरथो । राजा । ससम्भ्रमम् ।
कथमित्येवमादिना संरम्भवचसा तोटकमिति ।

अथोद्देगः ।

उद्देगोऽरिक्ता भीतिः

यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । आत्मगतम् । †कहं अ-
किदपुलेहिं अत्तणो इच्छाए मरिउं पि ए पारीअदि । इत्यनेन
वासवदत्तातः सागरिकाया भयमित्युद्देगः । यो हि यस्याऽप-
कारी स तस्याऽरिः । यथा च वेणीसंहारे । सूतः । श्रुत्वा
संभयम् । कथमासन्न एवाऽसौ कौरवराजपुत्रमहावनोत्पात-
मारुतो मारुतिरनुपलब्धसञ्ज्ञश्च महाराजः । भवतु दूरमप-
हरामि खन्दनम् । कदाचिदयमनार्यो दुःशासन इवाऽस्मि-
न्नयनार्यमाचरिष्यतीति अरिक्ता भीतिरुद्देगः ।

अथ सम्भ्रमः ।

शङ्कात्रासौ च सम्भ्रमः ।

यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । पश्यन् । ‡का उण एसा ।
ससम्भ्रमम् । कथं देवी वासवदत्ता अत्ताणं वावादेदि ।
राजा । ससम्भ्रममुपसर्पन् । काऽसौ काऽसावित्यनेन तत्त्वव-
दत्ताबुद्धिगृहीतायाः सागरिकाया मरणाशङ्कया सम्भ्रम

* देव न भग्नो रथः, भग्नोऽस्य मनोरथः ।

† कथमकृतपुण्यैरात्मन इच्छया मर्तुमपि न शक्यते ।

‡ का पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्तात्मानं व्यापादयति ।

इति । यथा च वेणीसंहारे । नेपथ्ये कलकलः । अयत्यामा ।
सुसम्भ्रमम् । मातुल मातुल कष्टं एष भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः
किरीटी समं शरवर्षैर्दुर्याधनराधेयावभिद्रवति । सर्वथा पीतं
शोणितं दुःशासनस्य भीमेनेत्याशङ्का । तथा प्रविश्य सम्भ्रान्तः
सप्रहारः स्रुतः । चायतां चायतां कुमार इति चासः ।
इत्येताभ्यां चासशङ्काभ्यां दुःशासनद्रोणवधसूचकाभ्यां पाण्डव-
विजयप्राप्त्याशान्वितः सम्भ्रम इति ।

अथाऽऽक्षेपः ।

गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥

यथा रत्नावल्याम् । राजा । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्ता
नाऽन्यमत्रोपायं पश्यामि । पुनः क्रमान्तरे सर्वथा देवीप्रसा-
दनं प्रति निष्प्रत्याशोभूताः स्मः । पुनस्तत् किमिह स्थितेन
देवीमेव गत्वा प्रसादयामीत्यनेन देवीप्रसादायत्ता साग-
रिकासमागमसिद्धिरिति गर्भबीजोद्भेदादाक्षेपः । यथा च
वेणीसंहारे । सुन्दरकः । *अहवा किमेत्य देवं उन्मालहामि
तस्म क्व एदं णिभृच्छिदविदुरवन्नवीभ्रस्त परिभृदपिदा-
महहिदोवदेसङ्कुरस्त सउणिप्पोक्काहणारूढमूलस्त कूडविस-
साहिणो पञ्चालीकेसगहणकुसुमस्त फलं परिणमेदि ।

* अथवा किमत्र दैवमुपालभामि तस्य खल्वेतत् निर्भर्त्सितविदुर-
वचनबीजस्य परिभृतपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शूकुनिप्रोत्साहना-
रूढमूलस्य कूटविवशाखिनो पाञ्चालीकेसगहणकुसुमस्य फलं परि-
णमति ।

इत्यनेन बीजमेव फलोन्मुखतयाऽऽचिष्यत इत्याक्षेपः ।

एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्राप्याशाप्रदर्शकत्वेनोपनिबन्ध-
नीयान्येषां च मध्ये अभ्रुताहरणमार्गतोटाधिवलाक्षेपाणां प्रा-
धान्यम् । इतरेषां यथासम्भवं प्रयोग इति साङ्गे गर्भसन्धिक्तः ।
अथाऽवमर्शः ।

क्रोधेनाऽवमृशेद् यत्र व्यसनाद् वा विलोभनात् ।

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शोऽङ्गसङ्गदः ॥ ३८ ॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम् । तच्च क्रोधेन वा व्यस-
नाद् वा विलोभनेन वा भवितव्यमनेनाऽर्थेनेत्यवधारितैका-
न्तफलप्राप्त्यवसायात्मागर्भसन्ध्युद्भिन्नबीजार्थसम्बन्धो विमर्शोऽव-
मर्शः । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । अग्निविद्रवपर्यन्तो वासव-
दत्ताप्रसक्ता निरपायरत्नावलीप्राप्त्यवसायात्मा विमर्शो दर्शि-
तः । यथा च वेणीसंहारे । दुर्योधनरुधिराक्तभीमसेनागम-
पर्यन्तः ।

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते

कर्णाशीविषभोगिनि प्रश्नमिते श्लेऽपि याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये

सर्वे जीवितसंश्रयं वयममो वाचा समारोपिताः ॥

इत्यत्र खल्पावशेषे जय इत्यादिभिर्विजयप्रत्यर्थिसमस्तभीष्मादि-
महारथवधादवधारितैकान्तविजयावमर्शनादवमर्शनं दर्शित-
मित्यवमर्शसन्धिः ।

तस्याऽङ्गसङ्ग्रहमाह ।

तत्राऽपवादसम्प्लौ विद्रवद्रवशक्तयः ।

द्युतिः प्रसङ्गच्छलनं व्यवसायो विरोधनम् ।

प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ॥ ४० ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

दोषप्रख्यापवादः स्यात्

यथा रत्नावल्याम् । सुसङ्गता । * सा खलु तवस्मिणी भट्टि-
णी उज्जद्विणि णीअदिन्ति पवादं करिअ उवत्थिदे अद्दुरत्ते ण
आणीअदि कहिंपि णीदेत्ति । विदूषकः । सोद्देशम् । † अदि-
णिग्घणं क्व कधं देवीए । पुनः । भो वयस्स मा खलु अल्लधां
सम्भावेहि । सा खलु देवीए उज्जद्विणीए पेसिदा । अदो अप्पिअं
त्ति कहिदं । राजा । अहो निरनुगेधा मयि देवीत्यनेन
वासवदत्तादोषप्रख्यापनादपवादः । यथा च वेणीसंहारे ।
युधिष्ठिरः । पाञ्चालक कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कै-
रवापसदस्य पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशस्यर्षपातकप्रधानहेतुरुपलब्ध इति दुर्यो-
धनस्य दोषप्रख्यापनादपवाद इति ।

* सा खलु तवस्मिनी भट्टारिकया उज्जयिनी नोयत इति प्रवादं
कृत्वा उपस्थितेऽर्धरात्रे नानोयते कुत्रापि नीतेति ।

† अतिनिर्घृणं खलु कथं देया । भो वयस्य मा खलु अन्यथा
सम्भाव्य । सा खलु देया उज्जयिन्यां प्रेषिता । अतोऽप्ययमिति
कथितं ।

अथ सम्फोटः ।

सम्फोटो रोषभाषणम् ।

इति । यथा वेणीसंहारे । भो कौरवराज कृतं बन्धुनाशदर्शन-
मन्युना मैवं विषादं कृथाः । पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाह-
मसहाय इति ।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।

दंशितस्यान्तश्चक्षुस्तस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥

इत्थं श्रुत्वाऽसृयात्मिकां निक्षिप्य कुमारयोर्दिष्टिमुक्तवान् धा-
र्तराष्ट्रः ।

कर्णदुःशासनवधात् तुल्यावेव युवां मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं तमेव प्रियसाहसः ॥

इत्युत्थाय च परस्परक्रोधाधिष्ठेपपरुषवाक्कलहप्रस्तावितघोर-
सङ्ग्रामावित्यनेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यरोषसम्भाषणाद् वि-
जयबीजान्वयेन सम्फोट इति ।

अथ विद्रवः ।

विद्रवो वधबन्धादिर्

यथा कलितरामे ।

येनाऽऽवृत्त्य मुखानि सामपठतामत्यन्तमायामितं

बाले येन हताक्षसूत्रवलयप्रत्यर्पणैः क्रीडितम् ।

युष्माकं हृदयं स एष विशिखैरापूरितांसखलो ।

मूर्च्छाघोरतमः प्रवेशविवशो बध्ना सर्वो नीयते ॥

यथा च रत्नावल्याम् ।

हर्म्याणां हेमशृङ्गत्रियमिव शिखरैरर्चिषामादधानः
 सान्द्रोद्यानद्रुमायम्लपनपिण्डुनितात्यन्ततीव्राभिंतापः ।
 कुर्वन् क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातैर्
 एष श्लोषार्तयोषिज्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥
 इत्यादि । पुनर्वासवदत्ता । *अज्जउत्त ए क्लु अहं अत्तणो का-
 रणादो भणामि । एसा मए णिग्घिण्हिअन्नाए सज्जदा साग-
 रिअा विवज्जदि इत्यनेन सागरिकावधबन्धाग्निभिर्विद्रव इति ।
 अथ द्रवः ।

द्रवो गच्छतिरस्कृतिः ॥ ४१ ॥

इति । यथोत्तरचरिते ।

दृढास्त्रेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु जं वर्तते
 सुन्दस्त्रोदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
 यानि त्रीणकुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
 यद् वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तचाऽप्यभिज्ञो जनः ॥
 इत्यनेन लवो रामस्य गुरोस्तिरस्कारं कृतवानिति द्रवः । यथा
 च वेणीसंहारे । युधिष्ठिरः । भगवन् कृष्णायज सुभद्राभ्रातः ।
 ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता चचियाणां न धर्मो
 रुढं सख्यं तदपि गणितं नाऽनुजस्याऽर्जुनेन ।
 तुल्यः कामं भवतु भवतः श्रिययोः स्नेहबन्धः
 कोऽयं पन्था यदसि विगुणो मन्दभाग्ये मथीत्यम् ॥

* अर्थपुत्र न खलु अहमात्मनः कारणाद् भणामि । एषां मय
 निर्दण्डदयया संयता सागरिका विपद्यते ।

इत्यादिना बलभद्रं गुरुं युधिष्ठिरस्तिरस्त्रतवानिति द्रवः ।

अथ शक्तिः ।

विरोधशमनं शक्तिस्

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा ।

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याऽधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यापत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदन्या यथा

प्रक्षाल्येव तथैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥

इत्यनेन सागरिकालाभविर्वाधिवासवदत्ताकोपोपशमनात् श-

क्तिः । यथा चोत्तरचरिते । लवः प्राह ।

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रमो निर्द्विधनस्

तदौद्धत्यं काऽपि व्रजति विनयः प्रकथयति माम् ।

झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अथ द्युतिः ।

तर्जनेद्वेजने द्युतिः ।

यथा वेणीसंहारे । एतच् च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य

सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्तमुद्गान्तमलिलचरशतसङ्कुलं चा-

सोदृत्तनक्रयाहमालोड्य सरः सलिलं भैरवं च गर्जित्वा कुमार-

वृकोदरेणाऽभिहितम् ।

जम्बेन्दारमले कुले व्यपदिशस्यद्याऽपि धत्ते गदां

मां दुःशासनकोष्णशोणितसुराक्षीवं रिपुं भाषसे ।

दर्पाभो मधुकैटभद्विवि हरावप्युद्धतं चेष्टमे

मत्तासान् नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥

इत्यादिना त्यक्तोत्थितः सरभसमित्यनेन दुर्वचनजलावलोड-
नाभ्यां दुर्योधनतर्जनोद्देजनकारिभ्यां पाण्डवविजयानुकूल-
दुर्योधनोत्थापनहेतुभ्यां भीमस्य द्युतिरुक्ता ।

अथ प्रसङ्गः ।

गुरुकीर्तनं प्रसङ्गश्च

इति । यथा रत्नावल्याम् । देव याऽसौ सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता
रत्नावली नामाऽऽद्युन्नतो वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय
पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्तेत्यनेन रत्नावल्या साभानुकूलाभि-
जनप्रकाशिना प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनेन प्रसङ्गः । तथा मृच्छकटि-
कायाम् । चाण्डालकः । *एष सागलदत्तस्य सुभ्रो अज्जविण
दत्तस्य णन्नु चालुदत्तो वावादिदुं वज्जद्विण्णं णीअदि ।
एदेष किल गणिआ वसन्तसेणा सुवणलोभेण वावादिदत्ति ।
चारुदत्तः ।

मखशतपरिपूतं गोचमुद्भासितं यत्

सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।

मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्

तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥

* एष सागुरदत्तस्य सुत आर्यविनयदत्तस्य नप्ता चरुदत्तो व्यापा-
दयितुं बध्यस्थानं नीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्ण-
लोभेन व्यापादितेति ।

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलं प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ।

अथ कलनम् ।

कलनं चाऽवमाननम् ॥ ४५ ॥

यथा रत्नावल्याम् । राजा । अहो निरनुरोधा मयि देवो-
त्यनेन वासवदत्तया इष्टासम्पादनाद् वत्सराजस्याऽवमाननाच्
कलनम् । यथा च रामाभ्युदये सीतायाः परित्यागेनाऽव-
माननाच् कलनमिति ।

अथ व्यवसायः ।

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः

• यथा रत्नावल्याम् । ऐन्द्रजालिकः ।

* किं धरणीं मिश्रङ्को आश्रमे महिधरो जले जलणो ।

मज्जहन्मि पश्रोसे दाविज्जु देहि आणत्ति ॥

अथवा किं वज्जणा जल्पिण ।

मज्ज पदस्स एसा भणामि हिअण्ण जं महसि दडुं ।

तं ते दावेमि फुडं गुरुणो मन्तप्पहावेण ॥

इत्यनेनैन्द्रजालिको मिथ्याग्निसम्भ्रमोत्थापनेन वत्सराजस्य हृद-
यस्थसागरिकादर्शनानुकूलं स्वशक्तिमाविष्कृतवान् । यथा च
वेणीसंहारे ।

* किं धरण्यां मृगाङ्गः, आकाशे महीधरो, जले ज्वलनः ।

मथ्याङ्गे प्रदोषो दर्शयतां देहि आणत्ति ॥

अथवा किं वज्जजा जल्पितेन ।

मम प्रतिज्ञैवा भणामि हृदयेन यद् वाक्यसि द्रष्टुं ।

तत्ते दर्शयामि स्फुटं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥

नूनं तेनाऽद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा
बध्यते केशपाशस्ते स चाऽस्याऽऽकर्षणे क्षमः ॥

इत्यनेन युधिष्ठिरः स्वदण्डशक्तिमाविष्करोति ।

अथ विरोधनम् ।

संरब्धानां विरोधनम् ।

इति । यथा वेषीसंहारे । राजा । रे रे मरुत्तनय किमेवं
वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म स्नाघसे । अपि च ।

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पञ्चोक्तस्य राज्ञस्तयोर्वा

प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपते राज्ञया द्यूतदासी ।

अस्मिन् वैरानुबन्धे तव किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्राः

बाह्वीर्वीर्यातिसारद्रविणगुरुमदं मामजिलैव दर्पः ॥

भीमः क्रोधं नाटयति । अर्जुनः । आर्य प्रसोद किमत्र क्रोधेन ।

अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्नो न कर्मणा ।

इतश्चाहशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥

भीमः । अरे भरतकुलकलङ्क ।

अद्यैव किं न विसृजेयमहं भवन्तं

दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन् ।

विव्रं गुरु न कुरुतो यदि मत्कराय-

निर्भिद्यमानरणितास्थिनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च मूढ ।

शोकं स्तीवन् नयनसलिलैर्यत् परित्याजितौऽसि

भ्रातुर्वचस्यलविदलने यच्च साक्षीकृतौऽसि ।

आसीदेतत् तव कुनृपतेः कारणं जीवितस्य
 क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥
 राजा । दुरात्मन् भरतकुलापसद पाण्डवपशो नाऽहं भवानिव
 विकृत्यनाप्रगल्भः । किन्तु ।

द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवास्त्रां रणाङ्गणे ।
 मङ्गदाभिन्नवचोस्त्रिवेणिकाभङ्गभोषणम् ॥
 इत्यादिना संरम्भयोर्भीमदुर्योधनयोः स्वशक्त्युक्तिर्विरोधनमिति ।
 अथ प्ररोचना ।

सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात् प्ररोचना ।

यथा वेणीसंहारे । पाञ्चालकः । अहं च देवेन चक्रपाणि-
 नेत्युपक्रम्य कृतं मन्देहेन ।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकायते
 कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्ज्वलते च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।
 रामे श्रातकुठारभासुरकरे चचद्रुमोच्छेदिनि
 क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः मंशयः ॥
 इत्यादिना मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति । देवो युधिष्ठिर इत्य-
 क्तेन द्रौपदीकेशसंयमनयुधिष्ठिरराज्याभिषेकयोर्भाविनोरपि
 सिद्धत्वेन दर्शिका प्ररोचनेति ।

अथ विचलनम् ।

विकृत्यना विचलनम्

यथा वेणीसंहारे । भीमः । तात अम्भ ।

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
दृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवाऽयम् ॥

अपि च । तात ।

चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भक्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाऽञ्चति ॥

इत्यनेन विजयबीजानुगतस्वगुणाविष्करणाद् विचलनमिति ।

यथा च रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः ।

देव्या मद्वचनात् यथाऽभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा

सा देवस्य कलत्रसङ्घटनया दुःखं मया स्थापिता ।

तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः

सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥

इत्यनेनाऽन्यपरेणाऽपि यौगन्धरायणेन मया जगत्स्वामित्वा-
नुबन्धी कन्यालाभो वत्सराजस्य कृत इति स्वगुणानुकीर्तनात्
विचलनमिति ।

अथाऽऽदानम् ।

आदानं कार्यसङ्गृहः ॥ ४३ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । भीमः । ननु भो समन्तपञ्चक-
सञ्चारिणः ।

रक्षो नाऽहं न भूतं रिपुरुधिरजलाज्ञाविताङ्गः प्रकामं

निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं तस्-
त्रासेनानेन लीनेर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥

इत्यनेन समस्तरिपुवधकार्यस्य सङ्गृहीतत्वादादानम् । यथा च
रत्नावल्याम् । सागरिका । दिशोऽवलोक्य । *दिट्टिआ सम-
न्तादो पञ्जलिदो भञ्जवं ऊञ्जवहो अञ्ज करिस्सदि दुक्खावसाण-
मित्यनेनाऽन्यपरेणाऽपि दुःखावसानकार्यस्य सङ्गृहादादानम् ।
यथा च जगत्सामित्वलाभः प्रभोरिति दर्शितमेवमित्येतानि
चयोदशाऽवमर्शाङ्गानि । तत्रैतेषामपवादशक्तिव्यवसायप्ररोच-
नादानानि प्रधानानीति ।

अथ निर्वहणसन्धिः ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ ४४ ॥

यथा वेणीमंहारे । कञ्चुकी । उपसृत्य सहर्षम् । महा-
'राज वर्धसे वर्धसे अयं खलु कुमारभीमसेनः सुबोधनक्षतजारु-
णीकृतसकलशरोरो दुर्लक्ष्यकिरित्यादिना द्रौपदीकेशसंय-
मनादिमुखसन्ध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेका-
र्थतया योजनम् । यथा च रत्नावल्यां सागरिकारत्ना-
वल्लीवसुभूतिबाभ्रव्यादीनामर्थानां मुखसन्ध्यादिषु प्रकीर्णानां
वत्सराजैककार्यार्थत्वम् । वसुभूतिः । सागरिकां निर्वर्णाऽप-

* दिट्ठा समन्तात् प्रज्वलितो भगवान् ऊतवहोऽयं करिष्यति
दुःखावसानं ।

वार्थं । बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या इत्यादिना दक्षिंतमिति
सिर्वहणसन्धिः ।

अथ तदङ्गानि ।

सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनाः ।
पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ४५ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

सन्धिर्बीजोपगमनं

इति । यथा रत्नावल्याम् । वसुभूतिः । बाभ्रव्य सुसदृशीयं
राजपुत्र्या । बाभ्रव्यः । ममाऽप्येवमेव प्रतिभातीत्यनेन नायि-
काबीजोपगमात् सन्धिरिति । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।
भवति यज्ञवेदिसम्भवे स्मरति भवती यत् तन् मयोक्तम् ।

चञ्चलजभमितचण्डगदाभिघात-

सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावबद्धघनशोणितशोणपाणिर्

उत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥

इत्यनेन मुखोपचित्रस्य बीजस्य पुनरुपगमात् सन्धिरिति ।

अथ विबोधः ।

विवोधः कार्यमार्गणम् ।

यथा रत्नावल्याम् । वसुभूतिः । निरुप्य । देव कुत इयं

कन्यका । राजा । देवी जानाति । वासवदत्ता । *अप्युक्त
 एसा सागरादो पाविश्रन्ति भणिश्र अमच्चजोगन्धराश्रणेण
 मम हत्ये निहिदा । अदो ज्जिव सागरिश्रन्ति सदावीश्रदि ।
 राजा । आत्मगतम् । यौगन्धरायणेन न्यस्ता । कथमसौ
 ममाऽनिवेद्य करिष्यतीत्यनेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्वेषणाद्
 विबोधः । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । मुञ्चतु मुञ्चतु
 मामार्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः ।
 मुमहदवशिष्टम् । संशयमयामि तावदनेन दुःशासनशोणितो-
 चितेन पाणिना पाञ्चाल्याः दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् । यु-
 धिष्ठिरः । गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहा-
 रमित्यनेन केशसंशयमनकार्यस्याऽन्वेषणाद् विबोध इति ।

अथ यथनम् ।

ग्रथनं तदुपक्षेपो

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । देव क्षम्यतां यद्
 देवस्याऽनिवेद्य मयैतत् कृतमित्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रा-
 षणकार्योपक्षेपाद् यथनम् । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।
 पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता
 वेणिरात्मपाणिना । तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाऽहं संहारामी-
 त्यनेन द्रौपदीकेशसंशयमनकार्यस्योपक्षेपाद् यथनम् ।

* आर्यपुत्र एसा सागरात् प्राप्तेति भणित्वाऽमात्ययौगन्धरायणेन
 मम हत्ये निहिता, अत एव सागरिकेति शब्दयते ।

अथ निर्णयः ।

ऽनुभूताख्या तु निर्णयः ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । कृताञ्जलिः । देव
श्रूयतामियं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धादेशेनोपदिष्टा योऽस्त्राः
पाणिं ग्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यति । तत्प्रत्यया-
दस्माभिः स्वाम्यर्थे बह्व्यः प्रार्थमानाऽपि सिंहलेश्वरेण देव्या
वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता तदा
स्त्रावणिके देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं बाभ्रव्यः
प्रहित इत्यनेन यौगन्धरायणः स्वानुभूतमर्थं स्थापितवानिति
निर्णयः । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । देव देव अजातशत्रु-
काऽद्याऽपि दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

भूमौ क्षिप्त्वा शरीरं निहितमिदमसृक्कन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्थं निषिक्ता चतुर्दधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्गुणग्री-
नामैकं यद् ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य श्रेष्ठम् ॥
इत्यनेन स्वानुभूतार्थकथनान् निर्णय इति ।

अथ परिभाषणम् ।

परिभाषा मिथो जल्पः

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावली । आत्मगतम् । *कश्चाव-
ताहा देवीए ण सकुणोमि मुहं दंसिदुं । वासवदत्ता ।

* कृतापराधा देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुं ।

साक्षम् । पुनर्वाङ्म प्रसार्य । *एहि अयि निष्ठुरे इदानीं
पि बन्धुसिन्धे दंसेहि । अपवार्य । अज्जउत्त सज्जामि कुं अहं
इमिणा लिसंसत्तणेण ता सज्जं अवणेहि से बन्धनं । राजा ।
यथाऽऽह देवी बन्धनमपनयति । वासवदत्ता । वसुभूतिं नि-
र्दिश्य । †अज्ज अमच्चयोगन्धरायणेण दुज्जणीकदन्दि जेण
जाणन्तेस वि जाचक्खिदमित्यनेनाऽन्योन्यवचनात् परिभाषणम् ।
यथा च वेषीसंहारे । भीमः ।

कृष्टा येनाऽसि राज्ञां सदसि नृपशूना तेन दुःप्रासनेन ।
इत्यादिना काऽसौ भानुमती नोपहसति पाण्डवदारानित्य-
ज्जेन भाषणात् परिभाषणम् ।

अथ प्रसादः ।

प्रसादः पर्युपासनम् ।

इति । यथा रत्नावल्याम् । देव चम्यतामित्यादि दर्शितम् ।
यथा च वेषीसंहारे । भीमः । द्रौपदीमुपसृत्य । देवि पाञ्चाल-
राजतनये दिव्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेनेत्यनेन द्रौपद्या भीम-
सेनेनाऽऽराधितत्वात् प्रसाद इति ।

अथाऽऽनन्दः ।

आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । यथाऽऽह देवी । रत्नावली

* एहि अयि निष्ठुरे इदानीमपि बन्धुस्नेहं दर्शय । आर्यपुत्र
सज्जोऽस्तु अहमेनेन कृष्णसत्वेन तत् सद्यः अपनयास्या बन्धनं ।

† आर्य्य अमात्ययोगन्धरायणेन दुर्जनीकतास्त्रि-येन जानताऽपि
न चक्षितमिति ।

गृह्णाति । यथा च वेणोसंहारे । द्रौपदी । * नाथ त्रिसुमरि-
दन्धि एदं वावारं नाधस्तु पसरदेष्टु पुनो सिक्खित्तं । केजान्
चघ्नाति । इत्याभ्यां प्रार्थितरत्नावलीप्राप्तिकेशसंयमनयोर्वत्स-
राजद्रौपदीभ्यां प्राप्तत्वादानन्दः ।

अथ समयः ।

समयो दुःखनिर्गमः ॥ ४७ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग्य ।
† समस्तसहस्रं वह्निष्णिह इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमेन दुःख-
निर्गमात् समयः । यथा च वेणोसंहारे । भगवन् कुतस्तस्मै
विजयादन्यद् यस्य भगवान् पुराणपुरुषः स्वयमेव नारायणो
मङ्गलान्याशस्ते ।

कृतगुरुमहदादिचोभसम्भूतमूर्तिं

गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।

अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वाऽपि न त्वां

भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥

इत्यनेन युधिष्ठिरदुःखापगमं दर्शयति ।

अथ कृतिः ।

कृतिर्लभ्यार्थशमनं

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । को देव्याः प्रसादं न

* नाथ त्रिसुमरि इतं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनः शिखि-
व्यामि ।

† समान्वसिहि २ भगिनिके इति ।

बहुमन्यते। वासवदत्ता। *अज्जउत्त दूरे से मादुल्लं* ता
तथा कमेसु जधा वन्धुअणं न सुमरेदीत्यन्योन्यवचसा लब्धायां
रत्नावल्यां राज्ञः सुखिष्ठये उपशमनात् कृतिरिति। यथा च
वेणीमंहारे। कृष्णः। एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकीत्या-
दिनाऽभिषेकमारब्धवन्तिष्ठन्तीत्यनेन प्राप्तराज्यस्याऽभिषेक-
मङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः।

अथ भाषणम्।

मानाद्याप्तिश्च भाषणम्।

इति। यथा रत्नावल्याम्। राजा। अतः परमपि प्रियमस्ति।

यातो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज् जिताः कोशलाः

किं नाऽस्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्यै करोमि स्पृहाम्॥

इत्यनेन कामार्थमानादिलाभाद् भाषणमिति।

अथ पूर्वभावोपगूहने।

कार्यदृश्यद्भुतप्राप्ती पूर्वभावोपगूहने।

इति। कार्यदर्शनं पूर्वभावः। यथा रत्नावल्याम्। यौगन्धरा-
यणः। एवं विज्ञाय भगिन्याः सम्प्रति करणीये देवी प्रमा-
णम्। वासवदत्ता। †फुलं ज्जेव किं ए भणसि पडिवाएहिं से
रत्नमालं त्ति इत्यनेन वत्सराजाय रत्नावली दीयतामिति

* आर्यधुञ्ज दूरे अस्या मादुल्लं तत्तथा कुरुष्व यथा बन्धुजनं
न स्मरति।

†. स्फुटमेव किं न भणसि प्रतिपादयस्यै रत्नमालामिति।

कार्थस्व यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्श-
नात् पूर्वभाव इति । अहुतप्राप्तिरूपगूहनम् । यथा वेणीसं-
हारे । नेपथ्ये । महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवते राज-
न्यलोकाय ।

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षात् चतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्तःपुराणि ।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां
दिश्या बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राजन्यकेभ्यः ॥
युधिष्ठिरः । देवि एष ते मूर्द्धजाणां संहारोऽभिनन्दितो
नभस्तलचारिणा सिद्धजनेनेत्येतेनाऽहुतार्थप्राप्तिरूपगूहनमिति ।
लब्धार्थशमनात् कृतिरपि भवति ।

अथ काव्यसंहारः ।

वराप्तिः काव्यसंहारः

इति । यथा । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमीत्यनेन काव्यार्थ-
संहरणात् काव्यसंहार इति ।

अथ प्रशस्तिः ।

प्रशस्तिः शुभशंसनम् ॥ ४८ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । प्रीततरस्येद् भवान् तदिदमेवमस्तु ।

अहर्षणमतिः कामं जीव्याज् जनः पुरुषायुषं

भवतु भगवन् भक्तिर्देतं विना पुरुषोत्तमे ।

कलितभुवनो विददन्धुर्गुणेषु विशेषवित् ।

सततसुकृतो भूयाद् भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥

इति शुभशंसनात् प्रशस्तिः ।

इत्येतानि चतुर्दश निर्वहणाङ्गानि ।

एवं चतुःषष्ट्यङ्गसमन्विताः पञ्चसन्धयः प्रतिपादिताः ।

षट्प्रकारं चाङ्गानां प्रयोजनमित्याह ।

उक्ताङ्गानां चतुःषष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ।

इति । कानि पुनस्तानि षट्प्रयोजनानि ।

दृष्टस्याऽर्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।

रागः प्रयोगस्थाऽऽश्चर्यं वृत्तान्तस्याऽनुपत्त्यः ॥ ४८ ॥

इति । विवक्षितार्थनिबन्धनं गोप्यार्थगोपनं प्रकाशार्थप्रकाश-
नमभिनेयरागवृद्धिश्चमत्कारित्वं च काव्यस्तेतिवृत्तस्य विस्तर
इत्यङ्गैः षट्प्रयोजनानि सम्पाद्यन्त इति ।

पुनर्वस्तुविभागमाह ।

द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्याऽपीह वस्तुनः ।

सूच्यमेव भवेत् किञ्चिद् दृश्यश्रव्यमथाऽपरम् ॥ ५० ॥

इति । कीदृक् सूच्यं कीदृक् दृश्यश्रव्यमित्याह ।

नोरसोऽनुचितस्तत्र संसृच्यो वस्तुविस्तरः ।

दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ५१ ॥

इति । सूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह ।

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्कम्भचूलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः ॥ ५२ ॥

इति । तत्र विष्कम्भः ।

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।

सङ्क्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ।

इति । अतीतानां भाविनां च कथावयवानां ज्ञापको मध्यमेन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितो विष्कम्भक इति ।

स द्विविधः शुद्धः सङ्कीर्णश्चेत्याह ।

एकानेककृतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः ॥ ५३ ॥

इति । एकेन द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां शुद्धो भवति । मध्य-
माधमपात्रैर्युगपत् प्रयोजितः सङ्कीर्ण इति ।

अथ प्रवेशकः ।

तद्वदेवाऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

प्रवेशोऽङ्गद्वयस्याऽन्तः शेषार्थस्योपसृचकः ॥ ५४ ॥

तद्वदेवेति भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वमतिदिश्यते । अनुदा-
त्तोक्त्या नीचेन नीचैर्वा पात्रैः प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणा-
पवादः । अङ्गद्वयस्याऽन्ते इति प्रथमाङ्गे प्रतिषेध इति ।

अथ चूलिका ।

अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकाऽर्थस्य सूचना ।

नेपथ्यपात्रेणाऽर्थसूचनं चूलिका । यद्योत्तरचरिते द्विती-
याङ्कस्याऽऽदौ । नेपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः । ततः प्रविशति
तपोधना इति । नेपथ्यपात्रेण वासन्निकया आचर्योसृच-

नाच् चूलिका । यथा वा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्याऽऽदौ ।
 नेपथ्ये । भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि ।
 कृष्णाश्वान्तेवासी जयति भगवान् कौशिकमुनिः
 सहस्रांशोर्वेशे जगति विजयि चत्रमधुना ।
 विनेता चचारेर्जगदभयदानव्रतधरः
 शरण्या लोकानां दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥
 इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवै रामेण परशुरामो जित इति सूचनाच्
 चूलिका ।

अथाऽङ्काख्यम् ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्काख्यं किञ्चाङ्कस्याऽर्थसूचनात् ॥ ५५ ॥

अङ्कान्ते एव पात्रमङ्कान्तपात्रं तेन विस्मिष्टस्योत्तराङ्क-
 मुखस्य सूचनं तद्वशेनोत्तराङ्कावतारोऽङ्काख्यमिति । यथा
 वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते । प्रविश्य सुमन्तः । भगवन्तौ
 वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । इतरे । क
 भगवन्तौ । सुमन्तः । महाराजदशरथस्याऽन्तिके । इतरे ।
 तदनुरोधात् तत्रैव गच्छाम इत्यङ्कसमाप्तौ । ततः प्रविशन्त्यु-
 पविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामा इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव
 प्रविष्टेन सुमन्तपात्रेण शतानन्दजनककथार्थविच्छेद उत्तमा-
 ङ्कमुखसूचनादङ्काख्यमिति ।

अथाऽङ्कावतारः ।

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याऽविभागतः ।

एभिः संसूचयेत् सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥ ५६ ॥

•यत्नं प्रविष्टपात्रेण सूचितमेव पूर्वाङ्गाविच्छिन्नार्थतयैवाऽ-
ङ्गान्तरमापतति प्रवेशकविष्कम्भकादिशून्यं सोऽङ्गावतारः ।
यथा मासविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्गान्ते । विदूषकः । *तेण हि
दुवेवि देवीए पेक्कागेहं गदुअ सङ्गीदोवअरणं करिअ तत्य-
भवदो दूदं विसज्जेध । अथवा मुदङ्गसद्दो ज्जेव णं उत्था-
वयिस्सदोत्तुपक्रमे म्दङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं सर्वाण्येव पात्रा-
णि प्रथमाङ्गप्रक्रान्तपात्रसङ्क्रान्तिदर्शनं द्वितीयाङ्गादावारभन्त
इति । प्रथमाङ्गार्थाविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्गस्याऽवतरणादङ्गाव-
तार इति ।

पुनस्त्रिधा वस्तुविभागमाह ।

नात्यधर्ममपेक्ष्यैतत् पुनर्वस्तु त्रिधेयते ।

केन प्रकारेण चैधं तदाह ।

सर्वेषां नियतस्यैव आव्यमश्राव्यमेव च ॥ ५७ ॥

तत्र ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ।

इति । सर्वश्राव्यं यद् वस्तु तत् प्रकाशमित्युच्यते । यत् तु
सर्वस्याऽश्राव्यं तत् स्वगतमिति शब्दाभिधेयम् ।

नियतश्राव्यमाह ।

* तेन हि श्रावयि देव्याः प्रेक्षागेहं गत्वा सङ्गीतकोयकरां कृत्वा
तत्रभवतो दूतं विसर्जयतं । अथवा म्दङ्गशब्द एवैनमुत्थापयिष्यति ।

द्विधाऽन्यन् नाव्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितम् ॥ ५८ ॥

इति । अन्यत् तु नियतआद्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारित-
भेदेन ।

तत्र जनान्तिकमाह ।

त्रिपताकाकरेणाऽन्यानपवार्याऽन्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज् जनान्ते तज् जनान्तिकम् ।

इति । यस्य न आद्यं तस्याऽन्तरं ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलं वक्रानामिक-
त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वाऽन्येन सह यन् मन्त्र्यते तज् जना-
न्तिकमिति ।

अथाऽपवारितम् ।

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्याऽपवारितम् ॥ ५९ ॥

परावृत्त्याऽन्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाव्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह ।

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवाऽनक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥ ६० ॥

इति । स्पष्टार्थः ।

अन्यान्यपि नाव्यधर्माणि प्रथमकल्पादीनि कैश्चिदुदाह-
तानि । तेषामभारतीयत्वान् नाममालाप्रसिद्धानां केषाञ्चिद्
देशभाषात्मकत्वान् नाव्यधर्मत्वाभावात् लक्षणं नोक्तमित्युप-
संहरति ।

इत्याद्यशेषमिदं वस्तुविभेदजातं
 रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च ।
 आसूत्रयेत् तदनु नेतरसानुगुण्याच्
 चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ६१ ॥

इति । [वस्तुविभेदजातं वस्तु वर्णनीयं तस्य विभेदजातं नाम-
 भेदाः । रामायणादि बृहत्कथां च गुणाब्जनिर्मितां विभाव्य
 आलोच्य । तदनु एतदुत्तरम् । नेत्रिति । नेता वक्ष्यमाणलक्षणः
 रमाश्च तेषामानुगुण्याच् चित्रां चित्ररूपां कथामाख्यायि-
 काम् । चारुणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तारैः आसू-
 त्रयेत् अनुगृह्ययेत् । तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसं चाणक्य-
 नाम्ना तेनाथशकटालगृहे रहःकृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो
 निहतो नृपः ।

यागानन्दयशः शेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।

चन्द्रगुप्तः कृतो राजा चाणक्येन महौजसा ॥

इति बृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादिज्ञेयम् ।]

इति श्रीविष्णुसुनोर्धानकस्य कृतौ दशरूपावलोके

प्रथमप्रकाशः समाप्तः ।

रूपकालामन्यान्यं भेदमिद्वये वस्तुभेदं प्रतिपाद्येदानीं ना-
यकभेदः प्रतिपाद्यते ।

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दत्तः प्रियम्बदः ।
रक्तलोकः पूर्चिर्वाङ्गी हृढवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥
बुद्ध्युत्साहसृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
भूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ।

नेता नायको विनयादिगुणमन्यन्नो भवतीति ।

तच्च विनीतः । यथा वीरचरिते ।

यद् ब्रह्मवादिभिरुपासितवन्द्यपादे
विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।
दैवात् कृतस्त्वयि मया विनयापचारम्
तत्र प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥

मधुरः प्रियदर्शनः । यथा तत्रैव ।

राम राम नयनाभिरामताम्
आशयस्य सदृशीं समुदहन् ।
अप्रतर्क्यगुणरामणीयकः
सर्वथैव हृदयङ्गमोऽसि मे ॥

त्यागी सर्वस्वदायकः । यथा ।

* त्वचं कर्णः शिविर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।

ददौ दधीचिरस्थीनि नाऽस्त्यदेधं महात्मनाम् ॥

दक्षश्चिप्रकारी । यथा वीरचरिते ।

स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्ययतो

रामस्य त्रिपुरान्तकृद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।

शूण्डारः कलमेन यददचले वत्सेन दोर्दण्डकस्

तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥

प्रियंवदः प्रियभाषी । यथा तत्रैव ।

उत्पत्तिर्जन्मदग्निः स भगवान् देवः पिनाकी गुरुर्

वीर्यं यत् तु न तद् गिरां पथि ननु व्यक्तं हि तत् कर्मभिः ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्याजदानावधिः

सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किंवा न लोकोत्तरम् ॥

रक्तलोकः । यथा तत्रैव ।

त्रयास्ताता यस्तवाऽयं तनूजम्

तेनाऽद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात् ।

राजन्वत्यो रामभद्रेण राज्ञा

सम्बन्धेमाः पूर्णकामास्वरामः ॥

एवं शौचादिष्वप्युदाहार्यम् । [तत्र शौचं नाम मनोनैर्म-
ल्यादिना कामाद्यनभिभूतत्वम् । यथा रघौ ।

का त्वं शूभे कस्य परियहो वा

किंवा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां

मनः परस्तीविमुखप्रवृत्ति ॥

वाञ्छी । यथा हनुमन्नाटके ।

बाहोर्वलं न विदितं न च कर्मकस्य
त्रैयम्बकस्य तन्निमा तत एष दोषः ।
तत् चापलं परशुराम मम त्वमस्य
डिम्बस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरुणाम् ॥

रूढवंशो यथा ।

ये चत्वारो दिनकरकुलचत्रसन्तानमली-
मालास्नानस्तवकमधुपा जज्ञिरे राजपुत्राः ।
रामस्तेषामचरमभवस्ताडकाकालरात्रि
प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥]
स्थिरो वाङ्मनःक्रियाभिरचञ्चलः । यथा वीरचरिते ।
प्रार्थयित्वा चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

यथा वा भर्तृहरिशतके ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥

युवा प्रसिद्धः । बुद्धिर्ज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा ।

यथा मालविकाग्निमित्रे ।

यद् यत् प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
तत् तद् विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीत्र मे बाला ॥

स्पष्टमन्यत् ।

नेहविशेषानाह ।

भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥ २ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ।

सचिवादिविहितयोगक्षेमत्वाच्चिन्तारहितः । अतएव
गीतादिकलाविष्टो भोगप्रवणश्च शृङ्गारप्रधानत्वाच्च सुकु-
मारसत्त्वाचारो मृदुरिति ललितः । यथा रत्नावल्याम् ।

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं

कामः काममुपैतयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥

अथ शान्तः ।

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः ॥ ३ ॥

विनयादिनेहसामान्यगुणयोगी धीरशान्तो द्विजादिक
इति विप्रवणिकसचिवादीनां प्रकरणेनेहणामुपलक्षणम् । वि-
वक्षितं चैतत् । तेन नैश्चिन्त्यादिगुणसम्भवंऽपि विप्रादीनां
शान्तैव न लालित्यम् । यथा मालतीमाधवमृच्छकटिकादौ
माधवचारुदत्तादिः ।

तत उदयगिरेरिवैक एव

स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुर्
नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥

इत्यादि । यथा वा ।

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निबिडचेत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्
तदसदृशमनुव्येर्ध्व्यते घोषणायाम् ॥

अथ धीरोदात्तः ।

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्यनः ।

स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ ४ ॥

महासत्त्वः शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । अविकत्यनोऽ-
नात्मस्वाधनः । निगूढाहङ्कारो विनयच्छन्नावलेपः दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः धीरोदात्तः । यथा नागानन्दे । जीमूतवाहनः ।

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तम्
अद्याऽपि देहे मम मांसमस्ति ।
हस्तिं न पश्यामि तवैव तावत्
किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥

यथा च रामं प्रति ।

आहृतस्थाऽभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया ललितस्तस्य खल्वोऽप्याकारविभ्रमः ॥

यच्च केषाञ्चित् स्त्रियादीनां सामान्यगुणानामपि विशेष-
लक्षणे कश्चित् सङ्कीर्तनं तत् तेषां तत्राऽऽधिक्यप्रतिपादनार्थम् ।

ननु च कथं जीमूतवाहनादिनांगानन्दादावुदात्त इत्युच्यते ।
 अद्वात्तं हि नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः । तच्च विजिगीषुत्व
 एवोपपद्यते । जीमूतवाहनस्तु निजिगीषुतयैव कविना प्रति-
 पादितः । यथा ।

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
 यत् संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः ।
 किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तेजिह्वते या गुरोर
 आयासः खलु राज्यमुज्जितगुरोस्तन् नाऽस्ति कश्चिद् गुणः ॥

इत्यनेन ।

पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्तैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं याम्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥

इत्यनेन च । अतोऽस्याऽत्यन्तशमप्रधानत्वात् परमकारुणिक-
 त्वाच्च वीतरागवत् शान्तता । अन्यच्च चाऽवाऽयुक्तं यत् तथा-
 भूतं राज्यसुखादौ निरभिलाषं नायकमुपादायाऽन्तरा तथा-
 भूतमलयवत्यनुरागोपवर्णनम् । यच्च चोक्तं सामान्यगुणयोगो
 द्विजादिर्धिरशान्त इति । तदपि पारिभाषिकत्वादवास्तव-
 मित्यभेदकम् । अतो वस्तुस्थित्या बुद्ध्युधिष्ठिरजीमूतवाहना-
 दिव्यवहाराः शान्ततामाविर्भावयन्ति । अत्रोच्यते । यत्
 तावदुक्तं सर्वोत्कर्षेण वृत्तिरौदात्यमिति । न तज् जीमूत-
 वाहनादौ परिहीयते । न ह्येकरूपैव विजिगीषुता यः
 केनाऽपि औद्यत्यागदद्यादिनाऽन्यानतिशेते स विजिगीषुर्न यः
 परापकारेणाऽर्थयहादिप्रवृत्तः । तथात्वे च मार्गदूषकादे-

रपि धीरोदात्तत्वप्रसक्तिः । रामादेरपि जगत्यालनीयमिति
 कुष्ठनिधये प्रवृत्तस्य नान्तरोयकत्वेन भूत्यादिलाभः । जीमूत-
 वाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसम्पादनाद् विश्वमप्यतिश्रेत
 इत्युदात्ततमः । यथोक्तम् । तिष्ठन् भातीत्यादिना विषयसुख-
 पराङ्मुखतेति । तत् सत्यम् । कार्पण्यहेतुषु स्वसुखदृष्ट्यासु
 निरभिलाषा एव जिगीषवः । यदुक्तम् ।

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यमे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवाते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं ह्याययोपाश्रितानाम् ॥

इत्यादिना मलयवत्यनुरागोपवर्णनं त्वशान्तरसाश्रयं शान्तना-
 यकतां प्रत्युत निषेधति । शान्तत्वं चाऽनहङ्गतत्वं तच्च च विप्रा-
 देरौचित्यप्राप्तमिति वस्तुस्थित्या विप्रादेः शान्तता न स्वपरि-
 भाषामात्रेण । बुद्धजीमूतवाहनयोस्तु कारुणिकत्वाविशेषेऽपि
 सकामनिष्कामकर्तृत्वादिधर्मत्वाद् भेदः । अतो जीमूतवाह-
 नादेर्धीरोदात्तत्वमिति ।

अथ धीरोद्धतः ।

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाक्लृप्तापरायणः ।

धीरोद्धतस्त्वहङ्कारो चलश्चण्डो विकत्यनः ॥ ५ ॥

दर्पः शौर्यादिमदः । मात्सर्यमसह्यता । मन्त्रबलेनाऽवि-
 द्यमानवस्तुप्रकाशनं माया । क्लृप्तवच्चनामात्रम् । 'चलोऽनव'

स्थितः चण्डो रौद्रः स्वगुणशंसो विकृत्यनः धीरोद्धतो भवति
यथा जामदग्न्यः ।

कैलासोद्धारसारत्रिभुवनविजय- ।

इत्यादि । यथा च रावणः ।

त्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीहठहरणसंहा बाहवो रावणस्य ।

धीरललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधा-
यिनो वत्सवृषभमहोत्तादिवन् न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो
ललितादिरस्ति । तदा हि महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेक-
रूपाभिधानमसङ्गतमेव स्याज् जातेरनपायित्वात् । तथा च
भवभूतिनैक एव जामदग्न्यः ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥

इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन कैलासोद्धारसारेत्यादि-
भिश्च रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन पुनः पुनश्च ब्राह्मण-
जातिरित्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः । न चाऽवस्था-
न्तराभिधानमनुचितमङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया
महासत्त्वादेरव्यवस्थितत्वादङ्गिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तान्
प्रत्येकरूपत्वादारभ्योपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्याय्यम् ।
यथोदात्तत्वाभिमतस्य रामस्य कृद्गना वालिवधादमहासत्त्वतया
स्वावस्थापरित्याग इति । वक्ष्यमाणानां च दक्षिणाद्यवस्थानां
पूर्वा प्रत्यन्ययाहत इति नित्यसापेक्षत्वेनाऽऽविर्भावादुपात्ता-
वस्थातोऽवस्थान्तराभिधानमङ्गाङ्गिनोरप्यविरुद्धम् ।

अथ शूङ्गारनेत्रवस्थाः ।

स दक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वा प्रत्यन्यया हतः ।

नायकप्रकरणात् पूर्वा नायिकां प्रत्यन्ययाऽपूर्वनायिकयाऽ-
पहतचित्तस्त्यवस्थो वक्ष्यमाणभेदेन स चतुरवस्थः । तदेवं पूर्वा-
क्रानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुरवस्थत्वेन षोडशधा नायकः ।

तत्र ।

दक्षिणोऽस्यां सहृदयः

योऽस्यां ज्येष्ठार्यां हृदयेन सह व्यवहरति स दक्षिणः ।

यथा ममैव ।

प्रसीदत्यालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवे
रतिक्रीडाः कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वाऽस्य विनयः ।
सविश्रम्भः कश्चित् कथयति च किञ्चित् परिजना
न चाऽहं प्रत्येमि प्रियसखि किमप्यस्य विकृतिम् ॥

यथा वा ।

उचितं प्रणयो वरं विहन्तुं
बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां
ननु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥

अथ शठः ।

गूढविप्रियकृत् शठः ।

दक्षिणस्याऽपि नायिकान्तरापहतचित्ततया विप्रियकारि-
त्वाविशेषेऽपि सहृदयत्वेन शठाद् विशेषः । यथा ।

शठाऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
 यदाऽऽस्त्रियन्नेव प्रश्लिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।
 तदेतत् काऽऽचचे घृतमधुमयवद्वज्रवचो-
 विषेणाऽऽघूर्णन्तो किमपि न सखी मे गणयति ।

अथ दृष्टः ।

व्यक्ताङ्गवैकृतो धृष्टो

यथाऽमरुशतके ।

लाचालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
 वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
 दृष्ट्वा कोपविधायिमण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसा
 लीलातामरभोदरे मृगदृशः श्वासाः समार्पितं गताः ॥

भेदान्तरमाह ।

ऽनुकूलस्वेकनायिकः ॥ ६ ॥

यथा ।

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यद्
 विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहर्षो रसः ।
 कालेनाऽऽवरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं ।
 भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥

किमवस्थः पुनरेषां वत्सराजादिनाटिकानायकः स्यादित्यु-
 च्यते । पूर्वमनुपजातनायिकान्तरानुरागोऽनुकूलः । परतस्तु
 दक्षिणः । ननु च गूढविप्रियकारित्वाद् व्यक्ततत्रविप्रियत्वात् च
 शायधान्तेऽपि कस्मान् न भवतः । न तथाविधविप्रियत्वेऽपि

वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्तेर्ज्येष्ठां नायिकां प्रति सहृदयत्वाद्
दक्षिणैव । न चोभयोर्येष्ठाकनिष्ठयोर्नायकस्य स्नेहेन न
भवितव्यमिति वाच्यमविरोधात् । महाकविप्रबन्धेषु च ।

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्
द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवो प्रसाद्याऽद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥

इत्यादावपक्षपातेन सर्वनायिकासु प्रतिपक्ष्यपनिबन्धनात् । तथा
च भरतः ।

मधुरस्वागी रागं न याति मदनस्य नाऽपि वशमेति ।

अवमानितश्च नार्था विरज्यते स तु भवेज् ज्येष्ठः ॥

इत्यत्र न रागं याति न मदनस्य वशमेतीत्यनेनाऽसाधारण एक-
स्यां स्नेहे निषिद्धे दक्षिणस्येति । अतो वत्सराजादेराप्रबन्ध-
समाप्ति स्थितं दक्षिणमिति । षोडशानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठम-
ध्यमाधमत्वेनाऽष्टाक्षरारिंशन् नायकभेदा भवन्ति ।

सहायानाह ।

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।

तस्यैवाऽनुचरो भक्तः किञ्चिदूनश्च तद्गुणैः ॥ ७ ॥

प्रागुक्तप्रासङ्गिकेतिवृत्तविशेषः पताका तन्नायकः पीठ-
मर्दः प्रधानेतिवृत्तनायकस्य सहायः । यथा मालतीमाधवे
मकरन्दः रामायणे सुग्रीवः ।

सहायान्तरमाह ।

एकविद्यो विटश्चाऽन्यो हास्यकृत् च विदूषकः ।

गीतादिविद्यानां नायकोपयोगिनीनामेकस्या विद्याया वेदिता विटः । हास्यकारो विदूषकः । अस्य विहताकारवे-
षादित्वं हास्यकारित्वेनैव लभ्यते । यथा श्रेखरको नागानन्दे
विटः । विदूषकः प्रसिद्ध एव ।

अथ प्रतिनायकः ।

लुब्धो धीरोद्धतस्तब्धः पापकृद् व्यसनी रिपुः ॥ ८ ॥

तस्य नायकस्येत्यम्भूतः प्रतिपन्ननायको भवति । यथा रा-
मयुधिष्ठिरयोः रावणदुर्योधनौ ।

अथ सान्त्विका नायकगुणाः ।

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ ९ ॥

तत्र ।

नीचे घृणाऽधिके स्पर्धा शोभायां शौर्यदक्षते ।

नीचे घृणा । यथा वीरचरिते ।

उत्तालताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।

नियुक्तस्तम्भमाथाय स्त्रैणेन विचिकित्सति ॥

गुणाधिकैः स्पर्धा यथा ।

एतां पश्य पुरःस्थलीमिह किल क्रीडाकिराती हरः ।

कोदण्डेन किरीटिना हरभसं शूडान्तरे ताडितः ।

इत्याकर्ण्य कथाङ्गुतं हिमनिधावद्री सुभद्रापतेर्
मृन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥
शौर्यशोभा यथा । समैव ।

अन्तैः खैरपि संयतायचरणो मूर्च्छाविरामक्षणे
स्वाधीनप्रणिताङ्गशस्त्रनिचितो रोमोद्गमं वर्मयन् ।
भग्नानुदलयन् निजान् परभटान् सन्तर्जयन् निष्ठुरं
धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥
दक्षशोभा । यथा वीरचरिते ।

स्फूर्जद्भजसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्ययतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शृण्डारः कलभेन यददक्षले वत्सेन दोर्दण्डकम्
तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥
अथ विलासः ।

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ॥ १० ॥

यथा ।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

अथ माधुर्यम् ।

स्वप्ने विह्वलो माधुर्यं सङ्गोभे सुमद्यपि ।

महत्पि विकारहेतौ मधुरो विकारो माधुर्यम् । यथा ।

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मेरं गण्डोद्गमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुञ्जः पश्यन् प्रदृष्ट्वन् रजनिचरमेनाकलकलं

जटाजूटयन्त्रिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥

अथ गाम्भीर्यम् ।

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

मृदुविकारोपलम्भाद् विकारानुपलम्भिरन्येति माधुर्याद-
न्यद् गाम्भीर्यम् । यथा ।

आहृतस्थाऽभिषेकाय विष्टृष्ट्य वनाय च ।

न मया ललितस्तस्य स्तल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

अथ स्थैर्यम् ।

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विघ्नकुलादपि ।

यथा वीरचरिते ।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

अथ तेजः ।

अधित्तेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ॥ १२ ॥

यथा ।

भूत नूतनकुशाण्डफलानां के भवन्त्यमी ।

अङ्गुलीदर्शनाद् येन न जीवन्ति मनस्विनः ॥

अथ ललितम् ।

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सद्दजं ललितं मृदु ।

स्वाभाविकः शृङ्गारो मृदुः । तथाविधा शृङ्गारचेष्टा
च ललितम् । यथा ममेव ।

लावण्यमन्नाथविलासविजृम्भितेन

स्वाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण ।

किंवा ममेव सखि योऽपि ममोपदेष्टा

तस्यैव किं न विषमं विदधीत तापम् ॥

अथौदार्यम् ।

प्रियोक्त्याऽऽजीविताद् दानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १३ ॥

प्रियवचनेन सहाऽऽजीवितावधेर्दानमौदार्यं सतामुपग्रह-
श्च । यथा नागानन्दे ।

शिरामुखैः स्रन्दत एव रक्तम्

अद्याऽपि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तवैव तावत्

किं भक्षणात् त्वं विरतो गुरुत्मान् ॥

सदुपग्रहो यथा ।

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीविताम् ।

ब्रूत येनाऽत्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥

अथ नायिका ।

स्वाऽन्या साधारणस्तीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

‘तद्गुणेति यथोक्तसम्भवे नायकसामान्यगुणयोगिनी नायि-
केति । स्वस्त्री परस्त्री साधारणस्त्रीत्यनेन विभागेन त्रिधा ।

तत्र स्त्रीयाया विभागगर्भं सामान्यलक्षणमाह ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्त्रीया शीलार्जवादियुक्॥१४॥

शीलं सुवृत्तम् । पतिव्रताऽकुटिला लज्जावती पुरुषोप-
चारनिपुणा स्त्रीया नायिका ।

तत्र शीलवती यथा ।

*कुलवालिआए पेच्छह जोव्वणलाअणविअमविलासा ।

प्रवसन्ति व्व प्रवसिए एन्ति व्व पिये घरं एत्ते ॥

आर्जवादियोगिनी यथा ।

†हसिअमविआरमुद्धं भमिअं विरहिअविलाससुच्छाअं ।

भणिअं सहावसरलं धलाण घरे कलत्ताणं ॥

लज्जावती यथा ।

‡लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परतिज्जिणिप्पिवासाइं ।

अविणअदुओहाइं धलाण घरे कलत्ताइं ॥

सा चैवंविधा स्त्रीया मुग्धामध्याप्रगल्भाभेदात् त्रिविधा ।

* कुलवालिआयाः प्रेक्ष्यं यौवनलावण्यविभ्रमविलासाः ।

प्रवसन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥

† हसितमविचारमुग्धं भ्रमितं विरहितविलाससुच्छायं ।

भ्रमितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कलत्राणां ॥

‡ लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परतृप्तिनिष्पिप्पसानि ।

*अविनयदुर्मैधांसि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥

तत्र ।

मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि ।

प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथा रमणे वामशीला सुखोपाय-
प्रसादना मुग्धनायिका ।

तत्र वयोमुग्धा यथा ।

विस्तारी स्तनभार एष गमितो न खोचितामुन्नतिं
रेखोद्भासिकृतं बलित्रयमिदं न स्पृष्टनिखोन्नतम् ।
मध्येऽस्या ऋजुरायताऽर्धकपिशा रोमावली निर्मिता
रम्यं यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥

यथा च ममैव ।

उच्छ्रमन्मण्डलप्रान्तरेखमाबद्धकुङ्कुलम् ।
अपर्याप्तमुरोट्टङ्गेः शंसत्यस्याः स्तनद्वयम् ॥

काममुग्धा यथा ।

दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
श्रोत्रे प्रेषयन्ति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्त्रपि ।
पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नाऽऽरोहति प्राग् यथा
बाला नूतनयौवनव्यतिकराऽवष्टभ्यमाना जनैः ॥

रतवामा यथा ।

व्याहता प्रतिवचो न सन्दधे
गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवतेस्मा शयनं पराङ्मुखी
सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥

‘मृदुः कोपे यथा ।

प्रथमजनिते बाला मन्यौ विकारमजानता

कितवचरिते नामज्याङ्गे विनम्रभुजैव सा ।

चिबुकमलिकं चोन्नम्योच्चैरुत्तमविभ्रमा

नयनसलिलस्यन्दिन्योष्ठैरुदक्यपि चुम्बिता ॥

एवमन्येऽपि खज्जासंवृतानुरागनिबन्धना मुग्धा व्यवहारा
निबन्धनीयाः । यथा ।

न मध्ये संस्कारं कुसुममपि बाला विषहते

न निश्चामैः सुभूर्जनयति तरङ्गव्यतिकरम् ।

नवोढा पश्यन्ती लिखितमिव भर्तुः प्रतिमुखं

प्ररोहद्रोमाञ्चा न पिबति न पात्रं चलयति ॥

अथ मध्या ।

मध्याद्यद्यावनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा ॥ १५ ॥

सम्प्राप्ततारुण्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।

तत्र यौवनवती यथा ।

आलापान् भ्रूविलासे विरलयति लसद्वाङ्मलिनप्रियातं

नोवीर्यन्धिं प्रथिक्ता प्रतनयति मनाङ् मध्यनिक्षो नितम्बः ।

उत्पुष्पत्पार्श्वमूर्च्छंत्कुचशिखरमुरो नूनमन्तः स्मरेण

सृष्टा कोंदण्डकोव्या हरिणशिग्रुदृष्टो दृश्यते यौवनश्रीः ॥

कामवती यथा ।

स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुह्येतुभिर्,

यदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः ।

तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा

* नयननलिनोनालाकृतं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥

मध्यासम्भोगो यथा ।

* ताव च्चित्र रदसमए महिलाणं विभ्रमा विराजन्ति ।

जाव ए कुवलयदलसङ्घहाद मउलेन्ति णअणादं ॥

एवं धीरायामधीरायां धीराधीरायामप्युदाहार्यम् ।

अथाऽस्या मानवृत्तिः ।

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या साश्रु कृतागसम् ।

खेदयेद् दयितं कोपादधीरा परूषाक्षरम् ॥ १६ ॥

मध्याधीरा कृतापराधं प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् ।

यथा भाषे ।

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च याऽसकौरहस्त्राम् ।

प्रज विटपममुं ददस्व तस्यै

भवतु यतः सदृशोऽस्त्रिराय योगः ॥

धीराधीरा साश्रु सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथाऽमरुशतके ।

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान् मया किं कृतं

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याऽयतो रुद्यते

नञ्वेतन् मम का तवाऽस्मि दयिता नाऽस्मीत्यतो रुद्यते ॥

* तावदेव रतिसमये महिलाणां विभ्रमा विराजन्ते ।

यावन्न कुवलयदलसङ्घातानि मुकुलयन्ति नयनानि ॥

अधीरा साश्रु पक्ष्पाक्षरम् । यथा ।

यातु यातु किमनेन तिष्ठता

मुञ्च मुञ्च सखिमाऽऽदरं कथाः ।

खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं

शकुनो न नयनैर्निरीक्षितुम् ॥

एवमपरेऽपि ग्रीडानुपहिताः स्वयमनभियोगकारिणो
मध्याव्यवहारा भवन्ति । यथा ।

स्नेहान्नःकणिकाञ्चितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे

विश्रम्भेऽपि गुरौ पयोधरभरोत्कम्पेऽपि वृद्धिं गते ।

दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाऽभियुक्तः प्रियम्

तन्वङ्ग्या हठकेशकर्षणघनास्त्रेषामृते लुब्धया ॥

स्वतोऽनभियोजकत्वं हठकेशकर्षणघनास्त्रेषामृते लुब्धयेवेत्यु-
त्प्रेक्षाप्रतीतेः ।

अथ प्रगल्भा ।

यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।

विलीयमानेवाऽऽनन्दाद् रतारम्भेऽप्यचेतना ॥ १७ ॥

गाढयौवना । यथा समैव ।

अभुञ्जतस्तनमुरो नयने च दीर्घे

वक्त्रे भुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मधोऽधिकं तनुरतीवगुह्यनिर्मला

मन्दा गतिः किमपि चाऽहुतयौवनायाः ॥

यथा.च ।

स्तनतटमिदमुत्तुङ्गं निखो मध्यः समुन्नतं जघनम् ।

विषमे मृगशावाच्या वपुषि नवे क इव न स्खलति ॥

भावप्रगल्भा यथा ।

न जाने सम्मुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्णताम् ॥

रतप्रगल्भा यथा ।

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनात्

वासः प्रस्रथमेखलागुणधृतं किञ्चिन् नितम्बे स्थितम् ।

एतावत् सखि वेद्मि केवलमहं तस्याऽङ्गसङ्गे पुनः

कोऽसौ काऽस्मि रतं नु किं कथमिति स्तन्याऽपि मे न स्मृतिः ॥

एवमन्येऽपि परित्यक्तह्रीयन्तणावैदग्ध्यप्रायाः प्रगल्भाव्यव-

हारा वेदितव्याः । यथा ।

क्वचित् ताम्बूलाक्तः क्वचिदगरूपङ्काङ्कमलिनः

क्वचित् चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।

वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः

स्थिताः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥

अथाऽस्याः कोपचेष्टा ।

सावहित्यादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा ।

सन्तर्ज्य ताडयेन् मध्या मध्याधोरेव तं वदेत् ।

सहाऽवहित्येनाऽऽकारसंवरणेनाऽऽदरेण चोपचाराधिक्येन
वर्तते सा सावहित्यादरा । रतावुदासीना क्रुधा कोपेन भवति ।

सावहित्यादरा । यथाऽमरुशतके ।

एकचाऽऽसनसंस्थितिः परिहृता प्रत्यङ्गमाद् दूरतश्च
ताम्बूलाहरणच्छलेन रभसाऽऽसेषोऽपि संविभ्रितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरथा कोपः कृतार्थकृतः ॥

रतावुदासीना यथा ।

आयस्ता कलहं पुरेव कुरुते न संसने वाससो
भग्नभूगतिखण्डमानमधरं धत्ते न केशगहे ।
अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति मो वामा हठालिङ्गने
तच्छा शिञ्चित एष सम्प्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥

इतरात्वधीरप्रगल्भा कुपिता सती सन्तर्ज्य ताडयति । यथा-
ऽमरुशतके ।

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
नीला केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयोऽप्येवमिति स्वलत्कलगिरा संसृज्य दुःसेष्टितं
धन्यो हन्यत एष निःकृतिपरः प्रेथान् रुदन्या हसन् ॥
धीराधीरप्रगल्भा मध्याधोरेव तं वदति सोत्प्रासवक्रोक्ता ।

यथा तत्रैव ।

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निगहो यत्र मौनं
यचाऽन्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्यमेक्षः खलायाः ॥

पुनश्च ।

हेभा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुम्भा द्वादशोदिताः ॥ १८ ॥

मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन द्वादश
भेदा भवन्ति । मुग्धा लेकरूपैव । ज्येष्ठाकनिष्ठे । यथाऽमरुशतके ।

दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्याऽऽदराद्

एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

रूपद्विकृतकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्

अन्तर्हंसलसत्कपोलफलकां धूर्ताऽपरां चुम्बति ॥

न चाऽनयोर्दाक्षिण्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः । अपितु प्रेम्णा-
ऽपि । यथा चैतत् तथोक्तं दक्षिणलक्षणावसरे । [एषां च धी-
रमध्याधीरमध्याधीराधीरमध्याधीरप्रगल्भाधीरप्रगल्भाधीराधी-
रप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदात् द्वादशानां वास-
वदत्तारत्नावलीवत् प्रबन्धनाधिकानामुदाहरणानि महाकवि-
प्रबन्धेष्वनुसर्तव्यानि ।]

अथाऽन्यस्त्री ।

अन्यस्त्री कन्यकोटा च नाऽन्योटाऽङ्गिरसे क्वचित् ।

कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥ १९ ॥

नायकान्तरसम्बन्धिनी अन्योटा । यथा ।

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाऽप्यस्मिन् गृहे दास्यमि

प्रायेणाऽस्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पासति ।

एकाकिन्यपि यामि तद् वरमितः स्नातस्तमालाकुलं

नीरभ्रातृमालिखन्तु जरठच्छेदानस्यन्ययः ॥

इयं लङ्गिनि प्रधाने रसे न कश्चिन्निबन्धनोद्येति न

प्रपञ्चिता । कन्यका तु पित्राद्यायत्तलादपरिणीताऽप्यन्यस्तीत्यु-
च्यते । तस्यां पित्रादिभ्योऽलभ्यमानायां सुखभायामपि परो-
परोधस्वकान्ताभयात् प्रच्छन्नं कामित्वं प्रवर्तते । यथा माल-
त्यां माधवस्य सागरिकायां च वत्सराजस्येति । तदनुरागश्च
स्नेहश्च प्रधानाप्रधानरससमाश्रयो निबन्धनीयः । यथा र-
त्नावलीनागानन्दयोः सागरिकामलयवत्यनुराग इति ।

साधारणस्तो गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् ।

तद्भवहारो विस्तरतः शास्त्रान्तरे निदर्शितः । दिङ्मात्रं तु ।

कन्नकामसुखार्थान्नस्वतन्त्राहंयुपण्डकान् ॥ २० ॥

रक्तेव रञ्जयेदाढ्यान् निःस्वान् मात्रा विवासयेत् ।

कन्नं ये कामयन्ते ते कन्नकामाः श्रोत्रियवणिकुलिङ्गिप्रभृ-
तयः । सुखार्थोऽप्रयासावाप्तधनः सुखप्रयोजनो वा । अज्ञो
मूर्खः । स्वतन्त्रो निरङ्कुशः । अहंयुरहङ्कुतः । पण्डको वात-
पण्डादिः । एतान् बद्धवित्तान् रक्तेव रञ्जयेदर्थार्थम् । तत्प्र-
धानत्वात् तद्वृत्तेः । मृहीतार्थान् कुट्टन्यादिना निष्कासयेत्
पुनः प्रतिसन्धानाय । इदं तासामौत्सर्गिकं रूपम् ।

रूपकेषु तु ।

रक्तैव त्वप्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये ॥ २१ ॥

प्रहसनवर्जिते प्रकरणादौ रक्तैवैषा विधेया । यथा मृ-
च्छकटिकायां वसन्तसेना चारुदत्तस्य । प्रहसने त्वरक्तऽपि
हास्यहेतुत्वात् । नाटकादौ तु दिव्यनृपनायकै नैव विधेया ।

अथ भेदान्तराणि ।

आसामष्टाववस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ।

स्वाधीनपतिका वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितप्रियाऽभिसारिकेत्यष्टौ स्वस्तीप्रभृतीनामवस्थाः । नायिकाप्रभृतीनामवस्थारूपत्वे सत्यवस्थान्तराभिधानं पूर्वासां धर्मितप्रतिपादनायाऽष्टाविति न्यूनाधिक्यवच्छेदः । न च वासकसज्जादेः स्वाधीनपतिकादावन्तर्भावः । अनासन्नप्रियत्वाद् वासकसज्जाया न स्वाधीनपतिकात्वम् । यदि चैव्यप्रियाऽपि स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रियाऽपि न पृथग् वाच्या । न चेतया व्यवधानेनाऽऽसत्तिरिति नियन्तुं शक्यम् । न चाऽविदितप्रियव्यलोकायाः खण्डितात्वं नाऽपि प्रवृत्तरतिभोगेच्छायाः प्रोषितप्रियात्वं स्वयमगमनान् नायकं प्रत्यप्रयोजकत्वान् नाऽभिसारिकात्वम् । एवमुत्कण्ठिताऽप्यन्यैव पूर्वाभ्यः । औचित्यप्राप्तप्रियागमनसमयातिवृत्तिविधुरा न वासकसज्जा । तथा विप्रलब्धाऽपि वासकसज्जावदन्यैव पूर्वाभ्यः । उक्त्वा नायात इति प्रतारणाधिक्याच्च वासकसज्जोत्कण्ठितयोः पृथक् । कलहान्तरिता तु यद्यपि विदितव्यलोका तथाऽप्यगृहीतप्रियानुनया पञ्चात्तापप्रकाशितप्रसादा पृथगेव खण्डितायाः । तत् स्थितमेतदष्टाववस्था इति ।

तच्च ।

आसन्नायत्तरमणा दृष्टा स्वाधीनभर्तृका ॥ २२ ॥

यथा ।

मा गर्वमुदह कपोलतले चकाशि
कान्तस्त्रहस्तलिखिता मम मञ्जरोति ।
अन्याऽपि किं न सखि भाजनमीदृशानां
वैरो न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अथ वासकसज्जा ।

मुदा वासकसज्जा स्वं मण्डयत्येव्यति प्रिये ।

स्वमात्मानं वेष्म च हर्षेण भूषयत्येव्यति प्रिये । वासक-
सज्जा यथा ।

निजपाणिपल्लवतटस्त्वलनाद्
अभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।
अपरा परोक्ष्य शनकैर्मुमुदे
मुखवासमास्यकमलशसनैः ॥

अथ विरहोत्कण्ठिता ।

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ॥ २३ ॥

यथा ।

सखि स विजितो वीणावाद्यैः कथाऽप्यपरस्त्रिया
पणितमभवत् ताभ्यां तत्र चपासलितं ध्रुवम् ।
कथमितरथा सेफालीषु स्वसत्कुसुमास्यपि
प्रसरति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥

अथ खण्डिता ।

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ध्याकषायिता ।

यथा ।

नवनखपदमङ्गं गोपयस्वङ्गुकेन
 खगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
 प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसो विसर्पन्
 नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरोतुम् ॥

अथ कलहान्तरिता ।

कलहान्तरिताऽमर्षाद् विधूतेऽनुशयार्तियुक् ॥ २४ ॥

यथा ।

निःश्रामा वदनं दृहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
 निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तन्द्दिवं रक्षते ।
 अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांसयोपेक्षितः
 सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥

अथ विप्रलब्धा ।

विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेऽतिविमानिता ।

यथा ।

उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नाऽऽयातः ।
 याऽतः परमप्रिजोवेज् जीवितनाथो भवेत् तस्याः ॥

अथ प्रोषितप्रिया ।

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषितप्रिया ।

यथाऽमरुशतके ।

आदृष्टिप्रसरात् प्रियस्य पदवीमुदीक्ष्य निर्विषया
 विश्रान्तैषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।

दत्तैकं सशुचा गृहं प्रति पद्मं पान्यस्त्रियाऽस्मिन् क्षणे
माऽभूदागत इत्यमन्दवलितघीवं पुनर्वीक्षितम् ॥

अथाऽभिसारिका ।

कामार्ताऽभिसरेत् कान्तं सारयेद् वाऽभिसारिका ॥२५॥

यथाऽमरुगतके ।

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे तमाहृतडिण्डिमा
यदि किमधिकवासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे ॥

यथा च ।

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमुपगम्य वदेर्
अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥

तत्र ।

चिन्तानिःश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।

युक्ताः षडन्त्या द्वे चाऽऽद्ये क्रौडौज्वल्यप्रद्वर्षितैः ॥ २६ ॥

परस्त्रियौ तु कन्यकोढे । सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते
पश्चाद् विदूषकादिना सहाऽभिसरन्त्यावभिसारिके । कुतोऽपि
सङ्केतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रसन्ने इति व्यवस्थितैवाऽनयो-
रिति । अस्त्राधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् । यत तु माल-

विकाग्निमित्रादौ योऽप्येवं धीरः सोऽपि दृष्टो देव्याः पुरत
इति मालविकावचनानन्तरम् । राजा ।

दरचिण्यं नाम बिम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् ।

तन् मे दीर्घाचि ये प्राणास्ते तदाशान्निवन्धनाः ॥

इत्यादि तन् न खण्डितानुनयाभिप्रायेणाऽपितु सर्वथा मम
देव्यधीनत्वमाशङ्क्य निराशा माभूदिति कन्याविश्रम्भणायेति ।
तथाऽनुपसञ्जातनायकसमागमाया देशान्तरव्यवधानेऽप्युत्क-
ण्ठितात्ममेवेति न प्रेषितप्रियात्मनोऽयत्तप्रियत्वादेवेति ॥

अथाऽऽसां सहायिन्यः ।

दूत्या दासी सखी कारुर्धात्रेयी प्रतिवेशिका ।

लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेटमित्रगुणान्विताः ॥ २७ ॥

दासी परिचारिका । सखी स्नेहनिबद्धा । कारुः रजकी-
प्रभृतिः । धात्रेयी उपमादसुता । प्रतिवेशिका प्रतिगृहिणी ।
लिङ्गिनी भिक्षुकादिका । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । स्वं
चेति दूतीविशेषाः । नायकमित्राणां पीठमर्दादीनां निरु-
द्यार्थत्वादिना गुणेन युक्ताः । तथा च मालतीमाधवे काम-
न्दकीं प्रति ।

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालानुरोधः प्रतिभानवल्लमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥

तत्र सखी । यथा ।

मृगं शिशुदृशस्तस्यास्त्रापं कथं कथयामि ते

दहनपतिता दृष्टा मूर्तिर्मया न हि वैधवो ।

इति तु विदितं नारीरूपः स लोकदृशां सुधा ।

तव शठतया श्लिष्योत्कर्षो विधेर्विघटिष्यते ॥

यथा च ।

*सखं जाणद ददुं सरिसम्भि जणम्भि जुज्जए राओ ।

मरउ ण तुमं भणिसुं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

स्वयं दूती । यथा ।

†मऊ एहि किं णिवालअ हरसि णिअं वाउ जइ वि मे सिचअं ।

साहेमि कसु सुन्दर दूरे गामो अहं एक्का ॥

इत्याद्यूहम् ।

अथ योषिदलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विंशतिः ।

यौवने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलङ्काराः स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र ।

भावो ह्रावश्च हेलो च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ २८ ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ॥ २९ ॥

तत्र भावह्रावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिदीप्तिर्माधुर्यं

प्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमित्ययत्नजाः सप्त ।

* सखं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः ।

मियतां न त्वां भणिष्यामि मरणमपि स्थावनीयमस्याम् ।

† मुऊरेहि किं निवारक हरसि निजं वायो यद्यपि मे सिचयं ।

सांघय्यामि कसु सुन्दर दूरे गामोऽहमेका ॥

लीला विलासो विक्किर्त्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
 मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ।
 विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ॥ ३० ॥

तानेव निर्दिशति ।

निर्विकारात्मकात् सत्त्वाद् भावस्तत्राऽऽद्यविक्रिया ।
 तत्र विकारहेतौ सत्यपि अविकारकं सत्त्वम् । यथा
 कुमारसम्भवे ।

श्रुताश्वरोगीतिरपि चण्डेऽस्मिन्
 हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।
 आत्मेयराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिभेदप्रभवा भवन्ति ॥

तस्मादविकाररूपात् सत्त्वाद् यः प्रथमो विकारोऽन्तर्वि-
 परिवर्ती बीजसोच्छूनतेव स भावः । यथा ।

दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रोडासु बद्धादरा
 ओत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्वपि ।
 पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नाऽऽरोहति प्राक् यथा
 बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना ग्रनैः ॥

यथा वा कुमारसम्भवे ।

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यश्च
 चन्द्रोदयारम्भ इवाऽम्बुराशिः ।
 उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥

यथा वा ममैव ।

* तं चिन्म वन्नं ते चेन्न लोचने जाव्वं पि तं चेन्न ।

अण्ण अण्णलच्छी अण्णं चिन्म किं पि साहेद ॥

अथ हावः ।

हेवाकसस्तु षट्कारो हावोऽन्तिभूविकारकृत् ॥ ३१ ॥

प्रतिनियताङ्गविकारकारो षट्कारः स्वभावविशेषो हावः ।

यथा ममैव ।

† जं किं पि पेक्खमाणं भणमाणं रे जहा तह चेन्न ।

णिज्झाअ षेहमुद्धं वन्नस्स मुद्धं णिअच्छेहि ॥

अथ हेला ।

स एव हेला सुव्यक्तषट्काररससूचिका ।

हाव एव स्पष्टभूयोविकारत्वात् सुव्यक्तषट्काररससूचको
हेला । यथा ममैव ।

‡ तह झत्ति मे पअत्ता सव्वङ्गं विभमा यणुभेए ।

संसदअवालभावा होद चिरं जह सहीणं पि ॥

अथाऽयत्नजाः सप्त । तत्र शोभा ।

* तदेव वचनं ते चैव लोचने यौवनमपि तदेव ।

अन्यानङ्गलक्ष्मीरन्यदेव किमपि साधयति ॥

† यत् किमपि प्रेक्षमाणां भणमानां रे यथा तथैव ।

निर्धाय स्नेहमुग्धां वयस्य मुग्धां पश्य ॥

‡ तथा भटित्वस्याः प्रवृत्ताः सर्वाङ्गं विभमाः स्तनोद्धेदे ।

संशयितबालभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ॥

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाऽङ्गानां विभूषणम् ॥ ३२ ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

तां प्राप्नुवीं तत्र निवेश्य बालां
क्षणं व्यस्रमन्त पुरो निषणाः ।
भूतार्थशोभाद्विद्यमानेनाः
प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥

इत्यादि । यथा च शाकुन्तले ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहैर्
अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

अथ कान्तिः ।

मन्मथावापितच्छाया सैव कान्तिरिति स्मृता ।

शोभैव रागावतारघनीकृता कान्तिः । यथा ।

उन्मीलददनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं
भिन्नं पीनकुचस्यलस्य च रुचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।
एतस्याः कलविङ्ककण्टकदलीकल्पं मिलत्कौतुकाद्
अप्राप्ताङ्गसुखं रुषेव सहसा केशेषु लग्नं तमः ॥

यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भट्टबाणस्य ।

अथ माधुर्यम् ।

अनुस्वणत्वं माधुर्यं

यथा शाकुन्तले ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनाऽपि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनाऽपि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाऽऽकृतोनाम् ॥

अथ दीप्तिः ।

दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ॥ ३३ ॥

यथा ।

*देशा पसिअ णिअन्तसुमुहससिजोण्हाविलुत्ततमणिवहे ।
अहिसारिअण विघ्नं करेसि अण्णाण विहअसे ॥

अथ प्रागल्भ्यम् ।

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं

मनःलोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यम् ।

यथा ममैव ।

तथा ब्रीडाविधेयाऽपि तथा मुग्धाऽपि सुन्दरी ।
कलाप्रयोगचातुर्यं सभास्वाचार्यकं गता ॥

अथौदार्यम् ।

औदार्यं प्रश्रयः सदा ।

यथा ।

* देवात् दृष्ट्वा नितान्तसुमुखशशिन्योत्स्नाविकुम्भतमोनिवहे ।
अभिसादिकाणां विघ्नं करोमि अन्यासां विहताशे ॥

* दिश्रहं खु दुक्खिआए सअलं काऊण गेहवावारं ।

गरुएवि मण्डुदुक्खे भरिमो पाअन्तसुत्तस्स ॥

यथा वा । भ्रमङ्गे सहसोद्गतेत्यादि ।

अथ धैर्यम् ।

चापलाविद्धता धैर्यं चिद्वृत्तिरविकल्पना ॥ ३४ ॥

चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्मगुणानामनाख्यायिका धैर्य-
मिति । यथा मालतोमाधवे ।

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः स्नाय्यस्नातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिनं न त्वेवाऽयं जनो न च जीवितम् ॥

अथ स्वाभाविका दश । तत्र ।

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः ।

प्रियकृतानां वाम्बेषचेष्टानां शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनु-
करणं लीला । यथा समैव ।

† तह दिट्ठं तह भणितं ताए णिअदं तहा तहा सोणं ।

अवलोद्वं सदण्हं सविन्नमं जह सवत्तीहिं ॥

यथा वा ।

* दिवसं खलु दुःखितायाः सकलं कृत्वा गृहव्यापारं ।

† भुरग्यपि मन्दुदुःखे भरिमा पादान्ते सुप्तस्य ॥

† तथा दृष्टं तथा भणितं तथा नियतं तथा तथ श्रीयं ।

अवलोकितं सदृशं सविन्नमं यथा सपत्नीभिः ॥

तेनोदितं वदति याति तथा यथाऽसौ ।

इत्यादि ।

अथ विलासः ।

तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ॥ ३५ ॥

दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशय-
विशेषोत्पत्तिर्विलासः । यथा मालतीमाधवे ।

अत्राऽन्तरे किमपि वाम्बिभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममाश्रयताक्ष्याः ।

तद् भूरिसात्त्विकविकारविशेषरम्यम्

आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासोत् ॥

अथ विच्छित्तिः ।

आकल्परचनाऽल्पाऽपि विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ।

स्तोकोऽपि वेषो बद्धतरकमनीयताकारी विच्छित्तिः ।

यथा कुमारसम्भवे ।

कर्णार्पितो रोध्रकषायरूत्ते

गोरोचनाभेदनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्

क्वन्ध चक्षूषि यवप्ररोहः ॥

अथ विभ्रमः ।

विभ्रमस्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः ॥ ३६ ॥

यथा ।

अभ्युद्गते अग्निनि पेशलकान्तदूती-
 संलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।
 अयाहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
 विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥

यथा वा ममैव ।

श्रुताऽऽयातं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
 भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥

अथ किलकिञ्चितम् ।

क्रोधाश्रुचर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चितम् ।

यथा ममैव ।

रतिक्रीडाद्युते कथमपि समासाद्य समयं
 मया सन्धे तस्याः कणितकलकण्ठार्धमधरे ।
 कृतभ्रूभङ्गाऽसौ प्रकटितविलसत्तार्धरुदित-
 स्मितक्रोधाद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान् मयि मुखम् ॥

अथ मोहायितम् ।

मोहायितं तु तद्भावभावेनष्टकथादिषु ॥ ३७ ॥

इष्टकथादिषु प्रियतमकथानुकरणादिषु प्रियानुगागेण
 भावितान्तःकरणलं मोहायितम् । यथा पद्मगुप्तस्य ।

चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्तावेशेन चेतसि ।

त्रौडार्धवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा ॥

यथा वा ।

मतः कं हृदये निधाय सुचिरं रोमाञ्चिताङ्गो मुञ्जर
 जृभामन्यतरकां सुललितापाङ्गां दधाना दृशम् ।
 सुप्तेवाऽऽलिखितेव शून्यहृदया लेखावशेषीभव-
 स्यात्प्रद्वेष्टिणि किं द्विधा कथय मे गूढो निहन्ति स्मरः ॥
 यथा वा ममैव ।

स्मरदवयुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः
 सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखीभिः ।
 भवति विततपृष्ठोदस्यपीनसनाया
 ततवलयितवाञ्छुर्जुम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥

अथ कुट्टमितम् ।

सानन्दाऽन्तः कुट्टमितं कुप्येत् केशाधरग्रचे ।

यथा ।

मान्दीपदानि रतिनाटकविभ्रमाणाम्
 आञ्जलिचराणि परमाण्यथवा स्मरस्य ।
 दष्टेऽधरे प्रणयिना विधुताग्रपाणेः .
 सौत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्याः ॥

अथ बिम्बोकः ।

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि बिम्बोकोऽनादरक्रिया ॥ ३८ ॥

यथा ममैव ।

सव्याजं तिलकालकान् विरलयस्व सोलाङ्गुलिः संस्पृशन्
 वारं वारमुदञ्चयन् कुचयुगलोदञ्चनीलाञ्जलिम् । .
 यद् भूभङ्गतरङ्गिताञ्चिनदृशा सावज्ञमांलोकितम्

तद्गर्वादवधोरितोऽस्मि न पुनः कान्ते कृतार्थकृतः ॥

अथ ललितम् ।

सुकुमाराङ्गविन्यासो मन्दृणो ललितं भवेत् ।

यथा ममैव ।

सभ्रूभङ्गं करकिमलयवर्तनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याऽञ्चलेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयातैर्

निःसङ्गीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥

अथ विहृतम् ।

प्राप्तकालं न यद् ब्रूयाद् व्रीडया विहृतं हि तत् ॥ ३८ ॥

प्राप्तावसरस्याऽपि वाक्यस्य लज्जया यदवचनं तद् विहृ-

तम् । यथा ।

पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयरुचिना सापदेशं लिखन्ती

भूयो भूयः लिपन्ती मयि सितशबले लोचने लोलतारे ।

वक्त्रं ह्रीनसमीपतस्फुरदधरपटं वाक्यगर्भं दधाना

यन्मां नोवाच किञ्चित्स्थितमपि हृदये मानसं तद् दुनोति ॥

अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह ।

मन्त्री स्वं बोधयं वाऽपि सखा तस्याऽर्थचिन्तने ।

तस्य नेतुरर्थचिन्तायां तन्त्रावापादिलक्षणायां मन्त्री वा-

ऽऽत्माबोध्यं वा सहायः ।

तच्च विभागमाह ।

मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ॥ ४० ॥

उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धिः । शेषा धीरो-
दात्तादयः । अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन बोभयेन वाऽङ्गीकृत-
सिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु ।

चत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः ।

ब्रह्म वेदस्तं वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला ब्रह्मवादिनः ।
आत्मज्ञानिनो वा । शेषाः प्रतीताः ।

दुष्टदमनं दण्डस्तहायास्तु ।

सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ॥ ४१ ॥

स्यष्टम् । एवं तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि ।
यदाह ।

अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवामनाः ।

स्नेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ॥ ४२ ॥

शकारो राज्ञः श्यालो हीनजातिः ।

विशेषान्तरमाह ।

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता ।

तारतम्याद् यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ।

एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतदूतीमन्त्रिपुरोहितादी-
नामुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता । उत्तमादिनावच्च न
गुणसङ्ख्यापचयापचयेन किं तर्हि गुणातिशयतारतम्येन ।

एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः सपरिच्छदः ॥ ४३ ॥

उक्तो नायकस्तद्व्यापारस्तद्व्यच्यते ।

तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।

गीतनृत्यविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ।

प्रवृत्तिरूपो नेहव्यापारस्वभावो वृत्तिः । सा च कैशिकी-
सात्त्वत्यारभटीभारतीभेदाच्चतुर्विधा । तासां गीतनृत्य-
विलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो मृदुः शृङ्गारी कामफला-
वच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी ।

सा तु ।

नर्मतत्स्फिञ्जतत्स्फोटतद्गमश्चतुरङ्गिका ॥ ४४ ॥

तदित्यनेन सर्वत्र नर्म परामृश्यते ।

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ।

हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ॥ ४५ ॥

आत्मोपक्षेपसम्भोगमानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ।

शुद्धमङ्गं भयं हेधा त्रेधा वाग्वेषचेष्टितैः ।

सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माऽष्टादशधोदितम् ॥ ४६ ॥

अयाम्ब इष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्मः । तच्च च शुद्ध-
हास्येन सशृङ्गारहास्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम् ।
शृङ्गारस्तदपि स्नानुरागनिवेदनसम्भोगेष्वाप्रकाशनसापराधप्रि-
यप्रतिभेदनैस्त्रिविधमेव । भयनर्माऽपि शुद्धरसाक्षराङ्गभावाद्

द्वित्रिधम् । एवं षड्विधस्य प्रत्येकं वास्वेषचेष्टाव्यतिकरेणाऽष्टा-
दशविधत्वम् ।

तत्र वचोहासनमर्थं यथा ।

पत्युः शिरस्त्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सारञ्चयित्वा चरणौ कृताशीर्
मात्रेण तां निर्वचनं जघान ॥

वेषनमर्थं यथा नागागन्दे विदूषकशेखरकव्यतिकरे । क्रिया-
नमर्थं यथा मालविकाग्निमित्रे उत्सवप्रायमानस्य विदूषकस्यो-
परि निपुणिका सर्पभ्रमकारणं दण्डकाष्ठं पातयति । एवं वक्ष्य-
माणेष्वपि वास्वेषचेष्टापरत्वमुदाहार्यम् ।

शृङ्गारवदात्मोपचेपनमर्थं यथा ।

मध्याह्नं गमय त्यज श्रमजलं स्थित्वा पचः पीयतां
मा शून्येति विमुञ्च पान्थ विवशः शीतः प्रपामण्डपः ।
तामेव स्मर घस्मरस्मरश्चरन्तां निजप्रेयसो
त्वच्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिकाः ॥

सम्भोगनमर्थं यथा ।

*सालोए चित्रं सूर्ये घरिणी घरसामिन्नस्तु धेत्तूण ।
णेच्छन्तस्तु वि पाए धुअइ हसन्तो हसन्तस्तु ॥
माननमर्थं यथा ।

* सालोके एव सूर्ये ग्रहिणी ग्रहसामिकस्तु ग्रहीता ।

अनिच्छन्तोऽपि पादौ धनेति हसन्तो हसतः ॥

यथा, प्रियदर्शिकायां गर्भाक्षे वत्सराजवेषसुषुप्तास्थाने
साक्षाद् वत्सराजप्रवेशः ।

अथ सात्त्वती ।

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयाजवैः ।

संलापोत्थापकावस्थां साङ्ग्राह्यः परिवर्तकः ॥ ४६ ॥

शोकहीनः सत्त्वशौर्यत्यागदयार्हर्षादिभावोत्तरो नायक-
व्यापारः सात्त्वती । तदङ्गानि च संलापोत्थापकसाङ्ग्राह्यप-
रिवर्तकान्यानि ।

तत्र ।

संलापको गभीरोक्तिर्नानाभावरसा मिथः ।

यथा वीरचरिते । रामः । अयं स यः किल सपरिवार-
कार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम राम दाशरथे स एवाऽयमाचार्यपादानां प्रियः परशुः ।

शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां

सैन्यैर्हृते विजित एव मया कुमारः ।

एतावताऽपि परिरभ्य कृतप्रसादः

प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान् गुरुर्मै ॥

इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयोरन्योन्यगभी-
रवचसां संलाप इति ।

अथोत्थापकः ।

उत्थापकस्तु यत्राऽऽदौ युद्धायोत्थापयेत् परम् ॥ ५० ॥

यथा वीरचरिते ।

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽस्मि दुःखाय वा
वैतृण्यं नु कुतोऽद्य सम्प्रति मम तद्दर्शने चक्षुषः ।
तत्साङ्गत्यसुखस्य नाऽस्मि विषयः किं वा बद्धव्याहृतैर्
अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जम्भताम् ॥

अथ साङ्गात्यः ।

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः साङ्गात्यः सङ्गभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या । यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायादीनां चाण-
क्येन खड्गद्वया भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव । यथा पर्वतकाभ-
रणस्य राक्षसहस्तगमनेन मलयकेतुसहोत्थायिभेदनम् । दैव-
शक्त्या तु । यथा रामायणे रामस्य दैवशक्त्या रावणाद् विभी-
षणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तकः ।

प्रारब्धोत्थानकार्यान्यकरणात् परिवर्तकः ॥ ५१ ॥

प्रस्तुतस्योद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परि-
वर्तकः । यथा वीरचरिते ।

हेरम्बदन्तमुसलोस्त्रिखितैकभिन्ति-
वचो विशाखविशिखव्रणलाञ्छनं मे ।
रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभाद्
यत् सत्यमद्य परिरभुमिवेच्छति त्वाम् ॥

रामः । भगवन् परिरक्षणमिति प्रस्तुतप्रतीपमेतदित्यादि ।

सात्त्वतीमुपसंहरन्नारभटीलक्षणमाह ।

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः । —

सङ्क्षिप्तिका स्यात् सम्फोटो वस्तूत्यानावपातने ॥ पू२ ॥

मायामन्त्रबलेनाऽविद्यमानवस्तुप्रकाशनम् । तन्त्रबलादि-
न्द्रजालम् ।

तत्र ।

सङ्क्षिप्तवस्तुरचना सङ्क्षिप्तिः शिल्पयोगतः ।

पूर्वनेतृनिवृत्त्याऽन्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः ॥ पू३ ॥

मृदंगदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तूत्यापनं सङ्क्षिप्तिः । यथो-
दयनचरिते किलिञ्चहस्तिप्रयोगः । पूर्वनायकावस्थानिवृत्त्या-
ऽवस्थान्तरपरिग्रहमन्ये सङ्क्षिप्तिकां मन्यन्ते । यथा वालि-
निवृत्त्या सुग्रीवः । यथा च परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शा-
न्तलापादनं पुण्या ब्राह्मणजातिरित्यादिना ।

अथ सम्फोटः ।

सम्फोटस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्दयोः ।

यथा माधवाघोरघण्डयोर्मालतीमाधवे । इन्द्रजित्क्षणा-
योश्च रामायणप्रतिबद्धवस्तुषु ।

अथै वस्तूत्यापनम् ।

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमिष्यते ।

न्यथोदात्तराघवे ।

जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्विचङ्गापिभिर्
भास्वन्तः सकला रवेरपि रुचः कस्मादकस्मादमी ।
एतास्त्रेयकबन्धरन्ध्ररुधिरैराभ्यायमानोदरा
मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रा रवाः फेरवाः ॥

इत्यादि ।

अथाऽवपातः ।

अवपातस्तु निष्क्रामप्रवेशत्रासविद्रवैः ॥ ५४ ॥

यथा रत्नावल्याम् ।

कण्ठे कृत्वाऽवशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा द्वाराणि हिलावलचरणवलत्किङ्किणोच्चक्रवालः ।
दत्तातङ्को गजानामनुसृतसरणिः सम्भ्रमादशपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं स्रवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरातः ॥
नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादकृत्वा त्रपाम्
अन्तः कञ्चुकि कञ्चुकस्य विशति त्रामादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ।

यथा च प्रियदर्शनायां प्रथमेऽङ्के विन्ध्यकेलवस्कन्दे ।

उपसंहरति ।

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं नाऽर्थवृत्तिरतः परा ।

चतुर्थी भारती साऽपि वाच्या नाटकलक्षणे ॥ ५५ ॥

कैशिकीं सात्त्वतीं चाऽर्थवृत्तिमारभटीमिति ।

पठन्तः पञ्चमीं वृत्तिमौल्लटाः प्रतिजानते ॥ ५६ ॥

सा तु लक्ष्ये कचिदपि न दृश्यते न चोपपद्यते रसेषु
हास्यादीनां भारत्यात्मकत्वात् । नीरसस्य च काव्यार्थस्य चा-
ऽभावात् । तिस्र एवैता अर्थवृत्तयः । भारती तु शब्दवृत्ति-
रामुखसङ्गत्वात् तत्रैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह ।

शृङ्गारे कैशिकी नीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ५७ ॥

देशभेदभिन्नवेषादिस्तु नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिरित्याह ।

देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।

लोकादेवाऽवगम्येता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

तत्र पाठ्यं प्रति विशेषः ।

पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।

लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः कचित् ॥ ५९ ॥

कचिदिति देवीप्रभृतीनां सम्बन्धः ।

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः शूरसेन्यधमेषु च ।

प्रकृतेरागतं प्राकृतम् । प्रकृतिः संस्कृतं तद्भवं तत्समं
देशीत्यनेकप्रकारम् । शूरसेनी मागधी च स्वशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ ६० ॥

यद्देशं नीचपात्रं यत् तद्देशं तस्य भाषितम् ।

कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६१ ॥

प्रष्टार्थमेतत् ।

आमन्त्र्यामन्त्रकौचित्येनाऽऽमन्त्रणमाह ।

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्देवर्षिलिङ्गिनः ।

विप्रामात्याग्रजाश्चाऽऽर्या नटीसूत्रमृतौ मिथः ॥ ६२ ॥

आर्याविति सम्बन्धः ।

रथो हूतेन चाऽऽयुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।

वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६३ ॥

अपिशब्दात् पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्याः । सो-
ऽपि तैस्तातेति सुगृहीतनामा चेति ।

भावोऽनुगेन सूत्री च मार्षेत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधारः पारिषार्थकेन भाव इति वक्तव्यः । स च सू-
त्रिणा मार्ष इति ।

देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाऽधमैः ॥ ६४ ॥

आमन्त्रणीयाः पतिवज् ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्देवादिस्त्रियो भर्तृवदेव देवरादिभिर्वाच्याः ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

समाहलेति प्रध्या च हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा ॥ ६५ ॥

कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ।

विदूषकेण भवती राज्ञी चेटोति शब्दयते ॥ ६६ ॥

पूज्या जरती अम्बेति । स्पष्टमन्यत् ।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वभावान्

अशेषतो नेहदशाविभिन्नान् ।

को वक्तुमीशो भरतो न यो वा

यो वा न देवः शशिखण्डमैलिः ॥ ६७ ॥

दिङ्मात्रं दर्शितमित्यर्थः । [चेष्टा लीलाद्याः गुणा विन-
याद्याः उदाहृतयः संस्कृतप्राकृताद्या उक्तयः सत्त्वं निर्विका-
रात्मकं मनो भावः सत्त्वस्य प्रथमोविकारः तेन हावादयो ह्युप-
लब्धिताः ।]

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य ह्यतौ दशरूपावलोकने नेह-

प्रकाशे नाम द्वितीयप्रकाशः समाप्तः ।

बहुवक्तव्यतय, रसविचारातिलङ्घनेन वस्तुनेतरसानां वि
भज्य नाटकादिषूपयोगः प्रतिपाद्यते ।

प्रकृतित्वादथाऽन्येषां भूयोरसपरिग्रहात् ।

सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकमनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां
प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

तत्र ।

पूर्वरङ्गं विधायाऽऽदौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन् नटः ॥ २ ॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्यशाला । तत्प्रथम-
प्रयोगव्युत्थापनादौ पूर्वरङ्गता । तं विधाय विनिर्गते प्रथमं
सूत्रधारे तद्वदेव वैष्णवस्थानकादिना* प्रविश्याऽन्यो नटः
काव्यार्थं स्थापयेत् । स च काव्यार्थस्यापनात् सूचनात् स्थापकः ।

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद् वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथाऽपि वा ॥ ३ ॥

स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो भूत्वा
मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्तु बीजं मुखं
पात्रं वा । वस्तु यथोदात्तराघवे ।

* दीर्घपादविच्छेपेण परिक्रमो वैष्णवस्थानकम् । आदिशब्दात् ता-
ण्डवादिना परिक्रमो दौर्गमिति कस्यचित् टिप्पणी ।

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान् मालामिवाऽऽज्ञां गुरोस्
तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं

प्रोहृत्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः ॥

बीजं यथा रत्नावल्याम् ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखोभूतः ॥

मुखं यथा ।

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्थाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्त्रमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

तवाऽस्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणाऽतिरंहसा ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थस्त्वचकैः ।

कृतुं कच्चिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ४ ॥

रङ्गस्य प्रशस्तिं काव्यार्थानुगतार्थैः श्लोकैः कृत्वा ।

त्रैलोक्येन कृतवरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया

तैस्त्रैर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाऽप्ये वरमात्तसाध्वसरसा गौरो नवे सङ्गमे
 संरोहत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवा पातु वः ॥
 इत्यादिभिरेव भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।

सा तु ।

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ।

भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥ ५ ॥

पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतवज्जलो वाक्प्रधानो नटाश्रया
 व्यापारो भारती । प्ररोचना वीथीप्रहसनामुखानि चाऽस्या-
 मङ्गानि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ।

प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन ओद्दृष्ट्वां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना ।
 यथा रत्नावल्याम् ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः पद्मिपदं यथा गुणग्राहिणी
 लोके हारि च वत्सराजचरितं नायकं च दत्ता वयम् ।
 वस्त्रैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर्
 मङ्गागोपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

वीथी प्रहसनं चाऽपि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ।

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तत् पुनः ॥ ६ ॥

सूत्रधारो नटो ब्रूते मार्षं वाऽथ विदूषकम् ।

स्वकार्यं प्रस्तुतार्त्तेपि चित्रेत्तया यत् तदामुखम् ॥ ७ ॥

प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्घातः प्रवृत्तकम् ।

प्रयोगातिशयश्चाऽथ बोध्यङ्गानि त्रयोदश ॥ ८ ॥

तत्र कथोद्घातः ।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।

गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ॥ ९ ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । द्यौगन्धरायणः । दीपादन्यस्मा
दधीति । वाक्यार्थं यथा वेणीसंहारे । भीमः ।

निर्वाणवैरिदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह केशवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः ततविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्त्याः ॥

ततोऽर्थेनाऽऽह । भीमः ।

लाक्षागृहानलविषान्नमभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

अथ प्रवृत्तकम् ।

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात् प्रवृत्तकम् ।

प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तक
यथा ।

आमादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्थाय गाढतमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः ।

अथ प्रयोगातिशयः ।

एषोऽयमित्युपल्लेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥ १० ॥

यथा एष राजेव दुष्यन्त इति ।

अथ वीथ्यङ्गानि ।

उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते क्लमम् ।
वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृद्वानि त्रयोदश ॥ ११ ॥

तत्र ।

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।
यत्राऽन्योन्यं समालापो द्वेधोद्घात्यं तदुच्यते ॥ १२ ॥

गूढार्थं पदं तत्पर्यायस्येत्येवं माला । प्रश्नोत्तरं चेत्येवं वा
माला । द्वयोर्भक्तिप्रत्युक्तौ तद् द्विविधमुद्घात्यकम् । तत्राऽऽद्यं
विक्रमोर्वश्यां यथा । विदूषकः । *भो वज्रस्तु को एषो कामो
जेण तुमं पि. दूमिज्जसे सो किं पुरिसो आदु इत्थिअत्ति ।
राजा । सखे ।

* भो वयस्य क एष कामो येन त्वमपि द्वयसे स, किं पुरुषोऽयं वा
स्त्रीति ।

मनोजातिरनाधीना सुखेऽप्येव प्रवर्तते ।

खेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः । * एवं पि ण जाणे । राजा । वयस्य इच्छाप्रभवः
स इति । विदूषकः । † किं जो जं इच्छदि सो तं कामेदि-
त्ति । राजा । अय किम् । विदूषकः । ‡ ता जाणिदं जह
अहं सुअअरसालाए भोअणं इच्छामि ।

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे ।

का स्नाय्या गुणिनां चमा परिभवः को यः स्वकुल्यैः कृतः ।
किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः स्नाय्यो य आश्रीयते ।
को मृत्युर्यस्य नं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः
कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे क्वन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥

अथाऽवलगितम् ।

यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रस्तुतेऽन्यत्र वाऽन्यत् स्यात् त चाऽवलगितं द्विधा ॥ १३ ॥

तत्राऽऽद्यं यथोत्तरचरिते । समुत्पन्नवनविहारगर्भदोह-
दायाः सीताया दोहदकार्ये अनुप्रविश्य जनापवादादरण्ये
त्यागः । द्वितीयं यथा कलितरामे । रामः । लक्ष्मण तात
वियुक्तामयोध्यां विमानस्थो नाऽहं प्रवेष्टुं शक्नोमि । तदवतीर्य
गच्छामि ।

* एवं अपि न जानामि ।

† किं यो यद्विच्छति स तत् कामयतीति ।

‡ तज्ज्ञातं यथाहं स्वपकारशालायां भोजनमिच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्याऽधः स्थितः पादुकयोः पुरः ।

जटावानक्षमाली च चामरी च विराजते ॥

इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः ।

अथ प्रपञ्चः ।

असङ्गतमिथःस्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन् मतः ।

असङ्गतेनाऽर्थेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना याऽन्यान्यस्तुतिः

स प्रपञ्चः । यथा कर्पूरमञ्जर्याम् । भैरवानन्दः ।

* रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मंसं पिज्जए खज्जए अ ।

भिक्षा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जा कोलो धम्मो कस्स णो होइ रम्मो ॥

अथ त्रिगतम् ।

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।

नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते ॥ १४ ॥

यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

मत्तानां कुसुमरमेन वद्धदानां

शब्दोऽयं परमृतनाद एष धीरः ।

कैलासे सुरगणसेविते समन्तात्

किन्नर्यः कलमधुराचरं प्रगीताः ॥

अथ कलनम् ।

* रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्यं मांसं पीयूषं खाद्यते च ।

भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डश्च शय्या कौलो धर्मः कस्य न भवति रम्यः ॥

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य क्लाना क्लम ।

यथा वेणीसंहारे । भीमार्जुनौ ।

कर्ता हृतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः भोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजगतस्याऽङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

काऽऽस्ते दुर्योधनोऽभौ कथयत पुरुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥

अथ वाक्केली ।

विनिवृत्त्याऽस्य वाक्केली द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥ १५ ॥

अस्येति वाक्यस्य प्रक्रान्तस्य साकाङ्क्षस्य विनिवर्तनं वाक्केली ।

द्वित्रिर्वा उक्तिप्रत्युक्तयः । तत्राऽऽद्या यथोत्तरचरिते । वासन्ती ।

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥

उक्तिप्रत्युक्तितो यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । *भोदि मअणि ए मं पि एदं चच्चरिं सिक्खावेहि । मदनिका । हदा- स ण क्खु एसा चच्चरी दुवदिखण्डं क्खु एदम् । विदूषकः । भोदि किं एदिणा खण्डेण मोदथा करीअन्ति । मदनिका ; ण हि पढीअदि क्खु एदमित्यादि ।

* भवति मदनिके मामप्येतां चर्चरीं शिस्तय ।—इताश्च न खलु एषा चर्चरी द्विपदीखण्डकं खल्वेतत् ।—भवति किमेतेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते ।—न हि, पठ्यते खल्वेतत् ।

अथाऽधिवलम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाऽधिवलं भवेत् ।

यथा वेणीसंहारे । अर्जुनः ।

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते

दण्डमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डुपुत्रः ॥

इत्युपक्रमे । राजा । अरे नाऽहं भवानिव विकत्यनाप्रगल्भः ।

किन्तु ।

द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिन्नवक्षोस्थिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यवाक्यस्याऽऽधिक्योक्तिरधिव-
लम् ।

अथ गण्डः ।

गण्डः प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सहसोदितम् ॥ १६ ॥

यथोत्तरचरिते । रामः ।

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोर्

असावस्थाः स्पर्शा वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अथ बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसद्मस्तु विरहः ॥

प्रविश्य प्रतीहारी । *देव उअत्यिदो । रामः । अयि कः ।
प्रतीहारी । देवस्स आसणपरिचारओ दुम्भो इति ।

अथाऽवस्यन्दितम् ।

रसोक्तस्याऽन्यथा व्याख्या यत्राऽवस्यन्दितं हि तत् ।

यथा कलितरामे । सीता । †जाद कस्स क्व तुम्हेहिं अजु-
ज्झाए गन्तव्वं । तहिं सो राआ विणएण एमिदव्वो । लवः ।
अस्स किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता । जाद
सो क्व तुम्हाणं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः पिता ।
सीता । साशङ्कम् । जाद ए क्व परं तुम्हाणं सअलाए ज्वेव
पुहवीए इति ।

अथ नालिका ।

सोपहासा निगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका ॥ १७ ॥

यथा मुद्राराक्षसे । चरः । ‡हंहो वल्लण मा कुप्प । किं
पि तुह उअज्झाओ जाणादि किं पि अन्हारिसा जणा जानन्ति ।
शिष्यः । किमस्स दुपाध्यायस्स सर्वज्ञत्वमपहर्तुमिच्छसि । चरः ।
यदि दे उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्सा चन्दो
अणभिप्पेदेस्सि । शिष्यः । किमनेन ज्ञातेन भवतीत्युपक्रमे ।

* देव, उपस्थितः ।—देवस्यासन्नपरिचारको दुर्मुखः ।

† जात, कल्यं खलु युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
विनयेन नमितव्यः ।—जात स खलु युवयोः पिता ।—जात न खलु पर-
युवयोः सकलाया एव पृथिव्याः ।

‡ हंहो ब्राह्मण मा कुप्य किमपि तवोपाध्यायो जानाति किम-
प्यस्मादृशा जना जानन्ति ।—यदि त उपाध्यायः सर्वं जानाति तज्जा-
नातु तावत् कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति ।

चाणक्यः । चन्द्रगुप्तादपरक्रान् पुरुषान् जानामीत्युक्तं भ-
वति ।

अथाऽसत्प्रलापः ।

असम्बद्धकथाप्रायोऽसत्प्रलापो यथोत्तरः ।

ननु चाऽसम्बद्धार्थत्वेऽसङ्गतिर्नाम वाक्यदोष उक्तः । तन्
न । उत्त्वप्रायितमदेन्मादशैशवादीनामसम्बद्धप्रलापितैव वि-
भावः । यथा ।

अर्चिष्मन्ति विदार्य वक्त्रकुहराण्यांस्तुतो वासुकेर्
अङ्गुल्या विषकर्बुरान् गणयतः संस्पृश्य दन्ताङ्कुरान् ।
एकं त्रीणि नवाऽष्ट सप्तषडिति प्रध्वस्तसङ्ख्याक्रमा
वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुलविकलाः श्रेयांसि पुष्पान्तु वः ॥

यथा च ।

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिसंस्थास्त्वया हता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

यथा वा ।

भुक्ता हि मया गिरयः स्नातोऽहं वक्त्रिणा पिबामि वियत् ।

हरिहरहरिणगर्भा मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥

अथ व्याहारः ।

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे लास्यप्रयोगावसाने । मालविका

निर्गन्तुमिच्छति । विदूषकः । *मा दाव उवएसमुद्धा गमि-
स्ससीत्युपक्रमे गणदासः । विदूषकं प्रति । आर्य उच्यतां
यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । †पठमं पञ्चमे वन्द-
णस्स पूजा भेदि सा तए लङ्घिता । मालविका स्मयत इत्यादि-
ना नायकस्य विश्रब्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा
वचनेन व्याहारः ।

अथ मृदवम् ।

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ १८ ॥

यथा शाकुन्तले ।

मेदश्चेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामुपलक्ष्यते विकृतिमच् चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोदृग् विनोदः कुतः ॥

इति मृगयादोषस्य गुणीकारः ।

यथा च ।

सततमनिर्वृतमानसमायासमहससङ्कुलक्लिष्टम् ।

गतनिद्रमविश्वासं जीवति राजा जिगोषुरयम् ॥

इति राज्यगुणस्य दोषोभावः ।

उभयं वा ।

* मा तावदुपदेशमुद्धा गमिष्यसि ।

† प्रथमं प्रत्यक्षे नाक्षत्रस्य पूजा भवति सा तथा लङ्घिता ।

सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः
 सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं संदा ।
 अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवाऽसता व्याकुलो
 युक्तायुक्तविवेकपूय हृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

इति प्रस्तावनाङ्गानि ।

एषामन्यतमेनाऽर्थं पात्रं चाऽऽक्षिप्य स्रजमृत् ।
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥ १९ ॥

तत्र ।

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 कीर्तिकामो महोत्साहस्तय्यास्ताता महीपतिः ॥ २० ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ।
 तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राऽऽधिकारिकम् ॥ २१ ॥

यत्रेतिवृत्ते सत्यवागसंवादकारिनीतिशास्त्रप्रसिद्धाभिगा-
 मिकादिगुणयुक्तो रामायणमहाभारतादिप्रसिद्धो धीरोदा-
 त्तो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकः तत्प्रख्यातमेवाऽत्र नाटके आ-
 धिकारिकं वस्तु विधेयमिति ।

यत् तत्राऽनुचितं किञ्चिन् नायकस्य रसस्य वा ।
 विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

यथा हृदना वालिवधो मायुराजेनोदात्तराघवे परि-
 त्यक्तः । वीरचरिते तु रावणसौहृदेन वालीरामवधार्थमा-
 गतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद् विभज्य च ।

खण्डशः सन्धिसञ्ज्ञाश्च विभागानपि खण्डयेत् ॥ २३ ॥

अनौचित्यरसविरोधपरिहारपरिशुद्धीकृतसूचनीयदर्शनीय-
वस्तुविभागफलानुसारेणोपकृतबीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्यल-
क्षणार्थप्रकृतिकं पञ्चावस्थानुगुणेन पञ्चधा विभजेत् । पुनरपि
चैकैकस्य भागस्य द्वादश त्रयोदश चतुर्दशेत्येवमङ्गसञ्ज्ञानां
सन्धीनां विभागान् कुर्यात् ।

चतुःषष्टिस्तु तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा ।

पताकावृत्तमप्यूनर्मेकाद्यैरनुसन्धिभिः ।

अङ्गान्यत्र यथालाभमसन्धिं प्रकरीं न्यसेत् ॥ २४ ॥

अपरमपि प्रासङ्गिकमिति वृत्तमेकाद्यैरनुसन्धिभिर्नूनमिति
प्रधानेति वृत्तादेकद्वित्रिचतुर्भिरनुसन्धिभिर्नूनं पताकेति वृत्तं
न्यसनीयम् । अङ्गानि च प्रधानाविरोधे यथालाभं न्यसनी-
यानि प्रकरीति वृत्तं त्वपरिपूर्णसन्धि विधेयम् ।

तत्रैवं विभक्ते ।

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तिः ।

इयमत्र कार्ययुक्तिः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेत् शेषं कुर्याद् विष्कम्भकं तदा ॥ २५ ॥

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेवं तदाऽङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ २६ ॥

स.च ।

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ।

अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ २७ ॥

रङ्गप्रवेशे साक्षान् निर्दिश्यमाननायकव्यापारो बिन्दु-
पक्षेपार्थपरिमितोऽनेकप्रयोजनसंविधानरसाधिकरणः उत्सङ्ग-
इवाऽङ्कः

तत्र च ।

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ।

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ २८ ॥

अङ्गिन एवाऽङ्गिरसस्थायिनः सङ्गृह्यात् स्थायिनेति रसान्त-
रस्थायिनो ग्रहणम् । गृहीतमुक्तैः परस्परव्यतिकीर्णैरित्यर्थः ।

न चाऽतिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥ २९ ॥

कथामन्धङ्गोपमादिलक्षणेभूषणादिभिः ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः प्रहृङ्गार एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान् निर्वहणेऽङ्गुतम् ॥ ३० ॥

ननु च रसान्तरस्थायिनेत्यनेनैव रसान्तराणामङ्गत्वमु-
क्तम् । तन् न । यत्र रसान्तरस्थायी स्वानुभावविभावव्यभि-
चारियुक्तो भूयसोपनिबध्यते तत्र रसान्तराणामङ्गत्वम् । केव-
लस्थाय्युपनिबन्धे तु स्थायिनो व्यभिचारितैव ।

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविज्ञवम् ।

संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चाऽनुलेपनम् ॥ ३१ ॥

अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।

अङ्गैर्नैवोपनिबध्नीत प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः ।

नाऽधिकारिवधं काऽपि त्याज्यमावश्यकं न च ॥ ३२ ॥

अधिकृतनायकवधं प्रवेशकादिनाऽपि न सूचयेत् । आव-
श्यकं तु देवपितृकार्याद्यवश्यमेव क्वचित् कुर्यात् ।

एकाद्याचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम् ।

पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥ ३३ ॥

एकदिवसप्रवृत्तैकप्रयोजनसम्बद्धमासन्ननायकमवज्ञपात्रप्र-
वेशमङ्गं कुर्यात् । तेषां पात्राणामवश्यमङ्गस्याऽन्ते निर्गमः
कार्यः ।

पताकास्थानकान्यत्र बिन्दुरन्ते च बीजवत् ।

एवमङ्गाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।

पञ्चाङ्गमेतद्वरं दशाङ्गं नाटकं परम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्तं नाटकलक्षणम् ।

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।

अमात्यविप्रवर्णिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ ३५ ॥

धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।

शेषं नाटकवत् सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ३६ ॥

इति । • कविबुद्धिविरचितमिति वृत्तम् । लोकसंश्रयमनुदात्त-
ममात्याद्यन्यतमधीरप्रशान्तनायकं विपदन्तरितार्थसिद्धिं कु-
र्यात् । प्रकरणे मन्त्री अमात्य एव । सार्थवाहो वणिग्विशेष
एवेति । स्पष्टमन्यत् ।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या काऽपि द्वयं क्वचित् ॥ ३७ ॥
कुलजाऽऽभ्यन्तरा बाह्या वेश्या नाऽतिक्रमोऽनयोः ।
आभिः प्रकरणं त्रेधा सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ॥ ३८ ॥

वेशो मृतिः सोऽस्या जीवनमिति वेश्या । तद्विशेषो गणि-
का । यदुक्तम् ।

आभिरभ्यर्थिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।
लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ॥

एवं च कुलजा वेश्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे ना-
यिका । यथा वेश्यैव तरङ्गदत्ते कुलजैव पुष्पदूषितके । ते द्वेऽपि
मृच्छकटिकायामिति । कितवद्यूतकारादिधूर्तसङ्कुलं तु मृच्छ-
कटिकादिवत् सङ्कीर्णप्रकरणमिति ।

अथ नाटिका ।

लक्ष्यते नाटिकाऽप्यत्र सङ्कीर्णान्यनिवृत्तये ।

अत्र केचित् ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्रितरो वा नाटीमञ्चाश्रिते काव्ये ॥

इत्यमुं भरतीयं श्लोकमेको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्य
इतरस्त्वप्रख्यातः प्रकरणिकासञ्ज्ञः नाटीसञ्ज्ञया द्वे काव्ये
आश्रिते इति व्याचक्षाणाः प्रकरणिकामपि मन्यन्ते । तद-
सत् । उद्देशलक्षणयोरनभिधानात् समानलक्षणत्वे वा भेदा-
भावात् । वस्तुरसनायकानां प्रकरणाभेदात् प्रकरणिकायाः ।
अतोऽनुद्दिष्टाया नाटिकाया यन् मुनिना लक्षणं कृतं तत्रा-
ऽयमभिप्रायः । शुद्धलक्षणसङ्करादेव तल्लक्षणे सिद्धे लक्षणकरणं
सङ्कीर्णानां नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते ।

तमेव सङ्करं दर्शयति ।

तत्र वस्तु प्रकरणान् नाटकान् नायको नृपः ।

प्रख्यातो धीरललितः शूङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ॥ ३९ ॥

उत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मः प्रख्यातनृपनायकादित्वं तु
नाटकधर्म इति । एवं च नाटकप्रकरणनाटिकातिरेकेण
वस्त्वादेः प्रकरणिकायामभावादङ्गपात्रभेदाद् यदि भेदः ।

तत्र ।

स्त्रीप्रायचतुरङ्गादिभेदकं यदि चेष्टते ।

एकद्वित्यङ्गपात्रादिभेदेनाऽनन्तरूपता ॥ ४० ॥

तत्र नाटिकेति स्त्रीसमाख्ययौचित्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वम् ।
कैशिकीवृत्त्याऽऽश्रयत्वाच्च तदङ्गसङ्ख्याऽन्यावमर्शत्वेन चतु-
रङ्गत्वमयौचित्यप्राप्तमेव ।

विशेषस्तु ।

देवो तत्र भवेज् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ।

गम्भीरा मानिनी कृष्णात् तदृशान् नेटसङ्गमः ॥ ४१ ॥

प्राप्या तु ।

नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या चाऽतिमनोहरा ।

तादृशीति नृपवंशजत्वादिधर्मातिदेशः ।

अन्तःपुरादिसम्बन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ॥ ४२ ॥

अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ।

नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन शङ्कितः ।

तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसम्बन्धसङ्गीतकसम्बन्धादिना
प्रत्यासन्नायां नायकस्य देवीप्रतिबन्धान्तरितः उत्तरोत्तरो
नवावस्थानुरागो निबन्धनीयः ।

कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च यक्ताऽङ्गैरिव नाटिका ॥ ४३ ॥

प्रत्यङ्कोपनिबद्धाभिहितलक्षणकैशिक्यङ्गचतुष्टयवती नाटि-
केति ।

अथ भाणः ।

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।

यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥ ४४ ॥

सम्बोधनेक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।

हृचयेद् धीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ४५ ॥

भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्गं वस्तु कल्पितम् ।

मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशाऽपि च ॥ ४६ ॥

इति । धूर्तासौरधूतकारादयः तेषां चरितं यच्चैक एव विटः
 स्रक्तं परकृतं बोधवर्णयति स भारतीवृत्तिप्रधानत्वाद् भाणः ।
 एकस्य चेक्तिप्रत्युक्तयः आकाशभाषितैराशङ्कितोत्तरत्वेन भ-
 वन्ति । अस्यष्टत्वाच् च वीरप्रटङ्कारौ सौभाग्यशौर्योपवर्णनया
 सूचनीयौ ।

लास्याङ्गानि ।

गेयं पदं स्थितं पाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका
 प्रच्छेदकस्निगूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥ ४७ ॥
 उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥ ४८ ॥

शेषं स्पष्टमिति ।

अथ प्रहसनम् ।

तद्वत् प्रहसनं चेधा शुद्धवैकृतसङ्करैः ।

तद्वदिति भाणवद् वस्तुसन्धिसन्ध्यङ्गलास्यादीनामतिदेशः ।

तच्च शुद्धं तावत् ।

पाखण्डिविप्रप्रभृतिचेटचेटीविटाकुलम् ।

चेष्टितं वेषभाषाभिः शुद्धं हास्यवचोन्वितम् ॥ ४९ ॥

पाखण्डिनः आक्यनिर्यन्यप्रभृतयः । विप्रास्त्राऽत्यन्तमृज-
 वः । जातिमाचोपजीविनो वा । प्रहसनाङ्गिहास्यविभावास्तेषां
 च यथावत् सख्यापारोपनिबन्धनं चेटचेटी व्यवहारयुक्तं शुद्धं
 प्रहसनम् ।

विहृतं तु ।

कामुकादिवचोवेषैः षण्डकञ्चुकितापसैः ।

विकृतं सङ्कराद् वीथ्या सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ।

कामुकादयो भुजङ्गचारभटाद्याः । तद्वेषभाषादियोगिनो
यत्र षण्डकञ्चुकितापसट्टादयस्तद्विकृतं । स्वरूपप्रच्युतवि-
भावत्वात् । वीथ्यङ्गैस्तु सङ्कीर्णत्वात् सङ्कीर्णम् ।

रसस्तु भूयसा कार्यः षड्विधो द्वास्त्य एव तु ॥ ५० ॥

इति स्पष्टम् ।

अथ डिमः ।

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद् वृत्तयः कैशिकीं विना ।

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशाऽत्यन्तमुद्धताः ॥ ५१ ॥

रसैरद्वास्त्यष्टङ्गारैः षड्विदीपैः समन्वितः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ॥ ५२ ॥

चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि ।

चतुरङ्गश्चतुःसन्धिर्निर्विमर्शो डिमः स्मृतः ॥ ५३ ॥

डिमसङ्घात इति नायकसङ्घातव्यापारात्मकत्वाद् डिमः ।
तचेतिहासप्रसिद्धमिति वृत्तम् । वृत्तयश्च कैशिकीवर्जास्तिस्रः ।
रसाश्च वीररौद्रबीभत्साहृतकरुणभयानकाः षट् । स्याथी तु
रौद्रो न्यायप्रधानो विमर्शरहिता मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वह-
णाख्यास्यत्वारः सन्धयः साङ्गाः । मायेन्द्रजालाद्यनुभावसमा-
श्रयाः । श्रेष्ठं प्रस्तावादिनाटकवत् । एतच्च च ।

इदं त्रिपुरदाहेतु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।

ततस्त्रिपुरदाहस्य डिमसञ्ज्ञः प्रयोजितः ॥

इति भरतमुनिना स्वयमेव त्रिपुरदाहेतिवृत्तस्य तुल्यत्वं दर्शितम् ।

अथ व्यायोगः ।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ।

क्षीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्दिमवद् रसाः ॥ ५४ ॥

अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो जामदग्न्यजये यथा ।

एकाद्वाचरितैकाङ्को व्यायोगो बज्रभिर्नरैः ॥ ५५ ॥

व्यायुज्यन्तेऽस्मिन् बहवः पुरुषा इति व्यायोगः । तत्र डिमवद् रसाः षट् हास्यशृङ्गाररहिताः । वृत्त्यात्मकत्वाच्च रसानामवचनेऽपि कैशिकीरहितेतरवृत्तित्वं रसवदेव सम्भ्यते । अस्त्रीनिमित्तस्याऽत्र सङ्ग्रामः । यथा परशुरामेण पितृवध-कोपात् सहस्रार्जुनवधः कृतः । शेषं स्पष्टम् ।

अथ समवकारः ।

कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नाटकादिवत् ।

ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥ ५६ ॥

वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ।

द्वादशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥ ५७ ॥

बज्रवीररसाः सर्वे यद्ददन्मोधिमन्यने ।

अङ्गैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गारस्त्रिविद्रवः ॥ ५८ ॥

द्विसन्धिरङ्गः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः ।
 चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकाद्वयम् ॥ ५८ ॥
 वस्तुस्वभावदैवाऽरिक्ताः स्युः कपटास्त्रयः ।
 नगरोपरोधयुद्धे वाताग्न्यादिकविद्रवाः ॥ ६० ॥
 धर्मार्थकामैः शृङ्गारो नाऽत्र बिन्दुप्रवेशकौ ।
 वीथ्यङ्गानि यथालाभं कुर्यात् प्रहसने यथा ॥ ६१ ॥

समवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति समवकारः । तत्र नाटका-
 दिवदामुखमिति समस्वरूपकाणामामुखप्रापणम् । विमर्शव-
 र्जिताञ्चलारः सन्धयः । देवासुरादयो द्वादशनायकाः । तेषां
 च फलानि पृथक् पृथक् भवन्ति । यथा समुद्रमन्यने वासु-
 देवादीनां लक्ष्म्यादिलाभाः । वीरश्चाऽङ्गी अङ्गभृताः सर्वे
 रसाः । त्रयोऽङ्काः । तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्वृत्तेति
 वृत्तप्रमाणः । यथासङ्गं चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका च
 घटिकाद्वयम् । प्रत्यङ्गं च यथासङ्गं कपटाः । तथा नगरो-
 परोधयुद्धवाताग्न्यादिविद्रवाणां मध्ये एकैको विद्रवः कार्यः ।
 धर्मार्थकामशृङ्गाराणामेकैकः शृङ्गारः । प्रत्यङ्गमेव विधा-
 तव्यः । वीथ्यङ्गानि च यथालाभं कार्याणि । बिन्दुप्रवेशकौ
 नाटकोक्तावपि न विधातव्यौ । इत्ययं समवकारः ।

अथ वीथी ।

वीथी तु कैशिकीवृत्तौ सन्ध्यङ्गाद्वैस्तु भाणवत् ।
 रसः स्रक्षस्तु शृङ्गारः सृष्टेदपि रसान्तरम् ॥ ६२ ॥

युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्गातृकादिभिः ।

एवं वीथी विधातव्या ह्येकपात्रप्रयोजिता ॥ ६३ ॥

वीथीवद् वीथीमार्गः अङ्गानां पङ्क्तिर्वा भाणवत् कार्या ।
विशेषस्तु रसः शृङ्गारः अपरिपूर्णत्वात् भूयसा सूच्यः । रसा-
न्तराण्यपि स्लोकं स्पर्शनीयानि । कैश्चिकी वृत्तिः रसौचित्या-
देवेति । शेषं स्पष्टम् ।

अथाऽङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ॥ ६४ ॥

भाणवत् सन्धिवृत्त्यङ्गैर्युक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ।

वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ॥ ६५ ॥

उत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थम् । शेषं
प्रतीतमिति ।

अथेहामृगः ।

मिश्रमोहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं त्रिसन्धिमतः ।

नरदिव्यावनियमान् नायकप्रतिनायकौ ॥ ६६ ॥

ख्यातौ धोरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ।

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपचारादिनेच्छतः ॥ ६७ ॥

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ।

संरम्भं परमानोय युद्धं व्याजान् निवारयेत् ।

वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महात्मनः ॥ ६८ ॥

मृगवदलभ्यां नायिकां नायकोऽस्मिन्नीहते इतोऽष्टमः ।
 ख्याताख्यातं वस्तु अन्यः प्रतिनायको विपर्ययाद् विपर्ययज्ञा-
 नादयुक्तकारी विधेयः । स्पष्टमन्यत् ।

इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्ष्ममार्गम्
 आलोक्य वस्तु परिभाव्य कविप्रबन्धान् ।
 कुर्यादयत्नवदलङ्कृतिभिः प्रबन्धं
 वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥ ६८ ॥

स्पष्टम् ।

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोक्ये रूपक-
 लक्षणप्रकाशे नाम तृतीयप्रकाशः समाप्तः ।

अयेदानो रसभेदः प्रदर्श्यते ।

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्वभावैर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्यो-
पात्तैरभिनयोपदर्शितैर्वा श्रोत्रप्रेक्षकाणामन्तर्विपरिवर्तमानो
रत्यादिर्वक्ष्यमाणलक्षणः स्थायी स्वादगोचरतां निर्भरानन्दसं-
विदात्मतामानीयमानो रसः । तेन रसिकाः सामाजिकाः ।
काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवदायुर्धृत-
मित्यादिव्यपदेशवत् ।

तत्र विभावः ।

ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकः ।

आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥ २ ॥

एवमयमेवमियमित्यतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशि-
ष्टरूपतया ज्ञायमानो विभाव्यमानः सन्नालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन
वा यो नायकादिरभिमतदेशकालादिर्वा स विभावः । यदुक्तं
विभाव इति विज्ञातार्थ इति । तांश्च यथास्वं यथावसरं
च रसेषूपपादयिष्यामः । अमीषां चाऽनपेक्षितबाह्यसत्त्वानां
शब्दोपधानादेवाऽऽसादिततद्भावानां सामान्यात्मनां स्वस्वस-
म्बन्धित्वेन विभावितानां साक्षाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमाना-
नाम्नालम्बनादिभाव इति न वस्तुशून्यता । तदुक्तं भर्तृह-
रिणा ।

शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥

इति । षट्सहस्रीछताऽप्युक्तम् । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा
निष्पद्यन्त इति ।

तत्राऽऽलम्बनविभावो यथा ।

अस्त्राः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्च चन्द्रोऽनुकान्तिप्रदः

प्रह्लादारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन् मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

उद्दीपनविभावो यथा ।

अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधौतविश्वः

परिष्कृतविमलशिखि व्योम्नि कर्पूरगौरः ।

अजुरजतशलाकास्पर्धिर्भिर्यस्य पादैर्

जगदमलमृणाली पञ्चरस्यं विभाति ॥

अनुभावो विकारस्तु भावसंस्मृचनात्मकः ।

स्त्रायिभावाननुभावयतः सामाजिकान् सभूविचेपकटाक्षा-
दयो रसपोषकारिणोऽनुभावाः । एते चाऽभिनयकाव्ययो-
रणनुभावयतां साक्षाद् भावकानुभवकर्मतयाऽनुभूयन्त इत्य-
नुभवनमिति चाऽनुभावाः रसिकेषु व्यपदिश्यन्ते । विकारो
भावसंस्मृचनात्मक इति तु लौकिकरसापेक्षया इह तु तेषां
कारणत्वमेव । यथा समैव ।

उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतटं लोलभ्रमद्भूलतं
 खेदाश्रुः क्षपिताङ्गयष्टिविगलद्ग्रीडं सरोमाञ्चया ।
 धन्यः कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिताः सस्पृहं
 मुग्धे दुग्धमहाभिफेनपटलप्रस्थाः कटाक्षच्छटाः ॥

इत्यादि यथारसमुदाहरिष्यामः ।

हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥ ३ ॥

तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकरसं प्रतिहेतुकार्यभूतयोः सं-
 व्यवहारादेव सिद्ध्यन्तान् न पृथग् लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम् ।
 विभावानुभावौ लोकसंसिद्धौ लोकयात्रानुगामिनौ लोकस्व-
 भावोपगतत्वाच्च न पृथग् लक्षणमुच्यत इति ।

अथ भावः ।

सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ।

अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिरूपैर्भावैस्त-
 द्भावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं भावः । तदुक्तम् । अहो
 ह्यनेन रसेन गन्धेन वा सर्वमेतद् भावितं वासितमिति । यत्
 तु रसान् भावयन् भाव इति । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्
 भाव इति च तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तकथनम् ।

ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणाः ।

पृथग् भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ॥ ४ ॥

परंगतदुःखं हर्षादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं स-

त्वम् । यदाह । सत्त्वं नाम मनः प्रभवं तच् च समाहितम-
नस्त्वादुत्पद्यते । एतदेवाऽस्य सत्त्वं यतः खिलेन प्रहर्षितेन
चाऽश्रुरोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते तेन सत्त्वेन निवृत्ताः सात्त्विकास्त
एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा भावसं-
सृचनात्मकविकाररूपत्वाच् चाऽनुभावा इति द्वैरूप्यमेवाम् ।

ते च ।

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः खेदो वैवर्ण्यवेपथू ।
अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन् निष्क्रियाङ्गता ।
प्रलयो नष्टसञ्ज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ५ ॥

यथा ।

*वेवद् सेन्द्रवदनी रोमञ्चिश्च गच्छि ए ववद् ।
विललुल्लु तु वलश्च लज्ज वाहोअस्त्रीए रणेत्ति ॥
मुहज सामलि होई खणे विमुच्छद् विअग्घेण ।
मुद्धा मुहल्ली तुअ पेम्मेण सावि ण धिज्जद् ॥

अथ व्यभिचारिणः । तत्र सामान्यलक्षणम् ।

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥ ६ ॥

* अपभ्रंशिकभाषया चेष्टा उक्तिः सम्भाव्यते ।

वेपते खेदवदना रोमाञ्चं गात्रे वपति ।
विलोलस्ततो वलयो लघु बाहुवल्लीं रणति ॥
मुखं श्यामलं भवति क्षणं विमूर्च्छति विदग्धेन ।
मुग्धा मुखवल्ली तव प्रेम्णा सार्पि न धैर्यं करोति ॥

श्लोकद्वयस्यास्यानतिसुगमत्वात् सन्दिग्धत्वाच्चास्य व्याख्या न समी-
चीना जाता ।

यथा वारिधौ सत्येव कलोलो उद्भवन्ति विलीयन्ते च
तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि सत्येवाऽऽविर्भावतिरोभावाभ्यामाभि-
मुख्येन चरन्तो वर्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः

ते च ।

निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडतादर्षदैर्न्यौग्यचिन्तासु
त्रासेर्ध्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्राविवेधाः ।
ब्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसतावेगतर्कावहित्या
व्याधुन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेते त्रयश्च ॥ ७ ॥
तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।

तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैषर्ण्याच्छासदीनताः ॥ ८ ॥

तत्त्वज्ञानान् निर्वेदो यथा ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्कास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सम्प्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुमृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

आपदो यथा ।

राशो विपद् बन्धुवियोगदुःखं
देवच्युतिर्दुर्गममार्गखेदः ।
आस्त्राद्यतेऽस्त्राः कटुनिष्फलाद्याः
फलं मयैतप् चिरजीवितायाः ॥

दृष्टान्तो यथा ।

•धिक् धिक् सक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
 स्वर्गयामटिकाविलुण्ठनपरैः पीनैः किमेभिर्भुजैः ।
 न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तवाऽप्यसौ तापसः
 सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटान् जीवत्यहो रावणः ॥
 तोरष्टङ्गारयोर्यभिचारो निर्वेदो यथा ।

ये बाहवो न युधि वैरिकठोरकण्ठ-
 पीठोच्छलद्रुधिरराजिविराजितांसाः ।
 नाऽपि प्रियापृथुपयोधरपत्रभङ्ग-
 सङ्क्रान्तकुङ्कुमरसाः खलु निष्फलास्ते ॥

आत्मानुरूपं रिपुं रमणीं वाऽलभमानस्य निर्वेदादिय-
 मुक्तिः । एवं रसान्तराणामप्यङ्गभाव उदाहार्यः ।

रसानङ्गः स्तन्त्रो निर्वेदो यथा ।

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
 वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्माद् यतः श्रूयताम् ।
 वामेनाऽत्र वटस्तमध्वगजगः सर्वात्मनः सेवते
 न ष्छायाऽपि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्याऽपि मे ॥

विभावानुभावरसाङ्गानङ्गभेदादनेकशाखो निर्वेदो निदर्श-
 नीयः ।

अथ स्तानिः ।

रत्याद्यायासदृष्टलुङ्गिर्लानिर्निष्पाप्ते च ।

वैवर्ण्यकम्पानुत्साहलामाङ्गवचनक्रियाः ॥ ८ ॥

निधुवनकलाभ्यासादिश्रमदृष्टदमनादिभिर्निष्पाणतारूपा

म्लानिः । अस्यां च वैवर्ण्यकम्यानुत्साहादयोऽनुभावाः । यथा
माघे ।

सुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा
रजनय इव निद्राक्लान्तनोसोत्पलाक्ष्यः ।
तिमिरमिव दधानाः संस्रिनः केशपाशान्
अवनिपतिगृहेभ्यो यान्म्यमूर्वारवध्वः ॥

शेषं निर्वेदवदूह्यम् ।

अथ शङ्का ।

अनर्थप्रतिभा शङ्का परकौर्यात् स्वदुर्नयात् ।
कम्यगोषाभिवोक्षादिरत्र वर्णस्वरान्यता ॥ १० ॥

तत्र परकौर्याद् यथा रत्नावल्याम् ।

द्विधा सर्वस्याऽसौ हरति विदिताऽस्मीति वदनं
दयोर्दृष्ट्वाऽऽलापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकम्
प्रिया प्रायेणाऽऽस्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ।

स्वदुर्नयाद् यथा वीरचरिते ।

दूराद् दवीयो धरणीधराभं
यस्ताटकेयं दृणवद् व्यधूनात् ।
हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः
स राजपुत्रो यदि बाधते माम् ॥

अनया दिशाऽन्यदनुसर्तव्यम् ।

अथ अमः ।

अमः खेदोऽध्वरत्यादेः खेदोऽस्मिन् मर्दनादयः ।

अध्वतो यथोत्तररामचरिते ।

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदा-
दग्निथिलपरिरन्ध्रैर्दत्तसंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालोदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥

रतिश्रमो यथा माघे ।

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिं
दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।
शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाट-
स्निग्धकेशमसितायतकेश्यः ॥

इत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ।

अथ धृतिः ।

सन्तोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ॥ ११ ॥

ज्ञानाद् यथा भर्तृहरिशतके ।

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
न तु भवतु दरिद्रो यस्य दृष्ट्वा विशाला
मनसि च परिपुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥
शक्तितो यथा रत्नावल्याम् ।

राज्यं निर्जितञ्च योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तोभरः •
 सम्यक्पाखनपाखिताः प्रशमिताग्नेषोपसर्गाः प्रजाः ।
 प्रद्योतस्तु सुता वसन्तसमयस्त्वं चेतनाद्या धृतिं
 कामः काममुपैतयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥

इत्याद्युद्धम् ।

अथ जडता ।

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
 अनिमिषनयननिरीक्षणदृष्टीभावादयस्तत्र ॥ १२ ॥

इष्टदर्शनाद् यथा ।

एवमालि निगृहीतसाध्वसं
 ब्रह्मरो रहसि सेव्यतामिति ।
 सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
 नाऽस्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥

अनिष्टश्रवणाद् यथा । उदात्तराघवे । राजसः ।

तावन्तस्ते महात्मानो निहताः केन राजसाः ।

येषां नायकतां यातास्त्रिशिरःखरदूषणाः ॥

द्वितीयः । गृहीतधनुषा रामहतकेन । प्रथमः । किमेका-
 किनैव । द्वितीयः । अदृष्टा कः प्रत्येति । पश्य तावतोऽस्मद-
 लस्य ।

सद्यस्त्रिशिरःश्वभ्रमज्जत्कङ्ककुलाकुलाः ।

कवन्धाः केवलं जातास्तालोत्तमसा रणाङ्गणे ॥

प्रथमः । सखे यद्येवं तदाऽहमेवंविधः किं करवाणीति ।

अथ हर्षः ।

प्रसन्निरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ।

प्रियागमनपुत्रजननोत्सवादिविभावैश्चेतःप्रसादो हर्षः ।

तत्र चाऽश्रुस्वेदगद्गदादयोऽनुभावाः । यथा ।

आयाते दयिते मरुत्खलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यतां

गेहिन्या परितोषवाप्यकलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान् खेनाञ्चलेनाऽऽदराद्

उन्मृष्टं करमस्य केसरसटाभाराद्यलङ्घ्यं रजः ॥

निर्वेदवदितरदुन्नेयम् ।

अथ दैन्यम् ।

दैर्गत्याद्यैरनैजस्यं दैन्यं कार्ण्यामृजादिमत् ॥ १३ ॥

दारिद्र्यन्यक्कारादिविभावैरनैजस्कता चेतसो दैन्यम् । तत्र

च कृष्णतामलिनवसनदर्शनादयोऽनुभावाः । यथा ।

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं

कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्ताऽपि नो ।

यद्वात् सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला

दृष्ट्वा गर्भभरालसां सुतवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥

शेषं पूर्ववत् ।

अथौथ्यम् ।

दुष्टेऽपराधदौर्मस्यकौर्यैश्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४ ॥

यथा. वीरचरिते जामदग्न्यः ।

उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः लज्जसन्मानरोषाद्

उद्दामस्यैकविंशत्यवधि विश्रसतः सर्वतो राजवंशान् ।

पित्र्यं तद्रक्तपूर्णहृदसवनमहानन्दमन्दायमान-

क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्तेहितानाप्तेः शून्यताश्चासतापकृत् ।

यथा ।

पक्ष्मायययिताश्रुविन्दुनिकरैर्मृक्ताफलस्यर्धिभिः

कुर्वन्त्या हरहासहारि हृदये हारावलीभूषणम् ।

बाले बालमृणालनालवलयालङ्कारकान्ते करे

विन्यस्याऽऽननमायताक्षि सुकृती कोऽयं तया स्मर्यते ॥

यथा वा ।

अस्ममितविषयसङ्गा मुकुलितनयनोत्पला वज्रश्रमिता ।

ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥

अथ चासः ।

गर्जितादेर्मनःक्षोभस्तापोऽत्रोत्कम्पितादयः ॥ १५ ॥

यथा माघे ।

चस्यन्ती चलश्चफरीविघटितोरूर्

वामोरूर्तरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोर्

स्त्रीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥

अथाऽसूया ।

परोत्कर्षाक्षमाऽसूया गर्वदौर्जन्यमन्यजा ।

दोषोक्त्यवज्ञे भुक्नुटिमन्यक्रोधेङ्गितानि च ॥ १६ ॥

गर्वे यथा वीरचरिते ।

अर्थित्वे प्रकटोक्ततेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुह्यन् दाशरथिर्विहङ्गचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विखंसनं साऽऽत्मनः
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो दृप्तः कथं मृष्यते ॥

दौर्जन्याद् यथा ।

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्त्वगुणार्जने
नहि परयशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।
विरमसि न चेदिच्छादेषप्रसक्तमनोरथो
दिनकरकरान् पाणिच्छन्नैर्नुदन् अममेध्यसि ॥

मन्यजा यथाऽमरुशतके ।

पुरस्तन्व्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः
प्रवृत्तो वैलक्ष्यात् किमपि लिखितुं दैवहतकः ।
स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक् परिणतो
गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥
ततश्चाऽभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरुचा
मनस्विन्या रोषप्रणयरभसाद् गङ्गदगिरा ।
अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याऽश्रुकलुषं
रूपा ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥

अथाऽमर्षः ।

अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १७ ॥

यथा वीरचरिते ।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

यथा वा वेणीसंहारे ।

युष्मच्छासनलङ्घनाभिसि मया मग्नेन नाम स्थितं

प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।

क्रोधास्त्रासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवान्

अद्यैकं दिवसं ममाऽसि न गुरुनाऽहं विधेयस्त्वव ॥

अथ गर्वः ।

गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः ।

कर्माण्याधर्षणाऽवज्ञा सविलासाङ्गवीक्षणम् ॥ १८ ॥

यथा वीरचरिते ।

मुनिरयमथ वीरस्तादृशस्तन्निधं मे

विरमतु परिकल्पः कातरे क्षत्रियाऽसि ।

तपसि विततकीर्तेर्दर्पकण्डूलदोषाः

परिचरणसमर्थो राघवः क्षत्रियोऽहम् ॥

यथा वा तनूव ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥
अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात् स्मृतिरत्र च ।
ज्ञातत्वेनार्थभासिन्यां भूसमुन्नयनादयः ।

यथा ।

मैनाकः किमयं हणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहृतं
शक्तिसख कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्
आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति ॥
यथा वा मालतीमाधवे । माधवः । मम हि प्राक्तनोपल-
म्भसम्भावितात्मजन्मनः संस्कारस्याऽनवरतप्रबोधात् प्रतापमा-
नस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरुद्धतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्य-
योत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसांख्यतश्चेतन्यम् ।

लोनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रसारघटितेवाऽन्तर्निखातेव च ।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्च
चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडसूतेव लग्ना प्रिया ॥

अथ मरणम् ।

मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते ॥ १६ ॥

यथा ।

सम्प्राप्तेऽवधिवासरे क्षणमनु लक्ष्मवातायनं
वारं वारमुपेत्य निष्क्रियतया निश्चित्य किञ्चित् चिरम् ।
सम्प्राप्त्येव निवेद्य केलिकुरुरीं साखं सखीभ्यः शिशोर्
माधव्याः सहकारकेण करुणः पाणिसहो निर्मितः ॥

इत्यादिवत् शृङ्गाराश्रयालम्बनत्वेन मरणे व्यवसायमात्रमुप-
निबन्धनीयम् । अन्यत्र कामचारः । यथा वीरचरिते । पश्यन्तु
भवन्तस्माडकाम् ।

हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपत्र
संवेगतत्क्षणकृतस्फुरदङ्गभङ्गा ।
नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्यद्
उद्गुदुदध्वनदसृक्प्रसरा मृतैव ॥

अथ मदः ।

हर्षोत्कर्षो मदः पानात् खलदङ्गवचोगतिः ।
निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ।

यथा माघे ।

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
चक्रिरे मृगमृजोरपि वध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥

इत्यादि ।

अथ सुप्तम् ।

सुप्तं निद्रोद्भवं तत्र आसोच्छ्वासक्रिया परम् ॥ २० ॥

यथा ।

लघुनि दणकुटीरे चैवकोणे यवानां
नवकलमपलालसस्तरे सोपधाने ।
परिहरति सुषुप्तं हालिकद्वन्द्वमारात्
कुचकलशमहोन्नावद्धरेखस्तुषारः ॥

अथ निद्रा ।

मनःसम्मीलनं निद्रा चिन्तालस्यक्तमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमिलनोत्सन्नतादयः ।

यथा ।

निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि
नाऽप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्याऽपि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्
तान्यचराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥

यथा च माघे ।

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपदमुपहृतः केनचिज् जागृहीति ।
मुज्जरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां
दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥

अथ विबोधः ।

विबोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने ॥ २१ ॥ .

यथा माघे ।

न्निररतपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्
अश्लिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥

अथ व्रीडा ।

दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावस्तमुन्नयेत् ।
साचीकृताङ्गावरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः ॥ २२ ॥

यथाऽमरुशतके ।

पटालग्रे पत्नौ नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखोदत्तनयना
द्विधा ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥

अथाऽपस्मारः ।

आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधिः ।
भूपातकम्पप्रखेदलालाफेनोद्गमादयः ॥ २३ ॥

यथा माधे ।

आस्निष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्
लोलह्रुजाकारहृत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानाम्
असावपस्मारिणमाशशङ्के ॥

अथ मोहः ।

सोहो विचित्तता भोतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।
तत्राऽज्ञानभ्रमाघातघूर्णनादर्शनादयः ॥ २४ ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तव्यसना मुहूर्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥

यथा चोत्तररामचरिते ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

अथ मतिः ।

भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा किराते ।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्य कारणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

यथा च ।

न पण्डिताः साहसिका भवन्ति
श्रुत्वाऽपि ते सन्तुलयन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति
स्वार्थं प्रकुर्वन्ति परस्य चाऽर्थम् ॥

अथाऽऽलस्यम् ।

आलस्यं अमगर्भादेजह्यजृम्भासितादिमत् ॥ २५ ॥

यथा ममैव ।

चलति कथञ्चित् पृष्टा

यच्छति वचनं कथञ्चिदालीनाम् ।

आसितुमेव हि मनुते

गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥

अथाऽऽवेगः ।

आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनागाभियोगो

वातात् पांक्षपदिग्धस्वरितपदगतिर्वर्षजे पिण्डताङ्गः ।

उत्पातात् स्रस्ताङ्गेष्वक्षितक्षितकृते शोकक्षीणभावा

वक्त्रेर्धूमाकुलास्यः करिजमनु भयस्तम्भकम्पापसाराः ॥ २६ ॥

अभिसरो राजविद्रवादिः तद्धेतुरावेगः । यथा ममैव ।

आगच्छाऽऽगच्छ सज्जं कुरु वरतुरगं संनिधेहि द्रुतं मे

खड्गः काऽसौ कृपाणीमुपनय धनुषा किं किमङ्गप्रविष्टम् ।

संरम्भोन्निद्रितानां क्षितिभृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीच्छन्

वादः खन्नाभिदृष्टे त्वयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥

इत्यादि ।

तनुचाणं तनुचाणं शस्त्रं शस्त्रं रथो रथः ।

इति शुश्रुविरे विष्वगुद्घटाः सुभटोक्तयः ॥

यथा वा ।

प्रारब्धां तरुपत्रकेषु सहसा सन्त्यज्य सेकक्रियाम्
 एतास्तापसकन्यकाः किमिदमित्यालोकयन्त्याकुलाः ।
 आरोहन्त्युटजद्रुमांश्च बटवो वाचंयमा अण्यमी
 सद्यो मुक्तसमाधयो निजवृषीष्वेवोच्चपादं स्थिताः ॥

वातावेगो यथा ।

वाताहतं वसनमाकुलमुत्तरीयम् ।

इत्यादि ।

वर्षजो यथा ।

देवे वर्षत्यशनपवनव्याघ्रता वल्लिहेतोर्
 गेहाद् गेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः ।
 नीध्रप्रान्तानविरलजलान् पाणिभिस्ताडयित्वा
 सूर्यच्छत्रस्थगितशिरसो योषितः सञ्चरन्ति ॥

उत्पातजो यथा ।

पौलस्त्यपीनभुजसम्पदुदस्यमान-
 कैलाससम्भ्रमविलोलदृशः प्रियायाः ।
 अस्यांसि वो दिशतु निऋतकोपचिह्नम्
 आलिङ्गनोत्पलकमासितमिन्दुमौलेः ॥

अहितकृतस्त्रनिष्टदर्शनश्रवणाभ्याम् । तद् यथा । उदात्त-
 रायवे । चित्रमायः । ससम्भ्रमम् । भगवन् कुलपते रामभद्र
 परिचायतां परिचायतामित्याकुलतां नाटयतीत्यादि । पुन-
 र्चित्रमायः ।

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।

नीयते रक्षसाऽनेन सङ्गणो युधि संशयम् ॥

रामः ।

वत्सस्याऽभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्
चक्षुष्ये मुनिर्विरौति मनसस्याऽस्येव मे सम्भ्रमः ।
माहासीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद् गुरुर्याचते
न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥

इत्यन्तेनाऽनिष्टप्राप्तिकृतसम्भ्रमः ।

इष्टप्राप्तिकृतो यथाऽत्रैव । प्रविश्य पटाक्षेपेण सम्भ्रान्तो वानरः ।
वानरः । *महारात्र एदं खु पवणणन्दणागमणेण पहरिसेत्यादि
देवस्य हिअआणन्दजणणं विअलिदं मज्जवणमित्यन्तम् ।

यथा वा वीरचरिते ।

एहोहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्धनि चिरस्य परिष्वजे त्वाम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुदहामि
वन्देऽथवा चरणपुष्करकदयं ते ॥

वक्त्रिजो यथा ऽमरुशतके ।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेषपास्तसुरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्तिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवाऽऽर्द्रापराधः स दहतु दुरितं शम्भवो वः शराग्निः ॥

* महाराजैतत् खलु पवननन्दनागमनेन प्रहर्षेत्यादि, देवस्य
हृदयानन्दजननं विदक्षितं मधुवनमित्यन्तम् ।

यथा वा रक्षावल्याम् ।

विरम विरम वक्त्रे मुञ्च धूमाकुलत्वं
प्रसरयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।
विरहज्जतभुजाऽहं यो न दग्धः प्रियायाः
प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥

करिजो यथा रघुवंशे ।

सच्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं
भग्नोत्पत्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं
सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥

करिग्रहणं व्यालोपलक्षणार्थम् । तेन व्याघ्रशूकरवानरा-
दिप्रभवा आवेगा व्याख्याताः ।

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोङ्गुलिनर्तकः ।

यथा ।

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
सद्यः स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन् मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्थानुजोऽसौ गुरुर्
मातातातकलचमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥

अथवा ।

कः समुचिताभिषेकादर्थं प्रच्यावयेद् गुणज्येष्ठम् ।
मन्ये ममैष पुण्यैः सेवावसरः कृतो विधिना ॥

अथाऽवहित्यम् ।

लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्याऽङ्गविक्रिया ।

यथा कुमारसम्भवे ।

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अथ व्याधिः ।

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २७ ॥

दिङ्मात्रं तु यथा ।

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता

दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्ववहितः ।

अथ अथः परिनिर्वृतिं व्रजति सा आसौः परं खिद्यते

विश्रम्भे भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥

अथोन्मादः ।

अप्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।

अस्तिन्नवस्था रुदितगीतहासासितादयः ॥ २८ ॥

यथा । आः चुद्राचस तिष्ठ तिष्ठ क मे प्रियतमा-
मादाय गच्छसीत्युपक्रमे । कथम् ।

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृतं न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकषस्त्रिधा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥

इत्यादि ।

अथ विषादः ।

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसङ्गत्यः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ २९ ॥

यथा वीरचरिते । हा आर्ये ताडके किं हि नामैतत् ।

अस्मिन् मज्जन्यलाबूनि ग्रावाणः स्रवन्ते ।

नन्विष राक्षसपतेः स्वलितः प्रतापः

प्राप्नोऽद्भुतः परिभवे हि मनुष्यपोतात् ।

दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमायो

दैव्यं जरा च निरुणद्धि कथं करामि ॥

अथौत्सुक्यम् ।

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसम्भ्रमैः ।

तत्रोच्छ्वासत्वनिःश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥ ३० ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

आत्मानमालोक्य च शोभमानम्

आदर्शबिम्बे क्षमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥

यथा वा तत्रैव ।

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद्

अनिनयदद्रि सुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्
विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥

अथ चापला ।

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः ।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ ३१ ॥

यथा विकटनितम्बायाः ।

अन्यासु तत्रवदुपमर्दसहासु मृङ्ग
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
बालामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥

यथा वा ।

विनिकषण्णत्कठोरदंष्ट्रा
क्रकचविशङ्कटकन्दरोदराणि ।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात्
सममधुनैव किमत्र मन्मुखानि ॥

अथवा । प्रसृतमेव तावत् सुविहितं करिष्य इति ।

अन्ये च चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव विभावानुभाव-
स्वरूपानुप्रवेशान् न पृथग् वाच्याः ।

अथ स्थायी ।

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥ ३२ ॥

सजातीयविजातीयभावान्तरैरतिरिक्ततत्वेनोपनिबध्यमानो
रत्यादिः स्थायी । यथा वृहत्कथायां नरवाहनदत्तस्य मद-
नमञ्जुषायामनुरागः । तत्तदवान्तरानेकनायिकानुरागैरतिरि-
क्ततः स्थायी । यथा च मालतीमाधवे । अशानाङ्गे बीभ-
त्सेन मालत्यनुरागस्याऽतिरिक्तारो मम हि प्राक्तनोपलम्ब-
भावितात्मजन्मनः संस्कारस्याऽनवरतप्रबोधात् प्रतीयमान-
स्तादिसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरिक्ततत्त्वाद्वाहः प्रियतमास्ततिप्रत्य-
योत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोत्यन्तर्दृष्टिसारूप्यतश्चैतन्यमि-
त्यादिनोपनिबद्धः । तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिनां
च समावेशो न विरोधी । तथाहि । विरोधः सहानवस्थानं
बाध्यबाधकभावो वा । उभयरूपेणाऽपि न तावत् तादात्म्यम-
स्यैकरूपत्वेनैवाऽऽविर्भावात् । स्थायिनां च विभावादीनां यदि
विरोधस्तत्राऽपि न तावत् सहानवस्थानं रत्याद्युपरक्ते चे-
तसि सुकसूत्रन्यायेनाऽविरोधिनां व्यभिचारिणां चोपनिबन्धः
समस्तभावकस्वसंवेदनसिद्धः । यथैव स्वसंवेदनसिद्धस्तथैव काव्य-
व्यापारसंरम्भेणाऽनुकार्येयावेश्यमानः स्वचेतःसम्भेदेन तथावि-
धानन्दसंविदुन्मीलनहेतुः सम्यग्यते । तस्मान् न तावद् भावानां
सहानवस्थानम् । बाध्यबाधकभावस्तु भावान्तरैर्भावान्तरतिरि-
क्तारः । स च व्यभिचारिणां स्थायिनामविरुद्धव्यभिचारिभिः
स्थायिनोऽविरुद्धास्तेषामङ्गत्वात् प्रधानविरुद्धस्य चाऽङ्गत्वाद्योगा-
दानन्तर्यविरोधित्वमप्यनेन प्रकारेणाऽपास्तं भवति । तथा च
मालतीमाधवे अकारानन्तरं बीभत्सोपनिबन्धेऽपि न किञ्चिद्

वैरस्यं तदेवमेव स्थिते विरुद्धरसैकावलम्बनत्वमेव विरोधे हेतुः ।
सर्वविरुद्धरसान्तरव्यवधानेनोपनिबध्यमानो न विरोधी । यथा ।

*अलङ्काराङ्गमहेलिअङ्गजुङ्गपरिमलुसुअन्धु ।

मुङ्गकन्तइ अगत्यणहअङ्ग ण फिट्ठइ गन्धु ॥

इत्यत्र बीभत्सरसस्याऽङ्गभूतरसान्तरव्यवधानेन शृङ्गारसमा-
वेशो न विरुद्धः प्रकारान्तरेणैकाग्र्यविरोधी परिहर्तव्यः ।
ननु यच्चैकतात्पर्येणैतरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां च न्यग्भूतत्वे-
नोपादानं तत्र भवत्कृत्वेनाऽविरोधः । यत्र तु समप्रधानत्वेना-
ऽनेकस्य भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा ।

†एकतो ह्रस्वद पिआ अल्लतो समरत्तरणिग्घोषो ।

पेम्मेण रणरसेण अ भटस्स डोलादअं हिअअं ॥

इत्यादौ रत्युत्साहयोः । यथा वा ।

मात्सर्यमुत्सार्यविचार्यकार्यम्

आर्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम्

उत स्मरस्मरविलासिनीनाम् ॥

इत्यादौ रतिश्रमयोः । यथा च ।

इयं सा लोलाची त्रिभुवनललामैकवसतिः

स चाऽयं दुष्टात्मा खसुरपहतं येन मम तत् ।

* नितान्तास्फुटत्वादस्य श्लोकस्य व्याख्या न लिखिता ।

† एकतो रोदिति प्रियाऽन्यतः समरतूर्यनिर्घोषः ।

प्रेम्णा रणरसेन च भटस्य दोलायितं हृदयं ॥

इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः

हृतो वेषश्चाऽयं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः॥

इत्यादौ तु रतिक्रोधयोः ।

अनैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-

व्यक्तोत्तंसमृतः पिनङ्गुशिरसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिवन्-

त्यस्थिखेदसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः॥

इत्यादावेकाग्रयत्नेन रतिजुगुप्सयोः ।

एकं ध्याननिमीलनान् मुकुलितं चक्षुर्दितीयं पुनः

पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनते शृङ्गारभारालसम् ।

अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दोषितं

शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥

इत्यादौ शमरतिक्रोधानाम् ।

एकेनाऽत्तुणा प्रविततरूपा वीक्षते व्योमसंस्थं

भानोर्बिम्बं सजललुलितेनाऽपरेणाऽऽत्मकान्तम् ।

अङ्गच्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी

द्वौ सङ्कीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

इत्यादौ रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्येनोपनिबन्धस्तत् कथं

न विरोधः । अत्रोच्यते । अत्राऽप्येक एव स्थायी । तथाहि ।

एकतो ह्यश्रु पश्चाद् इत्यादौ स्थायिभूतोत्साहव्यभिचारि-

लक्षणवितर्कभावहेतुसन्देहकारणतया करुणसङ्ग्रामतृथ्येत्-

पादानं वीरमेव पुष्पातीति भट्टस्थेन पदेन प्रतिपादि-

तम् । न च इयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभाव-
रहितयोरेकवाक्यभावो युज्यते । किञ्चोपक्रान्ते सङ्ग्रामे सुभ-
टानां कार्यान्तरकरणेन प्रसृतसङ्ग्रामौदासीन्येन महदनैशि-
त्यम् । अतो भर्तुः सङ्ग्रामैकरसिकतया शौर्यमेव प्रकाशयन्
प्रियतमाकरुणो वीरमेव पुष्पाति । एवं मात्सर्यमित्या-
दावपि चिरप्रवृत्तरतिवासनाया हेयतयोपादानात् शमैक-
परत्वमार्थाः समर्थादमित्यनेन प्रकाशितिम् । एवमित्थं सा
लोलोकीत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया निशाचरत्वेन
मायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभाववितर्कहेतु-
तया रतिकोधयोहपादानं रौद्रपरमेव । अन्तैः कल्पितमङ्ग-
लप्रतिशरा इत्यादौ हासरसैकपरत्वमेव । एकं ध्याननिमी-
लनादित्यादौ शम्भोर्भावान्तरैरनाक्षिप्ततया शमस्यस्याऽपि
योग्यन्तरशमाद् वैलक्षण्यप्रतिपादनेन शमैकपरतैव समाधिस-
मय इत्यनेन स्फुटीकृता । एकेनाऽक्षेपेत्यादौ तु समस्तमपि
वाक्यं भविष्यद्विप्रसन्नमविषयमिति न कचिदनेकतात्पर्यम् । यत्र
तु श्लेषादिवाक्येष्वनेकतात्पर्यमपि तत्र वाक्यार्थभेदेन स्वतन्त्र-
तया चाऽर्थद्वयपरतैत्यदोषः । यथा ।

स्वाध्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्गखोलोजित-

चैलोक्थां चरणारविन्दललितेनाऽऽक्रान्तलोको हरिः ।

विभ्राणां मुखमिन्दुसुन्दररुचं चन्द्रात्मचतुर्दधत्

स्थाने चां खतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी वोऽवतात् ॥

इत्यादौ । तदेवमुक्तप्रकारेण रत्याद्युपनिबन्धे सर्वत्राऽविरोधः ।

यथा वा श्रूयमाणरत्यादिपदेऽपि वाक्येषु तत्रैव तात्पर्यं
तथाऽपि दर्शयिष्यामः ।

ते च ।

रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः ।

शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥ ३३ ॥

इह शान्तरसं प्रति वादिनामनेकविधा विप्रतिपत्तयः ।
तत्र केचिदाहुः । नाऽस्त्येव शान्तो रसः । तस्याऽऽचार्येण
विभावाद्यप्रतिपादनात् सञ्ज्ञाकरणात् । अन्ये तु वस्तुतस्त-
स्याऽभावं वर्णयन्ति । अनादिकालप्रवाहाद्यातरागद्वेषयोरुच्छे-
त्तुमशक्यत्वात् । अन्ये तु वीरवीभत्सादावन्तर्भावं वर्णयन्ति ।
एवं वदन्तः शममपि नेच्छन्ति । यथातथाऽस्तु । सर्वथा
नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्माभिः शमस्य निषिध्य-
ते । तस्य समस्तव्यापारप्रविलयरूपस्याऽभिनयायोगात् । यत्
तु कैश्चिन् नागानन्दादौ शमस्य स्थायित्वमुपवर्णितं तत् तु
मलयवत्यनुरागेणाऽप्रबन्धप्रवृत्तेन विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्त्याऽ-
विरुद्धम् । न ह्येकानुकार्यविभावास्त्वन्नैव विषयानुरागापरा-
गावुपलब्धौ । अतो दद्यावीरोत्साहस्यैव तत्र स्थायित्वम् । तत्रैव
प्रहृष्टारस्याऽङ्गत्वेन चक्रवर्तितावाप्तेश्च फलत्वेनाऽविरोधादीप्ति-
तमेव च सर्वत्र कर्तव्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य विजिगीषार्ना-
न्तरीयकत्वेन फलं सम्पद्यत इत्यावेदितमेव प्राक् । अतो-
ऽष्टावैव स्थायिनः । ननु च रसनाद् रसत्वमेतिषां मधुरादी-

नामिवोक्तमाचार्यैः । निर्वेदादिष्वपि तत् प्रकाममसीति ते-
ऽपि रसा इत्यादिना रसान्तराणामप्यन्यैरभ्युपगतत्वात् स्थायि-
नोऽप्यन्ये कल्पिता इति अवधारणानुपपत्तिः ।

अत्रोच्यते ।

निर्वेदादिरताद्रूप्यादस्थायी स्वदते कथम् ।

वैरस्यायैव तत्पोषस्तेनाऽष्टौ स्थायिनो मताः ॥ ३४ ॥

विरुद्धाविरुद्धाविच्छेदितस्य निर्वेदादीनामभावादस्थायि-
त्वम् । अतएव ते चिन्तादिस्वस्वव्यभिचार्यन्तरिता अपि परि-
पोषं नीयमाना वैरस्यमावहन्ति । न च निष्कलावसानत्वमेते-
षामस्थायित्वनिबन्धनं हास्यादीनामप्यस्थायित्वप्रसङ्गात् । पा-
रमर्थेण तु निर्वेदादीनामपि फलवत्त्वात् । अतो निष्कलत्व-
मस्थायित्वे प्रयोजकं न भवति । किन्तु विरुद्धैरविरुद्धैर्भावैर-
तिरस्कृतत्वम् । न च निर्वेदादीनामिति न ते स्थायिनः ।
ततो रसत्वमपि च तेषामुच्यते । अतोऽस्थायित्वादेवैतेषामर-
सता । कः पुनरेतेषां काव्येनाऽपि सम्बन्धः । न तावद् वाच्य-
वाचकभावः स्वशब्दैरनावेदितत्वात् । न हि शृङ्गारादिरसेषु
काव्येषु शृङ्गारादिशब्दा रत्यादिशब्दा वा श्रूयन्ते । येन
तेषां तत्परिपोषस्य वाऽभिधेयत्वं स्यात् । यत्राऽपि च श्रूय-
न्ते तत्राऽपि विभावादिद्वारकमेव रसत्वमेतेषां न स्वशब्दा-
भिधेयत्वमात्रेण । नाऽपि लक्ष्यलक्षकभावस्तत्सामान्याभिधावि-
नस्तु 'लक्षकस्य' पदस्याऽप्रयोगात् । नाऽपि लक्षितलक्षणया

तत्प्रतिपत्तिः । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ । तच्च हि स्वार्थे
 स्तोत्रलक्षणे घोषस्याऽवस्थानासम्भवात् स्वार्थे स्तुलङ्गतिर्गङ्गा-
 शब्दः स्वार्थे विना भूतार्थोपलक्षितं तटमुपलक्षयति । अत्र
 तु नायकादिशब्दाः स्वार्थेऽस्तुलङ्गतयः कथमिवाऽर्थान्तर-
 मुपलक्षयेयुः । को वा निमित्तप्रयोजनाभ्यां विना मुख्ये
 सत्पुपचरितं प्रयुञ्जीत । सिंहे माणवक इत्यादिवत् । अतएव
 गुणवृत्त्याऽपि नेयं प्रतीतिः । यदि वाच्यत्वेन रसप्रतिपत्तिः
 स्यात् तदा केवलवाच्यवाचकभावमात्रव्युत्पन्नचेतसामप्यरसिकानां
 रसास्वादो भवेत् । न च काल्पनिकत्वमविगानेन सर्वसद्दयानां
 रसास्वादोद्भूतेः । अतः केचिदभिधालक्षणागौणीभ्यो वाच्या-
 न्तरपरिकल्पितशक्तिभ्यो व्यतिरिक्तं व्यञ्जकत्वलक्षणं शब्दव्यापारं
 रसालङ्कारवस्तुविषयमिच्छन्ति । तथाहि । विभावानुभाव-
 व्यभिचारिमुखेन रसादिप्रतिपत्तिरूपजायमाना कथमिव वाच्या
 स्यात् यथा कुमारसम्भवे ।

विवृण्वतो शैलसुताऽपि भावम् ।

अङ्गैः स्फुटदालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्यै

मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

इत्यादावनुरागजन्यावस्थाविशेषानुभाववद् गिरिजालक्षणवि-
 भावोपवर्णनादेवाऽशब्दाऽपि शृङ्गारप्रतीतिरुदेति । रसान्तरे-
 खण्यमेव न्यायः । न केवलं रसेष्वेव यावद् वस्तुमात्रेऽपि ।
 प्रथा ।

*भ्रम धम्मिअ वीसद्धो सो सुण्हो अज्झ मारिअो तेण ।

गोलाणदकक्कुडङ्गवासिणा हरिअसीहेण ॥

इत्यादौ निषेधप्रतिपत्तिरशब्दाऽपि व्यञ्जकशक्तिमूलैव । तथा-
ऽलङ्कारेष्वपि ।

सावण्णकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

सरेऽधुना तव मुखे तरलायताच्च ।

चोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

इत्यादिषु चन्द्रतुल्यं तन्वीवदनारविन्दमित्याद्युपमाद्यलङ्कार-
प्रतिपत्तिर्व्यञ्जकत्वनिबन्धनीति । न चाऽसावर्थापत्तिजन्या । अ-
नुपपद्यमानार्थापेक्षाभावात् । नाऽपि वाक्यार्थत्वं व्यङ्ग्यस्य ततो-
यकचाविषयत्वात् । तथाहि । भ्रम धार्मिकेत्यादौ पदार्थविष-
याभिधालक्षणेप्रथमकक्षातिक्रान्तक्रियाकारकसंसर्गात्मकविधि-
विषयवाक्यार्थकक्षातिक्रान्ततृतीयकक्षाक्रान्तो निषेधात्मा व्यङ्ग्य-
लक्षणाऽर्थो व्यञ्जकशक्त्यधीनः स्पष्टमेवाऽवभासते । अतो नाऽसौ
वाक्यार्थः । ननु च तृतीयकक्षाविषयत्वमश्रूयमाणपदायतात्प-
र्येषु विषं भुङ्क्तेत्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु प्रतीयत एव
वाक्यार्थः । न चाऽत्र व्यञ्जकत्ववादिनाऽपि वाक्यार्थत्वं नेष्यत
तात्पर्यादन्यत्वाद् ध्वनेः । तत्र स्वार्थस्य द्वितीयकक्षायामवि-

* भ्रम धार्मिकं विश्रव्यः स आऽद्यं मारितक्लेन ।

गोदावरीन्दोकक्कुटङ्गवासिना दरासिंहेन ॥

श्रान्तस्य तृतीयकक्षाभावात् । सैव निषेधकक्षा तत्र द्वितीय-
कक्षाविधौ क्रियाकारकसंसर्गानुपपत्तेः । प्रकरणात् पितरि
वक्तुं पुत्रस्य विषयभक्षणनियोगाभावात् । रसवद् वाक्येषु च वि-
भावप्रतिपत्तिलक्षणद्वितीयकक्षार्था रसानवगमात् । तदुक्तम् ।

अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थं यत्परतामिदम् ।

वाक्यं विगाहते तत्र न्याय्या तत्परताऽस्य सा ॥

यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम् ।

तत् प्रसर्पति तत्र स्यात् सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः ॥

इत्येवं सर्वत्र रसानां व्यङ्ग्यत्वमेव । वस्त्वलङ्कारयोस्तु कचिद्
वाच्यत्वं कचिद् व्यङ्ग्यत्वम् । तत्राऽपि यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येन
प्रतिपत्तिस्तत्रैव ध्वनिरन्यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । तदुक्तम् ।

यत्राऽर्थः शब्दो वा यमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति स्वरिभिः कथितः ॥

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थं यत्राऽङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥

यथा । उपोढरागेत्यादि । तस्य च ध्वनेर्विवक्षितवाच्या-
विवक्षितवाच्यत्वेन द्वैविध्यम् । अविवक्षितवाच्योऽप्यत्यन्ततिरस्कृत-
स्वार्थोऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्यश्चेति द्विधा । विवक्षितवाच्यश्च असं-
लक्षिकः क्रमद्योत्यश्चेति द्विविधः । तत्र रसादीनामसंल-
क्ष्यक्रमे ध्वनित्वं प्राधान्यप्रतीतौ सत्यामङ्गत्वेन प्रतीतौ रसवद-
लङ्कार इति ।

अत्रोच्यते ।

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया ।

वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतरेः ॥ ३५ ॥

यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणक्रियेषु गामभ्याजेत्यादिष्व-
श्रूयमाणक्रियेषु च द्वारं द्वारमित्यादिषु स्वशब्दोपादानात्
प्रकरणादिवशाद् बुद्धिमन्निवेशिनी क्रियैव कारकोपचिता वा-
क्यार्थस्तथा काव्येष्वपि स्वशब्दोपादानात् कचित् प्रीत्यै नवे-
ढा प्रियेत्येवमादौ कचित् च प्रकरणादिवशान् नियतावि-
हितविभावाद्यविनाभावाद् वा साक्षाद् भावकचेतसि विपरिव-
र्तमानो रत्यादिः स्थायो स्वस्वविभावानुभावव्यभिचारिभि-
स्तत्तच्छब्दोपनीतैः संस्कारपरम्परया परं प्रौढिमानोयमानो
रत्यादिवाक्यार्थः । न चाऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वं नास्तीतिवाच्यम् ।
कार्यपर्यवसायित्वात् तात्पर्यशक्तेः । तथाहि पौरुषेयमपौरु-
षेयं वाक्यं सर्वं कार्यपरम् । अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तादि-
वाक्यवत् काव्यशब्दानां चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरतिशयसुखा-
खादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तिविषययोः प्रयो-
जनान्तरानुपलब्धेः स्वानन्दोद्भूतिरेव कार्यत्वेनाऽवधार्यते । तदु-
द्भूतिनिमित्तत्वं च विभावादिसंसृष्टस्य स्थायिन एवावगम्यते ।
अतो वाक्यस्याऽभिधानशक्तिस्तेन तेन रसेनाऽऽकृत्यमाणा तत्त-
त्त्वार्थापेक्षितावान्तरविभावादिप्रतिपादनद्वारा स्वपर्यवसायि-
तामानोयते । तच्च विभावादयः पदार्थस्थानीयास्तत्संसृष्टो-
रत्यादिर्वाक्यार्थः । तदेतत् काव्यवाक्यम् । यदोयं ताविमौ
पदार्थवाक्यार्थौ । न चैवं सति गीतादिवत् सुखजनकत्वेऽपि

वाच्यवीचकभावानुपयोगः । विशिष्टविभावादिसामग्रीविदुषा-
मेव तथाविधरत्यादिभावनावतामेव स्वादोद्भूतेस्तदनेनाऽति-
प्रसङ्गोऽपि निरस्तः । ईदृशि च वाक्यार्थनिरूपणे परिकल्पि-
ताभिधादिशक्तिवशेनैव समस्तवाक्यार्थावगतेः शक्यन्तरपरिक-
ल्पनं प्रयासः यथाऽवोचाम काव्यनिर्णये ।

तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

किमुक्तं स्वादश्रुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि ॥

विषं भक्ष्य पूर्वा यश्चैवं परसुतादिषु ।

प्रसङ्गते प्रधानत्वाद् ध्वनित्वं केन वार्यते ॥

ध्वनिश्चेत् स्वार्थविश्रान्तं वाक्यमर्थान्तराश्रयम् ।

तत्परत्वं त्वविश्रान्तौ तन् न विश्रान्त्यसम्भवात् ॥

एतावत्येव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किं कृतम् ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥

भ्रमधार्मिकविश्रम्भमिति भ्रमिकृताख्यदे ।

निर्व्यावृत्ति कथं वाक्यं निषेधमुपसर्पति ॥

प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरपेक्षापूर्णाद् यदि ।

वक्तुर्विवक्षितप्राप्तेरविश्रान्तिर्न वा कथम् ॥

पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षा परतन्त्रता ।

वक्त्राभिप्रेततात्पर्यमतः काव्यस्य युज्यते ॥

इति । अतो न रसादीनां काव्येन सह व्यञ्ज्यव्यञ्जकभावः ।

किं तर्हि भाव्यभावकसम्बन्धः । काव्यं हि भावकम् । भाव्या

रसादयः । ते हि स्वतो भवन्त एव भावकेषु विशिष्टविभा-

वादिमता काव्येन भाव्यन्ते न चाऽन्यत्र शब्दान्तरेषु 'भाव्य-
भावकलक्षणसम्बन्धाभावात् काव्यशब्देऽपि तथा भाव्यमिति
वाच्यम् । भावनाक्रियावादिभिस्तथाऽङ्गीकृतत्वात् । किञ्च
मा चाऽन्यत्र तथास्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिह तथाऽवगमात् ।
तदुक्तम् ।

भावाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात् तस्मादमो भावा विज्ञेया नाव्ययोक्तृभिः ॥

इति । कथं पुनरगृहीतसम्बन्धेभ्यः पदेभ्यः स्थाय्यादिप्रतिपत्ति-
रिति चेत् लोके तथाविधचेष्टायुक्तस्त्रीपुंसादिषु रत्याद्यवि-
नाभावदर्शनादिहाऽपि तद्योपनिबन्धे सति रत्याद्यविनाभूत-
चेष्टादिप्रतिपादकशब्दश्रवणादभिधेया विनाभावेन लाक्षणिकी
रत्यादिप्रतीतिः । यथा च काव्यार्थस्य रसभावकत्वं तथाऽग्रे
वक्ष्यामः ।

रसः स एव स्वाद्यत्वाद् रसिकस्यैव वर्तनात् ।

नाऽनुकार्यस्य वृत्तत्वात् काव्यस्याऽतत्परत्वतः ॥ ३६ ॥

द्रष्टुः प्रतीतिव्रीडेर्ध्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ।

लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्यैव दर्शनात् ॥ ३७ ॥

काव्यार्थोपप्लावितो रसिकवर्ती रत्यादिः स्थायीभावः स
इति प्रतिनिर्दिश्यते । स च स्वाद्यतां निर्भरानन्दसंविदात्मता-
मायाद्यमानो रसो रसिकवर्तीति वर्तमानत्वान् नाऽनुकार्यरा-
मादिवर्ती वृत्तत्वात् तस्य । अथ शब्दोपहितरूपत्वेनाऽवर्तमा-

नस्याऽपि वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । तथाऽपि तदवभा-
सस्याऽस्मदादिभिरनुभूयमानत्वादसत्समतैकास्वादं प्रति विभा-
वत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । किञ्च न
काव्यं रामादीनां रसेपजननाय कविभिः प्रवर्त्यते । अपितु
सहृदयानामन्दयितुम् । स च समस्तभावकस्त्वसंवेद्य एव ।
यदि चाऽनुकार्यस्य रामादेः शृङ्गारः स्यात् ततो नाटकादौ
तद्दर्शने लौकिक इव नायके शृङ्गारिणि स्वकान्तासंयुक्ते दृ-
श्यमाने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं भवेन्
न रसानां स्वादः सत्पुरुषाणां च लज्जेतरेषां तत्सूयानुरा-
गापहारेच्छादयः प्रसज्येरन् । एवं च सति रसादीनां व्यञ्ज-
नमपास्तम् । अन्यतो लब्धसत्ताकं वस्त्वन्येनाऽपि व्यज्यते । प्रदी-
पेनेव घटादि । न तु तदानीमेवाऽभिव्यञ्जकत्वाभिमतैरापाद्य
स्वभावम् । भाव्यन्ते च विभावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावे-
दितमेव ।

ननु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः । कथं च
शोतादीनां च देवीनां विभावत्वेनाऽविरोधः उच्यते ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।

विभावयति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ ३८ ॥

न हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा, ध्यात्वा प्राति-
स्निकीं रामादीनामवस्थां इतिहासवदुपनिबध्नन्ति । किं तर्हि

सर्वलोकसाधारणाः स्तोत्रेचाकृतसन्निधयो धीरोदात्ताद्यवस्थाः
कचिदाश्रयमात्रदायिन्यो दधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः ।

तत्र भीतादिशब्दाः परित्यक्तजनकतनयादिविशेषाः स्त्री-
मात्रवाचिनः किमिवाऽनिष्टं कुर्युः । किमर्थं तर्ह्युपादीयन्त
इति चेदुच्यते ।

क्रीडतां मृन्मयैर्यद्वद् बालानां द्विरदादिभिः ।

स्योत्साहः स्वदत्ते तदच्छ्रोत्रणामर्जुनादिभिः ॥ ३९ ॥

एतदुक्तं भवति । नाऽत्र लौकिकशृङ्गारादिवत् स्त्यादि-
विभावादीनामुपयोगः । किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौ-
किकरसविलक्षणत्वं नाख्यरसानाम् । यदाह । अष्टौ नाख्य-
रसाः स्मृता इति ।

काव्यार्थभावनान्नादो नर्तकस्य न वार्यते ।

नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रसवान् भवति । तदानीं
भोग्यत्वेन स्वमहिलादेरग्रहणात् काव्यार्थभावनया तस्मादा-
दिवत् काव्यरसान्नादोऽस्याऽपि न वार्यते ।

कथं च काव्यात् नान्नादोऽङ्गीतिः किमात्मा चाऽभाविति व्यु-
त्पाद्यते ।

स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः ॥ ४० ॥

विकाशविस्तरलोभविलेपैः स चतुर्विधः ।

शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ॥ ४१ ॥

हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ।

अतस्तुज्जन्यता तेषामत एवाऽवधारणम् ॥ ४२ ॥

काव्यार्थेन विभावादि संस्पृष्टस्याय्यात्मकेन भावकचेतसः
सम्भेदेऽन्योन्यसंचलने प्रत्यस्तमितस्वपरविभागे सति प्रबलतर-
स्वानन्दोद्भूतिः स्वादः । तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रति-
नियतविभावादिकारणजन्यत्वेन सम्भेदेन चतुर्धा चित्तभूमयो
भवन्ति । तद् यथा । शृङ्गारे विकाशो वीरे विस्तरो वीभत्से
लोभो रौद्रे विक्षेप इति तदन्येषां चतुर्णां हास्याद्भुतभयान-
ककरुणानां स्वसामयीलम्बपरिपोषाणां त एव चत्वारो वि-
कासाद्याश्चेतसः सम्भेदाः । अतएव ।

शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच् च करुणो रसः ।

वीराच् चैवाऽद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच् च भयानकः ॥

इति । हेतुहेतुमद्भावं एव सम्भेदापेक्षया दर्शितो न कार्यका-
रणभावाभिप्रायेण तेषां कारणान्तरजन्यत्वात् ।

शृङ्गारानुलूतिर्या तु स हास्य इति कीर्तितः ।

इत्यादिना विकासादिसम्भेदैकत्वस्यैव स्फुटोकरणादवधारण-
मप्यतएवाऽष्टाविति सम्भेदानां भावात् । ननु च युक्तं शृङ्गार-
वीरहास्यादिषु प्रमोदात्मकेषु वाक्यार्थसम्भेदादानन्दोद्भव
इति । करुणादौ तु दुःखात्मकत्वे कथमिवाऽसौ प्रादुष्यात् ।
तथा हि । तत्र करुणात्मककाव्यश्रवणाद् दुःखाविर्भावोऽश्रुपाता-
दयश्च रसिकानामपि प्रादुर्भवन्ति । न चैतदानन्दात्मकत्वे सति
युज्यते । सत्यमेतत् । किन्तु तादृश एवाऽभावानन्दः सुखदुःखा-

त्मको यथा प्रहरणादिषु सम्भोगावस्थायां कुट्टमिते स्त्रीणाम-
न्यश्च लौकिकात् कर्षणात् काव्यकर्षणः । तथाह्यत्रोत्तरो-
त्तरा रसिकानां प्रवृत्तयः । यदि वा लौकिककर्षणवद्
दुःखात्मकत्वमेवह स्यात् तदा न कश्चित् तत्र प्रवर्तेत । ततः
कारुण्यैकरसानां रामायणादिमहाप्रबन्धानामुच्छेद एव भवे-
दश्रुपातादयश्चेति वृत्तवर्णनाकर्षणेन विनिपातितेषु लौकिक-
वैकृत्यदर्शनादिवत् प्रेक्षकाणां प्रादुर्भवन्तो न विरुध्यन्ते । त-
स्माद् रसान्तरवत् कर्षणस्याऽऽयानन्दात्मकत्वमेव ।

ननु ज्ञान्तरसस्याऽनभिधेयत्वाद् यद्यपि नाव्येऽनुप्रवेशो
नाऽस्ति तथाऽपि सूक्ष्मातीतादिवस्तूनां सर्वेषामपि शब्दप्रति-
पाद्यताया विद्यमानत्वात् काव्यविषयत्वं न निवार्यते । अत-
स्तदुच्यते ।

शमप्रकर्षो निर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता ।

ज्ञान्तो हि यदि तावत् ।

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता

न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसस्तु ज्ञान्तः कथितो मुनोद्भैः

सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥

इत्येवंलक्षणस्तदा तस्य मोक्षावस्थायामेवाऽऽत्मस्वरूपापत्ति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तस्य च स्वरूपेणाऽनिर्वचनीयता ।
तथाहि श्रुतिरपि स एष नेति नेत्यन्यापोहरूपेणाऽऽह न

च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः सन्त्यथ
तदुपायभूतो मुदितामैत्रौकरुणोपेक्षादिलक्षणस्तस्य च । व-
काशविस्तारलोभविचेपरूपतैवेति । तदुक्तैव शान्तरसास्वादो
निरूपितः ।

इदानीं विभावादिविषयावान्तरकाव्यव्यापारप्रदर्शनपूर्वकः
प्रकरणेनोपसंहारः प्रतिपाद्यते ।

पदार्थैरिन्दुनिर्वदरोमाञ्चादिस्वरूपकैः ।

काव्याद् विभावसच्चार्यनुभावप्रख्यतां गतैः ॥ ४३ ॥

भावितः स्वदते स्थायी रसः स परिकीर्तितः ।

अतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशेषैस्सुन्द्राद्यैरुद्दीपनवि-
भावैः प्रमदाप्रभृतिभिरालम्बनविभावैर्निर्वदादिभिर्यभिचारि-
भावै रोमाञ्चाश्रुभूत्तेपकटाक्षाद्यैरनुभावैरवान्तरव्यापारतया
पदार्थभूतैर्वाक्यार्थः स्थायीभावो विभावितो भावरूपतामा-
नीतः स्वदते स रस इति प्राक्प्रकरणे तात्पर्यम् ।

विशेषलक्षणान्युच्यन्ते । तत्राऽऽचार्येण स्थायिनां रत्यादीनां
शृङ्गारादीनां च पृथग् लक्षणानि विभावादिप्रतिपादनेना-
दितानि । अत्र तु ।

लक्षणैक्यं विभावैक्यादभेदाद् रसभावयोः ॥ ४४ ॥

क्रियत इति वाक्यशेषः ।

तत्र तावत् शृङ्गारः ।

रस्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।
 प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनेरग्योन्यरक्तयोः ।
 प्रहृद्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ४५ ॥

इत्यमुपनिबध्यमानं काव्यं शृङ्गारास्वादाय प्रभवतीति ।
 कव्यपदेशपरमेतत् ।

तत्र देशविभावो यथोत्तररामचरिते ।
 स्मरसि सुतनु तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
 प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।
 स्मरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा
 स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥

कलाविभावो यथा ।

इत्थैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
 पादन्यासैर्लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
 शाखाद्योनिर्मुदुरभिनयः षड्विकल्पोऽनुवृत्तैर्
 भावे भावे नुदति विषयान् रागबन्धः स एव ॥

यथा च ।

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाऽप्यत्र लब्धाऽमुना
 विसृष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्तिधाऽयं लयः ।
 गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण गतयस्तिष्ठोऽपि सम्पादितास्
 तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥
 कालविभावो यथा कुमारसम्भवे ।

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
 स्कन्धात् प्रभृत्येव सपत्नवानि ।
 पादेन चाऽपेक्षत सुन्दरीणां
 सन्यर्कमासिञ्चितनूपुरेण ॥

इत्युपक्रमे ।

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
 पपौ प्रियां स्नामनुवर्तमानः ।
 शृङ्गेण संस्पर्शनिमोलितार्चो
 मृगोमकण्डूयत कृष्णसारः ॥

वेषविभावो यथा तत्रैव ।

अशोकनिर्भस्मितपद्मरागम्
 आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
 मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं
 वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ति ॥

उपभोगविभावो यथा ।

चतुर्लुप्तमषीकणं कवलितसाम्बूलरागोऽधरे
 विश्रान्ता कबरी कपोलफलके लुप्तेव गात्रद्युतिः ।
 जाने सम्प्रति मानिनि प्रणयिना कैर्युपायक्रमैर्
 भग्नो मानमहातरुस्तरुणिते चेतःस्थलीवर्धितः ॥

प्रमोदात्मा रतिर्यथा मालतीमाधवे ।

जगति जयिनस्ते ते भावा गवेन्दुकलादयः
 प्रकृतिमधुराः सन्धेवाऽन्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदि यं याता लोके विलोचनसङ्ग्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥

युवतिविभावो यथा मालविकाग्निमित्रे ।

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाह्व नतावंसयोः

सङ्क्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनुरुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली

कन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः स्पष्टं तथाऽस्या वपुः ॥

युनेर्विभावो यथा मालतीमाधवे ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्या ।

साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालतीमाधवं यद्

गाढात्कण्ठालुलितललितैरङ्गकैस्ताम्यतोति ॥

अन्योन्यानुरागो यथा तत्रैव ।

यान्था मुकुर्वलितकन्धरमाननं तद्

आटुत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्था ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

मधुराङ्गविचेष्टितं यथा तत्रैव ।

स्निमितविकसितानामुल्लसद्भूलतानां

मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।

प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां

विविधमहमभूवं पाचमालोकितानाम् ॥

ये सत्त्वजाः स्थायिन एव चाऽष्टौ
 त्रिंशत् त्रयो ये व्यभिचारिणश्च ।
 एकोनपञ्चाशदमी हि भावाः
 युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ति ।
 आलस्यमौघ्यं मरणं जुगुप्सा
 तस्याऽऽश्रयाद्वैतविरुद्धमिष्टम् ॥ ४६ ॥

अथस्तिंशद्व्यभिचारिणश्चाऽष्टौ स्थायिन अष्टौ सात्त्विकाश्चे-
 त्येकोनपञ्चाशत् । युक्त्याऽङ्गत्वेनोपनिबध्यमानाः शृङ्गारं सम्पा-
 दयन्त्यालस्यौघ्यजुगुप्सामरणादीन्येकालम्बनविभावाश्रयत्वेन सा-
 द्वादङ्गत्वेन चोपनिबध्यमानानि विरुध्यन्ते । प्रकारान्तरेण चा-
 ऽविरोधः प्राक् प्रतिपादित एव ।

विभागस्तु ।

अयोगो विप्रयोगश्च सम्भोगश्चेति स त्रिधा ।

अयोगविप्रयोगविशेषत्वाद् विप्रलम्भस्यैतत् सामान्याभिधा-
 यित्वेन विप्रलम्भशब्द उपचरितवृत्तिर्माभूदिति न प्रयुक्तः ।
 तथाहि । दत्त्वा सङ्केतमप्राप्तेऽवध्यतिक्रमे साध्येन नायिकान्त-
 रानुसरणाच्च विप्रलम्भशब्दस्य मुख्यप्रयोगो वञ्चनार्थत्वात् ।

तत्राऽयोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण दैवाद् वा विप्रकर्षादसङ्गमः ॥ ४७ ॥

योगोऽन्योन्यस्वीकारस्तदभावस्त्वयोगः । पारतन्त्र्येण वि-
 प्रकर्षाद् दैवपिचाद्याद्यत्तत्वात् सागरिकामालत्योर्वत्सराज-

माधवाभ्यामिव दैवाद् गौरीशिवयोरिवाऽसमागमोऽद्योगः ।

दशावस्थः स तत्राऽऽदावभिलाषोऽथ चिन्तनम् ।
 स्मृतिर्गुणकथोद्देशप्रलापोन्मादसञ्जराः ।
 जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ ४८ ॥
 अभिलाषः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाङ्गसुन्दरे ।
 दृष्टे श्रुते वा तत्राऽपि विस्मयानन्दसाध्वसाः ॥ ४९ ॥
 साक्षात् प्रतिकृतिसप्रच्छायाभायासु दर्शनम् ।
 श्रुतिर्व्याजात् सखीगीतमागधादिगुणस्तुतेः ॥ ५० ॥

अभिलाषो यथा प्राकुन्तले ।

असंशयं चित्रपरिमहच्चमा
 यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
 सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
 प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

विस्मयो यथा ।

स्तनावालोक्य तन्वद्भ्याः शिरः कम्पयते युवा ।
 तयोरन्तरनिर्मग्रां दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥
 आनन्दो यथा विद्धशालभञ्जिकायाम् ।
 सुधावद्भुगसैरुपवनचकोरैः कवल्लितां
 किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिलफलपाकप्रणयिनीम् ।
 उपप्राकाराद्यं प्रहिणु नयने तर्कय मनाग्
 अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥

साध्वसं यथा कुमारसम्भवे ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्-

निचेपणाय पदमुद्धतमुदहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेऽसिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥

यथा वा ।

व्याहता प्रतिवचो न सन्दधे

गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवते स गयनं पराङ्मुखो

सा तथाऽपि रतये पिनाकिनः ॥

सानुभावविभावास्तु चिन्ताद्याः पूर्वदर्शिताः ।

गुणकीर्तनं तु स्पष्टत्वात् न व्याख्यातम् ।

दशावस्थत्वमाचार्यैः प्रायो वृत्त्या निदर्शितम् ।

महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते तदनन्तता ॥ ५१ ॥

दिङ्मात्रं तु ।

दृष्टे श्रुतेऽभिलाषाच्च किं नैतत्सुक्यं प्रजायते ।

अप्राप्तौ किं न निर्वन्दो ग्लानिः किं नाऽतिचिन्तनात् ॥ ५२ ॥

शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम् ।

अथ विप्रयोगः ।

विप्रयोगस्तु विस्मेषो कृढविस्मययोर्द्विधा ।

मानप्रवासभेदेन मानोऽपि प्रणयेर्षयोः ॥ ५३ ॥

प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोगः । तस्य द्वौ भेदौ मानः प्रवासश्च ।
मानविप्रयोगोऽपि द्विविधः प्रणयमान ईर्ष्यामानश्चेति ।

तत्र प्रणयमानः स्यात् कोपावसितयोर्द्वयोः ।

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयस्तद्भङ्गो मानः प्रणयमानः । स
च द्वयोर्नायकयोर्भवति । तत्र नायकस्य यथोत्तररामचरिते ।

अस्मिन्नेवं लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते ।

आयान्धा परिदुर्मनायितमिव त्वां वोक्ष्य बद्धस्तथा

कातर्यादरविन्दकुङ्कुमलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

नायिकाया यथा श्रीवाक्पतिराजदेवस्य ।

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससम्भ्रमविस्मितम्

त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता

ववतु भवतस्थस्यैतद् विलचमवस्थितम् ॥

उभयोः प्रणयमानो यथा ।

* पणअकुविआण दोण्हवि अलिअपसुत्ताण माण्हन्ताणं ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिअण्णाण को मल्लो ॥

* प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।

निश्चलनिबद्धनिश्वासदत्तकर्षयोः को मल्लः ॥

स्त्रीणामीर्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते वाऽनुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥ ५४ ॥

उत्सप्रायितभोगाङ्गगोत्रस्खलनकल्पितः ।

त्रिधाऽऽनुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥ ५५ ॥

ईर्यामानः पुनः स्त्रीणामेव नायिकान्तरसङ्गिनि खकान्ते
उपलब्धे सत्यन्यासङ्गः श्रुतो वाऽनुमितो दृष्टो वा स्यात् ।

तत्र श्रवणं सखीवचनात् तस्या विश्वास्त्यतात् । यथा ममैव ।

सुभ्रु लं नवनीतकल्पहृदया केनाऽपि दुर्मन्त्रिणा

मिथैव प्रियकारिणा मधुमुखेनाऽस्मासु चण्डीकृता ।

किं त्वेदं विमृश चणं प्रणयिनामेणाक्षि कस्ते हितः

किं धात्रीतनया वयं किमु सखी किंवा किमस्मत्सुहृत् ॥

उत्सप्रायितो यथा रुद्रस्य ।

निर्मग्नेन मयाऽम्भसि स्मरभरादालोसमालिङ्गिता

केनाऽलीकमिदं तवाऽद्य कथितं राधे मुधा ताम्यसि ।

इत्युत्सप्रायपरम्यरासु शयने श्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः

सव्याजं शिथिलीकृतः कमलया कण्ठग्रहः पातु वः ॥

भोगाङ्गानुमितो यथा ।

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

स्यगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसो विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥

गोत्रस्खलनकल्पितो यथा ।

केलीगोत्तकलणे विकुप्ये केअवं अआणन्ती ।

दुष्ट उअसु परिहासं जाआ सच्चं विअ परुणा ॥

दृष्टो यथा श्रीमुञ्चस्य ।

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससम्भ्रमविस्मितम्

चिभुवनगुरुर्भित्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितशिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहता-

ववतु भवतस्त्यक्तस्यैतद् विलम्बमवस्थितम् ॥

एषाम् ।

यथोत्तरं गुरुः षड्भिरूपायैस्तमुपाचरेत् ।

साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ ५६ ॥

तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।

दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥ ५७ ॥

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षाऽवधीरणम् ।

रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ।

कोपचेष्टाश्च नारीणां प्रागेव प्रतिपादिताः ॥ ५८ ॥

तच्च प्रियवचः साम यथा ममैव ।

स्मितज्योत्स्नाभिस्तो धवलचति विश्वं मुखशशी

दृशस्तो पीयूषद्रवमिव विमुञ्चन्ति परितः ।

वपुस्तो लावण्यं किरति मधुरं दिक्षु तदिदं

कुतस्तो पारुष्यं सुतनु हृदयेनाऽद्य गुणितम् ॥

*केलीगोत्रखलने विकुप्यति केतवमजानन्ती ।

दुष्ट पश्य परिहासं जाया सख्यमिव प्रवदिता ॥

[यथा वा ।

इन्द्रीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन
कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।
अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः
कान्ते कथं रचितवानुपलेन चेतः ॥]

नायिकासखीसमावर्जनभेदो यथा ममैव ।

कृतेऽप्याज्ञाभङ्गे कथमिव मया ते प्रणतयो
धृताः स्मिता हस्ते विस्तृजसि हृषं सुभ्रु वज्रशः ।
प्रकोपः कोऽप्यन्यः पुनरयमसीमाऽद्य गुणितो
वृथा यत्र स्निग्धाः प्रियसहचरोणामपि गिरः ॥

दानं व्याजेन भूषादेर्यथा माघे ।

मुक्तरूपहसितामिवाऽलिनादैर्
वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
अधिरजनि गतेन धाम्नि तस्याः
शठ कलिरेव मह्यं स्त्रियाऽद्य दत्तः ॥

पादयोः पतनं नतिर्यथा ।

* णेरकोटिविलग्नं चिह्नं ददश्रु पात्रपडिश्रु ।

हिअश्रं माणपउत्थं उओअं ति चिअ कहेइ ॥

उपेक्षा तदवधीरणं यथा ।

किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं
नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।

* नूपुरकोटिविलग्नं चिह्नं ददितस्य पादपतितस्य ।

हृदयं मानपदोत्थमुन्मुक्तमित्येव कथयति ॥

आनयेनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥

रभसचासहर्षादे रसान्तरात्कोपभ्रंशो यथा ममैव ॥

अभिव्यक्तालोकः सकलविफलोपायविभवश्चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् ।
इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्त्वाह्य सहसा
कृताश्लेषां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥

अथ प्रवासविप्रयोगः ।

कार्यतः सम्प्रमाच्छापात् प्रवासो भिन्नदेशता ।
द्वयोस्तत्राऽश्रुनिःश्वासकार्श्यलम्बालकादिता ॥ ५८ ॥
स च भावी भवन् भूतस्त्रिधाऽऽद्यो बुद्धिपूर्वकः ।

आद्यः कार्यजः समुद्रगमनसेवादिकार्यवशप्रवृत्तौ बुद्धि-
पूर्वकत्वात् भूतभविष्यद्वर्तमानतया त्रिविधः ।

तत्र यास्यत्प्रवासो यथा ।

* होन्तपहिअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सं ।

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेसु पिअविरहसहिरीआ ॥

गच्छत्प्रवासो यथाऽमरुशतके ।

[प्रहरविरतौ मध्ये वाऽऽस्ततोऽपि परेऽथवा

दिनकृति गते वाऽस्तं नाथ त्वमद्य समेव्यसि ।

इति दिनशतप्राणं देशं प्रियस्य यियामतो

हरति गमनं बालाऽऽलापैः सबाप्यगलज्जलैः ॥

* भविष्यत्पथिकस्य जाया आयुःक्षयजीवधारणरहस्यं ।

पुच्छन्ती भमति गृहाद्गृहेषु प्रियविरहसङ्गीता ॥

यथा वा तत्रैव ।]

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननैर्
यत्नेनाऽपि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
उद्दीवश्चरणार्धरुद्धवसुधः कृत्वाऽश्रुपूर्णं दृष्ट्वा
तामाशां पथिकस्तथाऽपि किमपि ध्यात्वा चिरं तिष्ठति ॥

गतप्रवासो यथा मेघदूते ।

उत्सङ्गे वा मलिनवसने मौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्लीमाद्रौ नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्खनां विस्मरन्ती ॥

आगच्छदागतयोस्तु प्रवासाभावादेव्यत्रवासस्य च गतप्र-
वासाविशेषात् त्रैविध्यमेव युक्तम् ।

द्वितीयः सच्चसेत्यन्नो दिव्यमानुषविश्ववात् ।

उत्पातनिर्घातवातादिजन्यविश्ववात् परचक्रादिजन्यविश्व-
वाद् वाऽबुद्धिपूर्वकत्वादेकरूप एव सम्भ्रमजः प्रवासः । यथो-
र्वशीपुष्करवसेर्विक्रमोर्वश्याम् । यथा च कपालकुण्डलापहृतायां
मालत्यां मालतीमाधवयोः ।

स्वरूपान्यत्वकरणाच्छापजः सन्निधावपि ॥ ६० ॥

यथा कादम्बर्यां वैशम्पायनस्येति ।

मृते त्वेकत्र यत्राऽन्यः प्रलपेच्छेक एव सः ।

व्याश्रयत्वान् न शृङ्गारः प्रत्यापन्ने तु नेतरः ॥ ६१ ॥

यथेन्दुमतीमरणादजस्य करुण एव रघुवंशे । कादम्बयां
तु प्रथमं करुण आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासशृङ्गार
एवेति ।

तत्र नायिकां प्रति नियमः ।

प्रणयायोगयोरुक्ता प्रवासे प्रेषितप्रिया ।

कलहान्तरितेर्ध्यायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ ६२ ॥

अथ सम्भोगः ।

अनुकूलौ निषेवेते यत्राऽन्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदाऽन्वितः ॥ ६३ ॥

यथोत्तररामचरिते ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमार्त्तियोगाद्

अविरलितकपोलं जल्पितारक्रमेण ।

सपलकपरिरम्भव्याघृतैकैकदोष्णोर्

अविदितगतयामा राचिरेव व्यरंसीत् ॥

अथवा । प्रिये किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोदो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणे

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

यथा च ममैव ।

सावष्ट्यामृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णागरुश्यामले

वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वङ्गि दूरोन्नते ।

नासावंशमनोऽक्षकेतकतनुर्भूपत्रगर्भाक्षसत्-

पुष्पश्रीस्तिलकः सहेलमलकैर्भङ्गैरिवाऽऽपीयते ॥

चेष्टास्तत्र प्रवर्तन्ते लीलाद्या दश येषिताम् ।

दाक्षिण्यमार्दवप्रेम्णामनुरूपाः प्रियं प्रति ॥ ६४ ॥

ताञ्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेच्च चाटुकृत् कान्तः कलाक्रीडादिभिश्च ताम् ।

न ग्राम्यमाचरेत् किञ्चिन् नर्मभ्रंशकरं न च ॥ ६५ ॥

ग्राम्यः समोऽगः रङ्गे निषिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति
पुनर्निषिध्यते । यथा रत्नावल्याम् ।

स्पृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव खल्यतेऽशोकः ॥

इत्यादि । नायकनायिकाकैशिकीवृत्तिनाटकनाटिकालक्ष-
णाद् युक्तं कविपरम्परावगतं स्वयमौचित्यसम्भावनानुगुण्येना-
मेचितं चाऽनुसन्धानः सुकविः शृङ्गारमुपनिबन्धीयात् ।

अथ वीरः ।

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-

मेहाविषादनयविस्मयविक्रमाद्यैः ।

उत्साहभूः स च दयारणदानयोगात्

त्रेधा किलाऽत्र मतिगर्वधृतिप्रदर्षाः ॥ ६६ ॥

प्रतापविनयादिभिर्विभावितः करुणायुद्धदानाद्यैरनुभा-
वितो गर्वधृतिर्दर्षामर्षस्मृतिमतिवितर्कप्रभृतिभिर्भावित उत्साहः

स्थायी खदते भावकमनोविस्तारानन्दाय प्रभवतीत्येष वीरः ।
तत्र दयावीरो यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । युद्धवीरो
वीरचरिते रामस्य । दानवीरः परशुरामबलिप्रभृतीनाम् ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः ।

इति ।

खर्वयन्त्रिविमुक्तसन्धिविकसदक्षः स्फुरत्कौस्तुभं
निर्यन्त्राभिसरोजकुङ्कुलकुटीगम्भीरसामध्वनि ।
पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितां
पायाद् वः क्रमवर्धमानमहिमास्त्रयं मुरारेर्वपुः ॥

यथा च ममैव ।

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः ।

बलिरेष स येनाऽस्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥

विनयादिषु पूर्वमुदाहृतमनुसन्धेयम् । प्रतापगुणावर्जना-
दिना वीराणामपि भावात् त्रैधं प्रायोवादः । प्रखेदरक्त-
वदननयनादिक्रोधानुभावरहितो युद्धवीरोऽन्यथा रौद्रः ।

अथ बीभत्सः ।

बीभत्सः कृमिपूतिगन्धिवमयुप्रायैर्जुगुप्सैकभूर-
उद्देगो रुधिरान्त्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः ।
वैराग्याज् जघनस्तनादिषु घृणाऽऽहोऽनुभावैर्वृतो
नासावक्त्रविकूणनादिभिरिहाऽऽवेगार्तिशङ्कादयः ॥ ६७ ॥

अत्यन्ताद्द्वैः कृमिपूतिगन्धिप्रायविभावैरुद्धूतो जुगुप्सास्त्रा-
धिभावपरिपोषणलक्षण उद्देगी बीभत्सः । यथा मालतीमाधवे ।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूक्कोपभृथांसि मांसा-
न्यसस्त्रिकृष्टपिण्डाद्यवयवसुलभान्युपपूतीनि जग्ध्वा ।

आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्काद्
अङ्गुल्यादस्त्रिसंस्थं स्पष्टगतमपि क्रव्यमव्यगमन्ति ॥

रुधिरान्त्वसाकीकसमांसादिविभावः क्षोभणो बीभत्सः ।

यथा वीरचरिते ।

अन्तर्प्रोतदृढत्वपालनलकक्रूरकणत्कङ्कण-

प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषचन्यम्बरम् ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोत्तसद्-

व्यालोलस्तनभारभैरववर्णवन्धोद्धतं धावति ॥

रन्त्येष्वपि रमणीयजघनस्तनादिषुवैराग्याद् घृणाशुद्धो बी-

भत्सः । यथा ।

लालां वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ ।

मांसास्त्रिकूटं जघनं जगः कामगहातुरः ॥

न चाऽयं शान्त एव विरक्तो यतो बीभत्समानो विरज्यते ।

अथ रौद्रः ।

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोऽस्य रौद्रोऽनुजः

क्षोभः स्वाधरदंशकम्पभ्रुकुटिस्त्रेदास्यरागैर्युतः ।

शस्त्रोल्लासविकृत्यनांसधरणोघातप्रतिज्ञाग्रहैर्

अत्राऽमर्षमदौ स्मृतिश्चपलताह्वयाप्यवेगादयः ॥ ६८ ॥

मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा वीरचरिते ।

त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्तमानो
 यद्वा खजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।
 उद्येण भोस्तव तपस्तपसा दहामि
 पक्षान्तरस्य सदृशं परशुः करोति ॥
 वैरिवैकृतादिर्यथा वेणीसंहारे ।

साक्षात्गृहानलविषाक्षसभाप्रवेशैः
 प्राणेषु विन्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
 आकृष्टपाण्डुवधूपरिधानकेशाः
 खस्या भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

इत्येवमादिविभावैः प्रखेदरक्तवदननयनाद्यनुभावैः अमर्षा-
 दिव्यभिचारिभिः क्रोधपरिपोषो रौद्रः । परशुरामभीमसे-
 नदुर्योधनादिव्यवहारेषु वीरचरितवेणीसंहारादेरनुगन्तव्यः ।
 अथ हास्यः ।

विकृताकृतिवाग्धैरात्मनोऽथ परस्य वा ।
 हासः स्यात् परिपोषोऽस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः ॥ ६९ ॥

आत्मस्यान् विकृतवेषभाषादीन् परस्यान् वा विभावानव-
 लम्बमानो हासस्तत्परिपोषात्मा हास्यो रसो द्वाधिष्ठानो भवति ।
 स चोक्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदात् षड्विधः ।
 आत्मस्यो यथा रावणः ।

जातं मे पक्षेण भस्मरजसा तच्च चन्दनोद्भूतं
 दारो वचसि यच्चसूत्रमुचितं क्लिष्टा जटाः कुन्तलाः ।

हृद्राक्षैः सकलैः सरत्नवलयं चित्रांशुकं वल्कलं
सीतालोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिनः ॥
परस्त्रो यथा ।

भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना
किं ते मद्यमपि प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्या द्रव्यरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो दासस्य काऽन्या गतिः ॥

स्मितमिह विकासिनयनं किञ्चिन्नख्यद्विजं तु हसितं स्यात् ।
मधुरस्वरं विहसितं सशिरःकम्पमिदमुपहसितम् ॥ ७० ॥
अपहसितं सास्त्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।
द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥ ७१ ॥

उत्तमस्य स्वपरस्यविकारदर्शनात् स्मितहसिते मध्यमस्य
विहसितोपहसितेऽधमस्याऽपहसितातिहसिते । उदाहृतयः स्वय-
मुत्प्रेक्ष्याः । व्यभिचारिणश्चाऽस्य ।

निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्क्षाश्च सहचारिणः ।
अतिलोकैः पदार्थैः स्याद् विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः ॥ ७२ ॥
कर्माऽस्य साधुवादाश्रुवेपथुस्वेदगद्गदाः ।
हर्षावेगधृतिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः ॥ ७३ ॥

लोकभीमातिवृत्तपदार्थवर्णनादिविभावितः साधुवादाश्च-

नुभावपरिपुष्टो विस्मयः स्थायिभावो हर्षावेगादिभाविता
रसोऽद्भुतः । यथा ।

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्धतष्
टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाङ्घ्रिण्डिमः ।
द्राक् पर्याप्तकपालसम्पुटमिलद्रुह्याण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमसौ नाऽद्याऽपि विश्राम्यति ॥

इत्यादि ।

अथ भयानकः ।

विकृतस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।
सर्वाङ्गवेपथुस्वेदशोषवैचित्त्यलक्षणः ।
दैन्यसम्भ्रमसम्भोहत्रासादिस्तत्सहोदरः ॥ ७४ ॥

रौद्रशब्दश्रवणाद् रौद्रसत्त्वदर्शनाच् च भयस्यायिभाव-
प्रभवो भयानको रसः । तत्र सर्वाङ्गवेपथुप्रभृतयोऽनुभावाः ।
दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः । भयानको यथा प्रागुदाहृतः ।

शस्त्रमेतत् समुत्सृज्य कुञ्जीभूय शनैः शनैः ।

यथायथागतेनैव यदि शक्नोषि गम्यताम् ॥

यथा च रत्नावल्याम् । नष्टं वर्षवरैरित्यादि । यथा च ।

स्वमेहात् पन्थानं तत उपचितं काननमथो

गिरिं तस्मात् सान्द्रद्रुमगहनमस्मादपि गुह्यम् ।

तदन्वङ्गान्यङ्गैरभिनिविशमानो न गणय-

त्यरातिः कालीये तव विजययात्रा चकितधीः ॥

अथ करुणः ।

ईदृशनाशादनिष्टाप्तौ शोकात्मा करुणोऽनु तम् ।

निःश्वासेच्छासरुदितस्तम्भप्रलपितादयः ॥ ७५ ॥

स्वापापस्मारदैर्न्याधिमरणालस्यसम्भ्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ ७६ ॥

इदृश्य बन्धुप्रमृतेर्विनाशादनिष्टस्य तु बन्धनादेः प्राप्या
शोकप्रकर्षजः करुणः । तमन्विति तदनुभावनिश्वासादि-
कथनम् । व्यभिचारिणश्च स्वापापस्मारादयः । इदृशनाशात्
करुणो यथा कुमारसम्भवे ।

अयि जीवितनाथ जीवसी-

त्यभिधायेत्यितया तया पुरः ।

ददृशे पुरुषाकृतिः चितौ

हरकोपानलभस्म केवलम् ॥

इत्यादि रतिप्रस्ताप । अनिष्टावाप्तेः सागरिकाया बन्धनाद्
यथा रत्नावल्याम् ।

प्रीतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः ।

दर्पोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावान् न कीर्तिताः ॥ ७७ ॥

स्पष्टम् ।

षट्त्रिंशद्भूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिः ।

लक्ष्यसन्ध्यन्तराङ्गानि सालङ्कारेषु तेषु च ॥ ७८ ॥

विभूषणं चाऽचरसंहतिश्च

शोभाभिमानी गुणकीर्तनं च ।

इत्येवमादीनि षट्चिंशत्काव्यलक्षणानि । साम भेदः 'प्रदानं
चेत्येवमादीनि सन्ध्यन्तराख्येकविंशतिरूपमादिष्विवाऽलङ्कारेषु
हर्षोत्साहादिव्यक्तर्भावान् न पृथगुक्तानि ।

रम्यं जुगुप्सितमुदारमथाऽपि नोचम्
उग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु ।
यदाऽप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं
तन् नाऽस्ति यन् न रसभावमुपैति लोके ॥ ७९ ॥
विष्णोः सुतेनाऽपि धनञ्जयेन
विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।
अविष्कृतं मुञ्जमक्षीशगोष्ठी-
वैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके
रसविचारो नाम चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः ॥

अथ भारतीयनाट्यशास्त्रे ।

अष्टादशाऽध्यायः ।

कथयिष्याम्यहं विप्रा दशरूपविकल्पनम् ।
नामतः कर्मतस्त्रैव तथा चैव प्रयोगतः ॥ १ ॥
नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः ॥ २ ॥
ईहामृगश्च विज्ञेयो दशमे नाट्यलक्षणे ।
एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३ ॥
सर्वेषामेव काम्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
आभ्यो विनिःसृतं ह्येतद् दशरूपं प्रयोगतः ॥ ४ ॥
जातिभिः श्रुतिभिर्यैव खरा ग्रामत्वमागताः ।
यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यभेदा भवन्ति हि ॥ ५ ॥
ग्रामौ पूर्णखरौ द्वौ तु यथा वै षड्जमध्यमौ ।
सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यबन्धौ तथा त्रिमौ ॥ ६ ॥
ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।
सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं नानावस्थान्तराश्रयम् ॥ ७ ॥
भाणः समवकारश्च तथेहामृग एव च ।
उत्सृष्टकाङ्को व्यायोगो वीथी प्रहसनं डिमः ॥ ८ ॥
कैश्चिकीर्तितहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥ ९ ॥

प्रख्यातवस्तुविषये प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
 राजर्षिवंशचरितं तथा दिव्याश्रयोपेतम् ॥ १० ॥
 नानाविभूतियुक्तं वृद्धिविलासादिभिश्चैव ।
 अङ्कप्रवेशकायं भवति हि तत् तोटकं नाम ॥ ११ ॥
 नृपतीनां यच्च चरितं नानारसभावसंश्रितं बहुधा ।
 सुखदुःखोत्पत्तिवृत्तं भवति हि तन् नाटकं नाम ॥ १२ ॥
 अस्याऽवस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य बिम्बप्रस्तारात् ।
 कर्तव्यो हस्तज्ज्ञैः स तु सम्यङ् नाटके विधिवत् ॥ १३ ॥
 अङ्क इति वृद्धिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
 नानाविधानयुक्तो यस्मात् तस्माद् भवेदङ्कः ॥ १४ ॥
 यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
 किञ्चिदवलम्ब्य बिन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥ १५ ॥
 ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
 नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥ १६ ॥
 नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 नैकरसाम्बरविहितो हाऽङ्क इति स विदितव्यस्तु ॥ १७ ॥
 क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽध्वविद्रवोद्वाहौ ।
 अद्भुतसंश्रयदर्शनमङ्को प्रत्यक्षजानि स्युः ॥ १८ ॥
 युद्धं राज्यस्य भ्रंशो मरणं समरस्य रोधनं चैव ।
 प्रत्यक्षराणि तु गवाङ्के प्रवेशकैः संविधेयानि ॥ १९ ॥
 अङ्के प्रवेशके वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं वाऽपि ।
 भवतः कर्तव्यः स्याद् यस्तत्र स नायकः ख्यातः ॥ २० ॥

अवसरणमेव कार्यं सङ्गिर्वा ग्रहणमेव वा नित्यम् ।
 बह्वभिः कार्यविशेषैः प्रवेशकैः सूचयेद् वाऽपि ॥ २१ ॥
 एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वङ्कोऽथ बीजमाश्रित्य ।
 आवश्यकार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥ २२ ॥
 एकाङ्केन कदाचिद् बह्वनि कार्याणि योजयेद् धीमान् ।
 आवश्यकावरोधे न तत्र कार्याणि कार्याणि ॥ २३ ॥
 रङ्गे तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्क्रामः ।
 बीजार्थयुक्तिमुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम् ॥ २४ ॥
 ज्ञात्वा दिवसावस्थां क्षणायाममुहूर्तलक्षणोपेतम् ।
 विभजेत् सर्वमशेषं पृथक् पृथक् कार्यमङ्केषु ॥ २५ ॥
 दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोत्पद्यते सर्वम् ।
 अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद् विधेयं हि ॥ २६ ॥
 सविरहितनायकैकं कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
 परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ २७ ॥
 अङ्कच्छेदं कृत्वा नामकृतं वर्षसञ्चितं वाऽपि ।
 तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्द्ध्वं च न तु कश्चित् ॥ २८ ॥
 यः कश्चित् कार्यवशाद् गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम् ।
 तत्राऽप्यङ्कच्छेदः कर्तव्यः पूर्ववत् तज्ज्ञैः ॥ २९ ॥
 अङ्कान्तरानुमारी सङ्केपार्थमधिकृत्य विहितोऽयम् ।
 प्रकरणनाटकविषयोपदेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३० ॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाणुदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३१ ॥

कालोत्थानगतिरसवत्यासारसकामविषयाणाम् ।
 आर्याभिधानसूतः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥ ३२ ॥
 बङ्गाश्रयमप्यर्थं सङ्क्षिप्तेऽर्थे तु सन्धिषु च ।
 बङ्गचूर्णपादवृत्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥ ३३ ॥
 यत्राऽर्थस्य समान्तिर्न भवत्यङ्गे प्रयोगबाहुल्यात् ।
 विष्कम्भः खल्यकथः प्रवेशकैः सोऽभिधातव्यः ॥ ३४ ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि विज्ञेयः ।
 मध्यमपात्रः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ ३५ ॥
 न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
 यत् तत्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्चधा ते स्युः ॥ ३६ ॥
 व्यायोगेह्यामृगसमवकारडिमसञ्चितानि कार्याणि ।
 दशभिर्दादशभिर्वा षोडशभिर्वाऽपि पुरुषैः स्युः ॥ ३७ ॥
 गोपुष्काग्रं काव्यं कर्तव्यं बन्धमामाद्य ।
 ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥ ३८ ॥
 सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
 निर्वर्हणं कर्तव्यं नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्जैः ॥ ३९ ॥
 नाटकलक्षणमेतन् मया समासेन प्रकीर्तितम् ।
 विविधं प्रकरणमतः परमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ४० ॥
 यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरं नायकं चैव ।
 औत्पान्तिकं प्रकुरुते तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥ ४१ ॥
 यदनायकहार्थकार्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।
 प्रकरणमिति तद् विद्याद् बीजं बीजार्थसंयुक्तम् ॥ ४२ ॥

यन् नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं समाश्रयोपेतम् ।
 तत् प्रकरणेऽपि कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ॥ ४१ ॥
 विप्रवणिकश्चिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 चरितं यन् नैकविधं ज्ञेयं तत् प्रकरणं नाम ॥ ४४ ॥
 नादात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।
 बाह्यजनसंयुक्तं ज्ञेयं तत् प्रकरणं नाम ॥ ४५ ॥
 दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्युपचारकरणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रयोगे तु ॥ ४६ ॥
 सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसर्ववाहानाम् ।
 गृहवार्ता यच्च भवेन्न तच्च वेश्याङ्गना कार्या ॥ ४७ ॥
 यदि वेशयुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमर्हति ।
 तत्राऽप्यकुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत् तच्च ॥ ४८ ॥
 यदि प्राकरणयुक्ता* वेशकुलस्त्रीकृतोपचारं स्यात् ।
 अविद्वत्भाषाचारं तच्च तु पाथं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४९ ॥
 प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दश परास्तथा चैव ।
 अङ्गाः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥ ५० ॥
 मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो विष्कम्भकोऽपि तत्त्वज्ञैः ।
 संस्कृतवचनानुगतः सङ्क्षिप्तार्थः प्रदेशकवत् ॥ ५१ ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ ५२ ॥

* प्राकरणयुक्तेति सम्भवपाठः ।

अङ्कान्तरालविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियामभिवीक्ष्य ।
 सङ्क्षेपात् सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यः ॥ ५३ ॥
 अनयोश्च बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिः कार्यः ।
 प्रख्यातस्वितरो वा नाटोऽञ्ज्ञाश्रिते काव्ये ॥ ५४ ॥
 स्त्रीप्रयोगश्चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
 बज्रगीतनृत्यवाद्यरतिसम्भोगात्मिका चैव ॥ ५५ ॥
 राजोपचारयुक्ता शृङ्गाराभिनयभावनाटिका ज्ञेया ।
 प्रकरणनाटकनाटोलक्षणमुक्तं मया समासेन ॥ ५६ ॥
 वक्ष्याम्यतः परं लक्षणयुक्ता समवकारम् ।
 देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ॥ ५७ ॥
 अङ्कस्तथा त्रिकपटः त्रिविद्रवः स्यात् त्रिशृङ्गारः ।
 द्वादशनायकबज्रलो ह्यष्टादशनायिकासमाप्यश्च ॥ ५८ ॥
 वक्ष्याम्यस्याङ्कविधिं यावत्यो नाटिका यत्र ।
 अङ्कस्तु सप्तसहनः सविद्रवः सकपटः सवीथीकः ॥ ५९ ॥
 द्वादशनाडीविहितः प्रथमः कार्यकृतोपेतः ।
 कार्यस्तथा द्वितीयः समाश्रितो नाटिकाश्चतस्रश्च ॥ ६० ॥
 वस्तुसमापनविहितो द्विनाडिकः स्यात् तृतीयस्तु ।
 नाडीऽञ्ज्ञा ज्ञेया मानं कालस्य यन् मुहूर्तार्धम् ॥ ६१ ॥
 तन् नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमङ्केषु संयोज्यम् ।
 अङ्कान्ते सम्बन्धः कर्तव्ये काव्यबन्धमासाद्य ॥ ६२ ॥
 अर्थं हि समवकारे ह्यप्रतिबन्धमिच्छन्ति ।
 युद्धजलसम्भवा वा ह्यग्निगजेन्द्रसम्भवा वाऽपि ॥ ६३ ॥

नमरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविधः ।
 वस्तुगतिक्रमविहितो दैववशाद् वा परप्रयुक्तो वा ॥ ६४ ॥
 सुखदुःखोत्पत्तिवृत्तस्त्रिविधः कपटाश्रयो ज्ञेयः ।
 त्रिविधस्याऽत्र विधिज्ञैः पृथक् पृथक् काव्ययोगविहितार्थः ॥ ६५ ॥
 त्रिविधवृत्तशृङ्गारो ज्ञेयो धर्मार्थकामेषु ।
 यत्र तु धर्मसमापकमात्महितं भवति साधनं बद्धधा ॥ ६६ ॥
 व्रतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥ ६७ ॥
 अर्थलोकायोगाद् बद्धधा चैवाऽर्थतोऽर्थशृङ्गारः ।
 सम्यक्प्रयोगविषयेष्वर्थार्थिकान्यानि च चारयति यत्र ॥ ६८ ॥
 कन्याविलोभनं वै प्राप्य स्त्रीपुंसयोस्तु रहः ।
 रम्यं वा निभृतं वा विज्ञेयः कामशृङ्गारः ॥ ६९ ॥
 उष्णिग् वाऽनुष्टुब् वा कृन्दः सु च यानि बन्धकुटिलानि ।
 वृत्तानि समवकारे कविभिल्लानि प्रयोज्यानि ॥ ७० ॥
 एवं कार्यस्तुञ्जैर्नानारससंश्रयः समवकारे ।
 अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणमीहामृगस्याऽपि ॥ ७१ ॥
 दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुक्तः ॥
 सुविहितवस्तुप्रहितो विप्रत्ययकारकश्चैव ॥ ७२ ॥
 उद्धतपुरुषप्रायः स्त्रीरोषग्रथितकाव्यबन्धश्च ।
 सङ्क्षोभविद्रववृत्तः सम्फोटकवृत्तस्तथैव ॥ ७३ ॥
 स्त्रीभेदनापहरणे प्रमदेनाऽप्राप्तस्तु शृङ्गारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यस्यतुरङ्गविभूषितश्चैव ॥ ७४ ॥
 यद् व्यायोगे कार्यं ये पुरुषा वृत्तयो रसाश्चैव ।

ईहागेऽपि ते स्तुः केवलनेत्रस्तयोगः ॥ ७५ ॥
 यत्र तु बधेष्पितानां बन्धो ह्युदयो भवेद्वि पुरुषाणाम् ।
 किञ्चिद् व्याजं कृत्वा तेषां युद्धं समधितव्यम् ॥ ७६ ॥
 ईहाग्न्यग्न्य लक्षणमित्युक्तं चतुरस्रमिदं समासयोगेन ।
 डिमलक्षणं तु भूयो लक्षणयुक्ता प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥
 प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
 षट्त्रिंशलक्षणयुक्तश्चतुरङ्को वै डिमः कार्यः ॥ ७८ ॥
 षट्कारहास्यवर्जितः शेषैरन्यैः समायुक्तः ।
 दीप्तरसकाव्ययोनिर् नानाचित्रो डिमः कार्यः ॥ ७९ ॥
 निर्घातचन्द्रसूर्यापरागसोक्तावपातसंयुक्तः ।
 युद्धनियुद्धनिबद्धसम्प्लोटस्तत्र कर्तव्यः ॥ ८० ॥
 मायेन्द्रजालबज्रलवज्जपुष्पोत्थानभेदसंयुक्तः ।
 देवभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च ॥ ८१ ॥
 षोडशनायकबज्रलः सात्वत्यारभटिसंयुक्तः ।
 कार्यो डिमः प्रयत्नात् तञ्जैर्नानाश्रयविशेषः ॥ ८२ ॥
 व्यायोगः सुविधिज्ञैः कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः ।
 स्त्रीजनयुक्तस्तु डिमस्त्वेकादशतस्तथा चैव ॥ ८३ ॥
 बहवस्तत्र तु पुरुषा न्यायकतो यथा समवकारे ।
 न च तत्प्रवणस्त्वेकाङ्कः संविधातव्यः ॥ ८४ ॥
 नरदिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबद्धम् ।
 युद्धनियुद्धाधर्षणसम्प्लोटकृतश्च कर्तव्यः ॥ ८५ ॥
 एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तरसकाव्यरसयोगिः ।

वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुत्कृष्टिकाङ्क्ष्य ।
 प्रख्यातवस्तुविषयोऽप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ॥ ८६ ॥
 दिव्यपुरुषैर्विद्युक्तः शेषैरन्यैर्भवेत् पुम्भिः ।
 कर्णरसप्रायकृतो निवृत्तबद्धोद्धतप्रहारस्तु ॥ ८७ ॥
 स्त्रीपरिदेवनबद्धलो निर्वेदितवाक्यभाषश्च ।
 नातिव्याच्यतवेष्म सात्वत्यारभटिकैश्चिकीर्षीभिः ॥ ८८ ॥
 कार्यः काव्यविधिज्ञैः सततं चेत्कृष्टिकाङ्क्षु ।
 यद् दिव्यनायकचमं कार्यं सङ्ग्रामयुद्धवधयुक्तम् ॥ ८९ ॥
 तद् भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ।
 कस्माद् भारतमिष्टं वर्षेष्वन्येषु नित्यकष्टं हि ॥ ९० ॥
 हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी चैव ।
 उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः ॥ ९१ ॥
 तेषु हि सर्वेषु सदा नो दुःखं नाऽपि वा शोकः ।
 यत् तेषामधिवासाः पुराणवादिषु सर्वतः कथिताः ॥ ९२ ॥
 सम्भोगस्तेषु भवेत् कर्मरम्भास्तथा ह्यस्मिन् ।
 प्रहसनमिति विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं तथा च सङ्कीर्णम् ॥ ९३ ॥
 तस्य व्याख्यास्याम्यहं पृथक् पृथक् लक्षणविशेषान् ।
 भगवत्तापसविप्रैरन्यैरपि हास्यवादसम्पन्नम् ॥ ९४ ॥
 नोचजनसंयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ।
 अविहृतभाषाचारं विशेषभावोपहासरचितपदम् ॥ ९५ ॥
 नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ।
 वेष्टानपुंसकविटैर्वानिकदासीजनेन वा कीर्णम् ॥ ९६ ॥

अनित्यत्वेऽपि परिच्छेदचेष्टितकरणैश्च सम्पन्नम् ।
 लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यस्य दम्भसंयोगः ॥ ८७ ॥
 स प्रहसने न योज्यो धूर्तजनविवादसंयुक्तः ।
 उद्वात्यकादिभिरिदं वीर्यङ्गैर्मिश्रितं भवति मिश्रम् ॥ ८८ ॥
 भाणस्य विधानमतो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ।
 आत्मानुभूतशंसी परसंस्तववर्णनाविशेषश्च ॥ ८९ ॥
 द्विविधाप्रियो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकपाचश्च ।
 परवचनमात्मसंस्थं प्रतिवचनैः सोत्तरैर्यथितवाक्यम् ॥ ९० ॥
 धूर्तवित्तसम्प्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
 वस्तुसमाङ्कः कार्यः सततं काव्ये बुधैर्भाणः ॥ ९१ ॥
 वीथो स्यादेकाङ्का द्विपाचहार्या तथैकहार्या वा ।
 अधमोत्तममध्याभिर्युक्ता स्यात् प्रकृतिभिस्त्रिस्तुभिः ॥ ९२ ॥
 सर्वरसभावयुक्ता विज्ञेया वीथिका ह्यथैतस्याः ।
 अङ्गानां वक्ष्येऽहं लक्षणमधुना यथोद्देशम् ॥ ९३ ॥
 उद्वात्यकावलगिते अवस्थान्दितकं तथा ।
 असत्प्रलापश्च तथा प्रपञ्चो नालिकाऽपि या ॥ ९४ ॥
 *वाक्केल्यधिवलं चैव क्लृप्तं व्याहार एव च ।
 मृदवं त्रिगतं चैव ज्ञेयं गण्डमथाऽपि वा ॥ ९५ ॥
 पदानि च गतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
 योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्वात्यकमुच्यते ॥ ९६ ॥

यन्वाऽन्यस्मिन् समावेश्य कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
 परानुरोधात् तज्ज्ञेयं नास्माऽवलगितं बुधैः ॥ १०७ ॥
 आक्षिप्य कश्चिदेवाऽर्थं शुभाशुभसमुत्थितम् ।
 यद् वादबुद्धिर्नैपुण्यात् तदवस्थन्दितं भवेत् ॥ १०८ ॥
 असम्बद्धं तु यद् वाक्यमसम्बद्धं यदुत्तरम् ।
 असत्प्रलापस्तं चैव वीथ्यां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ १०९ ॥
 यदसस्तम्भूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः परस्परतः ।
 एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजननः प्रपञ्चस्तु ॥ ११० ॥
 हास्येनोपगतार्था प्रहेलिका नास्तिकेति विज्ञेया ।
 एकद्विप्रतिवचनां तां केलीं नाम जानीयुः ॥ १११ ॥
 परवचनमात्मनस्तत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्र ।
 अन्यार्थविशेषकमधिवलमिति बज्रविधैर्ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥
 अन्यार्थमेव वाक्यं कलमिति सन्धानहास्यरोषकरम् ।
 प्रत्यक्षवृत्तिकथितो व्याहारो हास्यलेशार्थः ॥ ११३ ॥
 यद्गुणदोषीकरणं दोषगुणीकरणमेव च ।
 यैर्हेतुभिरुपपन्नार्थैस्तन् मृदवं नामविज्ञेयम् ॥ ११४ ॥
 यथाऽनुदात्तवचनं त्रिधा विभक्तं भवेत् प्रयोगे तु ।
 हास्यरससम्प्रयुक्तं तत् त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥ ११५ ॥
 संरम्भसम्भ्रमयुतं विवादयुक्तं तदापवादकृतम् ।
 बज्रवचनापेक्षकतं गण्डमिति वदन्ति तत्त्वज्ञाः ॥ ११६ ॥
 अन्यान्यपि लास्यविधावङ्गानि तु नाटकोपयोगानि ।
 अस्माद् विनिःसृतानि तु भाण इवैकप्रयोज्यानि ॥ ११७ ॥

गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकत्रिमूढाख्यं सैन्धवं चेद् विमूढकम् ॥ ११८ ॥
 उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम् ॥ ११९ ॥
 आसनेषूपविष्टैर्यत् तन्त्रीभाण्डोपहृतम् ।
 गायनैर्गायते शुष्कं तद् गेयपदमुच्यते ॥ १२० ॥
 बज्जचारोसमायुक्तं पञ्चपाणिकलानुगम् ।
 वत्सपुच्छेन वा युक्तं स्थितपाद्यं विधीयते ॥ १२१ ॥
 आसीनमासनस्थस्य सर्वतोद्यविवर्जितम् ।
 अप्रसारितगात्रं च चिन्ताशोकान्वितं च यत् ॥ १२२ ॥
 नृत्तं तु द्विविधं यत्र गीतमातोद्यमेव च ।
 स्त्रियः पुंवश्च चेष्टन्ते सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥ १२३ ॥
 प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहता ।
 *स्त्रियः स्त्रियेषु न सञ्जन्ते ह्यपि विक्रियकारिषु ॥ १२४ ॥
 अनिष्ठुरङ्गलक्षणपदं समवृत्तैरव हृतम् ।
 नाद्यं पुरुषभावाद्यं त्रिमूढकमुदाहृतम् ॥ १२५ ॥
 रूपवाद्यादिसंयुक्तमव्यक्तकरणाश्रयम् ।
 पाद्यहीनं स्वभावोक्त्या विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥ १२६ ॥
 मुखप्रतिमुखोपेतं चतुरस्रपदक्रमम् ।
 स्पष्टभावरसोपेतं नानार्थं च विमूढकम् ॥ १२७ ॥
 उत्तमोत्तमकं विद्यादनेककरणान्वितम् ।

* स्त्रियः प्रियेषु सञ्जन्ते ह्यपि विप्रियः इति समीचीनः पाठः ।

विचित्रैः श्लोकबन्धैश्च लीलाभावविभूषितम् ॥ १२८ ॥
 कोपप्रसादजननमधिलेपजनाश्रयम् ।
 उक्तप्रत्युक्तमेवं स्याच्चित्रगीतार्थयोजितम् ॥ १२९ ॥
 भाणामुक्तितिलास्यं विज्ञेयं लेकपाति स्मार्थत्वात् ।
 प्रकरवदुप्तकावं संस्तवयुक्तं द्विविधभावात् ॥ १३० ॥
 एतेषां लास्यविधौ लक्षणमुक्तं मया तु विस्तरतः ।
 तदिहैव तु यन्नाक्तं प्रसङ्गविनिवृत्तिहेतोस्तु ॥ १३१ ॥
 इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः ।
 पुनरस्य शरीरगतं सन्धिविधौ लक्षणं वक्ष्ये ॥ १३२ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपकलक्षणं नामाऽध्यायो
 ऽष्टादशः ॥ * ॥

अथैकोनविंशतितमोऽध्यायः ।

इतिवृत्तं हि नाट्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
 पञ्चभिः सन्धिभिस्तस्य विभागः सम्प्रलक्षितः ॥ १ ॥
 इतिवृत्तं द्विधा चैव बुधस्तु परिकल्पयेत् ।
 आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथाऽपरम् ॥ २ ॥
 यत्कार्यं हि फलप्राप्त्या सभर्थं परिकल्प्यते ।
 तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत् प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ३ ॥
 कवेः प्रयत्नान् नेदृणां युक्तानां विध्यपाश्रयात् ।
 कल्प्यते हि फलप्राप्तिः समुत्कर्षात् फलस्य तु ॥ ४ ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
 तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम् ॥ ५ ॥
 संसाध्ये फलसाध्ये तु व्यापारः कारकस्य यः ।
 तस्याऽऽनुपूर्व्याद् विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥ ६ ॥
 प्रारम्भस्य प्रयत्नस्य तथा प्राप्तेः सम्भवः ।
 नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्य पञ्चमः ॥ ७ ॥
 औत्सुक्यं बन्धभात्रस्य यो बीजस्य निबध्यते ।
 महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते ॥ ८ ॥
 अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
 परं चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः सम्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥
 ईषत् प्राप्तिर्यदौचित्यं फलस्य परिकल्प्यते ।
 भावमात्रेण तां प्राङ्गविधिज्ञाः प्राप्तिः सम्भवम् ॥ १० ॥
 रूपक्रियाफलप्राप्तिर्यदा भावेन पश्यति ।
 नियतां तां फलप्राप्तिं सगुणं परिचक्षते ॥ ११ ॥
 अभिप्रेतं समयं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
 इति योगे भवेद् यत्र फलयोगः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
 इतिवृत्तादिकार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।
 यथाऽनुक्रमते तास्तु पञ्चावस्था भवन्ति हि ॥ १३ ॥
 तासां स्वभावभिन्नानां परस्परसमागमात् ।
 विन्यात् स एकभावेन फलहेतुः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥
 यद् वृत्तं हि समारम्भं पुरस्तादाविकारिकम् ।
 तदारम्भादिकर्तव्यं कलान्तं च यदा भवेत् ॥ १५ ॥

पूर्णसन्धि तु तत् कार्यं हीनसन्ध्यपि वा पुनः ।
 नियमात् पञ्चसन्धिः स्याद्धीनसन्ध्यथ कारणात् ॥ १६ ॥
 चतुर्थस्यैकलोपेन द्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
 द्वितीयत्रिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इत्यते ॥ १७ ॥
 प्रासङ्गिके परार्थत्वान् न ह्येष नियमो भवेत् ।
 यद् वृत्तं सम्भवेत् किञ्चित् तद् योज्यमविरोधतः ॥ १८ ॥
 इतिवृत्ते यथाऽधस्तात् पञ्चारम्भादिकाः स्मृताः ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च तदा बीजादिका अपि ॥ १९ ॥
 अर्थप्रकृतयः पञ्च सप्तसन्धिषु प्रकीर्तिताः ।
 बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ॥ २० ॥
 स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बद्धा यद् विसर्पति ।
 फलावसानं यच्चैवं बीजं तदिह कीर्तितम् ॥ २१ ॥
 प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् ।
 यावत् समाप्तिं कार्यस्य स बिन्दुरिति कीर्तितः ॥ २२ ॥
 यद् वृत्तं हि फलार्थं स्यात् प्रधानस्याऽपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥ २३ ॥
 फलं ब्रूहि फलार्थं स्यात् प्रधानस्याऽपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्प्येत पारार्थं केवलं बुधैः ॥ २४ ॥
 अनुबन्धविहीनानां यथावदिति निर्दिशेत् ।
 यदाधिकारिकं कार्यं पूर्वमेव प्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥
 यदर्थो यः समारम्भस्तत् कार्यं परिकीर्तितम् ।
 एतेषां यस्य येनाऽर्थो यतश्च गुण इत्यते ॥ २६ ॥

तत्प्रधानं तु कर्तव्यं गुणभूतान्यतः परम् ।
 एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां तु यो भवेत् ॥ २७ ॥
 प्रधानार्थानुयायित्वादानुसन्धिः प्रकीर्त्यते ।
 आगर्भादाविमर्शाद् वा पताका विनिवर्तते ॥ २८ ॥
 कस्माद् यस्माद् निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते ।
 यत्राऽन्यस्मिंश्चिन्त्यमाने तस्मीनोऽन्यः प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ।
 सहसैवाऽर्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपकारतः ॥ ३० ॥
 पताकास्थानमित्याद्यमलङ्कारार्थसंयुतम् ।
 वचः सातिशयस्त्रिष्टुं काव्यबन्धसमाश्रयम् ॥ ३१ ॥
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकल्पितम् ।
 अर्थोपपत्तेपणं यत्र स्त्रीनं सविनयं भवेत् ॥ ३२ ॥
 स्त्रिष्टुं प्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते ।
 द्वयर्थो वचनविन्यासः संस्त्रिष्टुः काव्ययोजितः ॥ ३३ ॥
 उपपत्त्या युतं यत् तच् चतुर्थं समुदाहृतम् ।
 चतुःपताकापरमं नाटके काव्यमिष्यते ॥ ३४ ॥
 पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं तत् प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।
 मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च ॥ ३५ ॥
 तथा निबर्हणं चैव नाटके पञ्च सन्धयः ।
 पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं प्रधानमनुकीर्त्यते ॥ ३६ ॥
 शेषाप्रधानसन्धीनामनुयाह्यास्तु सन्धयः ।
 यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ॥ ३७ ॥

काव्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।
 बीजस्योद्घाटनं यत्तु दृष्टं नष्टमिव क्वचित् ॥ ३८ ॥
 मुखन्यस्तस्य सर्वस्य तद् वै प्रतिमुखं स्मृतम् ।
 उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च ॥ ३९ ॥
 पुनश्चाऽन्वेषणं यत्र स गर्भ इति सञ्ज्ञितः ।
 गर्भान् निर्भिन्नबीजार्यो विकल्पनकृतोऽपि वा ॥ ४० ॥
 क्रोधव्यसनजो वाऽपि स विमर्श इति स्मृतः ।
 समानयनमर्थानां व्याख्यानां तु सबोजिनाम् ॥ ४१ ॥
 नानाभावोत्तराणां च भवेन् निबर्हणं च तत् ।
 एते तु सन्धयो ज्ञेया नाटकस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ४२ ॥
 तथा प्रकरणस्याऽपि शेषाणां च निबोधत ।
 डिमः समवकारश्च चतुःसन्धी प्रकीर्तितौ ॥ ४३ ॥
 न तयोर्विमर्शस्तु स्यान् न च वृत्तिस्तु कैशिकी ।
 व्यायोगेहामृगौ वाऽपि सदाकार्यौ त्रिमन्धिकौ ॥ ४४ ॥
 गर्भाविमर्शौ न स्यातां तयोर्वृत्तिश्च कैशिकौ ।
 द्विमन्धि तु प्रहसनं वोथ्यङ्गौ भाण एव च ॥ ४५ ॥
 मुखनिबर्हणे तेषां कर्तव्ये कैशिकीं विना ।
 एवं तु सन्धयः कार्या दशरूपप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥
 पुनरेषां तु सन्धीनामङ्गकल्पान् निबोधत ।
 सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रवेशमनुपूर्वशः ॥ ४७ ॥
 सम्यङ्गुणप्रयुक्तानि तान्यङ्गान्यवबोधयेत् ।
 दृष्टस्याऽर्थस्य रचना वृत्तान्तस्याऽनुपचयः ॥ ४८ ॥

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुप्तानां चैव गूहनम् ।
 आश्चर्यवदविख्यातं प्रकाशानां प्रकाशनम् ॥ ४८ ॥
 अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगक्षमं भवेत् ।
 काव्यं यदपि हीनार्थं सम्यगङ्गैः समन्वितम् ॥ ५० ॥
 दीप्तत्वात् तु प्रयोगस्य शोभामेति न संशयः ।
 उदात्तमपि यत् काव्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ॥ ५१ ॥
 हीनत्वाद् विप्रयोगस्य नैव तद् रञ्जयेन् मनः ।
 तस्मात् सन्धिप्रदेशेषु यथायोगं यथारसम् ॥ ५२ ॥
 कविताङ्गानि कार्याणि प्रदेशांस्तु निबोधत ।
 सामभेदप्रदानं च दण्डश्च बध एव च ॥ ५३ ॥
 प्रत्युत्पन्नमतित्वं च गोचस्वलितमेव च ।
 साहसं च भयं चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ॥ ५४ ॥
 श्राजः संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेलवधारणम् ।
 दूतो लेखस्तथा स्वप्नश्चित्रं मन्द इति द्विधा* ॥ ५५ ॥
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां प्रदेशास्त्वेकविंशतिः ।
 एते विशेषाः सन्धिजाः स्युः सन्धेर्यस्वर्ययोगतः ॥ ५६ ॥
 पाद्याङ्गान्यथ योगेन सन्ति तानि निबोधत ।
 इतिपाद्य उपक्षेपः परिन्यासो विलोभनम् ॥ ५७ ॥
 युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।
 उर्द्ध्वदेः करणं भेदो दादशाङ्गानि वै मुखे ॥ ५८ ॥

---

* भद इति द्विजा इति श्लो० १०८ पठ्यते ।

तथा प्रतिमुखे चैव वक्ष्याम्यङ्गानि नामतः ।
 विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनं तथा ॥ ५८ ॥
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा च प्रगणं पुनः ।
 निरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ॥ ६० ॥
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ।
 एवमङ्गानि बीजस्य सम्प्रसिद्धिकराणि च ॥ ६१ ॥
 एतानि वै प्रतिमुखे गर्भे चैव निबोधत ।
 अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ६२ ॥
 सङ्ग्रहश्चाऽनुमानं च प्रार्थना क्षिप्रमेव च ।
 तोटकाधिवले चैव ह्युदेगो विद्रवस्तथा ॥ ६३ ॥
 एतान्यङ्गानि वै गर्भेऽथ विमर्शे निबोधत ।
 अपवादस्य सम्फोटो हि द्रवः शक्तिरेव च ॥ ६४ ॥
 प्रसङ्गो व्यवसायश्च विरोधश्च प्रकीर्तितः ।
 प्ररोचना विचलनमादानं क्लनं तथा ॥ ६५ ॥
 व्याहारश्चाऽपि द्युतिश्च विमर्शेऽङ्गान्यमूनि च ।
 सन्धिर्विवेधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥ ६६ ॥
 कृतिः प्रसादानन्दो च समयश्चोपगूहनम् ।
 आभाषणं पूर्वभावः काव्यसंहार एव च ॥ ६७ ॥
 प्रशस्तिरिति संहारे सन्ध्यङ्गानि चतुर्दश ।
 सन्धौ निबर्हणाख्ये तु कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ६८ ॥
 एतेषां त्वर्थसम्बद्धं पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 काव्यस्याऽर्थसमुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ॥ ६९ ॥

यदुत्पन्नार्थवाङ्मयं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ।
 भविष्यदस्तुकथनं परिन्यासं प्रचक्षते ॥ ७० ॥
 गुणनिर्वर्णनं तज्ज्ञैर्विलोभनमिति स्मृतम् ।
 सम्यधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ॥ ७१ ॥
 सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ।
 बीजार्थस्योपगमनं तत् समाधानमुच्यते ॥ ७२ ॥
 सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद् विधानमिति स्मृतम् ।
 कुतश्चोत्तरावेशो विज्ञेया परिभावना ॥ ७३ ॥
 बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतः ।
 प्रकृतार्थसमारम्भः करणं नाम तद् भवेत् ॥ ७४ ॥
 सङ्गार्थभेदनार्थो यः स भेद इति कीर्तितः ।
 सम्भोगो रतिसम्पन्नो विलास इति कीर्तितः ॥ ७५ ॥
 दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इति स्मृतः ।
 कृतस्याऽनुनयस्याऽऽदौ विधूतं ह्यपरिग्रहः ॥ ७६ ॥
 तस्योपशमनं यत् तु शमनं नाम तद् भवेत् ।
 क्रीडाविलोभनार्थं तु हास्यं नर्म इति स्मृतम् ॥ ७७ ॥
 उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत् प्रगणनं पुनः ।
 या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स च कीर्तितः ॥ ७८ ॥
 क्रुद्धस्याऽनुनयो यस्तु भवेत् तत्पर्युपासनम् ।
 विशेषवचनं यत् तु तत् पुष्पमिति सञ्ज्ञितम् ॥ ७९ ॥
 विरुद्धवचनप्रायं वज्रमित्यभिधीयते ।
 उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः ॥ ८० ॥

सातुर्वर्णाभिगमनं वर्णसंहार इव्यते ।
 एतत्प्रतिमुखेऽङ्गानि अथ गर्भस्तु लक्षणम् ॥ ८१ ॥
 कपटाग्रयं यद् वाक्यमभूताहरणं विदुः ।
 तत्त्वार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते ॥ ८२ ॥
 चित्रार्थसमवायो यः तद् रूपमिति कीर्तितम् ।
 यत् तु सातिग्रयं वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ ८३ ॥
 तत्त्वोपलब्धिर्वाक्यस्य क्रम इत्यभिधीयते ।
 सामदानार्थसंयुक्तः सङ्ग्रहः परिकीर्तितः ॥ ८४ ॥
 रूपानुरूपगमनमनुमानमिति स्मृतम् ।
 कार्यानुनयपूर्वस्तु नियोगः प्रार्थना भवेत् ॥ ८५ ॥
 गर्भस्रोद्धेदनं यत् तु तदुपस्थितमुच्यते ।
 संरम्भवचनप्रायं तोटकं लिह सञ्ज्ञितम् ॥ ८६ ॥
 कपटेनाऽभिसन्धानं ज्ञेयं चाऽधिबलं बुधैः ।
 भयं नृपारिदसूत्यमुद्देगः परिकीर्तितः ॥ ८७ ॥
 शङ्काभयत्रासकृतो द्रव एव हि विद्रवः ।
 गर्भाङ्गलक्षणं प्रोक्तं विमर्शेऽथ निबोधत ॥ ८८ ॥
 दोषप्रख्यापनं यत् स्यादपवादस्तु स स्मृतः ।
 रोषग्रथितवाक्यं तु सम्फोटः परिकीर्तितः ॥ ८९ ॥
 गुरुव्यतिक्रमो यस्तु विज्ञेयो हि द्रवस्तु सः ।
 विरोधप्रश्नो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥ ९० ॥
 प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो वाक्यैराधर्षयोजितैः ।
 व्यवसायस्तु कर्तव्यः प्रतिज्ञाहेतुसंश्रयः ॥ ९१ ॥

उत्तरोत्तरवाक्यं तु विरोध इति सञ्ज्ञितः ।
 प्ररोचना च विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ ८२ ॥
 अनुमानार्थसंयुक्तं विन्ध्याद् विचलनं तथा ।
 बीजकार्योपगमनमादानमिति कीर्तितम् ॥ ८३ ॥
 अवमानादिजनितसंकोहश्चलनं भवेत् ।
 प्रत्यक्षकथनं यत् तु स व्याहार इति स्मृतः ॥ ८४ ॥
 साधिचेपं वचो यत्र तद् द्युतिरिति सञ्ज्ञितम् ।
 लक्षणं विमर्शाङ्गानां संहारे तु निबोधत ॥ ८५ ॥
 मुखबीजोपगमनं सन्धिरित्यभिधीयते ।
 कार्यस्याऽन्वेषणं यत् तु विबोध इति स स्मृतः ॥ ८६ ॥
 उपचेपस्तु कार्याणां यथनं नाम तद् भवेत् ।
 अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः ॥ ८७ ॥
 परिवादकृतं यत् स्यात् तदाहुः परिभाषणम् ।
 लब्धस्याऽर्थस्य ज्ञमनं कृतिरित्यभिधीयते ॥ ८८ ॥
 शुश्रूषाद्युपसम्पन्ना प्रसादः प्रीतिरुच्यते ।
 समागमस्तु योऽर्थानाम् आनन्दः स तु कीर्तितः ॥ ८९ ॥
 दुःखापनयनं चैव समयः स निगद्यते ।
 अन्वग्भूतस्य सम्प्राप्तिर्भवेत् तदुपगूहनम् ॥ ९० ॥
 दानमानविनिष्पन्नमाभाषणमुदाहृतम् ।
 पूर्वभावस्तु विज्ञेयः सङ्गिः कार्योपदेशकः ॥ ९०१ ॥
 वरप्रसादसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इत्यते ।
 देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात् प्रसाधनम् ॥ ९०२ ॥

यथा सन्धिस्तु कर्तव्यान्वेतान्यङ्गानि रूपके ।
 कविभिः काव्यकुशलैरसभावमपेक्ष्य तु ॥ १०३ ॥
 सन्धिप्राणि कदाचित् तु द्वित्रियोगेन वा पुनः ।
 कार्यं कालमवस्थां च ज्ञात्वा कार्याणि सन्धिषु ॥ १०४ ॥
 एतेषामेव चाऽङ्गानां सम्बद्धान्यर्थयोगतः ।
 सन्ध्यन्तराणि वक्ष्यामि त्वर्थोपक्षेपकाणि च ॥ १०५ ॥
 सामभेदप्रदानं च दण्डश्च वध एव च ।
 प्रत्युत्पन्नमतिलं च गोचस्खलितमेव च ॥ १०६ ॥
 साहसं च भयं चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ।
 *ओजः संवरणं भ्रान्तिलथा हेलवधारणम् ॥ १०७ ॥
 दूतो लेखस्तथा स्वप्नश्चित्रं मद इति द्विजाः ।
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषास्त्वेकविंशतिः ॥ १०८ ॥
 विष्कम्भशूलिका चैव तथा चैव प्रवेशकः ।
 अङ्गावताराङ्गमुखमर्थोपक्षेपपञ्चकम् ॥ १०९ ॥
 मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिमात्रसञ्चारः ।
 विष्कम्भकस्तु संस्कृतपुरोहितामात्यकञ्चुकिभिः ॥ ११० ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ १११ ॥
 अन्तर्जवनिकासंस्थैः पूरुण्यादिभिरनेकधा ।
 अर्थोपक्षेपणं यत्तु क्रियते सा हि चूलिका ॥ ११२ ॥

अङ्कान्तरानुसारी सङ्क्षेपार्थमधिकृत्य विन्दूनाम् ।
 प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११३ ॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाऽप्युदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११४ ॥
 अङ्कान्तरेऽथवाऽङ्के निपतति यस्मिन् प्रयोगमासाद्य ।
 बीजार्ययुक्तियुक्तो ज्ञेयो ह्यङ्कावतारोऽसौ ॥ ११५ ॥
 विस्मिष्टमुखमङ्गस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यदुपचिष्यते पूर्वं तदङ्गमुखमुच्यते ॥ ११६ ॥
 वृत्तिवृत्त्यङ्गसम्यन्त्रपदार्थप्रकृतिचयम् ।
 पञ्चावस्थाभिनिष्पन्नैः पञ्चभिः सन्धिभिर्युतम् ॥ ११७ ॥
 सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् ।
 षट्त्रिंशलक्षणेपेतं गुणालङ्कारभूषितम् ॥ ११८ ॥
 महारसं महाभोगमुदात्तवचनान्वितम् ।
 महापुरुषसञ्चारं साध्याचारं जनप्रियम् ॥ ११९ ॥
 सुस्मिष्टसन्धिसंयोगं सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
 मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात् तु नाटकम् ॥ १२० ॥
 अवस्था या हि लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
 नानापुरुषसञ्चारा नाटके सा भवेदिह ॥ १२१ ॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 न तत्कर्म समायोगो नाटके यन् न दृश्यते ॥ १२२ ॥
 योऽयं स्वभावो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।
 साङ्गाभिनयसंयुक्तो नाटके संविधीयते ॥ १२३ ॥

देवतानामृषीणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि ।
 पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद् भवेत् ॥ १२४ ॥
 यस्मात् स्वभावं संहृत्य साङ्गोपाङ्गमतिक्रमैः ।
 प्रयुज्यते जायते च यस्मात् तन् नाटकं स्मृतम् ॥ १२५ ॥
 सर्वभावैः सर्वरसैः सर्वकर्मप्रवृत्तिभिः ।
 नानावस्थान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥ १२६ ॥
 यान्येकशिल्पजातानि एकरूपकृतानि च ।
 तानि शेषाणि रूपाणि प्रयोज्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ १२७ ॥
 लोकस्य भावं सम्प्रेक्ष्य नराणां च बलावलम् ।
 सम्भोगं चैव युक्तिं च ततः कार्यं तु नाटकम् ॥ १२८ ॥
 लोके प्रणश्यति प्राये भवन्त्यविबुधा नराः ।
 ये चाऽपि हि भविष्यन्ति येऽप्यल्पश्रुतबुद्धयः ॥ १२९ ॥
 बुद्धयः कर्मशल्यानि वैचक्षण्यं बलानि च ।
 सर्वाण्येतानि यदा लोकः विना नाद्यं प्रणश्यति ॥ १३० ॥
 तदेवं लोकभावानां प्रसमोक्ष्य यथा क्रमम् ।
 मृदुशब्दं यथार्थं च तज्ज्ञैः कार्यं तु लक्षणम् ॥ १३१ ॥
 चैक्रीडिताद्यैः शब्दैस्तु काव्यबन्धा भवन्ति ये ।
 वेश्या इव न भान्ति व कमण्डलुधरैर्दिजैः ॥ १३२ ॥
 दशरूपविधानं हि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिह लक्षणम् ॥ १३३ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे अङ्गविकल्पो नाम एकोनविंशति-
 तमोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ विंशतितमोऽध्यायः ।

समुत्थानं तु वृत्तीनां व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।
 तथा वस्तुज्ञवं चैव काम्यानां च विकल्पनम् ॥ १ ॥
 एकार्णवं जगत् कृत्वा भगवानच्युतो यदा ।
 श्रुते स्म नागपर्यङ्के लोकान् सङ्क्षिप्य मायया ॥ २ ॥
 अथ वीर्यबलोल्लासतावसुरैः मधुकैटभैः ।
 तर्जयामासतुर्देवं तरसा युद्धकाङ्क्षिणैः ॥ ३ ॥
 निजबाहुविस्तृष्टौ तौ भूतभावनमचयम् ।
 जानुभिर्मुष्टिभिश्चैव योधयामासतुः प्रभुम् ॥ ४ ॥
 बह्विभिः परुषैर्वाक्यैरन्योन्यस्यर्धयान्वितौ ।
 मानाविच्छेपवचनैः कम्पयन्ताविवोदधिम् ॥ ५ ॥
 तयोरनेकरूपाणि वचांसि वदतोस्तदा ।
 श्रुत्वा आकम्पितमना द्रुहिणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 किमियं भारती वृत्तिर्वाग्भिरेव प्रवर्तिता ।
 उत्तरोत्तरसम्बन्धान् नन्विमौ निधनं नय ॥ ७ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा प्रोवाच मधुसूदनः ।
 कार्यहेतोर्मया ब्रह्मन् भारतीयं विनिर्मिता ॥ ८ ॥
 वदतां वर भूयिष्ठा भारतीयं भविष्यति ।
 अहमेतौ निहन्यथ इत्युक्त्वा वचनं हरिः ॥ ९ ॥
 शुद्धैरविकृतैरङ्गैः साङ्गहारैस्तदा भृशम् ।
 योधयामास तौ दिव्यौ बाहुयुद्धविभारदौ ॥ १० ॥

भूमिसंस्थानसंयोगैः पदन्यासैर्हरेस्तदा ।
 अतिभारोऽभवद् भूमेर्भारतो तेन निर्मिता ॥ ११ ॥
 वलितैः शार्ङ्गधनुषा तीव्रदीप्ततरैरथ ।
 सत्त्वाधिकैरसम्भ्रान्तैः सत्त्वतो च विनिर्मिता ॥ १२ ॥
 विविधैरङ्गहारैश्च देवो लीलासमुद्भवैः ।
 बबन्ध यच्छिखापाशं कैशिकी तत्र निर्मिता ॥ १३ ॥
 संरम्भावेगबज्रलैर्नानाचारीसमन्वितैः ।
 नियुद्धकरणैरङ्गैरुत्पन्नाऽऽरभटी ततः ॥ १४ ॥
 यां यां देवः समाचष्टे क्रियां वृत्तिसमुद्भवाम् ।
 तास्तदर्थानुगैर्जन्यैर्द्रुहिणः प्रत्यपूजयत् ॥ १५ ॥
 यदा हतौ तावसुरौ हरिणा मधुकैटभौ ।
 ततोऽब्रवीत् पद्मयोनिर्नारायणमरिन्दमम् ॥ १६ ॥
 अहे विचित्रैर्ललितैः स्फुटैः सुविशदैरपि ।
 अङ्गहारैः कृतं देव त्वया दानवनाशनम् ॥ १७ ॥
 तस्मादयं सर्वलोके नियुद्धः समयः शुभः ।
 सर्वशस्त्रविमोक्षेषु न्यायसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ १८ ॥
 न्यायसमुत्थितैश्चैरङ्गहारैर्विभूषितम् ।
 यस्माद् युद्धं कृतं ह्येतत् तस्मान् न्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १९ ॥
 ततो वेदेषु निचिप्ता द्रुहिणेन महात्मना ।
 पुनरिष्टसुजातेन नानाचारीसमाकुले ॥ २० ॥
 पुनर्नान्यप्रयोगेन नानाभावसमन्विताः ।
 वृत्तिमञ्ज्ञा वृता ह्येताः काव्यबन्धसमाश्रिताः ॥ २१ ॥

वलितैस्तस्य देवस्य यथं यथादृशं कृतम् ।
 ऋषिभिसादृशी वृत्तिः कृता याऽप्यङ्गसम्भवा ॥ १२ ॥
 नाट्यवेदसमुत्पन्ना वाचां याऽभिनयान्विताः ।
 मया काव्यकृतं हेतोः प्रचिन्ना द्रुहिणाञ्जया ॥ १३ ॥
 ऋग्वेदे भारती चिन्ता अर्जुर्वेदे च सान्वती ।
 कैशिकी सामवेदे च श्रेषा चाऽथर्वणी तथा ॥ १४ ॥
 या वाक्प्रधाना नृवरप्रयोज्या
 स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाठ्ययुक्ता ।
 स्तनामधेयैर्भवन्तैः प्रयुक्तां
 तां भारतीं कृत्तिमुदाहरन्ति ॥ १५ ॥
 भेदास्तस्यास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो द्रवमागताः ।
 प्ररोचना मुखं चैव वीथी ग्रहसनस्तथा ॥ १६ ॥
 प्रजाभुदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।
 सर्वपापप्रश्मनी पूर्वैरङ्गप्ररोचिनी ॥ १७ ॥
 नटी विदूषको वाऽपि पारिपार्श्वक एव वा ।
 सूत्रधारेण सहिताः संस्मर्य यत्र कुर्वते ॥ १८ ॥
 चित्रैर्वार्क्यैः सकार्थीत्यैर्वीथ्यङ्गैरनपायि वा ।
 उद्घात्यकं कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ॥ १९ ॥
 प्रवृत्तकावलगिते आमुखाङ्गानि पञ्च वै ।
 उद्घात्यकावलगिते वीथ्यङ्गे तु मयोदिते ॥ २० ॥
 श्रेषाणां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।
 सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव च ॥ २१ ॥

गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातः प्रकीर्तितः ।
 प्रयोगेऽत्र प्रयोगं तु सूत्रम् यत्र योजयेत् ॥ ३२ ॥
 ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ।
 कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रम् यत्र वर्णयेत् ॥ ३३ ॥
 तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् ।
 एषामन्यतमं स्निग्धं योजयित्वाऽर्थयुक्तिभिः ॥ ३४ ॥
 पात्रयन्यैरसम्बाधं प्रकुर्यादामुखं ततः ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयमामुखं विविधाश्रयम् ।
 लक्षणं पूर्वमुक्तं तु वीथ्याः प्रहसनस्य च ॥ ३५ ॥
 इत्यष्टार्थविकल्पा वृत्तिरियं भारती मया प्रोक्ता ।
 सात्त्वत्यास्तु विधानं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥
 या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्त्या
 न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।
 हर्षोत्कटा संहतशोकभावा
 सा सात्त्वती नाम भवेत् तु वृत्तिः ॥ ३७ ॥
 वागङ्गाभिनयवती सत्त्वात्यामवचनप्रकरणेषु ।
 सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥ ३८ ॥
 वीराहुतरीद्रुमविज्ञेया क्षण्यकरुणशृङ्गारा ।
 उद्धतपुरुषप्राया परस्परार्धवर्णा चैव ॥ ३९ ॥
 उत्थापक उपरिवर्त्तकस्य संस्थापकस्य सङ्गात्यः ।
 चलारसैव भेदा विज्ञेया नात्यतत्त्वज्ञैः ॥ ४० ॥
 अहमुत्पन्नाऽप्येवं त्वं तावद् दर्शयाम्यनः शक्तिम् ।

इति संहर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्थापको ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

उत्थानसमारोहानयानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात् ।

अन्यानर्थान् भजते स चाऽपि परिवर्तको ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

सामबीजानिरामर्षोऽपि लापो सल्लापको नाम ।

मन्त्रार्थकार्यशक्त्वा दैववशादात्मदोषयोगाद् वा ॥ ४३ ॥

सङ्घातभेदजननं तज्ज्ञैः सङ्घातको ज्ञेयः ।

इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं सात्वती मया प्रोक्ता ॥ ४४ ॥

कैशिक्यास्त्वथ लक्षणमतः परं सम्प्रवक्ष्यामि ।

या स्रक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा

स्तीपुंसयुक्ता बज्रनृत्यगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा

तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ ४५ ॥

नर्म सनर्मस्फुञ्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।

कैशिक्यास्त्वतारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥ ४६ ॥

आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररमम् ।

हास्यप्रवचनबज्जलं नर्म त्रिविधं विजानोयात् ॥ ४७ ॥

ईर्ष्याक्रोद्धतप्रायं सोपालम्भवचनानुविद्धं च ।

आलेपोपचेपकृतं सविडालम्भं स्रुतं नर्म ॥ ४८ ॥

नवसङ्गमसम्भोगो रतिसमुदायवेषवाक्यसंयुक्तः ।

ज्ञेयो नर्मस्फुञ्जो ह्यवसानभयानकश्चैव ॥ ४९ ॥

विविधानां भावानां लवैर्लवैर्भूषितो बज्रविशेषः ।

असमयाक्षिप्ररसो नर्मस्फोटोऽथ विज्ञेयः ॥ ५० ॥

विज्ञानगुणसम्भावादिभिर्नायको गुणैर्यत्र ।
 प्रच्छन्नैर्व्यवहरते कार्यवशान् नर्मगर्भाऽसौ ॥ ५१ ॥
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं कैशिकी मया प्रोक्ता ।
 अत ऊर्ध्वमुद्धतरसामारभटो सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ५२ ॥
 आरभटप्रायगुणा तथैव बज्जकपटवच्चनोपेता ।
 दम्भानृतवचनवती त्वारभटो नाम विज्ञेया ॥ ५३ ॥
 प्रस्तावपातश्रुतलङ्घितानि
 क्केद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
 चित्राणि युद्धानि च यत्र नित्यं •
 तां तादृशीमारभटो वदन्ति ॥ ५४ ॥
 सङ्क्षिप्तकावपातौ च वस्तुत्यापनमथाऽपि सम्फोटः ।
 एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेषां तु सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ५५ ॥
 अन्वर्थशिल्पयुक्तो बज्जपुस्तोत्यापनचित्रनेपथ्यः ।
 सङ्क्षिप्तवस्तुविज्ञो ज्ञेयः सङ्क्षिप्तको नाम ॥ ५६ ॥
 भयहर्षसमुत्थानं विद्रवविनिपातसंभ्रमावरणम् ।
 चिप्रप्रवेशनिर्गममवपातमिमं विजानीयात् ॥ ५७ ॥
 सर्वरससमासकृतं सविद्रमविद्रवाश्रयं चाऽपि ।
 पश्चाद् विभाषते यत् तद् वस्तुत्यापनं नाम ॥ ५८ ॥
 संरम्भसम्प्रयुक्तो बज्जयुद्धनियुद्धकपटनिर्भेदः ।
 शस्त्रप्रहारबज्जलः सम्फोटो नाम विज्ञेयः ॥ ५९ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया वृत्तयो नाव्यमातरः ।
 रसप्रयोगमासां च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ६० ॥

हास्यशृङ्गारकरुणैः वृत्तिः स्यात् कैश्चिकी रसैः ।
 सात्त्वती चाऽपि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥ ६१ ॥
 भयानके सवीभस्ते रौद्रे चाऽऽरभटी भवेत् ।
 भारती चाऽपि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥ ६२ ॥
 वृत्त्यन्त एषोऽभिनयो मयोक्तो वागङ्गसत्त्वप्रभवो यथावत् ।
 आहार्यमेवाऽभिनयप्रयोगं वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं चभूयः ॥ ६३ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये वृत्तिविकल्पो नाम
 विंशतितमोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकृतोनां च लक्षणम् ।
 नायकानां च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वतः ॥ १ ॥
 समासतस्तु विविधा प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
 स्त्रीणां च पुरुषाणां च उत्तमा मध्यमाधमाः ॥ २ ॥
 नाट्ये चत्वार एवैते नायकाः परिकीर्तिताः ।
 मध्येऽन्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥ ३ ॥
 धीरोद्धतो धीरललितो धीरोदात्तस्तथैव च ।
 धीरप्रशान्तश्चैवेति नायका नाटकाश्रिताः ॥ ४ ॥
 देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः सुधीरललितानृपाः ।
 सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा वणिजस्यैव प्रोक्ता धीरप्रज्ञानकाः ।
 एते तु नायका ज्ञेयाः काव्यबन्धेषु सर्वदा ॥ ६ ॥
 नायिकास्यैव वक्ष्यामि चतस्रः पुनरेव हि ।
 दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ॥ ७ ॥
 एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ।
 धीराश्च खलितास्यैव उदात्ता निम्नतास्तथा ॥ ८ ॥
 दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणैर्युक्ता भवन्ति हि ।
 उदात्ता निम्नता चैव भवेत् तु कुलजाङ्गना ॥ ९ ॥
 गणिका शिल्पकारी च उदात्तललिते स्मृते ।
 प्रेम्णा चैव हि विज्ञेया सङ्कीर्णा प्रकृतावपि ॥ १० ॥
 नपुंसकस्य विज्ञेयः सङ्कीर्णोऽधम एव च ।
 शकारस्यैव चेटस्य ये चाऽन्येऽप्यधमा नराः ॥ ११ ॥
 सङ्कीर्णास्ते च विज्ञेया नाटके हि द्विजोत्तमाः ।
 एते ज्ञेयाः प्रकृत्या तु पुरुषस्त्रीनपुंसकाः ॥ १२ ॥
 एतेषां चैव वक्ष्यामि विभागं शीललक्षणैः ।
 सर्वासां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविधः स्मृतः ॥ १३ ॥
 तत्र राजोपचारो यो भवेदाभ्यन्तरस्तु सः ।
 तस्माद् राजोपचारेषु पुनरभ्यन्तराश्रयम् ॥ १४ ॥
 स्त्रीविभागं प्रवक्ष्यामि उपचारं तथैव च ।
 महादेवी तथा देवी स्वामिनी स्वायिनी तथा ॥ १५ ॥
 भोगिनी शिल्पकारी च नाटकीयाऽथ नर्तकी ।
 अनुचारी तथाऽऽयुक्ता तथा च परिचारिका ॥ १६ ॥

तथा सञ्चारिणी चैव तथा प्रेङ्गणकारिका ।
 महत्तरा प्रतीहारी कुमारी खविरा तथा ॥ १७ ॥
 अयुक्तिकासु भूपानामेष आभ्यन्तरो गणः ।
 तत्र मूर्द्धावसिक्ता च कुलशीलविभूषिता ॥ १८ ॥
 समतुल्यवयस्या च मध्यस्था क्रोधवर्जिता ।
 अभीष्टा नृपशीलज्ञा समदुःखसुखास्पदा ॥ १९ ॥
 शान्तिस्वस्ययनैर्नित्यं भर्तृमङ्गलकाङ्क्षिणी ।
 पतिव्रता चमायुक्ता अन्तःपुरहिते रता ॥ २० ॥
 एभिर्गुणैश्च संयुक्ता महादेवी प्रकीर्तिता ।
 एभिरेव गुणैर्युक्ता बह्ममानविवर्जिता ॥ २१ ॥
 गर्विता राजपुत्री स्याद् रतिसम्भोगतत्परा ।
 बाला नित्योज्ज्वलगुणा प्रतिपद्येस्वसूयिनी ॥ २२ ॥
 द्यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवीत्यभिधीयते ।
 रूपिणी पद्मिनीजातिः सावधाना नृपाङ्गना ॥ २३ ॥
 सेनापतिरमात्वानी दण्डिनी तत्पराश्रये ।
 नतया नामतस्यैव स्वामिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ २४ ॥
 शीलरूपगुणैर्या तु संयुक्ता नृपवत्सभा ।
 स्वामिसत्कारसम्पन्ना स्वामिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ २५ ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना कर्कशा खलिता तथा ।
 रतिसम्भोगकुशला *प्रतिपद्येस्वसूयिनाम् ॥ २६ ॥

---

* प्रतिपद्येस्वसूयिनीति समुचितः पाठः ।

दत्ताऽऽकुटा क्षुदान्ता च गन्धमाख्योज्ज्वला तथा ।
 नृपतिच्छन्दवृत्ता च सर्वदेर्घ्याविवर्जिता ॥ २७ ॥
 उपस्थिता प्रमत्ता च त्यक्तालस्या द्यनिष्ठुरा ।
 मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिनी कथिता तथा ॥ २८ ॥
 सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नाऽत्युद्धता तथा ।
 मध्यस्था निभृता क्षान्ता भोगिनीति हि सा स्मृता ॥ २९ ॥
 नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणा ।
 गन्धशिल्पविभागज्ञा लेख्यालेख्यविशारदा ॥ ३० ॥
 शयनाशनयानज्ञा चतुरा मधुरा तथा ।
 दत्ता चिन्ता स्फुटाऽतीव्रा निभृता शिल्पकारिका ॥ ३१ ॥
 ग्रहमोक्षलयज्ञा च रसभावविभाविका ।
 परभावेङ्गितज्ञा च आचार्यानुगता तथा ॥ ३२ ॥
 चतुराऽभिनयज्ञा च ऊहापोहविशारदा ।
 निपुणा भाण्डवाद्येषु नाटकीया प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥
 नानावाद्यप्रयोगज्ञा नृत्यगीतविचक्षणा ।
 सदा प्रगल्भा च तथा त्यक्तालस्या जितश्रमा ॥ ३४ ॥
 समानता च नारीषु रूपयौवनकान्तिषु ।
 न दृश्यते गुणैर्युक्ता नर्तकी सा प्रकीर्तिता ॥ ३५ ॥
 सर्वावस्थाप्रचारेषु अनुगच्छति सा नृपम् ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेरनुचारिका ॥ ३६ ॥
 भाण्डागारे नियुक्ता च आयुधागार एव च ।
 औषधीफलमूलेषु वाजेषु स्नातृता तथा ॥ ३७ ॥

गन्धामरुषवस्त्रेषु आख्यानकथनेषु च ।
 बह्वर्थेषु नियुक्ता या आयुक्ता इति सा स्मृता ॥ ३८ ॥
 हचक्ष्यासने युक्ता तथा व्यञ्जनकर्मणि ।
 संवाहने च गर्वे च तथा चैव प्रसाधने ॥ ३९ ॥
 तथाऽऽभरणसंयोगे मातृसङ्ग्रहणे तथा ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ॥ ४० ॥
 नानाकक्षादिचारिण्यस्तयोपवसनसञ्चराः ।
 देवतायतनक्रीडाप्रासादपरिसञ्चराः ॥ ४१ ॥
 यत्रेषु च नियुक्ता यास्तथा च विविधाश्रये ।
 सञ्चारिकास्तु विज्ञेया नाट्यज्ञैरुपचारतः ॥ ४२ ॥
 प्रेङ्खणैः कामसंयुक्तैर्गुह्यागुह्यसमुत्थितैः ।
 याऽतियुक्ता बुधैः सा तु ज्ञेया प्रेङ्खणकारिका ॥ ४३ ॥
 सर्वान्तःपुररक्षायामाग्नीः स्वस्थयनादिभिः ।
 या नित्यमभिनन्दन्ति ज्ञेयास्तास्तु महत्तराः ॥ ४४ ॥
 सन्धिविग्रहसम्बन्धं नानाकार्यसमुत्थितम् ।
 निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतिहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥ ४५ ॥
 अप्राप्तरतिसम्भोगा असम्भ्रान्ता अनुकूटाः ।
 निभृता याः सलज्जाश्च ताः कुमार्य इति स्मृताः ॥ ४६ ॥
 पूर्वराजनयाभिज्ञाः सर्वराजसु पूजिताः ।
 पूर्वराजोपचारज्ञा वृद्धास्ता इति कीर्तिताः ॥ ४७ ॥
 समासाक्षर्यं तासां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमाः ।
 या नियोज्याः नियोगेषु प्रयोगेषु तथैव हि ॥ ४८ ॥

अनुकूटाः सुसम्भ्रान्ताः स्ववेषाचारनिष्ठराः ।
 चान्ता दान्ताः सुशीलाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ४८ ॥
 आकाशा निष्ठतासैव स्त्रीदोषैश्च विवर्जिताः ।
 ता नियोगे नियोक्तव्या वनिता मदवर्जिताः ॥ ५० ॥
 यत् स्थानं नपुंसकं नाम तृतीया प्रकृतिस्तु सा ।
 सा ह्यन्तःपुरसञ्चारे योज्या पार्थिववेम्सनि ॥ ५१ ॥
 स्नातकाः कञ्चुका ये च तथा वर्षधराश्च ये ।
 ये स्थायिकाश्च निर्मुण्डाः कक्षास्थानेषु योजयेत् ॥ ५२ ॥
 अप्रमांसस्तु पुरुषा ये च स्त्रीभोगवर्जिताः ।
 एते त्वन्तःपुरचराः कार्या नित्यं हि नाटके ॥ ५३ ॥
 वस्त्रान्ते स्नातकं कुर्यादार्यमाचारसंयुतम् ।
 प्रेरणे चार्थसंयुक्ते कञ्चुकीयान् नियोजयेत् ॥ ५४ ॥
 तथा वर्षधरांसैव कामचारेषु योजयेत् ।
 चपस्याधिकनिर्मुण्डाः स्त्रीणां प्रेषणकारणे ॥ ५५ ॥
 मानकार्येषु नारीणां नियुञ्जीतानुचारिकाः ।
 सर्ववृत्तान्तयोगज्ञं नाट्यागारे नियोजयेत् ॥ ५६ ॥
 ये त्वल्पसत्ताः कुशलाः क्रीडाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।
 जात्या न दुष्टाः कार्ये तु ते वै वर्षधराः स्मृताः ॥ ५७ ॥
 नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः ।
 निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः ॥ ५८ ॥
 ये विद्यासत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ।
 ध्यानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ ५९ ॥

एतदेव दशविधं प्रोक्तमन्तःपुरं मया ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वाचां पुरुषसञ्चरम् ॥ ६० ॥
 राजा सेनापतिश्चैव कुमारे मन्त्रिणस्तथा ।
 सचिवाः प्राङ्निवाकाश्च प्रयोगाधिकृतास्तथा ॥ ६१ ॥
 एते चाऽन्ये च बहवः सभास्तारा नृपस्य तु ।
 विभागमेषां वक्ष्यामि लक्षणं च पृथक् पृथक् ॥ ६२ ॥
 शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 दक्षः प्रगल्भः श्रुतिमान् विक्रान्तो धृतिमान् शुचिः ॥ ६३ ॥
 दीर्घदर्शी महोत्साहिः कृतज्ञः प्रियवानपि ।
 लोकपालव्रतधरः शूरो धीरः क्षमान्वितः ॥ ६४ ॥
 उत्थितश्चाऽप्रमत्तश्च दृढस्त्वयर्थशास्त्रवित् ।
 नानानयप्रचारश्च ऊहापोहविचक्षणः ॥ ६५ ॥
 परभावेक्षितश्च षाड्गुण्येनाऽप्यलङ्कृतः ।
 नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिक्ष्यप्रयोजकः ॥ ६६ ॥
 स्थानवृद्धिचयश्च पररम्भे विचक्षणः ।
 कृतज्ञोऽव्यसनी चैव गुणैरेतैर्भवेन् नृपः ॥ ६७ ॥
 शीलवान् सत्यसम्पन्नस्त्यक्तालस्यः प्रियंवदः ।
 पररम्भविधिज्ञो यो यात्राकालविशेषवान् ॥ ६८ ॥
 अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।
 देशवित् कालविष् चैव भवेत् सेनापतिर्गुणैः ॥ ६९ ॥
 कुलीनो बुद्धिसम्पन्नः श्रुतिनीतिविशारदः ।
 स्वदेशाक्षानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ॥ ७० ॥

अमात्या मन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 व्यवहारार्थतत्त्वज्ञा बुद्धिमन्यो बहुश्रुताः ॥ ७१ ॥
 मध्यस्था धार्मिका रक्ताः कार्याकार्यविचक्षणाः ।
 चान्ता दान्ता जितक्रोधा मोद्धताः समदर्शिनः ॥ ७२ ॥
 ईदृशाः प्राङ्निवाकाश्च स्थाया धर्मायनेष्वपि ।
 उत्थितांश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्था जितक्रमाः ॥ ७३ ॥
 स्निग्धाः चान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
 नयज्ञा विनयज्ञाश्च ऊहापोहविचक्षणाः ॥ ७४ ॥
 नानारूपैः समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 बृहस्पतिमतादेषां गुणानां प्रविभावकम् ॥ ७५ ॥
 विज्ञेयश्चाऽपि कर्मज्ञैः सभास्तारादिकल्पनम् ।
 अत्रोच्यते यथा नाट्यमाहार्यगुणसंग्रहम् ॥ ७६ ॥
 कथं राजगुणाः कार्या नटैरन्यपरिच्छदैः ।
 अत्रोच्यते यदा लोके नाट्यधर्माः प्रवर्तिताः ॥ ७७ ॥
 तदैव सर्वं सम्यक् नाट्यमेतन् मया कृतम् ।
 वर्णकैश्चादितस्तत्र भूषणैश्चाऽप्यलङ्कृतः ॥ ७८ ॥
 गाम्भीर्यौदार्यसम्यक्तो राजवत् तु भवेन् नटः ।
 सप्तद्वीपाद्या चैव मध्यमेको नटो भवेत् ॥ ७९ ॥
 वर्णकैश्चादितेनेह कार्यं तथ विचेष्टितम् ।
 आचार्यबुद्ध्या शास्त्रा च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतः ॥ ८० ॥
 राजवद् भरतसंज्ञाद् राजाऽपि नटवद् भवेत् ।
 यथा नटस्तथा राजा यथा राजा तथा नटः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यां भावसम्पत्तिः समलीलाङ्गयौष्ठवा ।
 यथाऽऽचार्योपदेशेन रङ्गशोभी भवेन् नटः ॥ ८२ ॥
 एवं स्वभावतो राजा नित्यमेवोद्धतो भवेत् ।
 दिव्यानां चः परीवारः पार्थिवानां भवेदिह ॥ ८३ ॥
 नाटके सम्प्रयोक्तव्यो वेषभाषाक्रियान्वितः ।
 सादृशं यस्य यद् रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ॥ ८४ ॥
 वेषे वेषविधानेन कर्तव्यं च प्रभुं पुनः ।
 एवं राजोपचारेषु कार्यः पुरुषसङ्ग्रहः ॥ ८५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषलक्षणम् ।
 नानाश्रीलगुणे लोके उत्तमाधममध्यमे ॥ ८६ ॥
 प्रयोक्तव्याः पृथग् भावैर्विज्ञेया प्रकृतिर्बुधैः ।
 नानाशिल्पादिसम्पन्ना ज्ञानवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ ८७ ॥
 लोके तु ये विशेषज्ञा धर्माधर्मविचक्षणाः ।
 शास्त्रेतिहासकुशलाः शीलवृत्तव्यवस्थिताः ॥ ८८ ॥
 अहिंसासत्त्वसम्पन्नाः प्रकृत्या तूत्तमाः स्युताः ।
 लोकोपचारतत्त्वज्ञाः शिल्पशास्त्रविचक्षणाः ॥ ८९ ॥
 मध्यप्रायगुणोपेताः प्रकृत्या मध्यमाः स्युताः ।
 रुचवाक्या दुराचारा निःसत्त्वाः सत्त्वबुद्धयः ॥ ९० ॥
 क्रोधना घातकाश्चैव *कृतज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
 वृथारम्भप्रसन्नाश्च यत्किञ्चिद् वादनाल्पकाः ॥ ९१ ॥

* कृतज्ञा इति कृतज्ञा इति वा पाठो युक्तः ।

पिशुनाः पापनिरताः स्त्रीलौल्याः कलहप्रियाः ।

मान्यामान्यविशेषाणामनभिज्ञाश्च तस्कराः ॥ ८२ ॥

एभिर्दोषैश्च संयुक्ताः प्रकृत्यैवाऽधमाः स्युताः ।

एवं तु शीलतो ज्ञेया प्रकृतिस्त्रिविधा बुधैः ॥ ८३ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रयोक्तृणां तु तदुणान् ।

तत्र सूत्रधारगुणान् वक्ष्यामः । अस्याऽऽदित एव तावत्सूत्र-
ज्ञता अहीनो वाक्संस्कारस्तथा गीतकालविधानज्ञता स्वर-
वादित्रतत्त्ववेदनं च ।

चतुरातोद्यकुशलः शस्त्रकर्मप्रतिष्ठितः ।

नाना च खण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थवित् तथा ॥ ८४ ॥

वेश्योपचारनिपुणः काव्यशास्त्रविचक्षणः ।

नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ ८५ ॥

नाट्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वितः ।

कन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ ८६ ॥

ग्रहनचक्रतत्त्वज्ञो देशव्याहारतत्त्ववित् ।

पृथिवीद्वीपवर्षाणां पर्वतानां जनस्थ च ॥ ८७ ॥

प्रमाणचरितज्ञश्च राजवंशप्रसूतिवित् ।

आंता शास्त्रार्थकार्याणां श्रुता चैवाऽवधारकः ॥ ८८ ॥

अवधार्योपदेष्टा च अयोक्तावोपदेशने* ।

एवङ्गुणस्तथाऽऽचार्यः सूत्रधारो विधीयते ॥ ८९ ॥

स्वाभाविकान् गुणान् चैव गदतो मे निबोधत ।

* अयोक्तावोपदेशने इति भवितुमर्हति ।

स्मृतिमान् मतिमान् धीर उदारः स्थिरवाक् शुचिः ॥१००॥
 अरोगो मधुरः क्षान्तो दान्तश्चैव प्रियंवदः ।
 मध्यदोषविनिर्मुक्तः सत्यवाग् दक्षिणस्तथा ॥ १०१ ॥
 अलुब्धः प्रतिमन्ता च स्वाभाविकगुणा अमी ।
 सूत्रधारगुणैरेव किञ्चिदूनैः समन्वितः ॥ १०२ ॥
 मध्यमप्रकृतिस्तज्जैर्विज्ञेयः पारिपार्श्वकः ।
 उज्ज्वलो रूपवांश्चैव दृष्टोपकरणक्रियः ॥ १०३ ॥
 मेधावी च विधानज्ञः स्वकर्मकुशलो दृढः ।
 सूत्रधारगुणैर्युक्ताः सर्व एव प्रयोगिणः ॥ १०४ ॥
 वेश्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।
 ऊहापोहचमो वाग्मी चतुरश्च विटो भवेत् ॥ १०५ ॥
 शास्त्रार्थतत्त्ववेदी च निपुणो दैशिकेषु च ।
 उज्ज्वलवस्त्राभरणः क्रुद्धात्यनिमित्ततः प्रसीदति च ॥ १०६ ॥
 अधमो मागधभाषी भवति शकारो बज्जविकारः ।
 वामनो दन्तुरः कुञ्जो द्विजन्मा विकृताननः ॥ १०७ ॥
 स्वल्पद्रुतिः पिङ्गलालः संविधेयो विदूषकः ।
 कलाप्रियो वज्जकथो विरूपो गन्धसेवकः ॥ १०८ ॥
 मान्यामान्यविशेषज्ञः खेटो ह्येवंविधः स्मृतः ।
 एवं गुणैश्च संयुक्तो यत्र जैश्चेतरैस्तथा ॥ १०९ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां च प्रकृतिं पुनः ।
 मितभाषा विदग्धा च सलज्जा चाऽप्यनिष्टुरा ॥ ११० ॥
 कुलशीलगुणोपेता गुरुणां शासने रता ।

गान्भीर्यधैर्यसम्पन्ना उत्तमा प्रकृतिः स्मृता ॥ १११ ॥
 नानाशिल्पप्रयोगज्ञा नाय्ययोगविचक्षणा ।
 कलोपयोगे चाऽऽर्या तु शुश्रूषाऽभिरता सदा ॥ ११२ ॥
 लीलया भावहावाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च ।
 माधुर्येण च संयुक्ता चतुःषष्टिकलान्विता ॥ ११३ ॥
 तत्रोपचारकुशला स्त्रीदोषैः परिवर्जिता ।
 प्रियवादी प्रियकथा स्फुटा दत्ता जितश्रमा ॥ ११४ ॥
 एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ।
 रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाल्याभरणसम्पन्ना ॥ ११५ ॥
 विशदा स्निग्धा मधुरा पेशलगुभरक्तकण्ठा च ।
 भाण्डाद्यैश्च लुभिता लयतालज्ञा रसैश्च सम्पन्ना ॥ ११६ ॥
 एवंविधगुणयुक्ता कर्तव्या नायिका तज्जैः ।
 समागतास्तु नारीषु वयोरूपवतीषु च ॥ ११७ ॥
 नटविश्वासमायुक्ता सहस्रेष्वपि नर्तकी ।
 अस्थानहासिनी हृत्वा अविद्वग्गतिचेष्टिता ॥ ११८ ॥
 दीर्घरोषा च दीना च तथा चाऽनिष्टतोद्भवा ।
 सर्वदोषाभिसंयुक्ता गन्धमाल्यापशोभिता ॥ ११९ ॥
 एवंविधा प्रकर्तव्या प्रकृष्टा प्रकृतिर्बुधैः ।
 एवमेताः प्रकृतयो विज्ञेया नाय्यसंश्रयाः ॥ १२० ॥
 कृतवेषाभिजात्याश्च सर्वा एव प्रयोक्तृभिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि लक्षणं भूमिकास्तपि ॥ १२१ ॥
 इति श्रीभारतीये महानाट्यशास्त्रे प्रकृत्यध्यायो नाम चतु-

स्त्रिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 12, 24 & 82.

THE DAS'A-RUPA,
OR
HINDU CANONS OF DRAMATURGY,
BY DHANANJAYA ;

WITH THE
EXPOSITION OF DHANIKA, THE AVALOKA.

EDITED BY
FITZ-EDWARD HALL, D. C. L.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1865.

दशरूपम् ।

अर्थात्

धनञ्जयरचितनाव्यधर्मिकम् ।

धनिकस्यावलोकाभिधया टीकया सहितम् ।

श्रीयुतेन फिक्स-एडवार्ड-हल-नामकमहोदयेन

प्रकाशितम् ।

कलिकातानगरे

वाणिज्य-मिशन-यन्त्रे यन्त्रोऽयं मुद्राश्रितोऽभूत् ।

शकाब्दाः १७८६ । ई० १८६५ ॥

PREFACE.

ALTHOUGH but moderate in antiquity, the *Das'a-rūpa* has long been the favourite authority, among the Hindus, for everything connected with the theatre; and it has not been superseded by any more modern performance of similar character.* In conciseness, if not in clearness also, it has much the advantage over the revered enunciations of Bharata;† and its manifold merits have, doubtless, contributed to bring them into desuetude, and almost to extinction.

---

* The only one with which I am acquainted is the *Nāṭya-pradīpa* of Sundara Miśra, author of the *Abhirāma-maṇi*. The *Nāṭya-pradīpa* was written in Śaka 1535, answering to A. D. 1613. It is chiefly made up of selections from the *Das'a-rūpa* and its commentary, and from the *Sāhitya-darpaṇa*.

The dramaturgic portions of the *Sāhitya-darpaṇa* scarcely add a word to what has been much more tersely delivered by earlier writers.

Ranganātha, in his gloss on the *Vikramorvas'ī*, speaks of the *Nāṭya-darpaṇa*, *Nāṭya-lochana*, and *Rūpa-chintāmaṇi*; Nārāyaṇa Dikshita, in his gloss on the *Viddha-s'āla-bhanjikā*, of the *Nāṭya-s'ekhara*; Mohanadāsa Miśra, in his gloss on the *Hanumān-nāṭaka*, of the *Nāṭukāvatāra*; and Rāyamukuta, Bhānujī Dikshita, and Vedānti Mahādeva, of the *Nāṭaka-ratna-kos'a*.

Two works on pantomime, the *Nṛitya-sarvasva* and the *Nṛitya-vilāsa*, are mentioned by Mallinātha.

For some of these indications I am indebted to Dr. Aufrecht's valuable *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit, &c.*

† These, so far as I have recovered them, are now in the press.

Of the age of Dhananjaya, author of the *Das'a-rūpa*, little can be affirmed positively.* It may be suggested, that Dhanika, one of his commentators, and possibly his own brother, was

---

* From the last stanza of the *Das'a-rūpa*, it appears, that he was son of Vishṇu, and was attached to the court of a king named Munja. What Munja is meant is not quite certain. The only king so called, that we have any notice of, the uncle to Bhoja of Dhānā, had, in A. D. 974, been reigning we know not how long, and was still in power in 993.

Mallinātha's familiarity with the *Das'a-rūpa* only proves, that the book existed in the fourteenth century. Professor Wilson's conclusion as to the age of Mallinātha,—at p. xxiii. of the Preface to his Sanskrit Dictionary, first edition,—is set aside by Dr. Aufrecht. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit.*, &c., p. 113. Mallinātha names the *Kāṇva-prakāś'a*; and this, Professor Wilson thinks, "may be about five centuries old." *Select Specimens of the Theatre of the Hindus*, Vol. I., p. xxi.

No chronological inference, touching the *Das'a-rūpa* is, in my opinion, deducible from the fact, that it is named in the commentary on the *Abhidhāna-chintāmani*. Hemachandra's time we are pretty sure of; but it has not yet been evinced that he did duty as his own interpreter.

Dhananjaya knew of the *Bṛihat-kathā*. Its age, however, is still to be found out, and its language likewise. See I., 61.

Sundara Mis'ra's attribution, however often repeated, of the *Das'a-rūpa* to Dhanika must, undoubtedly, be set to the account of mere inadvertence.

In a coming note, I shall show, from internal evidence, that Dhanika could scarcely have written the *Das'a-rūpa*.

Probably among the latest works which Dhanika lays under contribution, to illustrate the *Das'a-rūpa*, are the *Viddha-s'āla-bhanjikā* and the *Karpūra-manjarī*, both by Rājas'ekhara, a writer whose time is unascertained.

At p. 184 there is a couplet from King Vākpati. At p. 186 the same couplet is ascribed to Munja. Vākpati and Munja are two names of the same person. If our Dhanika be the one mentioned

living about the middle of the tenth century. Besides his exposition here adverted to, Dhanika composed a treatise on

---

in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1861, p. 198, he is to be assigned to about A. D. 950.

In 974, a grant of land was decreed to Vasanta A'charya, son of Dhanika Pandit. Vasanta, it should seem, had immigrated from Abichchhatra; and a region of that name was situate in the north of India. The Dhanika of the *Avaloka* is spoken of, in one of my manuscripts, as an officer near *utpala-rāja*. It is recorded, of an Utpala, in the *Rāja-tarangini*, that he built a city. It is not well to be dogmatic about his time.

In one of my manuscripts of the *Das'a-rūpa*, Dhanika is dignified, on a single occasion, as Bhāṭṭa.

Professor Wilson says: "One of the best and earliest existing treatises on dramatic literature is the *Das'a-rūpa*, or description of the 'ten kinds of theatrical composition,' of which the term *rūpa*, 'that which has a form,' is the most appropriate designation. This work is exclusively devoted to dramatic criticism. It consists of a text and a gloss, with examples. The text is the composition of Dhananjaya, the son of Vishnu; who styles Munja his patron, and who, consequently, wrote in the eleventh century, by which time, therefore, the dramatic art of the Hindus was complete, or, rather, was in its decline. The gloss might be thought to be by the same hand as the text; the author being Dhanika, the son of Vishnu; agreeing in the patronymic, and differing little in the name. Amongst his illustrations, however, a number of passages are cited from the *Ratnāvalī*, a play written in the beginning of the twelfth century; which is rather incompatible with the author of the *Das'a-rūpa*'s having written in the eleventh. There is also another difficulty in the title of the commentator, who calls himself an officer of a different prince, *mahārāja-s'rīmad-utpala-rāja-mahāsādhyapāla*, 'the chief usher, or minister, of the illustrious Utpala Rāja.' Whether Utpala be the name of a prince, or a country, is uncertain; but in neither case can it apply to Munja, or Bhoja. The date of the gloss must, therefore, remain undetermined; although, as the work is but rarely met with, it is, no doubt, of some antiquity. Ranganātha, a commentator on the *Vikrama* and *Urvas'ī*, cites a comment on the

poetical embellishment.* Moreover, he seems to have had, at one time, some repute as a versifier; and it is not improbable that he was a dramatist.† None of his writings, the *Avaloka*‡ excepted, is now known otherwise than from scanty extracts:

Das'a-rúpaka by a writer named Páni,—*Páni-virachita-das'a-rúpaka-ñkáyám*,—which, if found, may tend to throw some light upon the history of this work." *Select Specimens*, &c., Vol. I., pp. xx., xxi.

Here, as is his invariable custom, Professor Wilson fuses together the *Das'a-rúpa* and its exposition. That the *Ratnāvalí* dates from the seventh century, not from the twelfth, I have elsewhere well-nigh demonstrated. In addition to Dhanika's and Páni's commentaries, I have heard of one by Kshonídhara Mis'ra. Páni must have preceded A. D. 1656. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit*, &c., p. 135.

* It was in verse; and its title was *Kāvya-nirṇaya*. A specimen, consisting of seven stanzas, is adduced at p. 171 of the present work. Not only is this the sole extract from it that I have seen, but I have nowhere else even found it referred to.

† Dhanika, in the *Avaloka*, cites five and twenty of his own couplets, twenty Sanskrit and four Prakrit, in as many different places. Two of these couplets, both Sanskrit, those at pp. 72 and 138, are given as Dhanika's in the *S'ringadhara-paddhati*. Two of them, one Prakrit and one Sanskrit, are quoted by Vis'wanátha, but without the author's name. They are the last stanza in p. 91, and the second in p. 96, of this volume. Compare the *Sáhitya-darpana*, pp. 51 and 56, of the edition in the *Bibliotheca Indica*.

‡ The full name is *Das'a-rúpávaloka*. In one place, in one of my manuscripts, *Das'a-rúpáloka* stands as a substitute.

Though the text-work is all but unexceptionally referred to under the designation of *Das'a-rúpaka*, there is the warrant of its concluding stanza for giving it the more abrupt, but equally applicable, title of *Das'a-rúpa*. This form has, further, the implied support of Dhanika. Ranganátha once has *Das'a-rúpa* for the ordinary and fuller-bodied *Das'a-rúpaka*. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit*, &c., p. 135.

One of my manuscripts prefixes the following couplet to the commentary; but I have rejected it for various reasons, among which

The *Das'a-rūpa* is metrical, and is distributed into four sections. Beginning with an invocation, in three stanzas, to Ganes'a, Vishṇu, Bharata, and Saraswatī, it continues in this wise: Who could invent anew a detailed nomenclature of the scenic science; which Virinchi wrought out, after repeatedly extracting the essence of all sacred writ; which Bharata, holy sage though he was, practically illustrated; and whose dances, boisterous and subdued, Nīlakanṭha and S'arvānī respectively executed? I purpose, then, simply to propound succinctly, in choice language, a few dramaturgical definitions.*

In default of puritans, dullards to whom the pleasures of the stage are inexplicable, are glanced at with quiet raillery: As for the simple man of small parts who maintains, that, from theatric spectacles, distilling delight, there accrues no good, over and above philology,—just as is the case with history and the like,—my obeisance to him, with his aversion to what is delicious.†

The mimetic art is the imitating of situations. From offering objects to the sight, it is denominated exhibition; and, from having to do with imposition, representation.‡ It has ten

---

one is, that its manner is too pedestrian for so ornate a stylist as Dhanika:

प्रणिपत्य शिवं साम्बसाचार्यं भरतं तथा ।
क्रियते दृश्यरूपस्य व्याख्यानं धनिकेन वै ॥

* I., 4. Virinchi, "the disposer," is Brahmá; Nīlakanṭha, S'iva; and S'arvānī, his consort, Párvatī. One of S'iva's epithets is *mahánaṭa*.

Of the extracts which I reproduce from the *Das'a-rūpa*, I do not undertake,—even where I forbear omitting and abridging,—to give, in all cases, a strictly literal translation. Italics, or brackets, to mark ellipses, have, therefore, been dispensed with; and I have allowed myself some deviation from the Sanskrit structure of sentence and verbal collocation.

† I., 6. The value here attached to history deserves attention.

‡ I., 7. It is worth observing, that the Sanskrit terms employed

divisions; and it has the sentiments for its basis. These ten divisions are the *nāṭuka*, *prakaraṇa*, *bhāṇa*, *prahasana*, *ḍima*, *vyāyoga*, *sāmavakāra*, *vīthi*, *anka*, and *ihāmṛiga*.*

Distinct therefrom is pantomime, grounded on externation of the feelings; and still different is rhythmical movement, which is regulated by the marking of musical intervals, and by time. Each of these is twofold, gentle and vehement, in

---

to denote the drama as contemplated under its two main aspects, are conjugates. Their common etymon is *rūpa*, "to see," "to form." Hence there are substantives, from it, to import "appearance," "image," "semblance," &c. &c. The Latin *species* devolves through a like series of significations.

* I., 8. See, for these names, the *Abhidhāna-chintāmaṇi*, II., 284. Bharata's *Nāṭya-s'āstra*,—as quoted by Trisaṇṇa, in the *Chandrikā*, a commentary on Daṇḍin's *Kāvya-dars'ana*,—enumerates them as follows:

नाटकं सप्रकरणमङ्गे व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारश्च वीथी प्रहसनं ढिमः ॥
ईहाव्यगच्छ रूपाणि दृश्यैतानि विदुर्मुखाः ।

After these verses comes a couplet from the same source, in definition of the *toṭaka* :

द्विजमानुषसंयोगो यत्राङ्गैः श्लेषैः विदूषकः ॥
तोटकं नाम तज्ज्ञेयं विशेषेण नाटकस्य तु ॥

Troṭaka is the lection in the printed *Sāhitya-darpaṇa*. It is difficult to decide between this and *toṭaka*.

In continuation of the above, we read :

गोष्ठो संलापशिल्पो च प्रस्थानं काव्यमेव च ।
उल्लासकं अंगदितं भाणश्चैवाथ भाणिका ॥
दुर्मल्लिका प्रेक्षणकं भद्रकं रासकं तथा ।
नाचरासकमुल्लाप्यमुपरूपाण्यमूनि तु ॥

The minor dramatic entertainments are, thus, on the word of Bharata, the *goshthi*, *sanlāpa*, *s'ilpa*, *prasthāna*, *kāvya*, *ullāsaka*, *s'vīgadita*, *bhāṇa*, *bhāṇikā*, *durmallikā*, *prekshanaka*, *bhadraka*, *rāsaka*, *nāṭya-rāsaka*, and *ullāpya*.

Ullāsaka may be for the *hullis'a* of the *Sāhitya-darpaṇa*; *prekshanaka*, for its *prekhanā*; and *bhadraka*, for its *saṭṭaka*. But I

the *lasya* and in the *tāṇḍava*; and they are subsidiary to the *nāṭaka* and the rest.*

know the *Sāhitya-darpana* only in the two Calcutta editions, neither of which is such as will satisfy a scholar. Of Trisacna's *Chandrikā* I have consulted two very old copies. One is my own, and the other I borrowed.

* I., 9, 10. Mallinātha, in his notes on the *S'is'upāla-vadha*, XIII., 66, introduces the ninth and tenth stanzas, certainly from memory, in these words :

भावाश्रयं तु हृत्य स्थानं हर्तुं ताललयाश्रयम् ।
 आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशस्तथाऽपरः ॥
 मधुरोद्भूतभेदेन तद् द्वयं द्विविधं पुनः ।
 लास्यदण्डकरूपेण नाटकाद्युपचारकम् ॥

But it is, unquestionably, the fault of the scribes, that we here have *dandaka* for *tāṇḍava*.

Of pantomime there are seven species, according to an anonymous couplet quoted by the commentator at p. 4. They are the *ḍombī*, *s'ṛīgadita*, *bhāga*, *bhānti*, *prasthāna*, *rāsaka*, and *kāvya*.

For *ḍombī*, one of my manuscripts has *drovī*; and another has *drovī*. Perhaps none of them is the right word.

We are enabled, by this list, to set off, as pantomimic, six of Bharata's minor entertainments, catalogued in the last note. Of the nature of the residue, nothing can be said at present.

Pantomime, we are told, is gesturing, or *mārga*; and rhythmical movement is called *des'i*. Looking at their roots, *mārga* and *des'i* may be intended to import "delineation" and "indication."

What is the *Des't-kos'a*, quoted by the lexicographers?

Mallinātha, at the place just above noted, cites Bharata's definition of pantomime, as being :

सामान्याभिनयो नाम श्रेयो वागङ्गसत्त्वजः ।

The *Siddhānta-kaumudī* has वाक्पदार्थाभिनयो नाद्यं and पदार्थाभिनयो हृत्य. On collating this with the language of our commentator, we gather, that, in the view of the Hindus, pantomimic gesticulations depict in detail; whereas the function of dramatic personation is to interpret collective results.

Dramas are classified in respect of subject-matter, hero, and sentiment. The subject-matter is of two descriptions: substantive, or material; and accessory, or subordinate. The substantive is the action which the principal character, he who is concerned in the essential interest, is to accomplish; and it permeates the argument. The accessory, if protracted, is styled episode; and, when of inconsiderable extent, adventitious incident.* That which, by the mention of something

In the *Sāhitya-darpana*, p. 125, we read भवेद्भिनयोऽवस्थानुकारः. Far better says Mallinātha: अभिनयो रसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेषः. See his notes on the *Kirātārjunya*, X., 42.

S'ārngadeva retails a tradition touching the *tāṇḍava* and *lāsya*. Bharata, after obtaining the dramatic science from Brahmā, exhibited his craft before S'iva. Reminded, thereby, of his own peculiar Panlike tripudiation, S'iva had it taught, by one of his attendants, Tapdu,—whence its appellation,—to Bharata. At S'iva's instance, Pārvatī lessoned him in the *lāsya*. The goddess afterwards instructed in it Ushā, daughter of Būpa; and she, the milkmaids of Dwāravatī. From them it was promulgated among all people. Vide *Catalog. Cod. Manuscript, Sanscrit, &c.*, p. 200.

Only by way of approximation will “dance” suffice as representative of *nṛtta*. The Greeks had something much nearer to it than we have. But for a very large share of its motion being otherwise than of the feet, it may be compared to the *ὑπόρχησις*.

* Sundara Miśra cites Bharata, as below, on the subject of the “episode” and “adventitious incident:”

आगर्भाद् वाऽऽबिसर्गाद् वा पताका विनिवर्तते।

एकानेकोऽपि वा सन्निः पताकायास्तु यो भवेत्।

प्रधानार्थानुयायित्वादनसन्निः स कीर्त्यते ॥

पताकाद्वत्तमप्युन्नेकाद्वैरनुसन्निभिः॥

अज्ञान्यथ यथाज्ञानमसन्निप्रकर्षीत्युच्यते॥

Abhinavagupta is censured, in the *Nāṭya-pradīpa*, for allowing the “episode” to run to the “completive articulation;” and Rāghava Bhaṭṭa is there blamed on account of what he has laid down respecting the “adventitious incident.”

extrinsic, indicates the business going forward, or that is to ensue, and is marked by parity of transactions, is a pro-episode.*

The subject-matter, of whichever description, substantive or accessory, is further discriminated into three kinds ; the notorious, the fictitious, and the composite. The notorious

---

* I., 11-14. Already we meet with internal evidence, which should of itself be tolerably conclusive, that the author of the *Das'arīpa* is not identical with its commentator. The words तुल्यसंविधान-विशेषणं, which I have rendered "marked by parity of transactions," are analyzed, by the latter, into तुल्यसंविधानं, "parallel as to transactions," and तुल्यविशेषणं, "corresponding in attributes;" and he adduces, from the *Ratnāvalī*, what he apprehends to be an exemplification of each. Moreover, without warrant, he restricts to the first the "mention of something extrinsic," and sets over against it, in connexion with the second, the *samāsokti*, on which the text is silent ; to say nothing of his thereby treating a term of popular use, and a technicality, as if they belonged to the same category. This refinement I reject unhesitatingly. As any one who reads the text with care will discover, its writer rarely propounds for scholiastic enucleation such an enigma as Dhanika here thinks good to descry and to unriddle.

In the *Sāhitya-darpana*, the "pro-episode" is dwelt on at considerable length, and is split up with that love of minute and infructuous subdivision for which the Hindus are so remarkable.

On the faith of Sundara Mis'ra, Bharata thus defines the "pro-episode:"

यद्यर्थप्रसूतेऽन्यस्मिन्सङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगत्युक्तेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥

A couplet in explanation of the first species of the "pro-episode" occurs, as Bharata's, in a treatise on poetry, written by, or, more likely, dedicated to, Rājā S'inga, surnamed Anavota, whom I take to have been a medieval potentate in Bundelkhand. That couplet is likewise found in the *Sāhitya-darpana*, which is, no doubt, of posterior date to S'inga.

is that which is derived from history or suchlike ; the fictitious is devised by poets ; and the composite is a synthesis of those two.*

The object is the triad of human ends ;† they being taken severally, or any one of them in association with either of the other two, or with both. The source of the object, concise in the delivery, but multifariously capable of development, is the germ.‡ Where an intervening topic terminates, the drop is what prevents discontinuity.§

The germ, the drop, the episode, the adventitious incident,

* I., 15.

† These are the aims of mundane existence, in the Hindu system of ethics, the discharge of prescriptive duty, the quest of gain, and sexual solace.

‡ The germ is defined as follows, by Bharata, apud Jagaddhara, in his gloss on the *Veñi-sanhāra* :

स्नेहशयोपक्षेपेषु समुद्दिष्टं विसर्पति ।
यत् फलोद्देशपर्यन्तं तद् बीजमिति कौर्त्तितम् ॥

Annexed is Mātrigupta's definition of it, as cited in a gloss on the *Sākuntalā*, the *Artha-dyotaniakā*, the author of which, I am told, is Nīlakaṇṭha Dīkṣita :

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं वक्ष्यता यत् प्रसर्पति ।
फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥

§ I., 16. Mātrigupta, according to Sundara Miśra,—in a passage too corrupt, in my manuscript, to admit of decipherment,—had peculiar views regarding the “drop.”

Professor Wilson's account of the *bindu*, or “drop,” is not to be trusted. *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xxxix.

The *Sāhitya-darpana*, VI., 319, defines the “drop” in the very words used by Dhananjaya : only there is a bad error, in the printed editions ; *uchchheda* for *achchheda*.

In what it says of the drama, the *Sāhitya-darpana* copies very copiously, and without any acknowledgment, from both the *Dasārūpa* and its commentary ; unless it be supposed, that all three were plundered from some ancient source or sources now forgotten.

and the object, are pronounced to be the five requisites of the purpose. The stages of enterprize, set on foot by those who would compass the issue, are five : inception,* prosecution, prospect of success, assured consummation, and realization of the issue.† The requisites of the purpose, being respectively conjoined with the stages of enterprize, as just enumerated, give the five articulations. An articulation is the concurrence, in common relation, of the main topic with one that is subordinate. The articulations are the initial, the counter-initial, the medial, the speculative, and the completive.‡ Of these, the first and the third have twelve branches each ; the second and the fourth, thirteen each ; and the last, fourteen : the aggregate being sixty-four. Their end is sixfold ; in the ordering of the purpose of pursuit, in the concealment of what is to be concealed, in apt disclosure, in mental affection, in impressiveness of phraseology, and in continuity of fable.§

* Thus defined by Bharata, according to the *Artha-dyotānīkā* :

चौत्सुक्यमाचवन्धु यो वोजस्य निबध्यते ।
महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इत्यते ॥

† These are named as below, in an anonymous couplet, quite possibly from Bharata, cited in Trisaena's *Chandārikā* :

प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तिश्च सन्धयः ।
नियता च फलप्राप्तिः कार्ययोगश्च पञ्चमः ॥

‡ Agreeably to an anonymous couplet quoted by Trisaena, they are denominated :

मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च ।
तथा निवर्द्धणं चेति स्युरमी पञ्च सन्धयः ॥

Instead of *vimars'a*, Dhanika has *avumars'a*. First he gives *upa-sauhrīti*, as the fifth articulation ; but he exchanges it, at I., 44, for *avrahana*. The correct word, I believe, is *nibarhana*.

Bhāmaha, in a line adduced by Trisaena, rigorously limits the articulations to five :

पञ्चभिः सन्धिभिर्गुरुं वार्तित्वाप्येव हिमत् ।

§ I., 17, 18, 21-23, 28, 33, 40, 45, 49. The following definitions of scattered branches of the articulations are found in Jagaddhara,

The entire subject-matter is again divided. Something is simply to be intimated; and the rest is to be seen and heard. All particulars that lack interest, or are inappropriate, are for intimation; and whatever is pervaded by pleasing or

who, in his commentary on the *Vent-sanhāra*, attributes the first, second, and fifth, to Bharata. The rest,—the sixth excepted, which is called the Muni's,—are given anonymously, in his notes on the *Mālatī-mādhava*. It may be suspected, that the whole have the same derivation. Indeed, I surmise, that Bharata has supplied Jagaddhara with the generality of his anonymous quotations.

अथोपधारणं यच्च प्रसादाद् युक्तिवन्त्यते ।
 सहास्यवचनप्राथं मर्मेच्छिन्नि मनोषिणः ।
 व्याप्येन व्यापकभ्रान्तमनुमानमुदीरितम् ।
 प्रहेषः प्राक्षितये यः सद्देगः कृतो बुधैः ।
 विज्ञानिः सासखेदेन हृदाहमिन्नेन च ।
 स्यादोपाङ्गचेष्टाभिरुद्देगमिनयो भवेत् ॥
 इदार्थमुक्तं यद् वाक्यं भाषतेऽर्थमनोप्सितम् ।
 वाक्यान्तरेण संयोगि क्लोऽयमभिधीयते ॥
 अङ्गुतस्य तु सम्प्राप्तिर्भवेत् तदुपगूढम् ।

Vis'wanātha differs widely as to several of the aforesaid branches; and it would be interesting to learn what grounds he had for here ignoring the authority of the *Das'a-rūpa*. If Jagaddhara may be confided in, Bharata recognizes one, at least, out of the branches which the *Sāhitya-darpana* exchanges for something quite different. I refer to *chhala*, or *chhalana*, "disrespect."

Dhanika, in elucidating and illustrating the sixty-four branches of the five articulations, takes up forty-two pages, nearly a quarter of his treatise. A detailed account of them will not be expected here. Dhananjaya, no question, took them all from his predecessors. It is curious to speculate how Bharata could have illustrated them, if illustrate them he did. At all events, he would hardly have elaborated them except as inductions from actual compositions. A whole cycle of Hindu dramatic literature may have perished before the days of Rāmila, Somila, and Bhāsa.

exalted sentiments and emotions, is for manifestation. That which is only to be intimated must be consigned to the explication,* the ingression,† the reservation, the act-premonition,

* Jagaddhara, annotating on the *Mūlati-mādhava*, quotes from Bharata two couplets about the “explication :”

कुतोऽपि स्वेच्छया कृतः सङ्गले नोभयोरपि ।
विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्यस्याऽपि वृषकः ॥
विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शूद्रः सङ्गोर्ष एव च ।
शूद्रो मध्यमपात्रेण सङ्गोर्षो मध्यमाधनैः ॥

The same commentator, adduces the first of these stanzas in his notes on the *Veni-sanhāra*, but with different readings, to which I have given the preference.

In his notes on the first-named drama, he gives an anonymous line, directing, that the “explication” be in Sanskrit :

शूद्रो मध्यमपात्रेण संस्कृतोक्त्या निबध्यते ।

† Bharata thus defines the “ingression,” according to Jagaddhara’s annotations on the *Veni-sanhāra* :

जीनाभ्यानेव पात्राभ्यां चङ्कादौ यत् प्रवर्तते ।
प्रवेशकः स विज्ञेयः सौरसेन्यादिभाषया ॥

The language appropriate for it is, thus, some such as the Sauraseni.

Jagaddhara, explaining the *Mūlati-mādhava*, brings forward the two ensuing couplets, of unknown source, the one immediately after the other :

यत् तु प्रयोगवाक्यादङ्गोऽयं न समाप्यते ।
वङ्कटान्तोऽप्यकथैः स विज्ञेयः प्रवेशकः ।
चङ्कानामन्तरालेषु सङ्क्षिप्तार्थप्रयोजनैः ।
यत्ये वङ्ककथावद्गो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः ॥

Professor Wilson transforms the “explication” and the “ingression,” *vishkambha* and *praves’aka*, into “members of the theatrical company, apparently ; who may be supposed to sit by, and, upon any interruption in the regular course of the piece, explain to the audience its cause and object.” He goes on to observe : “The *vishkambha*, it is said, may appear at the beginning, in the middle,

and the act-continuation.*

Another distribution of the subject-matter parts it into what is to be heard by all,† what is to be heard by none but a particular individual,‡ and what is not to be heard by any one. The second is either conversation apart or private communication.§

An utterance from the void is that which, though unspoken, one makes as if to have heard, and then exclaims, without reference to any of the actors, “Why dost thou say so?” or somehow thus.||

---

or at the end, of an act; the *praves'aka*, it is said, only between the acts.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xxxvii. Compare Vol. I., p. 242, and Vol. II., p. 333.

So far as can be learned, it is laid down, that the *vishkambha* is interposed between sections of the fable, or else precedes the play proper; whereas the *praves'aka* is to come only at the end of an act. It must not come before the end of the second, imply the *Dus'a-rūpa* and the *Sāhitya-darpana*.

* I., 50-52. Jagaddhara, in his notes on the *Mālatī-mādhava*, quotes the annexed half-stanza and stanza from some unnamed writer.

समाप्तो हि नाद्यज्ञैरङ्गावतरणमुच्यते ।

अङ्गावसाने यवैव भाविनोऽङ्गस्य सूच्यते ।

बलु बीजं च उत्याद्य तैर्वैश्याङ्गावनावसानात् ॥

† यत् तु सर्वजगच्छायं प्रकाशं तन् निमग्नते ।

So says Bharata, as cited by Jagaddhara on the *Venī-sanhāra* and *Mālatī-mādhava*.

‡ यत् तु आद्यं न सर्वस्य समतं तद्विज्ञेयते ।

‘उक्तस्याऽऽवयवं कार्यात् पार्श्वस्थैः स्याज् जनान्तिकम् ।

These lines likewise are given, as from Bharata, in Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava*.

§ I., 57-59. The second half of the fifty-seventh stanza and the first half of the fifty-eighth are cited, as Bharata's, in the *Gūḍhārtha-chandrikā*, a gloss on the *Chandī-vilāsa*. Of these two works I possess an imperfect copy. I know nothing more of them than their titles.

|| I., 60. Bharata's description of the “utterance from the void”

A whole section is next devoted to the persons of the drama. The hero ought to be decorous, comely, munificent, ready, complaisant, popular, pious, persuasive, well-born, unswerving, youthful, intelligent, sanguine, of retentive memory, penetrating, accomplished, high-minded, valiant, firm, dignified, versed in sacred lore, and equitable.† Heroes are

is as follows, on the word of Jagaddhara, in his annotations on the *Vēṇi-sanhāra* :

दूरस्थाभाषणं यत् स्याद्दशरीरं निवेदनम् ।
परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशं निगद्यते ॥

Not far from this couplet, another, of relative tenor, is cited from Bharata :

काव्यस्याऽल्पतया यच्च पात्रं नैव प्रवेशयेत् ।
आकाशे नवचं दत्त्वा लघुं बध्नेति चोच्यते ॥

† All but two of these terms are explained in the subjoined extract :

विनयः शीलसम्पत्तिर्मेधुरः प्रियदर्शनः ।
न्यामः सर्वस्वदानं स्याद् दक्षः क्षिप्रकरो मतः ॥
प्रियंवदोऽनुक्तवाक् सखेहो लोकरञ्जनः ।
मितप्रशस्त्रवाक् वाङ्मयी नित्यकर्मरतः शुचिः ॥
ख्यातवंशस्तववंशः षोडशात् त्रिंशको युवा ।
वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः ॥
धृतिः सर्वेषु या प्रीतिवत्साहोऽस्मानिरेव च ।
धृतिः कालाकारज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मेता ॥
कलाश्चाऽथ चतुःषष्टिर्मानसिक्तसमुद्रतिः ।
शूरः सङ्ग्रामनिपुणो रूपवान् दृष्ट्युच्यते ॥
अतिप्रतापशेजस्वी शालचसुलयीपरः ।
आत्मवत् सर्वभूतानि यः पश्यति स आर्भकः ॥

This passage, attributed to Bharata, is given in Jagaddhara's annotations on the *Mālatī-mādhava*, and again, in that writer's annotations on the *Vēṇi-sanhāra*. In both places, two stanzas precede the extract, identical with the verses to the translation of which this note is appended; except that *dhṛiti* and *dris'ya* are there

of four sorts : gallant, placid, lofty, and impetuous.*

A separate hero is appointed for the episode ; and he must be an adept in discourse. He is attached to the chief hero ; and so are the devotee, the hanger-on, and the jester. Lastly comes the rival, who is required to be grasping, bold and vehement, headstrong, criminal, and of evil courses.†

Eight manly attributes of the better sort are specified as being generosity, vivaciousness, equanimity, self-possession, stability, quick sense of honour, gallantry, and self-sacrifice.‡

---

substituted for *buddhi* and *dṛiḍha*, and *samunnatik* stands, in one manuscript, for *samanvitah*.

Dhananjaya has, in this instance, copied Bharata very closely ; and, supposing his text not to have been depraved, it should seem, that he may not have improved upon his precursor. For *buddhi* may be a synonyme of *prajñā* ; and *dṛiḍha* is not very far removed, in sense, from *sthira*. But, on the other hand, *dṛis'ya*, as explained, scarcely differs from *madhura*.

Vis'wanātha has made short work of the traditional qualifications of a hero. See the *Sāhitya-darpana*, III., 64.

* II., 1, 2.

† II., 7, 8.

‡ II., 9-13. The *dhairya* of my printed text, in the ninth stanza, is clearly a clerical error for *sthairya*. I have translated the latter word. Compare II., 12.

Bharata, according to Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava*, has written :

श्रीमान् विस्मयो माधुर्यं स्थैर्यं गाभीर्यमेव च ।
ललितोदायतेजांसि यौवनेया मुखा शरीरे ॥

Jagaddhara there represents Bharata as explaining "self-possession," "equanimity," and "gallantry," in these words :

विकाराः सङ्गा यस्या दृष्टकोषभयादिषु ।
भावेषु नोपलभ्यन्ते तद् गाभीर्यमुदाहृतम् ॥
अभ्यासान् करञ्च तु स्निह्यन्मुपजायते ।
महदपि विकारेषु तन् माधुर्यमुदाहृतम् ॥
इक्ष्वादाङ्गविन्यासभूनेनौष्ठप्रयोजितम् ।
सुसमारविधानेन ललितं तन् निगद्यते ॥

The heroine should be the wife of the hero, a female connected with another, or a common woman. The female connected with another may be either that other's wife, or a maid. The common woman, or harlot, is not to be imported into any drama as mistress of a celestial king.*

Bharata, as cited by Kshira Swámin on the *Amara-kos'a*, and twice by Ráyamukutamáni on the same vocabulary, thus defines "quick sense of honour :"

अधिष्ठेवावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राशस्त्येष्वप्यवचनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥

Vis'wanátha, in the *Sáhitya-darpana*, III., 95, has inserted this couplet precisely as if it were his own.

* II., 14, 19, 21. Compare stanzas 14—21 with Bharata, on the authority of Jagaddhara annotating the *Málati-mádhava* and the *Veni-sanhára* :

साध्या साधारण्येति तदुक्ता नायिका विधा ।
स्वीया तत्र वक्तव्या मुग्धा सध्या प्रयत्निका ॥
श्रीलार्जवादिच्युक्ताकुटिला च पतिव्रता ।
लज्जावती चापराधा निपुणा च प्रियंवदा ॥
साधारण्ये मणिका कलाप्रानस्यपौर्ययुक् ।
रूपकोम्बनुरत्नैव ज्ञेया प्रहसनं विना ।
अन्यस्त्री द्विविधा प्रोक्ता कन्यकोटा तथापरा ।
रसे प्रधाने कर्तव्या नास्त्योटा नाद्यवेदिभिः ॥
कन्यानुरागसिन्धुतः कुर्याद्वाग्विचक्षणम् ॥

Professor Wilson says : " We may observe, however, to the honour of the Hindu drama, that the *paraklyá*, or she who is the wife of another person, is never to be made the object of a dramatic intrigue : a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve." *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xlv.

The *Das'a-rúpa*, II., 19, enjoins, that the heroine, if wedded to another than the hero, is in no case to be provided with the leading sentiment. One may make a maid's inclinations to depend on a subordinate sentiment, or on the leading, at option.

It comes to only this, after all, that the Hindu theatre, while forbidding adultery to its heroines, makes them free of fornication. See, further, a coming note in which the *prakarana* is spoken of.

For messengers, the heroine may employ an abigail, a confidante, a work-woman, a foster-sister, a neighbouress, a female devotee, or a handicraftswoman.*

What I have translated in the text is followed by a few lines which I omit. The subjoined quotations bear on them :

रतिसन्धोगे दृष्ट्वा प्रतिपत्ता रुचिका गुहाया च ।
 'अनिष्टमर्गवितचेष्टा नार्जवैश्या दतीये तु ॥
 सुरताविरसैर्धः स्याद् बहः पार्श्वगतः प्रियः ।
 साऽऽभेदगुह्यसम्प्राप्ता भवेत् स्वाधीनभर्तृका ॥
 अनेककार्थसंयुक्ते यस्या नाऽऽगच्छति प्रियः ।
 तदनाममदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 दिला लज्जाभये स्तिष्टा मदमेव मदेन वा ।
 अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥

Jagaddhara, writing on the *Mālatī-mādhava*, cites the first of these couplets,—which concerns the “confident” heroine,—as Bharata’s, and the next two, without mention of their author. The fourth is in Kshīra Swāmin and in Rāyamukutaṃaṇi, who assign it to Bharata.

The *khaṇḍitā*, *kalahāntarītā*, *vipralabdā*, and *proshita-priyā*; or the “mistrusted” heroine, the “left for quarrelling,” the “deluded” and the “desolate,” are incidentally spoken of by Bharata: *Nāṭya-sāstra*, IV., 303, 304.

Professor Wilson, in spite of grammar, makes the *svādhīna-patikā*, the heroine who rules the hero, to be “devoted to her husband” *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xlv. It is expressly said, that her husband stays by her, being in subjection to her.

* II., 27. The heroine’s agents are elsewhere thus spoken of:

विषयेच्छिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका ।
 प्रविश्या चाऽऽ विश्वासं दूतीकार्यं च विन्दति ॥
 पटुता दृढता चेतोव्रतश्रद्धा प्रतारणम् ।
 हेमकालश्रुता चैव दूतीकृत्ये गुहा मताः ॥
 निष्कटार्था मितार्था च तथा शासनचारिका ।
 सामर्थ्यादिना हीना दूती तु विविधा मता ॥
 कीदृशयोरामममादवावा
 अथ च कार्यं प्रतिपादयन्ती ॥

The charms, natural and acquired, of the fair sex at the prime, and their manifold humours, are registered with a minuteness which there is no need of imitating in this abstract.*

दृष्टार्थिका सा परदानयेने
दूतो नियोज्या वरुधा सुधीभिः ॥
लज्जितं नाथवत्सं वा कपिशं वा तथाऽऽतुरम् ।
दूतं वाऽप्यथवा दूतीं न तु कुर्यात् कथञ्चन ॥

These passages are all in Jagaddhara's notes on the *Mālatī-mādhava*. The first and fourth he ascribes to Bharata. The fourth is also inserted, as Bharata's, in Nārāyaṇa Dīkshita's gloss on the *Viddhaśāla-bhanjikā*.

Fitting companions for the heroine are specified by Bharata, in Jagaddhara as above :

कार्दसी च घात्रेशे प्रतिवेशा च शिल्पिका ।
बासा प्रव्रजिता चति नायिकानां सखीजनः ॥

There must be some mistake in this odd assortment. Hindu ladies could never have stood on such terms of equality with their dependants. Besides, the "confidante," as we have seen, is characterized from the other members of the enumeration.

The couplet given just above must have served, in its uncorrupted form, as antetype to II., 27, of the *Das'a-rūpa*.

* II., 28—39. Related to the matter of those lines are the ensuing verses :

सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावाश्च
ते सत्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः ।
बलकाराश्च नाथसौम्येया भावरसान्वयः ।
थोवनेऽश्विका स्त्रीणां विकारा वल्लभाचजाः ॥
देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद् भावः समुत्थितः ।
भावात् समुत्थितो जायो जावादेसा समुत्थिता ॥
धूनेवादिनिकाराद् यः शृङ्गाराकाररुचकः ।
श्यायिभावः स्थितो जाय रंभातः प्रीतिमोऽपि च ॥
नारीणां प्रियसखीमलज्जासाधसकौतुकेः ।
सभावाविष्कृतो वेगो देहेति परिकीर्तिता ॥

To assist in his affairs, the hero has a special counsellor. Ministers of religion, ascetics, allies, foresters, and civil and military functionaries, it is ordained, should also be assigned to him ; each to give aid according to his proper function.*

रूपयौवनलावण्यैरपभोगोपहृतिः ।
 अलङ्कारमङ्गलानां शोभेति परिकीर्तिता ॥
 शोभैव कुसुमाक्षेण पूरिता कान्तियच्छते ।
 'स्त्रीणां विलासचेहितं' लीला ।
 इहजनानुद्यतिर्लीला ।
 यानस्यानासनादीनां नैववक्रादिकर्मणे ।
 उपायातविशेषो यः स विलासो मतो बुधैः ॥
 दक्षिणावलोकनादौ विशेषोऽङ्गप्रियास्तु यः ।
 शृङ्गारचेष्टासहितो विलासः समुदीरितः ॥
 यच्च विलसन्नेरनवस्थितत्वं
 शृङ्गारजो विभ्रम उच्यतेऽसौ ।
 भेदास्तयलस्य मदानुबन्ध-
 कार्कश्यसङ्गा कथिता विदग्धैः ॥
 सुता कथां प्रियजनस्य सखीमुखेभ्यः
 कर्णोदरस्थितचलननर्तनोक्तम् ।
 यत् साङ्गभङ्गमिदं ज्ञेयतमङ्गलानां
 मोहायितं न दुहितं कविभिः पुराणैः ॥

All these extracts but the second and eighth are from Jagaddhara on the *Mālatī-mādhavā*; and he names Bharata as author of the seventh, ninth, and eleventh. The second is cited by Rāyamukūṭamaṇi, who ascribes it to Bharata; and Kshira Swāmin refers to the same writer the first distich of it, all that he adduces. The eighth likewise is from Bharata, according to Rāyamukūṭamaṇi.

In Bhānūdatta's *Rasa-taranginī* are three verses, called Bharata's, precisely like the *Das'a-rūpa*, II., 30; except that the last line reads:

विहृतं चेति विज्ञेया दश भावास्तु येषिताम् ।

Rāyamukūṭamaṇi and Vedānti Mahādeva quote the three verses, but ending with the words स्त्रीणां चेष्टाः सभावजाः, as from the *Nāṭaka-ratna-kos'a*.

The *Sāhitya-darpaṇa*, III., 125 and 146, wrongly has *vikṛīṭa* for *vihṛita*, "modesty."

* II., 41.

Appurtenant to the gynaeceum are eunuchs, Kirátas, mutes, dwarfs, barbarians, Abhíras, brothers-in-law, and others.*

The hero's style of procedure is of four kinds.† One of these is the sportive; the manifestations of which are frolic, this with reverse, and with pleasantry, and under disguise.‡

* II., 42. What the duties are of some of the attendants on the ladies, is not so clear as could be desired.

† Jagaddhara, expounding the *Venī-sanhāra*, gives the following as from Bharata :

नाटके दृश्यः प्रोक्तास्तत्र नायवेदिभिः ।
भारती कौशिकी चैव सास्त्रत्यारभटौ तथा ॥
तत्र शृङ्गारो कामकलावच्छिन्नो व्यापारः कौशिकी ।
विश्रामा सास्त्रती सत्त्वशौर्यन्यागर्जनेः पुनः ।
सायम्भ्रजालसङ्गमक्रोधोद्भवादिर्चिह्नितैः ॥
भवेदारभटो नाम नायवेति तस्य दृश्यः ।
भारती शब्दवृत्तिः स्याद रणे रौद्रे च युज्यते ॥
शृङ्गारे कौशिकी वीरे सास्त्रत्यारभटौ पुनः ।
रवमङ्गानि कार्याणि प्रधानस्याविरोधतः ॥

Then come six couplets differing in nowise from the *Das'a-rūpa* III., 25-30, and VI., 14, of the *Nāṭya-s'āstra*. It may be, that Dhananjaya simply transcribed from Bharata at times. Yet it should be borne in mind, that the Hindus, since they ordinarily quote from memory, not seldom confound one book with another.

For Bharata's enumeration of the "styles of procedure," see the *Nāṭya-s'āstra*, I, 40; and VI., 24. The *Pada-chandrikā* cites VI., 24, as Bharata's; and Trisaena, its first half, as his.

‡ The annexed lines relate to the sportive style of procedure, and its exhibitions :

शृङ्गारार्थं वपाकारि वाक्शो मोक्षीषु नर्म तत् ।
उपचारस्वीपुर्सेर्मनोजगन्निबन्धनः ।
स एवाऽत्र परिज्ञेयः नर्मसङ्गः प्रयोक्तृभिः ॥
लोपेशोक्तिषु भावानां नर्मस्कोट इतीरितः ।
नर्मस्कोटसु भावानां देहस्थानां प्रकाशनम् ।
कार्यकारणतो यच्च नायको गोपयेत् तनुम् ।
नर्मनर्मः स कश्चितो नायवेदिभिरनमः ॥

Further refinements' carry frolic to eighteen species. The strenuous style has four aspects ; and the extraordinary,* the same number. The remaining style of procedure, which pertains to vocal delivery, is the elocutional.†

नेतुर्वा नायिकाया वा व्यापारः स्वार्थसिद्धये ।

प्रच्छादनपरो यन् नर्मगर्भः स कीर्तितः ॥

These extracts are all unaffiliated. The first five are in Jagaddhara on the *Mūlali-mūdhava* ; and the last is in the *Nāṭya-pradīpa*.

The *kaus'ikī* of the printed *Sāhitya-darpana*, in place of *kais'ikī*, "sportive," is indefensible. I have never seen the former word, as here intended, in any manuscript whatever ; and I have inspected many, some of them very old, in which the *kais'ikī* is mentioned.

For the lection *sphinja*, II., 44 and 47 I would now prefer *sphanja*. So read all my manuscripts but one, and also my copy of Sundara Miśra's treatise, which looks at least a couple of centuries old. It is in two extracts from the *Sāhitya-darpana* that I there found *sphanja*. The printed *Sāhitya-darpana* has *sphūrja*.

Professor Wilson, in his Sanskrit Dictionary, Englishes *narma-garbha*, "frolic under disguise," by "a secret lover."

* Thus defined by Bharata, says Jagaddhara on the *Veṇī-saṅhāra* :

कपटाद्यन्तर्दम्भेषु हस्तिरारम्भो मता ।

† II., 44—56. From the fifty-sixth stanzas we learn, that Udbhata propounded a fifth style of procedure. Its name is not recorded. Udbhata is twice cited, as an authority in rhetoric, by Trisaṇa. The same author also quotes repeatedly from Rudraṭa, who likewise had his five *vr̥ttis* :

मधुरा प्रौढा पक्ष्मा कलिता भवेति हस्तयः पञ्च ।

But these pertain to letters of the alphabet, and have nothing to do with the *vr̥ttis* with which we are here dealing. Otherwise, it might be suggested, that either Udbhata or Rudraṭa was a mistake for the other.

In place of the fifty-seventh and fifty-eighth stanzas, Sundara Miśra has, I know not whence :

दृष्टारे कैशिकी वास्ये सात्त्विकुतवीरयोः ।

श्लेषेच्चारम्भी हस्तो रक्षे सर्वत्र भारती ॥

तर्जुनेशेषिता भाषायेष्टा वेधाः प्रहस्तयः ।

शान्ता लोकात् नायकादेः सन्मयेष्टा यथास्थितिः ॥

The Sanskrit is the usual dramatic language of men above the rank of the vulgar,* and of female devotees: but courtesans, among others,† may use it on occasion. For women in general, the dialect of Sūrasena is prescribed; and, for the extremely degraded, and for vampires, the Pais'áchí and the Mágadhí.‡

The rules of compellation, to be observed by the persons of the drama, extend to such specialities as the titles by which a procuress is to be addressed by the jester, and by her own servants.§

---

* It is especially so of the hero. This we may collect from Bharata, as quoted in the *Artha-dyotaniká*:

धीरोदते धीरल्ललिते धीरोदात्ते तथैव च ।
धीरप्रशान्ते च तथा पाशे योष्यं तु संस्कृतम् ॥

† They are these, agreeably to a couplet, of unspecified authorship, copied by Jagaddhara on the *Málattí-mádhava*:

द्विधाया गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
विदग्धायास्तथैव भाषा संस्कृतेनापि योजयेत् ॥

‡ II., 59—60.

§ II., 62—66. Several of the ceremonious appellations are thus specified in old quotations:

देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नामास्तुतिधराश्च ये ।
भगवानिति ते वाचाः पुरुषाः स्त्रिय एव च ॥
आयुष्मानिति वृद्धेन वाच्यो बालः शूभाश्रयः ।
आर्यपुत्रेति सम्बोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु ।
सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति दैवने ।
पत्नी आर्येति सम्भाषा ।
राजस्त्रियसु सम्भाषाः सर्वाः परिजनेन तु ।
महिमोत्सामिनीत्येवं नामे प्राङ्निर्वचनकाः ॥

These extracts, the first excepted, are all referred to Bharata. The first two and the last are in Jagaddhara's notes on the *Málattí-mádhava*: the third is in his notes on the *Venī-sanhāra*, and in his commentary on the *Vāsavadattā*. The fourth and fifth are from the *Artha-dyotaniká*.

In the third section we have, after a number of general canons, definitions of the drama in its ten principal divisions.

First of all, in actual representation, the conductor* recites

According to the *Amarakośa* and the *S'abdārṇava*, *bhaṭṭāraka* and *kumāra*, as designating a king and his eldest son, respectively, were once dramatic peculiarities. The fact of their having afterwards become popularized, furnishes a hint of the former influence of the Hindu stage.*

* नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत् सूत्रं स्थात् सवीजकम् ॥
रङ्गदेवतपूजाकृत् सूत्रधार उदीरितः ॥
नर्तकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूत्र्यते ।
रङ्गभूमिं समागत्य सूत्रधारः स सूत्र्यते ॥

The first of these couplets is from Jagaddhara on the *Veṇī-sanhāra* and *Mālatī-mādhava*; and the second is from the *Gūḍhārtha-chandrikā*, a gloss on the *Chandī-vilāsa*. Both are attributed to Bharata.

They inform us, that the *sūtradhāra*, or "conductor," received his name from his function of introducing the play; it beginning with some pious verses.

Previously to repeating those verses, the conductor transacted something of religious worship. So it is said in the *Nāṭya-s'āstra*, III., IV., &c.

The conductor has a deputy, called *pāripārs'waka*, according to Bharata, in Jagaddhara on the *Veṇī-sanhāra* and *Mālatī-mādhava*:

सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सङ्गः ।
काव्यायेत्युच्यते नाम स भवेत् पारिपार्श्वकः ॥

From the very beginning, the conductor is not to be unaccompanied; for he has some one with him, probably the *pāripārs'waka*, when he withdraws, after the "benediction," to make way for the *sthāpaka*. Again I cite Bharata as in the *Nāṭya-pradīpa*, &c.:

नान्दीं प्रपूज्य निष्क्रान्ते सूत्रधारः सङ्गानुगः ।
स्थापकः प्रविशेत् पश्चात् सूत्रधारमुत्क्रान्तिः ॥
अत्यन्तमधुरैः स्त्रीकैर्नाभावसर्गाभ्युदयैः ।
प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नाम स कीर्तयेत् ॥

This, I observe, is corrupted from the *Nāṭya-s'āstra*, V., 159, 160, 163 and 164.

the preliminary ;* which despatched, he retires. Another per-

* This, *pūrva-ranga*,—a word said to denote, when not used metonymically, “play-house,”—includes the *nāndī*, or “benediction,” which is defined by Bharata in the *Nāṭya-S'āstra*, V., 24. The length of the *nāndī* he limits to eight or twelve *padas* : *Ibid.*, V., 105. His own practice especially countenances eight. *Ibid.*, I., 55.

Ten are allowed, at choice, in the *Nāṭakāvatāra*, cited in the *Hanuman-nāṭaka-dīpikā* :

अष्टभिर्दंष्ट्रभिर्वापि नान्दी द्वादशभिः पदैः ।

आष्टोर्नमस्क्रिया बहुनिर्देशो वापि तन्मूलम् ॥

Eight, ten, twelve, or sixteen, are legitimate, on the credit of an anonymous passage adduced in the *Nāṭya-pradīpa* :

आष्टोर्नमस्क्रिया बहुनिर्देशान्वतमा कृता ।

चन्द्रनामाङ्किता प्रायो सङ्ख्यार्थदोषमला ॥

अष्टभिर्दंष्ट्रभिरेयमर्थः द्वादशभिः पदैः ।

समेव विपक्षेवापि कार्या नान्दी परे जगः ॥

Mātrigupta, we are apprized by Sundara Miśra, lent his express sanction to sixteen.

The meaning of *pada* is, however, a point on which, according to an unscribed couplet, quoted by Nārāyaṇa Dīkshita on the *Viddha-s'āla-bhanjikā*, and in the *Nāṭya-pradīpa*, authorities are by no means in unison. Some take it to signify a quarter-stanza ; others the ending of a noun, or of a verb ; others still, a sentence :

श्लोकपादं पदं केचित् सुप्रसक्तमथाऽपरे ।

परेऽवान्तरवाक्यं च पदमाङ्गविभारदाः ॥

Further, a line of unknown paternity is quoted by Sundara Miśra, which he expounds to import, that a half-stanza, no less than a quarter-stanza, and a sentence, may be held to constitute a *pada*.

Professor Wilson says of the *nāndī* : “This benediction may consist of one, two, or three stanzas. The elder writers rarely exceed two ; but those of later date extend the *nāndī* to three or four ; and, in one instance, the *Venī-saṅhāra*, we have as many as six.” *Select Specimens, &c.*, Vol. I., pp. xxxiv., xxxv. Again, touching the *Ratnāvalī* : “The extension of the *nāndī*, or benediction, to four stanzas, in the original, is unusual, and, although sanctioned by the

son then enters, and makes known, by more or fewer particulars, the piece about to be enacted. Its tenor is to be set forth in elegant versification, by way of propitiating the audience;* and something is to be added in description of one of

writers of systems, is evidently a modern innovation, not an improvement upon ancient practice." *Ibid.*, Vol. II., p. 264, note. Once more, regarding the *Ventī-sanhāra*: "The introduction of this play presents a *nāndī*, or preliminary benediction, of six stanzas: an extravagance unwarranted by the practice of the best writers, and prohibited by positive rule." *Ibid.*, Vol. II., p. 336.

But it seems hasty to affirm, that a benediction of six stanzas is "prohibited by positive rule," until we know what is intended by *pada*. The *Nāṭakāvartāra*, unless it licences fractional stanzas, cannot mean quarter-stanza by it. If we take the term in a sense not the widest which we have seen attached to it, that of half-stanza, "positive rule" admits of a benediction of even eight stanzas. Still, long benedictions are, certainly, of comparatively recent introduction.

Be there ever so many stanzas in the benediction, Bharata,—*Nāṭya-s'āstra*, V., 113,—would give only one of them to the gods:

ततः श्लोकं पठेदेकं गभीरस्वरसंयुतम् ।
देवश्लोकं पुरस्कृत्य यस्तु पूजां प्रवर्तते ॥

Besides divinities, commemoration is directed of the moon, of Brāhmans, and of kine; Brāhmans are to be blessed, and a commination is to be pronounced on their enemies; an extensive dominion is to be desired for the king, and prosperity to his realm, to the theatre, &c., &c. A large theme, this, for a few couplets. See the *Nāṭya-s'āstra*, V., 105, etc.

* सभासु विदुर्भैरवाः ये दिदृशाम्बिता जनाः ।
सम्यग्भाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥
पुटितापुटिताभिज्ञाः विनयात्मककल्पाः ।
अनर्वा, रसभावज्ञास्तैर्यमितयकोविदाः ॥
असहादनियोदारास्तुरात्मस्वरश्चिह्नः ।
अनन्दमयमिच्छन् हृदयं भूषणोत्तमाः ॥

the seasons.*

Whatever, in the narrative whence a play is taken, misbeseems a normal hero, or is discordant as to sentiment, is to be rejected, or else altered.†

After laying out a great drama as a whole, one should partition it into five articulations, and then break these up

सुवेना भेजिनो नामाभावावीरविभारदाः ।
सखोचितानने सुखासुखप्रसादपरायणाः ॥

Such, as carelessly extracted in the *Artha-dyotānikā*, is Mātrīgupta's idea of a theatrical auditory. Had all the conditions on which he insists been fulfilled, Hindu spectacles would have had but beggarly patronage.

* III., 2-4. Dhanika says, that the conductor makes his entrance with some such carriage as the *vaishṇava-sthānaka*. To our notions, there could not have been much grace in this striding in a crouching posture, as Bharata describes it, in Nārāyaṇa Dīkshita on the *Viddha-s'ūla-bhānjikā* :

यत्र किञ्चिन् नतो पादौ स्नातां मूकप्रसारितौ ।
वैष्णवं तत् तु निर्दिष्टं स्थानकं विष्णुदेवतम् ॥

Seventeen couplets of the text of the *Das'a-rūpa* I pass by. There are several things mentioned in them, about which Bharata is said to have laid down directions :

सूत्रधारोऽसहिताः संलापं यत्र कुर्वते ।
मठो विष्णुको वाऽपि पारिषार्थक एव वा ॥
आसुखं नाम तस्यैव सैव प्रसावना मता ।
प्रहतं कालमाश्रित्य वर्णना या विधीयते ।
तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशेन प्रवर्तकम् ॥
अप्रतीतं निमित्तं वा यत्र कार्यं प्रकाशयते ।
तदुद्घातकमित्याहुः प्रज्ञोत्तरमनोहरम् ॥

These verses are from Jagaddhara. The last stanza is in his gloss on the *Mālatī-mādhava* ; the rest, in his gloss on the *Vent-sanhāra*.

For *trigata*, "equivocal," see the *Nāṭya-s'āstra*, V., 27.

† II., 22.

into sixty-four branches. For the episodical action the articulations* should not reach to five ; and there are to be none at all in the adventitious incident.†

To every great drama an episode and an adventitious incident appear to be indispensable.

A play is to open with an act, or with an explication,—here equivalent to an induction,—according to expediency. The latter is to be preferred, only when the introductory facts of the fable had better be summarized than dilated upon. Anything left over, at the end of an act, also finds its place in an explication.‡

Things forbidden to be exhibited are such as a long road,§ the taking of life, combat, the subversion of a kingdom, siege, eating, ablution, dalliance, application of unguents, dressing, and, most peremptorily, the death of the leading character.

The proceedings of a single day are to be allotted to an act ; which is to maintain unity of interest. In each act the hero is to present himself, with three or four other persons ; and, at the conclusion of it, they are all to leave the stage.||

* In the episode they are called *anusandhi*, not *sandhi*.

† III., 23, 24.

‡ III., 25, 26.

§ For *dūrādhwānam*, the *Sāhitya-darpana*, p. 127, has *dūr-dhwānam*, “a call from a distance.”

|| III., 81—83. The preparations for an exit are thus stated in a couplet of undesignated source, quoted by Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* :

बीजार्थं कृत्स्नं च लला कार्यं यद्यारम्भः ।
निष्क्रामं तच्च कुर्वीत सर्वेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥

No one is to appear unannounced, according to Bharata, in fragments quoted by the same annotator, in his notes on the *Venī-śanḥara* and *Mālatī-mādhava* : नास्त्वचित्प्रवेशः and नास्त्वचित् विभेदः पञ्चम्.

So far as is known, Hindu dramas have always been parted into acts : but never have they had scenes. It is somewhat to be wondered

Some of the aforesaid directions concern the *nāṭaka* alone ; but the most of them apply alike to that and to other forms of the drama. The definitions which are given of these forms might almost be digested tabularly.* Among them we

at, that the Hindus, with their inordinate love for subdivision, should have left these uninvented. It is thought, by Muretus, that, among the Romans, they were projected by grammarians who wrote while Terence was still acted.

* III, 34-68. In Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* there are quotations from Bharata about the *prakarana* and the *vitthikā* :

आत्मशक्त्या कविर्यत्र कथां नायकमेव च ।
चौत्पात्तिकं प्रकुर्वते तदिह प्रकरणं विदुः ॥
दिवा प्रकरणं तत्तु शृङ्गं सङ्कीर्णमेव च ।
कुललोचरितं शृङ्गं सङ्कीर्णं वेश्या कृतम् ॥

नानारससमायुक्ता सन्निहयविभूषिता ।
अर्थप्रकृतिभिः पूर्णा स्वादेकाङ्का तु वीथिका ॥
विभिः पादैः प्रयोज्येषुतमाधममध्यमैः ।
कर्तव्या नायिका चाऽत्र शृङ्गारद्वयसंयुता ॥

As cited in the *Sāhitya-darpana*, p. 200, Bharata says, of the *prakarana* :

वेश्याचेष्टनपुंसकविटधूर्ता वन्धकी च यत्र स्युः ।
अविज्ञतवेशपरिच्छेदचेष्टितकरणं तु सङ्कीर्णम् ॥

Bharata's description of the *prakarana* does not altogether harmonize with that of Dhananjaya. Yet the two writers agree, in allowing the heroine of this sort of play to be either the wife of the hero, or a woman of pleasure. Professor Wilson says she "may be a maid of family, or a courtesan." This is an error.

The same writer alleges, that the *vitthikā* "may be performed by one actor, though the *Das'a-rūpa* admits of two." The *Das'a-rūpa*, following Bharata, prescribes three, absolutely.

It is asserted in the *Das'a-rūpa*, he tells us, that the story of the *nāṭaka* need not necessarily be historical, but "may be also fictitious, or mixed ; or partly resting on tradition, and partly the creation of the author." In the *Das'a-rūpa* there is no such assertion.

find the *nāṭikā*, though no previous mention is made of it.

He confines the use of "low Prākṛit, or a local dialect," in the *prahasana*, to "the inferior persons." From the *Das'a-rūpa* it is pretty clear, that all the characters here ought to speak vernacular languages. Be this as it may, he mistakes in the statement, that "The greater part of every play is in Sanskrit." Of the *Karpūra-manjarī* every word is in Prākṛit; and the same peculiarity distinguishes all compositions of the class to which it belongs.

For examples of the *vyāyoga*, the *samavakāra*, and the *ḍima*, he says, that the *Jamadagnya-jaya*, the *Samudra-mathana*, and the *Tripura-dāha* are respectively instanced; and he swells, with these words, his "List of Hindu Plays." I take it, however, that plays are not thereby meant; the intent being simply to indicate fitting subjects. The burning of Tripura is mentioned in the *Nāṭya-s'āstra*, IV., 9. Compare the commentary on the *Das'a-rūpa*, p. 132.

The list just referred to could be considerably augmented by names of plays no longer met with. Even the *Avaloka* and the *Sāhitya-darpana* were not made to yield up all their indications; and the *Hayagrīva-vadha*, mentioned by the author of the *Kāvya-prakāśa*, was left unnoticed. Elsewhere I have seen quotations from the *Amogha-rāghava*, the *Karuṇā-kandala*, the *Ananda-kos'a*, the *Vīrabhadra-vijrimbhaṇa*, and the *Mahāvīrānanda* or *Vīrānanda*. These are not to be confounded with the *Anarghya-rāghava*, the *Vīra-charita*, &c. Govardhana, author of the *Sapta-s'atī*, wrote a play whose name I have forgotten.

Of the dramas, unknown by inspection to Professor Wilson, which I have seen, are Jayadeva's *Prasanna-rāghava*, Rudra Tripāṭhin's *Chandī-charita*, Kās'ipati's *Mukundānanda*, Kshemes'wara's *Chandakaus'ika*, Bhaṭṭa Rāma's *Ujjivita-madālāsa*, Madhusūdana Sarasvatī's *Vishnu-kutūhala*, Mādhava's *Subhadrā-harṇa*, Anantadeva's *Kṛishṇa-bhakti-chandrikā*, Chokkanātha's *Jānakī-pariṇaya*, Ravidāsa's *Mithyā-jñāna-khaṇḍana*, S'ukles'wara's *Pramāṇādars'a*, Bhūdeva S'ukla's *Dharma-vijaya*, Mahes'wara's *Dhūrta-viḍambana*, Trivikrama's *Panchayudha-prapancha*, the *Atandra-chandraka*, the *Naishadhānanda*, the *Nāgānanda*, the *Lalita-mādhava*, the *Dānakeli-kaumudī*, the *Chandī-vilāsa*, the *Prahlāda-charita*, the *Vṛishabhānujā*, the *Madana-saṅgīvana*, the *Hāsya-ratnākara*, the *Bālarāmāyana*, and the *Karpūra-manjarī*.

This and the *prakaraṇikā* were recognized as species of the genus *nāṭī*, by Bharata, according to Dhanika's interpretation of a couplet adduced from him.

Specifications of intellectual and bodily affections take up the bulk of the fourth section.

Moods are of three species ; corporeal, inconstant, and permanent. Of the first species there are eight sorts ; paralysis, coma, horripilation, perspiring, change of colour, tremor, weeping, and faltering of the voice.* The inconstant moods are thirty-three.† Of the permanent there are eight ; or erotic

Out of all these dramas, only the last two, both which are by Rājasekhara, had, even as names, fallen under the observation of Professor Wilson. And yet I have made no special search after Sanskrit plays.

* IV., 5. And see the *Nāṭya-s'āstrā*, VI., 21. Ancient definitions of some of these are as follows :

वर्षभयरोमविस्त्रयविषादमददोषसम्भवे स्तब्धः ।
 श्रोतभयवर्षरोमस्पर्शद्रवसम्भवः कम्पः ।
 बाष्पो नामाऽबुधः पूर्वमसौ सञ्जायते विषा ।
 विषा निमित्तसम्पन्नादामन्देर्घ्यातिसम्भवः ॥
 आनन्दे विलुब्धं भवतीर्घ्यायां स तरङ्गितायासः ।
 आर्ततावज्ज्वलितवद्वदनविन्दुसन्दर्भः ॥
 स्वरभेदो भयक्रोधसदृशोऽभिर्भवेत् ।

Jagaddhara gives all these extracts ; the third, in his scholia on the *Vāsavadattā*, and the rest, in his notes on the *Mālatī-mādhava*. The first and third he attributes to Bharata.

† IV., 7-31. Compare the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 17, etc. Standard definitions of sundry of these moods are subjoined :

स्नानौ तनुत्ववेवर्ण्यमन्दतादिनिदर्शनम् ।
 इहं वाग्निह वा दुःखदुःखे वा च वेति ससोदात् ।
 तूष्णीकः परवचनः स भवति कण्ठसञ्चलकः पुरुषः ॥
 प्राप्ये चाप्यप्राप्ये सन्नेर्ष्ये प्रियसमानसे वाऽपि ।
 हृदयमनोरथकाले चर्षः सञ्जायते पुंसाम् ॥
 क्रोधः कृतापराधेषु स्त्रियोऽसर्व इति स्थितः ।
 प्रतिदूषेषु तैश्चैव प्रबोधः क्रोध उच्यते ॥

desire, spirit, aversion, anger, laughter, astonishment, dread, and grief.* Generated therefrom are the sentiments, which are

मर्षो नाम कुलेष्वर्थरूपविद्यादिकर्मेभिः ।
 इहार्थविधयावाप्तेर्जायते नीचमोक्षरः ॥
 आस्थाभ्याससमुदायुतिदर्शनसम्भवाऽनुकृतिः ।
 दैर्घ्यालस्यचिन्ताद्यैर्मित्रा स्थात् कपटाऽपि च ।
 मुहुर्मुहुर्निःशसितैरधोमण्डविः चिन्तने
 चन्वेषादन्यकार्याणां कथिताऽनुकृतिर्यथा ॥
 निर्वेदस्यैव चिन्ता च दैन्यं ग्रान्थयते च ।
 ऊढता मरणं चैव व्याधौ तु करणेऽपि च ॥
 बाहू प्रसार्य गमनं सङ्कष्यवाक्यविते प्रिये ।
 निवृत्तिः सदृसा चान्निमुखादे हि प्रयोजयेत् ॥

The fifth of these passages is from Jagaddhara on the *Vāsavadattā*, and is referred to Bharata. The others are in his notes on the *Mālatī-mādhava*, and are anonymous.

A full account of the "inconstant moods" will be seen in Professor Wilson's *Select Specimens*, &c., Vol. I, pp. 1.—lvii. I should prefer to render *trāsa* by "alarm;" *apasmāra*, by "convulsions;" *matī*, by "right knowledge;" *unmāda*, by "delirium;" *vishāda*, by "despondency;" and *outsukhya*, by "longing."

* IV., 33. Its contents are identical with the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 16.

"*Rati* is desire for any object, arising from seeing or hearing it, or having it present to the recollection." So says Professor Wilson. But the truth is, that *rati* in no case means anything but ventry, or more.

Laughter, as characterizing the sentiment of mirth, is the subject of IV., 70, 71. Bharata is said to speak of it thus :

ईषत्प्रफुल्लितैर्गणैः कटाक्षैः सोढवाण्डितैः ।
 अहहदन्तकुसुमैरुत्तमाणां स्मितं मतम् ॥
 स्मितं च हसितं चैव उत्तमसौव जायते ।
 विकासितकपोलान्ममुरकुलानमजोचनम् ।
 किञ्चिज्जितदन्ताय हसितं तद्धिदो विदुः ॥

reckoned to be eight; the amatory, the heroic, the repulsive, the choleric, the mirthful, the amazing, the terrible, and the piteous. The first four, it is laid down, give rise, respectively, to the last four.*

In connexion with definitions of the moods, the author catalogues, with indefatigable patience, their causes and consequences.†

आकुञ्चितपोकाञ्च वसनं निखनं तथा ।
प्रसादोत्थं सानुसारमाकुञ्चितं दुःखाः ॥

The first of these extracts is in Jagaddhara's notes on the *Mūlātī-mādhava*; and the second is from his notes on the *Vāsavadattā*. The third is from the annotations on the *Chandī-vilāsa*.

A ninth permanent mood, "quiescence," is reckoned by some, says Dhananjaya. Dhanika rejects it. See, also, IV., 43. But, according to Bharata, as Jagaddhara quotes him, in annotating the *Mūlātī-mādhava*, there is a ninth sentiment, which presupposes a corresponding mood : आत्मसु नवमो रसः.

* IV., 41, 42, 45-76.

‡ On the permanent moods, their causes and consequences, and on the sentiments, Bharata might be quoted profusely, at second hand and directly. See the *Nāṭya-s'āstra*, VI., throughout. Many passages that occur there are adduced anonymously by Jagaddhara, among others. These writers, it may hence be concluded, generally intend, that Bharata should be understood, when they bring forward extracts unspecified as to their derivation. I have observed, however, that they take the liberty of versifying his prose, and of crediting him with the result. Quoting from memory, after the ordinary Hindu mode, they, further, not seldom depart more or less from his precise meaning; but always making good Sanskrit, and keeping tolerably close to accepted science.

Mātrigupta, as transcribed in the *Artha-dyotaniṅkā*, writes thus of the sentiments :

रसाकु विविधा वाचिकनेपथ्यकभावनाः ।
रसानुसृजैराकाशैः शोकेर्वाक्केः पदैकधा ॥
नामाकङ्कारसंयुक्तीर्वाचिको रस उच्यते ।

Among relative topics which are treated analytically, but with no valid claim to exhaustiveness, is that of unrequited affection. Prescriptively, it is held to have ten stages. Dhananjaya observes, however, with good sense, that the great poets have practically made out its stages to be innumerable.* On many another occasion he might, with equally just reason, have intimated dissent from established restrictions.

कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्तिभिः ।
मास्यभववसाद्येनैवप्यरस उच्यते ।
रूपयौवनलावण्यस्त्रीधैर्यादिभिर्गुणैः ।
रसः स्वाभाविको ज्ञेयः स माद्येतिप्रशस्यते ॥

* IV., 47-51. Bharata pronounces to the same intended effect, says Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* :

अप्राप्तप्रतिभोगस्य नवस्योरागजन्मनि ।
दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्विचर्यतः ॥
अभिलाषोऽथ प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा ।
अनुसृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥
उद्देगः पञ्चमे ज्ञेयो प्रलापः षष्ठ उच्यते ।
उन्मादः सप्तमे प्रोक्ता भवेद् व्याधिक्षयाऽष्टमे ।
नवमे व्यथता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥

The second couplet is quoted by Jagaddhara, in his notes on *Vāsavadattā*, in this wise :

प्रथमे अभिलाषः स्याद् द्वितीये चिन्तनं भवेत् ।
तृतीयेऽनुसृतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥

Narasinha, annotating on the same romance, cites it, but mostly as in the first version. Similar is the case with *Rāyamukutamanī*. Both he and Narasinha ascribe it to Bharata.

Jagaddhara, in his notes on the *Mālatī-mādhava*, quotes three lines more, of like purport, from some undesignated source :

चतुःप्रीतिर्मेवः सङ्गः सङ्गश्चोत्पत्तिरेव च ।
निद्राश्चेदकुतलं च चावृत्तिर्विषयान्तरात् ।
कल्याणप्रसाद उन्मादो मूर्खो मरणमेव च ॥

From this slight sketch some notion may be formed of the topics reviewed in the *Das'a-rūpa*, and of the order in which they are there disposed. Of this little work I have long had by me a rough translation; but want of leisure has prevented my revising it for the press.

Six manuscripts of the *Das'a-rūpa* and its commentary,* five of them complete, have been collated for the present publication. Only three of them deserve any notice. One of these

Again we read there, in the verses of some unknown author, of a quadripartite division of love, according to its causes :

अभावाद्भिन्नाभावश्च तथा वृत्तन्यादादि ।
विषयेभ्यश्च तत्त्वज्ञा विदुः प्रीतिं, चतुर्विधाम् ॥

* It should be mentioned, as regards Dhanika's quotations, that some of the manuscripts are much more communicative than others about indications of their sources. These indications I have very rarely rejected. It is impossible to decide how many of them may not have been the work of the commentator himself. Besides, I have succeeded, after much search, in verifying the greater part of them.

The last poetical extract in p. 117, referred to the *Vikramorvas'ī*, is not to be found there. The passage in pp. 115, 116, also, is, doubtless, from a *Vikramorvas'ī*, and the one that is now current. That, before assuming its present form, it was tampered with by some of the many generations of Hindu recensers through whose hands it has come to us, is not at all unlikely. Other stanzas from the *Vikramorvas'ī*, found in our present recension, are the second extract in p. 121, the second in p. 137, and the last in p. 158.

In connexion with the passage from the *Mūlavikāgnimitra*, at pp. 111, 112, see Dr. Tullberg's edition of that drama. p. 21. Also compare the *Sāhitya-darpana*, p. 199, where Dhanika's version is coolly appropriated.

The second stanza from the *Amaru-s'ataka*, in p. 147, is not in Dr. Hæberlin's very indifferent edition of that poem, in the *Kāvya-sangraha*. But I have met with it in good old manuscripts.

I myself possess ; another I borrowed from a pandit at Almora ; and the third belongs to the Asiatic Society of Bengal. The first two would alone have served my purpose amply. A single one of all the aforesaid manuscripts bears a date. It is my own, which was copied in the year 1582 of Vikramāditya. With the exception of a couple of leaves, supplied somewhat recently, it is, in general, exceedingly correct.

To Mr. E. B. Cowell I am indebted for editing the Prākṛit passages which are scattered through the commentary, and for rendering them into Sanskrit. In all probability, I should have satisfied myself with printing merely the couplets of the text-work, but for the obliging and valuable help of that versatile and accomplished scholar.

Camp Bhelsá, February, 20, 1862.

Several of the extracts left unindicated are in well-known plays and poems. The second stanza in p. 144 I have seen in the eighth canto of the *Kumāra-sambhava* : for the whole of that poem is in existence ; a fact which few scholars are aware of. I have inspected five or six copies of the entire work.

Among books and authors all but unknown, save through Dhanika's citations, are the *Chhalita-rāma*, the *Priyadarśikā*, the *Pāṇḍavānanda*, the *Udātta-rāghava*, Padmagupta, Rudra, and Vikāṇitambā. The last two, or else a poet and a poetess of the same names, are quoted in the *Ś'rngadhara-paddhati*. Of Munja, or Vākpati, I have spoken near the beginning of this preface.

Several stanzas which only one or two manuscripts exhibit, and which may, therefore, be suspected for interpolations, have been enclosed in brackets. In the same way I have marked a few passages of prose, which, though not Dhanika's, seemed to be useful. At p. 111 a marginal remark has been admitted.

At the foot of p. 71 begins a stanza which an intelligent pandit assures me has read in the *Prasanna-rāghava*. If this be so, we may have some clue to the age of the *Gīta-govinda* ; it being the native belief, that both those poems are by one and the same Jayadeva.

*** The very day after this preface was finished, a singular chance placed in my hands a complete copy of the *Nāṭya-sāstra* of Bharata ; a work which, till then, I knew only from a few of its first chapters, and from detached extracts quoted by commentators. A year ago, if possessed of the "Institute of Mimetics," I should never have thought of editing the *Das'a-rūpa* ; rare as it is, and precious as it was while Bharata was supposed to be lost beyond hope of recovery..

With much labour I have prepared a minute account of my manuscripts of the *Das'a-rūpa* and its commentary, and of all the various readings which they exhibit. But these particulars it seems unnecessary to print in their fulness ; as I shall give, in the present fasciculus, by way of appendix, the more important portions of Bharata, from which Dhananjaya drew his materials. The reading of that appendix, in its proof sheets, and, in short, substantially the editing of it,—since I am just leaving the country,—will devolve upon my friend, Mr. Cowell, whose valued aid has so often laid me under obligation.

.My preface would have presented a very different appearance, had there seemed to me, when writing it, any likelihood that I should ever see Bharata in its entirety. It is, however, too late to pare away from it what have now become excrescences.

F. E. H.

Dhár,
March 21, 1862.

ସାଧ୍ୟା+ ଚିତାମାନି+ ଅମ୍ଭେ- ହିମାଳୟେ ଚାଲିଯା-
ଅମରବନ୍ଧୁରାମାଳା ୬୮

ହୁମ୍ଭେମୁଖରେ ଶାନ୍ତି- ଶୁକାର ଲେଖିବ- ମାରିବି ଅନନ୍ତବୀ।

ତନୁ- ବା ମରଦଣ୍ଡା-

वासवदत्ता

दर्पणेन सहिता ॥

यो रत्नताम्रतितरामतुलां दधानो
दिक्प्रौढदारवृहद्योरनवाप्तवासः ।
योपिद्वयीपतिविडम्बयत् स त्रयत्,
पाशादपावसमुदायहरो रविर्नः ॥
एकोऽन्ते द्विसमस्त्रिलोचन इति ख्यातश्चतुर्भिः स्तुते
वेदैः पञ्चमुखः षडानन्यपिता सप्तर्षिभिर्वन्दितः ।
अष्टाङ्गो नवतुल्य आनरगणे वासो दशाङ्गा दधत्
स्वर्गैकादश मोऽवतान विजितो यो द्वादशात्मांशुभिः ॥
भूदेवानां नृदेवानामाग्निषां प्रणतेः पदम् ।
देवताद्याः प्रसादेन वाचां सिद्धेः परं पदम् ॥
त्रिलोकचन्द्र इत्यासीत् ख्यातो लोकेषु चन्द्रवत् ।
तनयो विमलोपेतो सवीर्यानस्य दैववित् ॥
कृष्णरामाभिधः सूरिश्चतुर्भिरागर्ध्वैर्धृतः ।
राजते राजनीतिज्ञः सामाद्यैरिव भूपतिः ॥
यः पाठकानां कृपयाप्तविद्यः
स कार्ण्यरामिः शिवरामनरामा ।
गोविन्दरामोऽथ मुकुन्दरामो
जातः क्रमात् केवलरामनाम्न ॥

करवदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
 पश्यन्ति स्वरूपमतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥
 खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं बिम्बो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
 भरभुगविततवाज्जुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

सुबन्धुवर्गबोधाय सुबन्धुकविसत्कृतेः ।

रम्या व्याख्या दर्पणाख्या शिवरामेण तन्यते ॥

प्रारोपितस्य निरन्तराद्यपरिसमाप्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशि-
 क्षार्थं निबध्नाति । करवदरेति । यत्प्रसादतः स्वरूपमतयः कवयो-
 ऽखिलं समस्तं भुवनतलं भुवनस्वरूपं करे वदरं वदरीफलम् ।
 फले लुगिति लुक् । तत्सदृशं पश्यन्ति । सा सरस्वती देवी वाग-
 धिदेवता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स्वरूपानूर्ध्वयोः सत्त्वमिति
 ह्रस्वः । अधः स्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः । आर्या दृत्तम् ।

लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्थायाः ॥

षष्ठे द्वितीयस्मात् परके नले मुखलाञ्छ सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥

इति लक्षणात् ।

खिन्नोऽपीति । हे कृष्ण खिन्नोऽसि । गोवर्धनधारणादिति
 भावः । शैलं गोवर्धनं मुञ्च वयं बिम्बम इति गोपेषु वदत्सु
 शिथिलभुजः क्षयवाज्जुः । भरेण गिरिभरेण भुग्नाः कुटिला
 बाहवो येषां तादृशेषु सत्सु हसन् हरिः कृष्णो जयति । भुजो

कठिनतरदामवेष्टनलेखासन्देहदायिनो यस्य ।

राजन्ति वलिविभङ्गाः । स पातु दामोदरो भवतः ॥

कौटिल्ये । ओदितस्येति निष्ठानत्वम् । यस्य च भावेन भावसङ्ग-
णमिति गोपेक्षित्य च सप्तमी । एकेन त्वयेदं धृतं किमस्माभिर्न
धार्यत इति सगर्वतया वचमिति वज्रवचनाभिधानमुद्दीपनवि-
भावः । तथा च भरतः ।

विपरीतालङ्कारैर्विहताचाराभिधानवेष्टेन ।

इति । भुजकौटिल्यमनुभावः । तथाच भरतः ।

विहताकीरैर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विहृतवेषैश्च ।

इति ।

विकाशितकपोलान्तमुत्फुल्लाननलोचनम् ।

किञ्चिल्ललितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो विदुः ॥

इति भरतः । छण्णविषयकरतिरूपभावस्य हास्यरसोऽङ्गमिति
रसवदलङ्कारोऽयम् ।

कठिनेति । कठिनतरं यद्दामवेष्टनं तेन लेखा रेखास्तासां
सन्देहदायिनो यस्य वलिविभङ्गास्त्रिवलिपङ्क्तयो राजन्ति ।
स दामोदरो भूतपूर्वगत्या दामोदरता । भवतो युष्मान् पातु ।
वलिल्लिवल्लिदैत्ययोरिति विश्वः । दामोदरविषयरतिरूपभा-
वस्य पराङ्गत्वात् प्रेयोऽलङ्कारोऽयम् ।

स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योमयोत्सुकाञ्चिता ।
 नयनप्रदीपकज्जलिजघृक्षया १ रजतशुक्तिरिव ॥
 भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
 वदति विकासितकुमुदो दिगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥

स इति । उमयोत्सुकादौत्कण्यात् । नयनं भासनेन तदेव
 प्रदीपो दीपस्य कज्जलिजघृक्षया तदीयकज्जलरहणेच्छया
 रजतशुक्तिरिव रौप्यशुक्तिरिव । कजरवटा इति भाषायाम् ।
 निहिता स्थापिता । यस्य हिमकरलेखा चन्द्रेखा चकास्ति
 स शिवो जयति । विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपत्तिरिति हरो
 लभ्यते । अत्र सुधर्मिता गुणः । यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः
 सा सुधर्मित्यलङ्कारेश्वरः । उत्सुकशब्दोऽत्र भावप्रधानः ।
 यद्वा । अन्तति वध्नातीत्यन् । उत्सुकस्यानुत्सुकान् । उत्क-
 ष्ठितवन्धनकर्त्री । अत्युत्कण्ठोत्पादिकेति यावत् । अति अदि
 बन्धने । कृष् । हिमकरलेखाविशेषणम् । यद् उपादाने । सन् ।
 अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । अ साम्प्रतिक इति तु जगद्गुरस्य
 प्रमाद एव । औत्सुक्यमत्र शृङ्गाररसस्य व्यभिचारिभावः ।
 उन्मुखा निहितेति कश्चित् पाठः ।

परोपकृतये सर्वथा यतनीयमिति खलान् प्रत्याह । भव-
 तोति । विस्तारिता अनेकेषां श्रुतिपथं जीताः परेषां स्वाति-
 रिकानां गुणाः सरस्वतीलक्ष्मीचमादिजनिता येन तस्य सुज-

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यद्यं नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

नस्य सुभगलं सौभाग्यमधिकं भवति । अनुपपन्नवस्त्रापेक्षये-
त्यर्थः । विकाशितानि कुमुदानि येन तादृशः । अरत्कालिक
इत्यर्थः । हिमकरोद्योतश्चन्द्रातपो दिगुणदृशि वर्षाकालिका-
पेक्षयाधिकां कान्तिं वहति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः ।

प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः ।

विषधरत इति । विषधरतोऽपि सर्पादपि खलो दुर्जनोऽति-
विषमोऽतिक्रूर इति विद्वांसः पण्डिता मृषा मिथ्या न वदन्ति
अपितु तथ्यमेव । यद्यतोऽयं सर्पः न कुलं द्वेषुं शीलमस्य
तादृक् । यस्यास्यापराधी तमेव दशति न तु तत्कुलद्वेष्टेत्यर्थः ।
पिशुनो दुर्जनः पुनः सकुलद्वेषी । योऽस्य द्वेषविषयस्तस्य सकु-
लस्यायं द्वेष्टेत्यर्थः । यच्चे नकुलो द्वेषी देष्टा शत्रुर्यस्य । स प्रसिद्धः
पिशुनः कुलद्वेषी सकुलद्वेष्टा । पिशुनो दुर्जनः खलः । आ-
शीविषो विषधर इति द्वयोरमरः । सभङ्गसेवार्थान्तरन्यासयोः
सङ्करः ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वे तु सङ्करः ॥

अतिमल्लिने कर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धीः ।
 तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥
 विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामतीव मलिनत्वम् ।
 अन्तरितशशिरूचामपि सलिलमुचां मलिनिमाभ्यधिकः १ ॥

अतिमल्लिन इति । खलानां पिशुनानां धीर्बुद्धिरतिम-
 ल्लिने सतामनुपादेये कर्तव्ये कार्येऽतीवात्यन्तं निपुणा स्वविषय-
 ग्रहणपटुर्भवति । हि यतस्त्रिमिरेऽन्धकारे कौशिकानामुलूकानां
 चक्षू रूपं स्वविषयं प्रतिपद्यते गृह्णाति । यद्वा । रूपं विषय-
 ग्राहकत्वरूपं स्वभावं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

रूपं स्वभावे सौन्दर्ये शुक्लादिपशुभेदयोः ।

इति विन्यः । अतीवेत्यव्ययसमुदायोऽतिशये ।

महेन्द्रगुगुलूलूकव्याख्यानदिषु कौशिकः ।

इत्यमरः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ।

विध्वस्तेति । विध्वस्तपरगुणानां खलानामतीव मलिनत्वं
 भवति । अव्ययानामनेकार्थत्वादपि हेतौ । अपि यतोऽन्तरित-
 शशिरूचां द्वादितचन्द्रकान्तीनां सलिलमुचाम् । हेतुगर्भम् ।
 वर्षाकालिकमेघानां मलिनिमा । इमनिजन्तः । मालिन्यम-
 धिकं भवति । परिकरालङ्कारः ।

अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।

इहा इव भूतिमन्त्रिणो यथा यथा लङ्घयन्ति स्वः सुखमम् ।
दर्पणमिव तं कुर्वते तथा तथा निर्मलकायम् ॥
सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कम् ।
सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥

दुर्जनोऽन्वान् सौत्कर्षार्थं निन्दति तस्मान्निवेष्टो यथं
इवेति प्रदर्शयन्नाह । इहा इवेति । खलो भूतिमन्त्रिणो इहा
इव यथा यथा सुजनं लङ्घयन्त्युल्लङ्घयति । यथे । यथं वति । तं
सुजनं दर्पणमिव तथा तथा निर्मलकायमुज्ज्वलकान्तिं कुर्वते ।
भूतिमन्त्रिणं वन्दति । दर्पणे सुसुरादौ । काया स्वर्णमया
कान्तिरिति त्रिव्यमरः । पूर्णोपमा । बाधन्युपमाभेदे ।

वर्तमानकाशिकान् नृपतीन् स्वस्ववगाद्योग्यान् ध्वजध्वज-
वि-
क्रमादित्यं सौति । चारुतेति । विक्रमादित्ये राजानि सरसीव
सरोवर इव कीर्तिशेषं गतवति विरामं प्राप्ते वति भुवि पृथिव्यां
सा पुरुषान्तरेऽनुपलभ्यमाना वीर्यवत्ता विहता नष्टा । नवकाः
कुक्षित इति कम् । कुक्षितनवराजा विलसन्ति विलासं कुर्वन्ति ।
अतः कः सबलः कं निर्बलं नो चरति न भवति । अत्यर्थं
पीडयतीति भावः । चरावन्त्यादिति भावः । यदा । नवका
जघ्नात इति कम् । जघ्नातनामगोचरगुणा राजानो विलसन्ति ।
अतः को जनः कं खवहारं नो चरति न करोति । हेतुकृत्
एव । यदा । सा इववत्ता झङ्गारादिरवत्ता गुणवत्ता वा
धनौ सान्निध्यावता वा विहता । अतो नवका अनुकम्पायै
कम् । अनुकम्पितमयीनकवयो विलसन्ति । गुणधनीयभावेना-

अविदितमुद्यापि सत्कविभषिति कर्षेण समति मधुधाराम् ।
 अनधिगतपरिमलापि हि हरति इमं मासतीमात्रा ॥
 गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
 स्वमदिमदर्शनमद्वेषोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

आदादीनां प्रचारराहित्येनेति भावः । अतः कलादृक् पण्डित-
 तन्त्रः कं मूर्धानं नो हरति न मन्दति भारोहति । अपि-
 त्तारोहत्येव । पद्ये । सा रसवत्ता जलवत्ता विहता । अतएव
 ककः कक्षा माषायां वकुला इति ख्याता न विखयन्ति ।
 कक्षो लोहहृदः ककहृद इति ख्यातो नो हरति । यदा ।
 वारसः पण्डितिवेषस्तदत्ता । कमलवत्ता वा ।

अङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

अथ ककः कक्षः पुष्कराक्षस्तु वारसः । लोहहृदस्तु कक्षः ख्यात् ।
 कासारः वरखी वरः । कं विरोऽज्जुनेः । वारसं वरखीदहम् ।
 इति षट्समरः । अर गतिभक्षणयोः । सम्प्राप्तभक्षणयोः
 संसृष्टिः ।

येष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन बहिर्ह स्तिः ।

अविदितेति । अविज्ञाता गुणा भोजः प्रसादमाधुर्धरूपा
 अस्मात्सादृश्यपि सत्कविभषितिः कर्षेण मधुधारां चोद्धारं
 वमाद्युक्तिरिति । अथा चोद्धारसङ्गाद्भवनासुखमेवं सत्कवि-
 भषितिप्रवणात् कर्षयोः सुखमित्यर्थः । हि अतोऽनधिगतप-
 रिमलापि मासतीमात्रा दृष्टमनुवातक्षितक दृष्टिं हरति ।

गुणिनामिति । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः सादृ-

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चो सुबन्धुः सुबन्धुनामनु ।
प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम् ॥

ज्ञानं परत एव परस्मादेव सम्भवति । तेन निर्गुणानां स्वरूप-
ज्ञानं परस्मादेव किमाश्चर्यम् । यस्माद्यतोऽक्षयोः 'समक्षिमद-
र्शनं स्तुतिस्तारदर्शनं मुकुरतश्चे जायते । सर्वदर्शनसमक्षोर्बोधयोः
समक्षमदर्शनं दर्पणाधीनमेवेत्यर्थः ।

सरस्वतीदत्तेति । प्रगतः सादोऽस्येति प्रसादः । सरस्वती-
दत्तेन वरेणाभोष्टेन प्रसादो विगतकांक्षः । स्तोत्राहुतेक्तिवि-
भावनामन्दतुन्दिलतादित्यर्थः । यदा । सरस्वतीदत्तवरेण
प्रसादः प्रसन्नता चक्ष सः । सर्वोत्कृष्टा मत्कतिरिति प्रसन्नता-
विब्रिहृतम् । अमुमेवार्थमभिसन्धाय वाचनेनाप्यभाषि ।

कवीनामगच्छदर्पो नूनं वासवदत्तया ।

ब्रह्मेव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्षणोचरम् ॥

इति । प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः ।

वरोऽभोष्टो देवतादेर्वरो नामाष्टविद्भयोः ।

श्रेष्ठेऽन्यवत् परिहृतौ ।

प्रसादोऽनुयचे काव्यप्राणसास्थप्रसक्तिषु ।

इति द्वयोर्विषयप्रकाशः । सुबन्धुनामनुः सञ्चनानामद्वितीयो
भाता । प्रत्यक्षरश्लेषमयो यः प्रबन्धस्तस्य विन्यासे रचनायां वि-
दग्ध्यं नैपुण्यं तस्य निधिः सुबन्धुनामकः कविर्निबन्धं चक्षे ।
आपारान्तराविष्टमनसो ममास्य निर्माणे प्रवृत्तिर्न मन्ववत्कनः-

अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्कोपतिचक्रचारुचूडामणिश्रेणीप्राण-

प्रणिधानपूर्वकमेवेति सुकरतां ध्वनयितुं लिटः प्रयोगः ।
उपजातिवृत्तम् ।

जननरोदीरितलज्जभाजौ पादौ यदीवावुपजातयस्ताः ।
इति लक्षणात् ।

अनुप्रासेनाह । अभूदित्यादि । चिन्तामणिर्नाम राजा-
भूदित्यन्वयः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप् सुपेति समासः । भूतपूर्वं
चरति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पश्चाच्चञ्समासः ।
अभूतपूर्वः । तादृक् पूर्वं कोऽपि नाभूदित्यर्थः । सर्वेषामुर्वी-
यतीनां चक्रं समूहस्तस्य चारुचूडामणिश्रेणी पङ्क्तिः सैव प्राणो
निकषस्तस्य कोणोऽयं तस्मिन् कषणेन निर्मलीकृतस्वरणस्यो
मणिरिवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासो
व्याघ्रादेराकृतिमणत्वात् । स च स्य सः ।

जनावने समूहे च दम्भे भेदरथाङ्गयोः ।

ब्रह्मभेदे च सेनायां चक्रं चापि विहङ्गके ॥

इति रत्निदेवः । चूडामणिः शिरोरत्नम् । वीथ्यालिरावलिः
पङ्क्तिः श्रेणी । निकषः कष इति त्रिव्यमरः । श्रेणिरिति द्वल-
पाठे तु

अयभागे च पङ्क्तौ च श्रेणिरुक्ता मनीषिभिः ।

इति विश्वः । द्वेकानुप्रासः ।

स्यात् पादपदवर्णानामावृत्तिः सयुतायुता ।

अतस्त्वं स्याच्छ्लोकानाम् ।

कोणकण्ठनिर्मलीकृतचरणनखमणिर्नृसिंह इव दर्शितहि-
रण्यकशिपुचेतनदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो

इति । ओजो गुणः । ओजः समासभूयस्त्वमिति । वैदर्भी रीतिः ।
एका भूयः समासा स्यादिति त्रिषु वाग्यट्टासङ्कारः । काव्य-
प्रकाशरीत्या दृश्यनुप्रासः । एकस्याप्यसकृत् पर इति । काव्या-
दर्शरीत्या वक्ष्यमाणाः समानोपमाः ।

सरूपशब्दवाच्यत्वात् तत्समानोपमा मता ।

मासेवोद्यानमासेयं सालकाननमोभिनी ॥

इति । अलङ्कारशेखररीत्या श्लेषोपमेयम् । पदश्लेषनिबन्धनं
साम्यं श्लेषोपमा । उक्तमेवोदाहरणं मतान्तरे ।

श्लेषोपमासङ्करेणाह । नृसिंह इव दर्शितो हिरण्यकशिपो-
दैत्यस्य चेतनदानेन शरीरखण्डनेन विस्मयो येन सः । दोऽव-
खण्डने । पक्षे हिरण्यं सुवर्णं कशिपुर्भोजनाच्छादने शेषं केदा-
रस्तेषां दानेन वितरणेन शेषं प्राप्नोति । एवमप्येऽपि । कशिपु-
स्त्वसमाच्छादनं इत्यमित्यमरः । अश्ववत्तदक्षिणाप्रद इति भावः ।

चेतनं शरीरे केदारे सिद्धुस्त्वानकलचयोः ।

इति विग्रहप्रकाशः ।

वाच्यभेदेन भिक्षा चयुगपद्गावणस्यूतः ।

स्त्रियन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावचरादिभिरवृथा ॥

कृष्ण इव कृतं वसुदेवस्य तर्पणं दृष्टी रक्षणं वा येन वृ-
णाद् वा कंसाद् वा धातूनामनेकार्थत्वाद् रक्षार्थस्तृपिः ।

नारायण इव सौकर्यसमासादितभरणिमण्डलः कसाराति-
रिव अनित्ययशोदानन्दसमृद्धिरानकदुन्दुभिरिव कृतकाव्या-

तर्पणं प्रीणनावनमित्यमरः । पक्षे कृतं वसुभिर्देवीदेवानां तर्पणं
प्रीणनं येन । यदा । कृतं वसूनां ध्रुवादीनां देवानां च तर्पणं
येन ।

ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिच्छोऽनलः ।

प्रत्युषश्च प्रभावश्च इत्यष्टौ वसवः स्मृताः ॥

नारायण इव सौकर्येण सुकरभावेन समासादितमुद्धृतं
भरणिमण्डलं येन । ब्राह्मणादित्वाङ्गावे व्यञ्ज् ।

तासव्या अपि इत्याः स्तुः ब्रह्मसूकरपाशवः ।

इति प्रकारभेदः । पक्षे सौकर्येणानावासेन समासादितमाक्रा-
न्तम् । सौकर्यं स्थादनायासै क्रियायां सुकरस्येति विश्वप्रकाशः ।

कसारातिरिव अनिता यशोदानन्दयोः समृद्धिर्जडैरा-
भिक्यं येन । यशोदाया आनन्दसमृद्धिर्वा येन । पक्षे आनन्द-
कारिणी समृद्धिः शक्रपार्यवादिः । अनिता यशोदा कीर्ति-
प्रदानन्दसमृद्धिर्येन । यशोदातिरिक्ते निर्लोभ इति भवति ।

आनकदुन्दुभिरिव कृतः काव्यावाः पूतनाया इरस्तामो
येन । यदा । कृतकावो तत्पुत्रो तयोरादरो यस्येति
गुह्यरथाः ।

वसुदेवोऽस्य जनकः च एवानकदुन्दुभिः ।

इति विश्वप्रकारभेदः । इरस्तामो भीतिभीरिति च ।

हरः सागरप्राचीनमैन्नभोगिबूडामणिमरीचिरञ्जितपाद-
पद्मो वरुण इवाशान्तरक्षोऽगस्त्य इव दक्षिणाशाप्रसाधको
जलनिधिरिव वाहिनीशतनायकः समकरप्रचारश्च हर

कार्यं यन्मे पुमान् शुक्रे काव्याख्या पूतना भता ।

इति विश्वः । पक्षे हतः काव्ये लोकोत्तरवर्णनरूपे कर्मण्यादरो
येन । यदा हतकाव्यानां कवीनामादरो यस्मात् । यथासौ
मर्माभिज्ञतया कवीन् मानयति तथा नान्य इति भावः ।

सागरप्राचीव । नारायण इव । अनन्तभोगी शेषस्य
बूडामणिमरीचिभो रञ्जितपादपद्मः । शेषोऽनन्त इत्यमरः ।
पक्षेऽनन्ता अनेके भोगिनो विलासिनः । न केवलं स्रष्टव्यैः
सेव्योऽपि तु बह्वैः पौरैरपीति भावः ।

वरुण इव । आशा पश्चिमदिक् इत्युक्ते रक्षणं यस्य । दि-
ग्रस्तु ककुभः काष्ठा आशास्येत्यमरः । पक्षेऽशान्तमविरतं रक्षणं
प्रजापालनं यस्य ।

अगस्त्य इव दक्षिणाशा दक्षिणदिक् तस्याः प्रसाधकोऽस-
ह्यता । पक्षे दक्षिणाशा आशा दक्षिणा । आशा दक्षिणादिभो
प्रोक्तेति विश्वप्रकाशः । यदा दक्षिणाशां प्रसाधकानां परच्छन्दा-
नुवर्तिनां वाशाप्रसाधकः ।

दक्षिणः सरसेऽवामे परच्छन्दानुवर्तिनि ।

वाच्यवदक्षिणावाची यस्मादानुवर्तिष्ठयोः ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

इव महासेनानुगतो निवर्तितमारश्च^१ मेरुरिव विबुधासथो
विश्वकर्माश्रयश्च रविरिव क्षणदानप्रियश्चायासन्नापहरश्च
कुसुमकेतुरिव जनितानिरुद्धसम्पद्रतिमुखप्रदश्च विद्याध-

जलधिरिव । वाहिनीशतस्य नदीशतस्य नायकः । मक-
राणां जलजन्तुविशेषाणां प्रचारेण सहितस्ताडुक् । अथ
यादांसि जलजन्तवः ।

तद्भेदाः त्रिंशुमारोद्भूतवो मकरादयः ।

इत्यमरः । पक्षे वाहिनीशतस्य सेनाशतस्य नायकः प्रभुः । समो
हिताहितसाधारणः करस्य राजयाज्ञभागस्य प्रचारो यस्य ।
यदा समः सलक्ष्मीकः करस्य हस्तस्य प्रचारो यस्य ।

तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता ।

इति विश्वः । बलिहस्तां करा इत्यमरः ।

हर इव महासेनेन कार्तिकेयेनानुगतः । निवर्तितो मारः
कामो येन । कार्तिकेयो महासेनः । मदने मग्नथो मार
इत्युभयचामरः । पक्षे महत्या सेनयानुगतः । निवर्तितो मार-
यतीति मारो विज्ञो येन । मृड् प्राणत्यागे षिजन्तादच् । मेर-
रिव विबुधानां देवा^२सासथः । विश्वकर्मा सूर्यो देवशिल्पी
वा तदाश्रयः ।

विश्वकर्मा देवशिल्पी विश्वकर्मा दिवाकरः ।

१. निवर्तित- A B C E F G H इति नर० च । विजित- D १ मकर- C
इति जन० च ।

रोऽपि सुमना भृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः समानुगतोऽपि

इति विश्वः । पक्षे विबुधानां पण्डितानामाशयः । विशेषां जनानां कर्म शिष्यादि तदाश्रयः । रविरिव क्षणदा रात्रिर्न प्रियेष्टा यस्य । कायाया निजस्त्रियाः सन्तापहरश्च । न प्रियेत्यत्र नैकधेत्यादिवन्निषेधार्थको न शब्दः । पक्षे क्षणेषूत्सवेषु दानं प्रियं यस्य । कायया स्वकान्या सन्तापहरः । एतत्तावत्स्थस्याङ्गादजनकत्वादिति भावः ।

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ।

काया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ।

इति द्वयोरमरः । कुसुमकेतुरिव काम इव जनितानिहङ्गस्योपापतेः सम्पद्येन । रतेः प्रियायाः सुखप्रदश्च । कन्दर्पः पुष्पकेतनः । अस्यैव प्रकरणे रतिः प्रिया सुतोऽनिहङ्गस्य उत्प्रेष इति त्रिषु हैमः । पक्षे जनितानिहङ्गानिवारिता सम्पत्तिर्येन । रतौ सुरतेऽनेककामतन्त्रकलाभिज्ञतया सुखप्रदः ।

विरोधाभासेनाह । विद्याधरोऽपि देवयोनिविशेषोऽपि सुमना देव इति विरोधः ।

विद्याधरोऽसुरोयक्षरजोगन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ।

इति द्वयोरमरः । विद्याधरोऽष्टादशविद्यानिधिः । सुमनास्त्रि-

सुधर्माश्रितो वृक्षजलानुभावोऽप्यनःखरलो मद्दिषीसम्प-

विद्यमानसपापरहित इति परिहारः । तानि शोक्तानि मनुना ।

परद्वन्द्वेभ्योऽभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेद्य चिविधं मानसं स्तुतम् ॥

इति ।

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इत्यते ।

काव्यप्रकाशे त्वयमेव विरोध इति व्यवहृतः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

इति । एवमग्रेऽपि । अपिरापततो विरोधस्य द्योतकः । पक्षा-
न्तरेऽनेकार्थत्वात् समुच्चयस्य । हतराष्ट्रोऽपि पाण्डोरयजोऽपि
गुणप्रियः । भीमप्रिय इति विरोधः ।

गुणोऽप्रधाने शुक्लादौ गुणः स्रष्टे टकोदरे ।

इति त्रिस्रः ।

हतराष्ट्रो हतराज्यः । गुणप्रियः सन्धिविषयादिवपुणप्रिय
इत्यविरोधः ।

सन्धिर्ना विषयो यानमासनं दैधमाश्रयः ।

वपुषा इत्यमरः ।

समानुगतोऽपि हृषिक्यनुगतोऽपि सुधर्माश्रितो देवसभा-
श्रित इति विरोधः । समा ज्ञानिः समा धरेति त्रिस्रः । स्यात्
सुधर्मा देवसभेत्यमरः । समानुगतः ज्ञानियुक्तः सुधर्माश्रितः
शोभनधर्माश्रित इत्यविरोधः ।

वेऽपि वृषोत्पाद्यतरलोऽपि महानायको राजा चिन्ताम-
णिर्नाम ।

यत्र च शासति धरणिमण्डलं कलनिग्रहप्रयोगो वादेपु^१

वृहन्महान् ये मण्डस्तृणभेदस्तस्यैवानुभावो यस्य । यथा
यन्नामपेक्षः सोऽभिवर्धते तथायमपीत्यर्थः । तादृशोऽप्यन्तर्मध्ये
सरलो गन्धिरहित इति विरोधः । वृहन्नडानुभावोऽर्जुनानु-
भावोऽन्तःसरल इति परिहारः ।

वृहन्नडो गुडाकेशे मले कौशिकेनन्दने ।

इति विश्वः ।

महिष्याः सम्भवो यस्य तादृशो महिषो वृषोत्पादो वृषभ-
जनक इति महोत्पात इति विरोधः । महिष्याः कृताभिषे-
कायाः सम्भवो यस्य वृषोत्पादो धर्मजनक इति परिहारः ।

कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इत्युभयचामरः ।

अतरलोऽपि हारमध्यमणिभिन्नोऽपि महानायको हार-
मध्यमणिरिति विरोधः । तरलो हारमध्यग इत्यमरः ।

नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि ।

इति विश्वः । अतरलो धीरो महान् नायको नेता महाना-
यक इति परिहारः ।

परिसङ्ख्याह । काव्यादर्शे नियमसंज्ञोऽयम् । यत्र चिन्ता-

नास्तिकता, चार्वाकेषु कण्टकयोगो नियोगेषु^१ परीवादो

मणौ । खलो वाक्खलो नियहः प्रतिज्ञाहान्यादिस्तेषां प्रयोगो
वादेषु । पचे खलं कपटः । नियहो बन्धनम् ।

तादृगन्वयपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्यता ।

नास्तिकता परलोकाभावज्ञानवत्त्वं चार्वाकेषु बौद्धविशेषेषु ।
भावे तल् । अस्तिनास्ति दिष्टं मतिरिति ठक् ।

तावानेव हि लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

इति तत्सिद्धान्तः । मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यमरः । पचे नास्ति-
कता दरिद्रता । कण्टक अनेनेदं भुक्तमिति तत्त्वामिनि कथ-
कस्तस्य योगो नियोगेषु । मोहासिवा इति भाषायाम् । पचे ।
कण्टकः । जुद्रश्चुः ।

कण्टकः जुद्रश्चुः च कर्मस्थानिकदूषणे ।

इति विश्वः ।

परीवादो वीणावादनवस्तु । पचे परीवादोऽपवादः ।

परीवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि ।

इति मेदिनी ।

खलं धान्यमर्दनभूमिः ।

खलं भूस्त्वानकस्तेषु कूरे नीचेऽधमे खलः ।

इति विश्वप्रकाशः । पचे खलः पिशुनः । पिशुनो दुर्जनः खल
इत्यमरः ।

१ यनेषु D इति मर० च । सा० कण्टको राजनिघोनेषु इति जम० ।

वीणासु खलसंयोगः शालिषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिराहितुण्डिकेषु
करच्छेदः क्लृप्तकरग्रहणेषु नेत्रोत्पाटनं मुनीनां द्विजराजविरू-

आहितुण्डिकेषु व्यालयाहिषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिः सर्पसङ्ग-
हः । व्यालयाह्याहितुण्डिक इत्यमरः । पक्षे द्विजिह्वः खलः ।

द्विजिह्वः पद्मगे पुंसि खले स्यान्न्यलिङ्गकः ।

इति रन्तिः । अहितुण्डेन दीव्यति । तेन दीव्यतीति ठक् ।

क्लृप्तकरग्रहणेषु राजयाह्यभागेषु करच्छेदस्तथैव न्यूनोक्-
रणम् । पूर्वनिश्चितादपि प्रार्थनादिनां न्यूनग्रहणमित्यर्थः । पक्षे
करच्छेदो हस्तच्छेदः । वलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ।

विरोधाभासपरिसङ्ख्यासङ्करेणाह । मुनीनां यतीनां नेत्र-
मञ्जि । पक्षे मुनीनां वृक्षविशेषाणां नेत्रोत्पाटनं मूलोत्पाटनम् ।

तस्मूलाश्लिवस्तेषु नेत्रमर्थिगुणे रथे ।

मुनिर्यतीकुदीसूतप्रियालागस्त्यकिंशुकैः ॥

इति द्वयोर्विश्वः ।

पङ्कजानां कमलानां द्विजराजसङ्गृहीतद्विह्वता । द्विज-
राजः शशधर इत्यमरः । पक्षे द्विजा ब्राह्मणाः पक्षिणो वा
ते च राजानस्य । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः ।

सार्वभौमो रूढः सार्वभौमशब्दस्तद्योगो दिग्गजस्य । सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामिति व्युत्पन्नस्य त्वेन्द्राजभिन्ने नास्ति प्रयोग
इत्यर्थः । उक्तं च ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादुक्ते ।

इता पङ्कजानां सार्वभौमयोगो^१ दिग्गजस्याग्निमुलाशुद्धिः^२ सु-
वर्णानां च चीदो मणीनां शूलभङ्गो युवतिप्रसवे^३ दुःशासन-

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं ब्रह्मेन भासते ॥

इति । ब्रह्मवचनान्तपाठे तु पचेऽर्थपरत्वं राजपक्षे पूर्ववच्छब्द-
परत्वम् ।

सार्वभौमस्तु दिङ्मागे सर्वपृथ्वीपतावपि ।

इति विश्वमेदिन्यौ ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

इत्यमरः ।

अग्निना तुलया च शुद्धिर्वर्णोन्माद्योर्ज्ञानम् । सुवर्ण-
नाम् । व्यक्त्यभिप्रायेण ब्रह्मवचनम् । तादृशशुद्धियोग्यानाम-
न्येषामभावादिति भावः ।

सूची लौहं सीवनसाधनं तेन भेदो मणीनाम् । न तु सूची
कराद्यभिनयस्तस्य भेदः । सर्वेषां नर्तककीर्तकानां परिनिष्ठित-
त्वादिति भावः । यदा सूची नारीणां करणान्तरं गीताङ्ग-
हारसंवेगक्रिया । तस्या भेद इति भावः । एतेनास्य राज्ये
सपत्न्योर्ज्यैष्ठाकनिष्ठाव्यवहाराभावो ध्वनितः ।

करणं साधनं चेत्ते कायकायस्यकर्मसु ।

गीताङ्गहारसंवेगक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥

^१ दिग्गजानाम् A B C D E F G H इति जग० च । ^२ -संशुद्धिः E F H
इति जग० च । ^३ -भेदो D इति मर० च ।

दर्शनं भारते करपत्रदारणं जलजानाम् । महावराहो गोत्रो-
द्वरणप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दलनमकरोत् । राघवः परिहरन्नपि
जनकभुवं जनकभुवा सच्च वनं विवेश । भरतो रामे दर्शितभ-

इति विश्वप्रकाशः ।

सूची करार्थभिनये नारीणां करणान्तरे ।

सूची सीवनद्रव्य इति च ।

शूलेनोदरपीडया भङ्ग आमर्दः । भञ्जो आमर्दने । न
तु शूलेन दुष्टप्राणिवधोपायेन भङ्गः । तादृशापराधिनोऽभा-
वादिति भावः । यद्वा शूलः केतनं तस्य भङ्गः ।

मृत्तया ग्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

दुःज्ञानस्य धार्तराष्ट्रस्य दर्शनं ज्ञानम् । न तु दुष्टज्ञानस्य
निरीक्षणम् ।

करैः सूर्यकिरणैः पत्रदारणं दलानां विकासनं पङ्कजा-
नाम् । न तु करपत्रेण ककचेन दारणम् । ककचोऽस्त्री कर-
पत्रमित्यमरः । करवत इति भाषायाम् ।

विरोधाभासेनाह । महावराहो गोत्रोद्दरणाय प्रयित्यु-
द्दरणाय प्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दलनमकरोत् । यदुद्दरणाय प्रवृ-
त्तस्तस्यैवोद्दलनमनुचितम् । गोत्रः पर्वत इत्यर्थान्तरेण परि-
हारः । एवमप्येऽपि ।

जनकभूः पितृभूमिः । पत्ने जनकभुवा सीतया ।

क्तिरपि राज्ञे विराममकरोत् । नलस्य दमयन्त्या मिलित-
 स्यापि पुनर्भूपरिग्रहे जातः । पृथुरपि गोत्रसमुत्सारणवि-
 स्तारितभूमण्डलः । इत्थं नास्ति वागवसरः पूर्वतरराजेषु ।
 स पुनरन्य एव देवो न्यकृतसर्वोर्वीपतिचरितः । तथाहि स
 पर्वतः कटकसञ्चारिणो गन्धर्वान् दर्शितशृङ्गोन्नतिः सुख-

विरामो रामाभावो वैराग्यं च ।

दमयन्त्या मिलितस्यापि नलस्य पुनर्भूपरिग्रहः पुनरुद्धा-
 परिग्रहः ।

पुनरुत्तथोन्नितादुद्धते या यथाविधि ।

सा पुनर्भूः ।

पक्षे पुनर्दितीयवारं भूपरिग्रहः पृथ्वीपरिग्रहः ।

गोत्राणां स्वगोत्रजानां स्ववंशजविरोधिता विरोधः । गो-
 त्राणां पर्वतानामिति परिहारः ।

इत्थं वर्णितविरोधाभासात् पूर्वेषु महावराहादिषु वागवस-
 रः स्तुतियोग्यत्वं नास्ति । चिन्तामणिर्देवो राजा । यदत्र वक्तव्यं
 तद् दशकुमारभूषणे द्रष्टव्यम् । वर्णितेभ्योऽन्यगुणविशिष्ट एव ।
 अत एव न्यकृतसर्वोर्वीपतिचरितः । भेदकातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्मैवान्यत्ववर्णनम् ।

इति सञ्ज्ञात् ।

पुनः श्लेषेणह । पर्वत उत्सववान् । कटकं मैत्र्यम् । गन्धर्वा
 अशाः । शृङ्गं प्राधान्यम् । पक्षे कटको नितम्बः । गन्धर्वा हा-

यन् न विरराम । स हि मालयो नावश्यायोष्कलितो नो
मायाजन्मने हितश्च । स हि मानी गिरि स्थितो वृषध्वजः ।
असौ सदागतिरवधूताखिलकान्तारः पावकायेसरो न

हाङ्गप्रभृतयः । शृङ्गं शिखरम् । तप् पर्वमरुज्जामिति मत्वर्थी-
यस्तप् । वाजिवाहार्वागन्धर्व इति । कटकोऽस्त्री नितम्बोद्वेग इति ।
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोद्येति चिखमरः ।

सव्यतिरेकं तमाह । स हि मालयो लक्ष्मीगृहम् । अव-
श्यायो गर्वः । माया कपटम् । जन्मने हितः । हितयोगे चेति
चतुर्थी । पचे स हिमालयः । अवश्यायो हिमः । उमायाः
पार्वत्याः । अवश्यायो हिमे गर्व इति धरणिः ।

शृङ्गश्लेषमाह । स हिमानी हिमसंहतिरूपो गिरिः पर्वत-
स्तत्र स्थितो वृषध्वजः । पचे । स हि मानी चित्तौन्नत्यवान् ।
गिरि वचने । वृषध्वजो धर्मध्वजः । पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष
इत्यमरः ।

सतां साधूनामासाकल्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात् ।

येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ।

इतिवत् । अवधूताः कम्पिता दूरीकृता वा कान्तारा दुर्ग-
मार्गा दुर्भिक्षा वा येन । पावकानां पवित्रकर्तृणामयेसरः ।
तथा च मनुः ।

अग्निसित् कपिला सत्री राजा भिषुर्महोदधिः ।

वृष्टमात्राः पुनन्धेते तस्मात् पश्येत नित्यम् ॥

भोगोत्सुकः सुमनोहरश्च । स रत्नाकरोऽनहिमयः^१ कथम-
गाधः समर्यादो नोट्रोकोऽप्यस्य विस्मयः सदा हिमकरा-

इति । पावकोऽग्नौ सदाचार इति विश्वप्रकाशः । नभोगेषु
देवेषूत्सुकः । यदा । न भोगेषु स्त्र्यादिसुखेषूत्सुकः । उक्तं च ।

मृगयां चास्तथा पानं गर्हितानि महीक्षिताम् ।

दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥

इति ।

सुमनसः पण्डितान् हरति गुणग्रहणविश्राणनाभ्यां स्ववशी-
करोति । पक्षे सदागतिर्वातः । अवधूताखिलकान्तारः कस्मि-
ताखिलकाननः । पावकाग्रेसरो वल्लिसहायः । नभोगेषु मेघेषू-
त्सुक उत्कण्ठितः । तथा च कालिदासः । मरुत्सखस्येव बला-
हकस्येति । सुमनसः पुष्पाणि हरति तादृशः । तथा च का-
लिदासः । वृन्तस्रथं हरति पुष्पमनोकहानामिति ।

सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः ।

कान्तारः कानने चेत्तौ दुर्भिन्ने दुर्गवर्त्मनि ।

इति विश्वः ।

रत्नानामुत्तमवस्त्रानामाकरः । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः ।
अहिरिवाहिः खलस्तन्मयो न भवतीत्यनहिमयः । कथम् ।
अगाधः गभीराश्रयः । यदा । लिप्सारहितः । गाधालिप्सेत्य-
मरः । समर्याद उचितानतिक्रमणशीलः । उद्धत उत्थितुरोको

अयोऽमृतमयः सपोतस्तस्याचलो न क्रोधो महानदीनः समुद्रः ।

दीप्तिर्यस्य सः । इष दीप्तौ । घञ् । इत्यप्यस्य न विस्मयः । अस्तु-
अलादस्य दीप्तेर्न नाञ् इति भावः । तथा चोक्तम् ।

देहीति वचनद्वारा देहस्याः पञ्च देवताः ।

तत्त्वषादेव नश्यन्ति धीश्रीद्धीकान्तिकीर्तयः ॥

इति । किञ्च ।

स पार्थः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि रक्षस्वितान् ।

एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव ॥

इति । यदा । अस्योद् इति न कोऽपि विस्मयः । जलाखेट-
ग्रीलस्यास्योद्भवाश्चक्रीकलादिति भावः ।

यदा हिमकरवचनस्तु स आश्रयो गृहं यस्य । अमृतमयः ।
आह्लादकरूपवत्त्वात् । सपोतः सवालकः ।

पोतः पाकोऽर्भको जिह्मः पृथुकः श्रावकः शिशुः ।

इत्यमरः । तस्य क्रोधोऽचलो न प्रणिपाताद्यनपनेयो न भव-
तीति भावः । महान् श्रेष्ठः । अदीनः । समुद्रः । मुद्रा राज-
चिह्नं तत्सहितः । पक्षेऽगाधसलस्यर्गरहितः । मर्यादा सीमा ।
अस्योद् इति न कोऽपि विस्मयः । उद्गो जलमार्जारः ।
यदा हि निश्चयेन मकराणां जलजन्तूनामाश्रयः । यदा
हिमकरवचनः । अमृतं सुधा जलं वा । पयः कीलालम-
मृतम् । पीयूषममृतं सुधा । इत्युभयत्रामरः । पोतो धान-
पाचम् ।

स चन्द्र इव ललदावन्दकः कुमुदवनमन्धुः सख्यललदाव-
ललदं नतारातिबलः । मित्रोदयहेतुः काञ्चनशोभां विभ्रद-

यानपात्रं तु पोतोऽन्विभवे त्रिषु समुद्रिचम् ।

इत्यमरः । ललदाधोऽचलो मैनाकः । नकः कुम्भीरः । नकसु
कुम्भीर इत्यमरः ।

स चन्द्रः । यदि आह्लादे । स्थायितश्चिवञ्चीति रक् । लल-
दानां सुखप्रदानामानन्दकर्ता । ललिते रतान् सन्तोषयती-
त्यर्थः । यदा । ललद उत्सवप्रदस्यासावानन्दकरश्च । मुदावनं
मुदवनं कोः हृषिद्या मुदवनं तेन वन्धुरिव वन्धुः । तथाच
कालिदासः ।

तेनार्थवांशोभपराङ्मुखेन

तेन व्रता विप्रभयं क्रियावान् ।

तेनास्य लोकः पिबमान् विनेचा

तेनैव शोकापनुदेन पुञ्जी ॥

याम आगत इतिवत् कोस्तस्थेषूपचारः ।

कलास्तुषष्टिकलाः । नतमरातिबलं यस्मात् । पक्षे ललदा
रात्रिः । कुमुदं कैरवम् । कलाः षोडश कलाः । न तारा
नक्षत्राण्यतिबला यस्मात् । मित्रं सुहृत् । किञ्च । चकारो वार्थे ।
कां वा शोभां न विभ्रत् । अचला स्थिराधिका लक्ष्मीर्यस्य ।
पक्षे मित्रः सूर्यः ।

काञ्चनं सुवर्णम् । अचलेभ्यः पर्वतभ्योऽधिका लक्ष्मीर्भव ।

कलाधिकार्यः। कुमेरिव । यस्य च रिपुवर्गः सदाप्यर्थोऽपि
न महाभारतरणयोग्यः ।

भीमोऽप्यशान्तनवेदितः सानुचरोऽपि न गोत्रभूषितः ।

अथ मित्रं सखा सुहृत् । सुमणिसुरणिर्मित्र इत्युभयचामरः ।

पुनर्विरोधाभासेनाह । पार्थोऽर्जुनस्तस्य महाभारतरण-
योग्यतानिवेधो विरोधः । एवमग्रेऽपि । पक्षे यस्य रिपुवर्गो
महतो भारस्त्य तरणे योग्योऽपि न । अतएव सदा सर्वकाले-
ऽपार्थः । अवगतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य ।

भीमोऽपि शान्तनुपुत्रोऽपि । अशान्तनवे पितृभिन्नाय हितः ।
पित्रे न हित इति विरोधः । भीमो राजगुणैर्भयानकः । तथा-
च कालिदासः ।

भीमकान्तेर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अध्वस्यस्यधिगम्यस्य यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ इति ।

दारुणं भीषणं भीमं घोरं भीमं भयानकम् ।

इत्यमरः । अशान्तमनस्तमितं नवं सुखमोहितं खेष्टितं यस्य ।
शू सवने । कदोरप् । यद्वा । नवं नवोन्मन्येभ्यो विलक्षणम् ।
शान्तनुवाचकः शब्दो दीर्घादिः शान्तनुरित्यप्यस्ति । तथाच
चिविक्रमभट्टः । शान्तनुतनय इति । तत्र शान्तनोस्तनयः शा-
ननुतनय इत्येकोऽर्थः । पक्षे शान्तो नुतो नयो यस्येति ।

शार्ङ्गपु शिखरेषु चरति तादृशोऽपि न गोचभूमौ पर्वत-
भ्रमाकुषितः स्मित इति विरोधः । अनुचरैः सेवकैः सहितः ।

अपि न च चित्रकुरिव न च चपयस्त्वलितः शङ्करोऽपि न वि-
षादी पावकोऽपि न कृष्णवर्त्माश्रयागोऽपि न दहनो नान्तक

न गोत्रैर्गोत्रजैर्भूषित इति परिहारः । स्वयमेव तेषां भूषक
इत्यर्थः । नञर्थकनञ्भेदेन सुप् सुपेति समासः ।

चित्रकुरिव न च चपयस्त्वलितः । न च चपय आकाशे । पक्षे
च चपयात् च चधर्मात् ।

शङ्करः शिवो विषादी विषभक्तो नेति विरोधः । श-
ङ्करः सुखकरः । न विषादी न दुःखीति परिहारः ।

पावकोऽग्निरपि न कृष्णवर्त्मा नाग्निरिति विरोधः । पाव-
कोऽन्येषां पवित्रकर्ता न कृष्णवर्त्मा न दुराचार इति परि-
हारः । बर्हिः शुद्धा कृष्णवर्त्मा । कृष्णानुः पावकोऽनस इत्यु-
भयचामरः ।

कृष्णवर्त्मा ऊताग्रे स्वादुराचारे विधुन्नुदे ।
इति विश्वप्रकाशः ।

आश्रयागोऽपि वङ्गिरपि न दहनो न वङ्गिरिति विरोधः ।
आश्रयाणामाग्रा हृष्णा यस्मिन्नाश्रयाशः । न दहनो नेष्टानां
संज्ञापक इति परिहारः । आश्रयागो दहमानुः । दहनो
हव्यवाहन इत्युभयचामरः ।

नान्तक इव यम इवाकस्मात् सहस्रपहतं जीवनं जीवितं
येन । पक्षे जीवनं जीविका । करणे लुट् ।

न राक्षरिव मित्रमण्डलस्य हणेन सूर्यमण्डलस्य हणेन विव-

इवाकस्मादपहतजीवमो^१ न राजरिव भिन्नमण्डलप्रवृत्ति-
वर्धितरुचिर्न नल इव कलिविघटितो न चक्रोव शृङ्गाल-
वधस्तुतिसमुत्ससितो नन्दगोप इव यशोदयाश्रितो^२ जरा-
सन्ध इव घटितसन्धिविग्रहो भार्गव इव सदानभोगो दशरथ

द्विक्ता रुचिर्दीप्तिर्यस्य सः । पक्षे सुहृद्राज्यग्रहणे विवर्द्धिता
रुचिरिच्छा येन ।

न नल इव कलिना युगविभेदेण विघटितो व्याघ्रः । पक्षे
कलिः कलहः ।

न चक्रोव क्षण इव शृङ्गालस्य राजविभेदस्य वधेन मारणेन
सुत्या समुत्ससितः । पक्षे शृङ्गालः कातरः ।

शृङ्गालो जम्बुके भीरुशूरे वै पार्थिवान्तरे ।
इति विश्वः । कोशे दानवान्तर इति पाठस्त्वशुद्ध एतन्मूलक
एव जगद्गुरभ्रमः ।

नन्दगोप इव यशोदया तस्मान्मनिजस्त्रियान्वितः । पक्षे यश-
सा दयया च ।

जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः शरीरं यस्य । घटितो
सन्धिविग्रहो येन ।

भार्गव इव शुक्र इव सदा सर्वदा नभोग आकाशगामी
पक्षे दानभोगाभ्यां संहितः ।

^१ -पहतजीवत A -पहतजीवमो D   ^२ -श्रितो C E F H इति जग००० ।
-नश्रितो D

इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राभिष्ठितश्च दिक्षीप इव सुदक्षिणानु-
रक्तो^१ रक्षितगुञ्ज राम इव जनितकुञ्जसवयोरूपोच्छ्रायः ।

तस्य च पारिजात इवाश्रितनन्दनो हिमालय इव अनि-

दग्रथ इव सुमित्रया लक्षणजनन्योपेतो युक्तः । सुमन्त्र-
सञ्ज्ञकसारथिनाधिष्ठित आश्रितश्च । पक्षे सुमित्रेणोत्तमसु-
हृदा सुमन्त्रेण शोभनगुप्तावादेन ।

दिक्षीप इव सुदक्षिणायां तन्मात्र्यां स्त्रियामनुरक्त आ-
सक्तः । रक्षिता पालिता गैर्वाभिष्ठो येन तादृशश्च । पक्षे सु-
दक्षिणायां पात्रे दानव्यये रक्षिता गैः पृथ्वी वाणी वा येन ।

स्वर्गेषु पशुवाग्जदिष्टेष्वृषिभूजले ।

लक्ष्यदृष्टोः स्त्रियां पुंसि गैः ।

इत्यमरः । राम इव जनितः कुञ्जसवयसा रूपस्य सौन्दर्यस्यो-
च्छ्राय औजस्यं यस्मिन् । पक्षे रामे यथा रूपोच्छ्रायस्तथा ज-
नितकुञ्जसवयोः । विभक्त्यन्तस्तेषोऽयम् । नीलोत्पलस्यार्धिनी नेत्रे
तनुर्वा हरेरिति वत् । तथा च कालिदासः ।

रूपं तदोजसि तदेव कीर्यं

तदेव नैवर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वादिभिदे कुमारः

प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ इति ।

तस्य पुत्रः कन्दर्पकैतुर्नामेति सम्बन्धः ।

तस्मिन्मन्दर इव भोगिभोगादितः कैलास इव महेश्वरो-
पभुक्तकोटिर्मधुरिव आनारामानन्दकरः क्षीरोदमथनोद्य-

पारिजातो देववृक्षः ।

पञ्चैतै देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

इत्यमरः । आश्रितं नन्दनमिन्द्रवर्णं येन । नन्दनं वनमिती-
न्द्रप्रकरणेऽमरः । पञ्च आश्रितान् नन्दयति तादृशः ।

हिमालयो हिमवान् । अनितोत्पादिता शिवा गौरी येन ।
शिवा भवानी इन्द्राणीत्यमरः । पञ्चेऽश्विनं सुखम् । अथः अथर्वं
शिवं भद्रमित्यमरः ।

मन्दर इन्द्रकीलः । भोगी सर्पः । भोगः व्रतारम् । पञ्चे
भोगी सुखी । भोगः स्त्र्यादिसङ्ग्रहः । उरगः पञ्चगो भोगी ।

भोगः सुखे स्त्र्यादिभूतावहेष फलकाचयोः ।

इति चतुर्व्यमरः ।

कैलासः पर्वतः । महेश्वरः शिवः । कोटिरयम् । कोटि-
रये प्रकर्षे चेति धरणिः ।

रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ।

इति हेमः । शिवः शूलो महेश्वर इत्यमरः । पञ्चे महेश्वरैर्म-
हाराजैरुपभुक्ताः कोटयस्तत्पञ्चकानि धनानि यस्य ।

कोटिः स्त्री धनुषोऽये स्थात् सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः ।

इति विश्वः ।

मधुर्वमलः । आनारामा अनेकोपवनानि जेष्यामन्दकतां ।

तमन्दर इव मुखरितभुवनो रागरञ्जुरिवोक्तासितरतिरोशाम-
भृतिसञ्चय इव सन्ध्याच्छलितः शरभोघ इवावदातहृदयो

आरामः स्यादुपवनं कृत्विमं वनमेव यत् ।

इत्यमरः । अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुरिति
विश्वः । पक्षे रामाः स्त्रियः । सुन्दरी रमणी रामेत्यमरः ।

शीरोदः शीरसमुद्रः । उदकस्रोतः सञ्ज्ञायामित्युदकस्रो-
तादेशः ।

रत्नाकरो जलनिधिर्यादसां पतिरप्यतिः ।

तस्य प्रभेदाः शीरोदो खण्डोदस्तथापरे ॥

इत्यमरः । मन्दरो मन्वाचलः । मुखरितं ब्रह्माधमानं भुवनं
जलं येन ।

पथः कीलासममृतं जीवनं भुवनं वनम् ।

इत्यमरः । इन्दीलासुमन्दर इति हेमचन्द्रः । पक्षे भुवनं ज-
गत् । विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः । अस्मिन् पक्षे जयब्रह्मलोच-
णयेति शेषः ।

रागरञ्जुः कामः ।

कन्दर्पो दर्पकः कामः त्रिखिमृत्युर्जयावहः ।

सर्वधर्ममोहहारी रागरञ्जुः प्रकीर्तितः ॥

इत्युत्पत्तिनी । रतिः कामस्त्री । पक्षे रतिरनुरागः ।

ईशानः शिवः । शर्व ईशानः ब्रह्मर इत्यमरः । भूतिर्भस्म ।

भूतिर्भस्मानि सन्ध्या इत्यमरः । सन्ध्यास्तुच्छलितः । पक्षे सन्ध्या-

विष्णुपदावलम्बी च पार्थ इव समरसाहसोक्तिः कंस इव

यतीति सन्ध्याः । आतस्योपसर्ग इति कः । सन्ध्यः सन्ध्याविचार-
कर्ता । अत एवाञ्जलिः केनापि कलितुमशक्यः । तदस्य
सञ्जातमिति कलशब्दादितम् ।

अरत्काशिकमेव इवावदातहृदयः । जलसम्पन्नप्रतिभास-
माननैखरहितान्तःप्रदेशः । विष्णुपदावलम्बी । आकाशावलम्बी ।

वियदिष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

इत्यमरः । पचेऽवदातहृदयः शुद्धान्तःकरणः । हृदयं स्वान्तं
हृत्मानसं मन इत्यमरः । दैप् प्रोधने । तः । आदेश इत्या-
तम् । विष्णुपदं हरिचरणम् ।

पार्थोऽर्जुनः समरे सङ्ग्रामे साहसं तत्रोचितो योग्यः । पञ्च-
दशैः समोऽर्थः । यद्वा । रसोऽनुरागः । आहसः स्मितम् । आङ्गी-
पदर्थः । समाभ्यां सर्वजनतुल्याभ्यां रसाहसाभ्यामुचितो योग्यः ।
धर्मराज इव समवर्तीत्यर्थः । अथो हसः । हासो हासं चेत्यमरः ।

कंसस्तन्नामा दैत्यः । कुवलययापीडस्तद्धृत् । पचे कोर्वलय
इवापीड इव कुवलययापीडः पृथ्वीमण्डनायमान इति यावत् ।
तादृशेन भूषितः ।

यस्यास्यौरसिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः काञ्चिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

*केषां नैषा कथञ्च कविताकामिनी कौतुकाय ॥

कुवलयपीडभूषितस्तार्क्ष्य इव विनतानन्दकरः सुमुखनन्दनश्च
विष्णुरिव क्रोडीकृतसुतनुः शान्तनव इव स्ववशस्थापितकाल-

इतिवत् । कटको वल्लयोऽस्तियाम् । शिखाखापीडशेखरावित्यु-
भयत्रामरः ।

तार्क्ष्यो गह्वरो विनता तन्माता तदानन्दकरः । गह्वरान्
गह्वस्तार्क्ष्यो वैनतेय इत्यमरः । पक्षे विनतानां नम्राणामा-
नन्दकरः ।

सुमुखाः पण्डितास्तेषां दर्पकर्ता । पक्षे सुमुखो गह्वपुत्रः
स नन्दनः पुत्रो यस्य सः ।

विष्णुरिव क्रोडीकृता शूकरीकृता शोभना तनुः शरीरं
येन । च्यन्तः क्रोडबन्धः । क्रोडः शूकरमातङ्गोरिति विश्वप्र-
काशः । स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः । पक्षे क्रोडीकृतोत्पङ्गी-
कृता सुतनुर्येन । आग्नीध्रवत् ताम्स्यात् ताच्छब्धम् । उत्पङ्ग-
शूकरौ क्रोडाविति पादसोकाधिकारेऽनेकार्थध्वनिमञ्जरी ।
यद्वा क्रोडीकृतालिङ्गिता सुतनुर्येन ।

आलिङ्गनं परिध्वङ्गः संक्षेप उपगूहनम् ।

अङ्गपालिः परीरम्भः क्रोडीकृतिः ।

इति हैमः ।

शान्तनवो भीष्मस्तद्वत् स्ववशे स्थापितः कालधर्मो मृत्युर्येन ।

स्थात् पश्यता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

इत्यमरः । पक्षे कालस्य धर्मः । तथाच व्यासः ।

धर्मः कौरवव्यूह इव सुशर्माधिष्ठितः सुबाहुरपि रामानन्दी
समदृष्टिरपि महेश्वरो मुक्तामयोऽप्यतरलमध्ये जलद इव

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

इति ते संग्रहो माभूद्राजा कालस्य कारणम् ॥

राजा धर्मस्य कारणमिति स्यतिः ।

कौरवव्यूहे सुशर्मा नाम धोद्धा । पक्षे सुशर्मणातिसुखेना-
धिष्ठितः । शर्मणातिसुखानि चेत्यमरः ।

पुनर्विरोधाभासेनाह । सुबाहुस्तन्नामको राज्ञः । रामो
दाशरथिः । सुबाहुराक्षसस्य रामानन्दकर्तृत्वं विरोधः । अना-
पिनापाततो विरोधः । पक्षान्तरेण परिहारः । सुबाहुः शोभ-
नभुजः । रामाः स्त्रिय आनन्दयति तच्छील इति परिहारः ।
भुजबाहु प्रवेष्टो दोः । सुन्दरी रमणी रामेत्युभयचामरः ।

समदृष्टिः । अविषमदृष्टिः । महेश्वरः शिवः । शिवः गृह्णी
महेश्वर इत्यमरः । शिवः समदृष्टिरिति विरोधः । पक्षे सम-
दृष्टिः सर्वजनेषु समानदर्शनः । महेश्वरो महाराजः । स्वामी
लोचनः पतिरीक्षितेत्यमरः ।

मुक्तामयो मौक्तिकप्रचुरः । तत्प्रकृतवचने मयट् । अतरल-
मध्ये । तरलो हारमध्यमणिसूद्रहितो मध्ये यस्य । हारस्या-
तरलमध्यता विरोधः । तरलो हारमध्यग इत्यमरः । अत्र
मध्यशब्दप्रयोगस्तु येष्वो निवापाञ्चलयुः पिद्वणामित्यादिव-
दोध्यः । वस्तुतस्तु मध्यशब्दरहितः पाठः । मुक्तामयो नीरोगः ।

विमलतरवारिधाराभासितराजहंसा^१ वंशप्रदीपोऽप्यक्षतदश-
स्त्रमयः कन्दर्पकेतुर्नाम ।

येन च चन्द्रेणैव सकलकलाकुलगृहेण^२ शर्वरीतिहारिणा

अतरसो धीर इति परिहारः । पराङ्गनासु पराङ्मुख इत्यर्थः ।
रोगव्याधिगदामयाः । चञ्चलं तरलं चैवेत्युभयनामरः ।

जलदो मेघः । विमलतरयातिस्त्रय्या वारिधारया चा-
सिता राजहंसा येन ।

राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

इत्यमरः । उपलक्षणे तृतीया । पक्षे विमलतरवारिः खड्गस-
दीयधारया चासिता राजान एव हंसा येन ।

करवालनिलिम्बलपाणखड्गा-

सारवारिकौक्षेयकमण्डलायाः ।

इति चैमः ।

खड्गादीनां च निश्चितमुखे धारा प्रकीर्तिता ।

इति विश्वः ।

वंशप्रदीपः । वंशे वेणौ प्रदीप आकाशप्रदीपः । अक्षता-
दम्भा दशावर्तिर्षस्य दीपस्यादग्धवर्तिता विरोधः । पक्षे वंशप्र-
दीपः कुलदीपः । अक्षतानष्टा दशावस्था यस्य । दशा वर्तिर्दशा
वय इति हारावली । द्वौ वंशौ कुलमस्करौ । दशावस्थानेक-
विधा इत्युभयनामरः ।

^१ इति जग० च । -चञ्चलमण्डलो C E F G H इति जग० च । शर्वरी-
विद्या- C शर्वरीतिमिरया H

दलितकैरवेण कुमुदवनबन्धुना प्रसाधिताशेन विलोकिता ज-
लधय 'इवोत्ससितगोत्राः' सुदूरविवर्धितजीवनाः प्रसन्नसत्त्वाः

क्षेपेणाह । येन कन्दर्पकेतुना चन्द्रेणैव सकलकलाकुलमृ-
हेण पुनरुक्तोऽसौ क्षेपः ।

शर्वरीतिहारिणा शर्वर्या राचेरीतिरिवेतिर्दुःखदत्तात् त-
मस्तद्धारिणा तन्नाशकेन ।

दलितकैरवेण विकसितकुमुदेन । प्रसाधिता असङ्कृता
आशा दिशे येन तादृशेन विलोकिता दृष्टा जलधय इव
समुद्रा इवोत्ससितगोत्रा उत्ससितपर्वताः सुदूरविवर्धितजीवना
दूरप्रदृजलाः प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नजन्तवः सन्तः परामुत्कृष्टा
कुट्टिमवापुः ।

सत्त्वोऽस्ती जन्तुषु क्रीवे व्यवसाये पराक्रमे ।

इति वैजयन्ती । अथ शर्वरी निशा निशीथिनो रात्रिः । प्रसा-
धितोऽसङ्कृतश्च । आशाश्च हरितश्च ताः । सिते कुमुदकैरवे ।
अद्रिगोत्रगिरियावा । जीवनं भुवनं वनम् । कवन्धमुदकं पाथ
इति षट्समरः । अर्थान्तरे शर्वस्य शिवस्य रीतिः सम्प्रदाय-
क्षेण हारी मनोहरः । दलितानि नाशितानि कैरवाणि शचवो
येन । प्रकर्षेण साधिता आशा अर्थिनामभिलाषा येन । साध
संसिद्धौ । उत्ससितगोत्राः प्रसिद्धवंशाः । सुदूरमायतं विज्ञेयेण

१ इवोत्ससित- A C D E F H इति ऋ० च । १ सुदूरवर्धित- B C D
. G H

सन्तः परां वृद्धिमवापुः । यस्य च अनितानिरुद्धलीलस्य रति-
प्रियस्य कुसुमशरासनस्य मकरकेतोरिव दर्शनेन वनिता-
जनस्य हृदयमुल्लास । यस्मै चानुगतदक्षिणसदागतये
श्रुतिसुखदकोमलकोकिलरूताय विकासितपल्लवाय कृतका-

वर्धितं जीवन्यनेनेति जीवनं जीविका येषाम । प्रसन्नसत्त्वाः प्रस-
न्नस्वभावाः । सन्तः कोविदाः ।

कैरवी चन्द्रिका प्रोक्ता कैरवं कुमुदे द्विषि ।

सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः ॥

इत्युभचापि विम्वः । सन् सुधीः कोविदो बुध इत्यमरः ।

यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादितानिरुद्धस्योषापतेर्लीला
विलासो येन तस्य दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासोत्थामं
प्राप्तम् । अनिरुद्ध उषापतिः । लीला विलासक्रिययोरित्युभ-
यचामरः । पक्षे अनितानिरुद्धलीलस्योत्पादितानिवारितवि-
लासस्य । रतिप्रियस्य । अनुरागवल्लभस्य । कुसुमशरं कामम-
स्यति क्षिपत्यतिसुन्दरत्वात् तादृशस्य । असु क्षेपणे ।

स्त्रीणां विलासविधौ कविभ्रमा कलितं तथा ।

‘हेक्षा स्त्रीलेख्यमीहावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥

इत्यमरः ।

क्षेपोपमाशङ्करेणाह । वसन्तायेव यस्मै तरुणः स्पृहयाञ्जकु-
रिति सम्बन्धः । स्पृहेरौषित इति सम्प्रदानसञ्ज्ञा । अनुगतो द-

नारतरङ्गाय सुरभिसुमनोऽभिरामाय सर्वजनसुलभपद्माय
'विस्तारितकनकसम्पदेऽतिक्रान्तदमनकाय वसन्तोयेव वन-

क्षिप्तसदागतिर्दक्षिणमाहतो यं तस्मै । अतिसुखदं कोमलं कोकि-
लरुतं पिकशब्दे यच्च तस्मै । छतः कान्तारस्य काननस्य तरङ्गः
कम्पनं येन । विकासिताः पल्लवाः किसलयानि येन । सर्वज-
नानां सुलभं पद्मं यच्च । विस्तारिता कनकस्य धत्तूरस्य चम्पकस्य
वा सम्पद्येन । अत एव सुरभयः सुगन्धयः सुमनसः पुष्पाणि
ताभिरभिरामः सुन्दरः । अतिक्रान्तो दमनकः पुष्पविशेषो
येन । शिशिरजलात् तस्यातिक्रम इति भावः । वनलता इवो-
त्कलिकासहस्रेणोद्गतकोरकसहस्रेण समालुला व्याप्ताः । भ्रम-
रैर्भक्ष्यैः सङ्गताः । प्रवालेन गवपल्लवेन हारिण्यो मनोहराः ।
विलसद्दयसो विलसत्पक्षिणः । वायुर्मातरिष्य सदागतिः । अतिः
स्त्री अवयवं अवः । कोकिलः पिक इत्यपि । तिरश्चां वासितं
रुतम् । पल्लवोऽस्ती किसलयम् । वा पुंसि पद्मं नलिनम् । धत्तूरः
कनकाङ्कयः । सुरभिर्घ्राणतर्पणः । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात् ।
क्षियः सुमनसः पुष्पम् । कलिका कोरकः पुमान् । षट्पदभ्र-
मरालयः । प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्ती । खगवात्यादिनोर्वयः । इति
चतुर्दशस्वमरः । कान्तारः कानने सेचो ।

कनकं चम्पके हेस्त्रि धत्तूरेऽपि निगद्यते ।

इत्युभयत्र विश्वः । दमनो वीरपुष्पयोरिति धरणिः । पक्षेऽनु-

कृता इवोत्कलिकासहस्रसङ्कुला भ्रमरसङ्गताः प्रवाल-
रिण्यो विलसदयसस्तक्ष्ण्यः शृङ्गयाञ्चक्रुः । यस्य च समरभुवि

गतानां दक्षिणानामुदारानां सदा सर्वदा गतिरागमनं तस्मै ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । यदानुगताः सेवका दक्षिणा व्यवहारकुशलाः
सन्तस्य तेषामागतिरा साकल्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात् । त्रिवि-
धस्यापि जनस्य पालनकर्तव्यार्थः । अतिसुखदं कोमलं कोकिल-
वद्भुतं शब्दो यस्य तस्मै । इ शब्दे । कः । कृतः कान्तानां स्त्रीणां
रतरङ्गः सुरतरङ्गो येन । अतएव विकसितः पद्मवः शृङ्गारो
येन । अतएव सुरभिसुमनोभिः सुगन्धिपुष्पैरभिरामः । यदा
सुरभयः स्थाताः सुमनसः पण्डितास्तैः । सर्वजनानां सुलभा
पद्मा लक्ष्मीर्यस्य । विस्तारिता कनकस्य सुवर्णस्य समयेन ।
अतिक्रान्ता इमनका वीरा येन । यदा इमयतीति इमनः
शृङ्गुः । उत्कलिका उत्कण्ठास्तासां सहस्रेण सङ्कुलाः । भ्रमरैः
कामुकैर्ललाटालकैर्वी सङ्गताः । प्रवालौ विद्रुमः । हारो मुक्ता-
वली । तौ स्त्री यासां ताः । यदा प्रकृष्टा वाक्ताः केशास्तैर्हारिण्यो
मनोहराः विलसदयो यौवनं यासां ताः । दक्षिणे सरलो-
दारौ । मैथुनं निधुवनं रतम् । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकम् । उत्कण्ठोत्कलिके समे । अथ विद्रुमः
पुंश्चि प्रवालः पुंनपुंसकम् । चिकुरः कुन्तलो वाक्ताः । हारो
मुक्तावली । इत्यष्टसमरः ।

भुजदण्डेन कोदण्डं कोदण्डेन शराः शरैरिग्निरक्षेनापि
भ्रमण्डलं तेन चाननुभूतपूर्वा नायको नायकेन कीर्तिः
कीर्त्या च सप्त सागराः सागरैः कृतयुगादिराजचरितस्मरण-
मनेन च स्थैर्यममुना च प्रतिक्षणमाश्चर्यमासादितम् । यस्य
च प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतल्लाडनभोतै-

पल्लवः स्यात् किसलये विहङ्गशृङ्गारयोरपि ।

सुरभिः सौरभे ख्याते वसन्ते षण्डितेऽपि च ।

ध्रुमरः कामुके भृङ्गललाटालकयोरपि ।

इति त्रिषु विषयः ।

वयो बाल्यादि पक्षी च यौवनं च कचिद्वयः ।

इति शाश्वतः ।

मालादीपकेनाह । यस्य कन्दर्पकेतोः समरभुवि रणा-
ङ्गणे भुजदण्डेन कोदण्डं धनुः समासादितम् । अत्र यथायथं
लिङ्गव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च । शरासनकोदण्डकार्मुकमित्यमरः ।

पूर्वं नानुभूतोऽननुभूतपूर्वस्तादृशो नायकः कन्दर्पकेतुः ।
कृतयुगादिराजानां प्रियव्रतसगरादीनां चरितं स्वेनैव तेजसा
लोकप्रकाशनादि तत्स्मरणं स्मरणेन स्थैर्यं स्थैर्येणाश्चर्यम् । स्मर-
णसाशुविनाशित्वात् ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

यस्य कन्दर्पकेतोः प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां कर-

रिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । यस्य च 'निशित-
तनाराचजर्जरितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलविगलितमुक्ताफलनिक-
रदन्तुरितपरिसरे' 'पतत्यचरथे' 'रक्तवारिसञ्चरदनेकच्छा-
योत्पलपुण्डरीकवाचिनीशतसमाकुले नृत्यत्कबन्धे सुरसुन्द-

तलेन ताडनं पत्युर्मरणोत्तरमुरस्ताडनं तेन भीतैरिव मुक्ता-
हारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । उत्प्रेचालङ्कारः । सम्भावना
स्यादुत्प्रेचेति लक्षणात् । पर्यन्तभूः परिसर इत्यमरः ।

यस्य कन्दर्पकेतोः समर एव सागरस्तस्मिन् खड्गो रराजे-
त्यन्वयः । निशितनाराचैस्तीक्ष्णबाणैर्जर्जरितानि शिथिलावय-
वानि यानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितैः सस्रै-
र्मुक्ताफलनिकरैर्दन्तुरितो दन्तुरवदाचरितः परिसरो यस्य
तस्मिन् । दन्त उन्नत उरच् । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः ।
अस्मादाचारे किप् । क्तः । इट् । यद्वा । दन्तुरं विषमान्तरं
तद्वदाचरितम् ।

दन्तुरं वाच्यवदिद्यादन्तुरे विषमान्तरे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

पतत्यचरथे पतद्वाणे । रक्तमेव वारि जलं तत्र सञ्चरदने-
कच्छायमनेककान्ति उद्गतं पलं मांसं यस्मात् उत्पलं मांसशून्यं

१ निशितनाराचराजिज- A B D F इति मर० च । निशितनाराचच-
क्रज- E २ -पलदन्तुरितपरिसरे C D F H ३ तरत्य- A B D H ४ इति
जग० च मर० च । रक्त० -नेककच्छप उत्पलपु- A रक्तवारिज० -योत्पलपु- B
रक्तवारिज० -द्वयकच्छपे उत्पलपुण्डरीके वा- C रक्त० -द्वयकच्छपे उत्पलपु- E
रक्तवारिज० - रक्त० -योत्पलपु- H

रीसमागमोत्सुकचारुभटाहङ्कारसम्भारभीषणे समरसा-
गरे' भिन्नपदातिक्रितुरगवधिरार्द्रजयलक्ष्मीपादालक्तकरा-
गरञ्जित इव खड्गो रराज ।

तच्च पुण्डरीकं सितच्छत्रं च यत्र तादृशं यदाहिनीशतं सेना-
शतं तेन समाकुले । नृत्यत्कवन्धे नृत्यच्छिन्नमस्तकवीरे । सुर-
सुन्दरीणामपरसां समागमोत्सुकानां चारुभटानां योधानाम-
हङ्कारोऽहमहमित्यस्य सम्भारस्तेन भीषणे । वषट्कार इति
निर्देशात् समुदायादपि कारः । यदाहङ्कारस्य गर्वस्य सम्भा-
रेण भीषणे । भटा योधाश्च योद्धारः ।

कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्ध कलेवरम् ।

इति द्वयोरमरः ।

तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता ।

इति विश्वः । उत्पलं कुष्ठभृरुहे । इन्दीवरे मांसशून्य इति
हैमः ।

पुण्डरीकं सिताभोजे सितच्छत्रे च भेषजे ।

इति विश्वप्रकाशः । पचरथो बाणपच इति धरणिः । पत्रे पच-
रथः पत्नी । उत्पलमिन्दीवरम् । पुण्डरीकं सिताभोजम् ।
कवन्धं जलम् । वाहिनी गदी । कवन्धमुदकं पाथ इत्यमरः ।
सुरसुन्दरी मत्स्यभेदश्चारुभटोऽपि । हेकानुप्रासार्थुपमास्तेवरूप-

अथ कदाचिद्वसन्त्रायां सामवत्यां दधिधवले कालक्षप-
णकग्रासपिण्ड इव निग्रायमुनाफेनपुञ्ज^१ इव मेनकानखमा-
र्जनशिलाशकल इव मधुच्छत्रच्छायमण्डलोदरे पश्चिमाचलो-
पधानसुखनिलीनशिरसो^२ राजतताडक^३ इव शेषमधुभाजि

क्षोभेज्जालद्वाराणां यथासम्भवं सङ्करसंस्पृष्टी । ओजो गुणः ।
वैदर्भी रीतिः ।

अद्यान्तरं स इति शेषः । कन्दर्पकेतुः कदाचिद्वसन्त्रायां
समाप्तायां रजन्यामष्टादशवर्षदेशीयाम् । ईषद्वसमाप्तौ कल्प-
न्देष्टदेशीयर इति देशीयः । ईषद्वसमाप्ताष्टादशवर्षां कन्यां
स्वप्नेऽपश्यदित्यन्वयः । अवसन्त्रायामित्यनेन स्वप्नस्य शीघ्रफल-
दत्तं ध्वनितम् । तदुक्तं गुरुणा ।

अरुणोदयवेलायां दशाह्नेन फलं भवेत् ।

इति । एतादृशे कुमुदिनीनायके चन्द्रेऽपरजलाधिपयसि पश्चि-
मसमुद्रजले मज्जति सतीत्यन्वयः ।

काल एव क्षपणकसंख्यं दधिधवले ग्रासपिण्ड इव । क्षप-
णकस्य भक्षणार्थं दधिधवलः पिण्डो दीयत इति प्रसिद्धम् ।
निग्रा राजिः सैव यमुना तस्याः फेनपुञ्ज इव । मेनकानखला-
क्षणार्थं शिलाशकले श्लावां इति भाषायाम् । मधुच्छत्रस्य छाया
मधुच्छत्रच्छायम् । विभाषा येनेति स्त्रीबलम् । तद्वन्मण्डलोदरं

१ - खख A B C D E F G H   २ - कालशिरसो A D इति जैर० च ।
-कालविलासिनो C H -कालविलासिन्या F   ३ -ताडकवज्र A B D -ताडक C

चषक इव विभावरीवध्वा अपरजलधिपयसि शङ्खकान्तिका-
मुके मञ्जति कुमुदिनीनायके 'शिशिरकर्दमितकुमुदधूलि-
मध्यबद्धचरणेषु' षट्चरणेषु 'कलप्रलापबोधितचकिताभि-
सारिकासु सारिकासु प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेषु मठेषु 'विभा-
सरागमुखरकार्पटिकजनेपगीयमानकाव्यकथासु' रथ्यासु

मण्डलमधो यस्य तस्मिन् । पश्चिमाचलोऽस्ताद्रिः स एवोप-
धानं शिरोऽवलम्बनं तच्च सुखेन निज्जीनं स्थितं शिरो यस्या-
स्तस्या विभावरीवध्वा रात्रिस्त्रिया राजतताटङ्क इव रौप्यकर्ण-
भूषणविशेष इव ठेंठो इति भाषायाम् । तस्या एव शेषमधुभाजि
पीतशेषमद्यसहिते चषके पानपात्र इव । शङ्खकान्तेः कामुके-
ऽभिलाषुके तुल्ये वा । चषकोऽस्ती पानपात्रम् । उपधानं तूप-
वर्धः । कामुके कमितामक इत्यमरस्त्रिषु । उत्प्रेक्षासङ्कारः ।
शिशिरेण तुषारेण कर्दमितः कर्दमवदाचरितः कुमुदधू-
लिस्तन्मध्ये बद्धाश्चरणा येषां तादृशेषु षट्चरणेषु भ्रमरेषु ।

शिशिरः स्यादृतोर्भेदे तुषारे ग्रीतलेऽन्यवत् ।

इति विश्वप्रकाशः । षट्पदभ्रमराख्य इत्यमरः ।

कलप्रलापोऽव्यक्तमधुरध्वनिस्तेन बोधिता अतएव चकिता
अभिसारिका चाभिलासु सारिकासु ।

१ शि० - कुमुदवन- A B शि० - कुमुद- F २ - परात्मस्य- A B C D E F G H
इति जग० च । ३ क० - प्रबो- A B F G क० - विबो- H क० - निबो- इति जग० ।
४ विभासमानसु- F H ५ - कार्पटिकोपगीय- D F H इति जग० च ।

सकलनिपीतनिशातिमिरमतितनीयस्तथा बोदुमसमर्थ-
 खिव कज्जलव्याजादुदमस्त्रिव कामिमिथुननिधुवनलीला-
 दर्शनार्थमिवोद्गीविकाशतदानखिन्नेषु विविधबन्धरतकीडा-

कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका ।

इत्यमरः । सारिकाशब्दसालव्यादिदन्धादिषु । तदुक्तमूयभेदे ।

स्तोत्रिज्जोऽयं शारिः शकुनिविशेषे तु दन्वतालव्यः ।

इति ।

प्रबुद्धा अध्ययनकर्मठः अध्ययनशीला येषु तादृशेषु मठेषु
 छात्रादिनिलयेषु । कर्मणि घटोऽठजित्यठच् प्रत्ययः । कर्मशी-
 लस्तु कर्मठः । मठश्चात्रादिनिलय इति द्वयोरमरः ।

विभासेन रागविशेषेण मुखरितकार्पटिकजनैर्वस्तयाचक-
 भित्तुभिः कपडिया इति भाषाप्रसिद्धैरुपगोच्यमाना काव्यकथा
 यासु तादृशीषु रथ्यासु प्रतोलीषु । गानेऽनतिपाटवं ध्वन-
 यितुं मुखरशब्दप्रयोगः । रथ्या प्रतोली विशिखेत्यमरः । यम-
 कालङ्कारः ।

प्रदीपेख्येवं विधेषु सस्त्रित्यन्वयः । अतितनीयस्तथातिहृशत्वेन
 सकलं निपीतं निशातिमिरं तद्बोदुमसमर्थंखिव । निधुवनलीला
 सुरतकीडा । मैथुनं निधुवनं रतमित्यमरः । उद्गीविका शीवा-
 न्नमनक्रिया तस्याः शतं तद्गानं विधानम् । विविधबन्धो मयूरा-
 दिबन्धो यत्र तादृशतकीडानां साक्षिषु साक्षाद्गृष्टेषु ।

साक्षिषु शरणागतमिवाधोलीनं तिमिरमवत्सु दुर्जनेष्विव
दग्धस्नेहतया मन्दिमानमुपगतेष्वतिवृद्धेष्विव दशान्तमुप-
गतेषु विपन्नसदीश्वरेष्विव पान्नमात्रावशेषेषु दानवेष्विव

शरणागतमिवाधोलीनमधस्तालीनं तिमिरसन्धकारमवत्सु
रक्षतु । तथाच वराहः ।

नार्ता न भीता न दृष्टाननाश्च
विमुक्तशस्त्रा विपलायमानाः ।
चीणायुधा वाजिगजावतीर्णा
क्षेते न वध्या न च पीडनीयाः ॥
कुलैकतन्तुः शरणागतो वा
कृताञ्जलिर्यश्च वदेत् तवासि ।

इति । उत्तरश्लोके वध्या इत्यादौ वचनविपरिणामः । शरणं
गृहरक्षित्रोः । तमिस्तं तिमिरं तम इति द्वयोरभरः । उत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

दुर्जनेष्विव दग्धस्नेहतया नष्टप्रेमत्वेन मन्दिमानं सुहृत्क-
र्मणि शिथिलताम् ।

स्नेहोऽनुरागस्यैककण्ठं तैलेऽपि च निगद्यते ।

इति धरणिः । पक्षे स्नेहसौलभ्यम् । मन्दिमानमल्पतेजस्वम् ।
अतिवृद्धेष्विव दशान्तं वयसोऽन्तमुपगतेषु । पक्षे दशान्तं वर्ति-
कान्तम् । दशा वर्तिर्दशा वय इति हारावली । विपन्नसदीश्वरे-
ष्विव सर्वस्वदानादिना प्राप्तदारिद्र्येष्विव । एतच्च सत्यदेन ध्व-

निशान्तमध्यचारिष्वस्तगिरिशिखरेष्विव 'पतत्पतङ्गेषु' 'प्रदी-
पेष्वनवरतमकरन्दविन्दुसन्दोहलुब्धमधुकरनिकुलम्बप्रहार-
मुखरितेषु' ज्ञानिमानमुपगच्छतु वासागारकुसुमोपहा-

नितम् । पात्रमात्रावशेषेषु देहमात्रावशेषेषु तथाच कालि-
दासः ।

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितद्विः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रकृतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥

इति ।

पात्रं तु भाजने योग्ये देहे तीरदयान्तरे ।

इति महीपः । यदा पात्रममात्यः ।

पात्रं सुवादौ पर्णे च राममन्त्रिणि चेष्यते ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे पात्रं भाजनम् । दानवेष्विव निशा-
राचिस्तस्या अन्तमध्ययोश्चरणशीलेषु । पक्षे निशान्तं गृहं तन्म-
ध्यचारिषु । निशान्तवस्त्यसदनमित्यमरः । अस्तगिरिरस्ताचल-
स्तशिखरेष्विव । पतङ्गः सूर्यः । पक्षे पतङ्गाः शलभाः । पतङ्गः
शलभादित्याविति विश्वः । अस्तस्तु चरमः क्षाभदित्यमरः ।

एतादृशेषु वासागारकुसुमोपहारेष्वित्यन्वयः । अनवरतं
मकरन्दविन्दुसन्दोहः पुष्परससमूहस्तत्र लुब्धमधुकराणाम-

१ परिपतत्पतङ्गेषु A प्रपतितपतङ्गेषु F १ प्र० -सन्दोहमोहलुब्धमधु- A प्र०
-सन्दोहलुब्धमधुमधु- B D E G H प्र० -सन्दोहमोहलुब्धमधुमधुदितमधु- C प्र०
-सन्दोहपानमोहलुब्धमधु- F १ -करनिकरम्भ- A B D G -करनिकरनिकुल-
म्भ- E

रेष 'विगलकुन्दैरलकैः प्रियविरहशोकाद्वाप्यविन्दुनिवे-
त्सृजतीषु' प्रियतमगमननिषेधमिव 'कुर्वतीषु वाचाल-
तुलाकोटिभिश्चरत्पक्षवै रजनिशेषसुरतभरपरिग्रमवि'-

भिलापुकभ्रमराणां निकुलम् धूयं तस्य झङ्कारेण रवविशेषेण
मुखरितेषु ब्रह्माधमानेषु । सन्दोहविरहजः । सुभोऽभि-
लापुककुण्डलः । निकुलम् कदम्बकमिति त्रिव्यमरः ।

एतादृशीषु प्रियतमास्त्रित्यन्वयः । विगलकुन्दैः पतकुन्द-
कुसुमैरलकैः । करणे तृतीया । प्रियविरहेण भाविप्रियविरहेण
शोकसाम्राट्वाप्यविन्दुनिवोत्सृजतीषु । अनेन दृष्टिर्ध्वनिता ।
अत्रान्न प्रियगमननिषेधमिव कुर्वतीषु । तदाह नारदः ।

अकालजेषु नृपतिर्विद्युद्गर्जितदृष्टिषु ।

उत्पातेषु त्रिविधेषु सन्नरात्रं तु न प्रजेत् ॥

इति । प्रवत्स्यत्पतिका नायिका ।

प्रवत्स्यति प्रियतमे प्रवत्स्यत्पतिकेव्यते ।

इति रसरत्नहारः । अचोत्प्रेषयोः सङ्करः ।

वाचालासुखाकोटयो येषु तादृगैश्चरत्पक्षवैरपक्षयितासु ।
उपपक्षये तृतीया । क्षणितमनेन ध्वनितम् । साव्यव्याकसु
वाचालः ।

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जोरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।

१ विन्दुनिवेः CD २ -मुल्लङ्घिरिष ABCDEFGH ३ कुर्वतीषुः D
FH ४ -सुरतपरिः CDEFGH

१ गलितकेशपात्रदरदक्षितामालतीमालापरिमलबुधमधुकर-
 १ निकरपत्नानिलनिपीतनिदाघजलशीकराक्षरेसङ्गजवक्षिक-
 १ कृष्णश्यात्कारमुखरासु" १ नवनखपदसंसक्तकेशनिर्मोक्त-
 १

इति दयोरत्सरः ।

रजमिश्रेषः पद्मविकासकालस्तत्र सुरतभरस्त्रेण परिश्रम-
 स्त्रेण विगलितः केशपात्रः केशकलापस्तत्र दरदक्षितानामीष-
 दिकक्षितानां मालतीनां मालास्त्राणां परिमलो जनमनोहरो
 मन्धस्तबुधमधुकरनिकरपत्नानिलेन निपीताः शोषिता निदाघ-
 जलशीकरा अन्वुकला यस्यां तासु । पद्मिन्यः स्त्रिय इमाः । यत्तु ।

प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ।

इति तच्चित्रिणादिविषयम् ।

पात्रः पञ्चस्र हस्तस्य कलापार्थाः कक्षात् परे ।

ईषदर्थे दरोऽव्ययम् ।

विमर्दोऽत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

सोमौघनिकरत्रात इति चतुर्थमरः ।

उद्देशसङ्गजवक्षिककृष्णस्य कृष्णत्कारः सिद्धितं तेन मुखरासु ।
 अनेनापि स्तनितं ध्वनितम् । नवनखपदं रात्रिजातं नखपतं
 तत्र संसक्तः केशसन्निर्मोक्तो निर्मोचनं तेन वेदना तथा कृतः

१ न०-सुबुधमधु- C D G H इति जन० च । १ निद्रुपत्य- A B C F G H
 १-करकलास्र- A B C D F G H -करकलासु स्र- E १-सुभनासु A B C
 D P H १ न०-पद्मदरकेश- A C D E F H इति जन० च नर० धे । न०
 -वर्दास्रकेश- B १-केशपात्रनिर्मोक्त- A B D G इति नर० च ।

वेदनास्तुतीकारविनिर्गतदुग्धमुग्धदग्धनकिरणच्छटाभिर्धवल-
लितभोगावासासु पुनर्दर्शनपृष्ठाविधुरसखीजनानलखवोद्य-
माणप्रियतमासु ^१क्षणदागतवैयात्यवचनशतस्मारकगृह-
^२शुकचाटुव्याहृतिक्षणजनितमन्दाक्षासु शरद्दासरलक्ष्मीष्विव

सोत्कारसस्मादिनिर्गताभिर्दुग्धमुग्धदग्धनकिरणच्छटाभिर्धवल-
तो धवलीकृतो भोगावासो वासगृहं याभिस्तासु । दग्धन-
किरणच्छटाभिस्तडिद्धनिता । मुग्धैर्बर्बरसुन्दराविति विसः ।
भोगावासो वासगृहमिति हारावली ।

प्रियतमाः प्रेयांसः । क्षणं कामोत्सवं ददातीति क्षणदा
रात्रिस्तद्गतं वैयात्यवचनशतं घृष्टतावचनानि तत्स्मारकगृह-
शुकस्य चाटुव्याहृतिभिः क्षणं क्षणमात्रं जनितं मन्दाक्षं लज्जा
यासां तादृशीषु । तथाच माघः ।

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

इति । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । वैयात्यं घृष्टता मतेति हारावली ।
कलाविशेषोत्सवस्यैः क्षणः । मन्दाक्षं द्वीक्ष्यता ग्रीडा । व्याहार
उक्तिर्लपितमिति चिच्छमरः ।

शरच्छरद्वृतः । न खेनाकाशेनालङ्कृताः पयोधरा मेधा
यासु । मण्डनं मण्डनानामिति वदाकाशभूषणानामाकाशस्यैव

^१ क्षणदागत- A क्षणदागत- C ^२ -वचनशतसंज्ञा- A B C D E F G H
रति जग- च । ^३ शुक चाटु- E

‘मखासङ्कृतपयोधरास्त्रासमरणास्त्रिव जीवितेशपुराभिमु-
खीषु’ ‘वसन्तवमराजिष्विवोत्कलिकावज्जलासु’ प्रियैरास्त्रि-
श्रुमानासु कामिनीष्वान्दोलितकुसुमकेसरे’ केशरेणुमुषि

भूषणत्ववर्णनम् । यदा न खेऽसङ्कृता भूषिताः सज्जता अति-
नीला इति यावत् । तादृशाः पयोधरा मेघां यासु । वर-
त्कास्ते निर्जलत्वादनलकृतत्वमित्यर्थः । पक्षे । नखेन तत्त्वतः स-
ज्जते तेनासङ्कृताः पयोधराः स्तना यासां तादृशीषु । स्त्रीस-
नाम्नैः पयोधरावित्यमरः । जीवितेशो वसन्तस्य पुरं संयमिनी ।
पक्षे । जीवितेशः पतिः । तत्पुरं शरीरम् ।

वसन्ते धर्मराजे च जीवितेशो धनागमे ।

पुरं पुरि शरीरे च गुग्गुलौ कथितः पुरः ।

इत्युभयत्र विश्वः ।

वमराजिर्वनपरम्परा । उत्कलिकोद्गतकोरकः । कलिका
कोरकः पुमानित्यमरः । पक्षे । उत्कलिकोत्कण्ठा । उत्कण्ठो-
त्कलिके समे इत्यमरः ।

वसन्तेनाह । एतादृशे वाते वहतीत्यन्वयः । आन्दोलित-
कुसुमकेसरे कथितपुष्पकिञ्चुके । रणितेन मधुरा मणयो
यासां तादृशीनां रमणीनां केशरेणुमुषि केशपदेन तत्स्थानि
पुष्पाणि लक्ष्यन्ते तद्द्रव्योद्धारके । विकसन्ति विकसितानि च

१ -पुरोऽभिमुखीषु C. F २ -वसन्तारामरा- D ३ -सहस्रवज्जलासु A C
४ -केशर- G H

रक्षितमधुरमखीनां^१ रमणीनां^२ विकचकुमुदाकरे^३ कुम्भ-
करे सङ्गभाजि प्रियविरहितासु रक्षितासु सुखेन मुर्मुरमिव
वर्षति समन्तादर्पके दर्पकेषुदहनस्य^४ दूरप्रसारितकोक-

तानि कुमुदानि च कैरवाणि तेषामाकरे । एतादृशे सरसि ।
सङ्गभाजि । अतएव मुदाकरे हर्षकारके । मुदेत्यत्र भागुरि-
मते टाप् । एतेन विशेषणद्वयेन शीतमन्दसुगन्धितं ध्वनितम् ।

प्रियविरहितासु । अतएव सुखेन रक्षितासु । समन्तात्
परितो दर्पकेषुदहनस्य कामवाणाग्निरर्पके समर्पके । अतएव
मुर्मुरमिव तुषाग्नमिव वर्षति । मुर्मुरस्तु तुषानस्य इति वैज-
यन्ती । कोकप्रियतमा चक्रवाकी । केशरे केशरे इत्यत्र स्वभे-
दयमकम् । भोजराजेनोदाहृतं च ।

शालं वहन्ती सुरतापनीयं शालं तडिङ्गासुरतापनीयम् ।

रक्षोभरक्षोभरसन्निकूटा लङ्काकलङ्का कलिकाद्रिकूटे ॥
इत्यत्र शालं शालमिति स्वभेदयमकमिति वर्णितम् । इदं स्थूल-
मव्यपेतयमकम् । केशर इति तालव्यमध्यपाठे लिङ्गमेव यमक-
प्रमाणम् ।

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां पदानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकम् ।

केशरो वकुले सिंहसटायां पुष्पमध्यगे ।

१-मधुरमखीनां A F इति जल० च । -मधुरमखीनां D इति जर० च ।
२-विकसितकु- A B विकसितकु- G १ कुमुद- D कुमुद- इति जर० ।
३-दूरप्रसारित- B

प्रियतमास्ते मास्ते वहति जघनमदनपुरतोत्तरेण ^१मदन-
नगरमहानिधिकनकप्राकारेण रोमावलीलतालवालेन जघन-
चन्द्रमण्डलपरिवेष्टेण ^२त्रिभुवनविजयप्रशस्तिरोत्तमावलीकन-
कपत्रेण ^३सकलहृदयवन्दिनिवासपरिखावलयेन जग-

इति विश्वः । किञ्चस्कः केसरोऽस्त्रियाम् । रेणुर्दयोः स्त्रियां
धूलिः । मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः । व्याकोशविकचस्तुटाः ।
कुल्लस्येते विकसिते । सिते कुमुदकैरवे । कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः ।
पञ्ची रोप इषुर्दयोः । कौकस्यकस्यक्रवाक इत्यष्टसमरः ।

मेखलादाद्या काञ्चीदाद्या परिवृतजघनस्थलीमित्यन्वयः ।
जानपदेति ऊर्ध्व । तोरणेन वहिर्दारेण । प्राकारेण वरणेन ।
आलवालेनावालेन । आला इति भाषायाम् । परिवेष्टेण परि-
धिना । प्रशस्तिः प्रशस्तिवर्णः । सैव रोमावली तस्याः कनक-
पत्रेण कनकचित्रेण पत्रेण शक्रपार्थिवादिः । यदा । तान्नपत्रवत्
कनकपत्रम् । सकलानां हृदयान्येव वन्द्यः प्रयत्नास्तेषां निवासः
कारा तत्परिखावलयेन । खाई इति भाषायाम् । सर्वेषां हृद-
यानि तत्रैव निवसन्तीति भावः । जगत्सोचनानि सर्वजननेत्राणि
तान्येव विहङ्गमाः पक्षिणस्तेषां माला पङ्क्तिस्तस्या लासकप्रला-
कागुणः । कांया इति भाषायाम् । सर्वेषां सोचनार्कषकेणेति

^१ मदनमन्दिरमहा- A B G मदनमन्दिरमहा- F इति नर० च । ^२ वि०
-वर्धरे- A G वि० -रोमवलीवली- B E F वि० -केसरोमावली- D इति नर०
च । ^३ सकलजनहृ- A B C D E F G H

‘लोचनविहङ्गममावासासकशलाकागुणेनेव’ मेखलाद्राव्या
 ‘परिवृतप्रधनस्थलीमुन्नतपयोधरभारान्तरितमुखचन्द्रदर्शना-
 ‘प्राप्तिजनितखेदेनेव ‘गुरुनितम्बविन्नपयोधरकुम्भपीडया-
 नितायासेनेव ‘गृहीतगुरुकलत्रानुशयेनेव ‘विधातुरतिपीड-

भावः । तैरणोऽस्ती बहिर्द्वारम् । प्राकारे वरणः मालः । -
 स्थादालवालमावालम् । परिवेषस्तु परिधिः ।

प्रयत्नोपयत्नौ वन्धा कारा स्थादन्धनालये ।

खेयं तु परिखा ।

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ।

स्तोकस्यां मेखला काञ्चीत्यष्टसमरः । गमेः सुपि वाच्य
 इति खञ् । विहायसो विह इति वाच्यं खञ् च डिङा वाच्य
 इति विहायसो विहादेः स्त्रित्यनव्यस्येति मुमागमः । खञ्
 अवधारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति डः । परितः खाता
 परिखा ।

उत्प्रेक्षयाह । मध्यभागेनावलम्बेनालङ्कृतामित्यन्वयः । उन्न-
 तपयोधराभ्यामन्तरितो व्यवहितो यो मुखचन्द्रस्तद्दर्शनाप्राप्त्या
 जनितखेदेनेव । गुरुर्महान् नितम्बविम्बो नितम्बमण्डलं पयोध-
 रकुम्भः स्तनकलत्रस्ताभ्यां पीडया जनितायासेनेव । गृहीतो

१ लो० -विहङ्गममावा- A C D F २-कनकशला० C ३-परिवृत- A B D F
 ४-स्थादाल- A B C D E F G H इति जग० च नर० च । ५-प्राप्तिजे- A B
 C F H इति जग० च । ६-गुरुनितम्बपयो- D H ७-पयोधरकुम्भविहङ्गमप-
 यार्थपीडा० B F G H -पयोधरभारपीडाः D ८-विधातुरतिपी- G

अतो 'हस्तपात्राणिनितायास्तेनैव सम मूर्ध्वयोरित्यत्राश्रयोः
स्तनकलत्रयोः कार्य मध्येव निपातो भविष्यतीति चिन्तामेव'
शीघ्रतरतामुपगतेश्च मध्यभागेनालङ्कृतामनुरागरत्नमयकनक-
हृत्काभ्यां चक्षुकमुद्रासनाद्याभ्यामतिगुरुपरिष्ठातया पत-
नभयात् 'कीलिताभ्यामिव चक्षुकच्छलेन' गिरिसारेण सक-

दृष्टकलत्रस्य पृथुश्रोणिमण्डलस्थानुश्रयो दीर्घदेशो येन । वि-
धातुर्लक्षणः । मूर्ध्वशब्देनोर्ध्वदेशो लक्ष्यते । तत्रोत्पन्नयोः स्तन-
कलत्रयोर्मध्येव पातो भविष्यतीति चिन्ता शीघ्रताहेतुः । मध्यमं
चावलङ्गं च मञ्चोऽस्ती । कलत्रं श्रोणिभार्थयोः । अनुश्रयो
दीर्घदेशानुतापयोरिति त्रिव्वमरः । दृष्टकलत्रपदेन युवती-
पतेः पौगण्डे वयसि वर्तमानस्य वृत्तान्तोऽपि प्रतीयते । गुरु-
कलत्रानुश्रयेनेति पाठस्त्वयुक्तत्वादुपेक्षितः ।

पयोधराभ्यामुद्गासमानामित्यन्वयः । अनुराग एव रत्नं
तत्पशुरौ कनकहृत्कौ गुलिकामणी रत्नमये गुलिके यतोऽत-
श्चक्षुके एव मुद्रे जतुमये नामाक्षराङ्किते मुद्रे ताभ्यां वना-
द्याभ्यां सहिताभ्याम् ।

हृत्कौ मङ्गलद्रव्ये घोवाभरणद्वययोः ।

इति विश्वप्रकाशः । हृत्कौ गुलिकामणिः । अतिगुरुपरिष्ठा-

१ हस्तपात्रपरामर्श- D २ निश्चिन्तयते C ३ -कनककुरवकाभ्यां A D H
-कनकचक्षुकाभ्यां B -कनककलत्रकाभ्यां C ४ चिह्नि- A B C D E इति
अनं च नरं च । ५ + विधिना C

लावयवनिषिक्ताशेषलावण्यपुञ्जाभ्यामिव हृदयतडागकम-
लाभ्यामिव कच्छकपोलचातुरिकाविभ्रमाभ्यां रोमावली-
लताफलाभ्यां^१ कन्दर्पदर्पवर्धनवशीकरणचूर्णपूर्णसमुद्रका-
भ्यामशेषजनहृदयपतनसञ्जातगौरवाभ्यां संसारमहातर-
फलाभ्यां यौवनमहापादप्रसवाभ्यां क्षारलतावृणाललोभ-

तथा विशालतथा पतनभयाद्धेतोः सुषुक्कलेन निषेण गिरि-
सारेण लोहकीलेन कीलिताभ्यामिव । सकलेष्ववयवेषु निषि-
क्तातएवावशिष्टस्य लावण्यस्य पुञ्जाभ्यामिव ।

मुक्ताफलेषु हाथाघातस्तरलमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मावप्यमिहोच्यते ॥

इति मेदिनी । हृदयतडागकमलाभ्यां कमलकोरकाभ्यामि-
त्यर्थः । कच्छकः कामः । कपोलचातुरिका गलमसुरिका इति
भाषायाम् । रोमावलीलता तत्फलाभ्याम् । कन्दर्पः काम-
स्य दर्पसद्वर्धनं तद्वशीकरणचूर्णं तेन पूर्णसमुद्रकाभ्यां समु-
द्राभ्याम् । स्नानदर्शनादेव कामाविर्भावो यूनामिति भावः ।
अशेषाणां सर्वेषां जनानां हृदयस्य मनसः पतनं तेन सञ्जात-
गौरवाभ्याम् । यथा कठिनद्रव्यान्तराभिघाताच्छरीरे यन्नि-
सम्भवस्यैतद्वृत्तिं ध्रुवमनसां पातात् पयोधरसम्भवः । एतेनैत-
च्छरीरमार्दवं कुचयोः काठिन्यं च वर्णितम् । संसारमहातर-

^१ -तडागकमलकम- A ^२ -सहाफलाभ्यां D + एव H ^३ क० -विचर्जन-
D इति कर० च । ^४ लज्जहरी० A B C F G इति जर० च । ^५ संसारसारी-
जातक- A G H संसारपरिजातकमहा० B

जीवचक्रवाकाभ्यां 'सारसतारोमावलीसङ्गमन्याजप्रथम'-
 'तदफलाभ्यां त्रिभुवनविजयपरिश्रमखिलस्य भकरकेतोर्विज-
 न्वासगृहाभ्यां' पयोधराभ्यामुद्गासमानां "मुखचन्द्रसन्नि-
 'हितसन्धारारोगेण" "दन्तमणिरत्नासिन्दूरमुद्रानुकारिणा

फलाभ्याम् । संसारस्येदमेवैकं फलमिति भावः । यौवनं ता-
 दृश्यं तदेव पादपो दृष्टस्तत्प्रसवाभ्यां पुण्याभ्याम् । तादृश्यं यौ-
 वनं यमे । विटपो पादपस्तद्विरित्युभयचामरः ।

पुष्पं प्रसूतं सुमनः प्रसवस्य मणीवकम् ।

इति हैमः । त्रिभुवनविजयपरिश्रान्तस्येत्यनेन सौधनिवासो ध्व-
 नितोऽतएव विजयवासगृहाभ्यां षट्मण्डपाभ्यामित्यर्थः । तदा-
 कारानुकारित्वादिति भावः । जगरादित्यवर्णनात् स्यन्दरहि-
 तत्वं ध्वनितम् ।

उत्प्रेक्षया प्रौढोक्ता चाह । अधरपल्लवेनाधरोष्ठकिसलस्ये-
 नोपशोभमानामिति सम्बन्धः । पल्लवोऽस्ती किसलयमित्यमरः ।
 मुखचन्द्रसन्निहितस्तत्समीपवर्ती सन्धारारगस्तात्कालिकलौहि-
 त्यविशेषः । दन्तमणीनां रत्ना कान्तिविशेषसंरक्षणम् । तदर्थं
 वा सिन्दूरमुद्रा तदनुकारिणा । निःसरता हृदयानुरागेण
 रञ्जितेनेव । कीर्त्ता शैत्यवदनुरागे लौहित्यवर्णनं कविसम्प्रदायः ।
 तथाच भावः ।

१ च० - चङ्गमज्जा-CD १-चङ्गमप्रयाज-EG ॥ २ - तद-F ४ - जय-
 वाचं-ABE ५ मुखचन्द्रनिहित-C ६ हितसन्तत-ACFG हितसन्तत-D
 * + एवABCE ८ हित-ABCD FGH इति जग० च नर० च ।

निःसरता १ हृदयानुरागेणैव २ रञ्जितेन ३ रागसागरविद्रुम-
"नवपल्लवेनेवाधरपल्लवेनोपशोभमानां तरुणतरकेतकदलद्रा-
घीयसा पल्लवलचटुलालसेन हृदयवासगृहावस्थितहृच्छ-
विलासिनो गवाक्षशङ्कामुपजनयता सरागेणापि निर्वाणं

हादितः कथमपि चपयान्तर्यः प्रियं प्रति चिराय रूमणा ।

वादणीमदविभ्रङ्गमद्याविसृज्योऽभवदसाविव रागः ॥

इति । रागसागरोऽनुरागसमुद्रस्तन्मन्त्रिविद्रुमस्य प्रवासत-
रोर्नवपल्लवेनेव । अत्र प्रौढोक्तिरपि ।

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुलप्रकल्पनम् ।

विद्रुमः पुंलि प्रवालः पुंनपुंसकमित्यमरः ।

. नयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः । तरुणतरकेतकदलद्रा-
घीयसा तद्वद्दीर्घेण । ईयसुनि प्रियस्त्रिरेत्यादिना दीर्घब्रह्म
द्राघ्यादेशः । दलं पर्णं कदः पुमानित्यमरः । पल्लवं पल्ल-
युक्तं चटुलं चञ्चलमलसं मन्दं तादृशेन । हृदयमेव वासगृहं
तत्रावस्थितस्य हृच्छविलासिनः । कामविलासिनो गवाक्षशङ्कां
वातायनशङ्कामुपजनयता । वातायनं गवाक्ष इत्यमरः । सरा-
गेण सानुरागेण निर्वाणं मोक्षं कुर्वतेति विरोधः । मुक्तिः कैव-
ल्यनिर्वाणमित्यमरः । परिहारस्तु निर्वाणं निवृत्तिः । एतद्-
र्शनाजनानां पदार्थान्तरेभ्यस्तेतसो निवृत्तिरिति भावः । नि-

१—हृदय- E २ सानुर- A B G ३ रागसागरप्रवाङ्मन- G रागसागर-
विद्रुमेनेवाधरपल्ल- H ४ नवपल्लवे- A B C D E F H इति मर० च । ५—हृद-
यस्य- F

कुर्वता^१ 'गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेवोपान्तलोहितेन'
 धवलयतेव जगदशेषमुत्फुल्लकमलकाननसनाथमिव गगनं
 कुर्वता दुग्धाम्भोधिसहस्राणीवोदमता^२ कुन्दनीलोत्पलमाला-
 लक्ष्मीमिवोपहसता नयनयुगलेन^३ भूषितां दशनरत्नतुलाद-

र्वाणोऽवात इति निपातः । गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेव ।
 अन्तस्थ समीपमुपान्तं प्राक्तदेशस्तत्र लोहितेन रक्तेन । उपा-
 न्तमिति विभक्तौत्यादिना सामोप्येऽव्ययीभावः । रोहितो लो-
 हितो रक्त इत्यमरः ।

दृष्टिसञ्चारजन्यं विशेषं वर्णयन्नाह । धवलयता धवलं कु-
 र्वता जगदशेषम् । उत्फुल्लानि व्याकोष्ठानि कमलानि तेषां
 काननं तेन सनाथं गगनमन्तरिक्षं कुर्वता ।

प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोष्ठविकचस्फुटाः ।

ममोऽन्तरिक्षं गगनमित्युभयचामरः ।

दुग्धाम्भोधिसहस्रमिवोदमतोद्गिरता । टुवम उद्गिरणे ।
 कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता । तदधिकशोभत्वा-
 दिति भावः ।

नासावंग्रेण परिष्कृतां भूषितामित्यन्वयः । भूषितञ्च परि-
 ष्कृत इत्यमरः । दशनरत्नानि दन्तरत्नानि तेषां तुलादण्डेन ।

१ जनयता A B C D F G H इति नर० च । २ गतिप्रसरारो- C D E
 F H ३ -मोपान्तलो- D ४ -मतोत्फुल्ललो- H ५ विभूषितां A B D F
 इति नर० च ।

एतेन 'नयनसमुद्रसेतुबन्धेन' 'यौवनमन्मथमत्तवारणयो-
र्वरणकेनेव मासावंशेन परिष्कृतां 'विलोचनेन्दीवरभ्रमर-
पङ्क्तिभ्यां मुखमदनमन्दिरतोरणाभ्यां रागसागरवेलाभ्यां'
यौवननर्तकलासिकाभ्यां भ्रूलताभ्यां विराजमानां' घनसम-

नयनसमुद्रस्य सेतुबन्धेन । सेतुरालौ स्त्रियां पुमानित्यमरः
यौवनमन्मथावेव मत्तवारणौ मत्तगजौ तयोर्वरणकेन ।

भित्तेरुभयपार्श्वे दौ स्थापयित्वा मतङ्गजौ ।

योधयन्तीति प्रसिद्धं भित्तिः सा तु वरणकम् ॥

अगड इति भाषायां प्रसिद्धम् । कुञ्जरो वारणः करीत्यमरः ।

रूपकातिशयोक्त्याह । भ्रूलताभ्यां विराजमानां शोभमाना-
मित्यन्वयः । विलोचनेन्दीवरस्य नेत्रनीलोत्पलस्य भ्रमरपङ्क्ति-
भ्याम् । इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्निति कुमुदप्रकरणेऽमरः । मुख-
मदनमन्दिरस्य तोरणाभ्यां बहिर्द्वाराभ्याम् । तोरणोऽस्ती बहि-
र्द्वारमित्यमरः । रागसागरोऽनुरागसमुद्रसद्वेलाभ्याम् ।

अव्यम्बविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।

इत्यमरः । यौवननर्तकलासिकाभ्याम् । नर्तकीलासिके समे
इत्यमरः ।

क्षेपेणाह । घनसमयो वर्षाकालसंज्ञस्य लक्ष्मीः शोभत तामि-

१ नयनयुगलस्य- B २-बन्धेनेव DEH ३ यौवनमन्मथमन्मथा- H ४ वि-
लोचनकुवलयस्य- A B C D E F G H ५-वेलाभ्यां A B C D F H
इति जग० च नर० च । ६ इति जग० च । विराजिता A B C D E F G
इति नर० च ।

याकाशलक्ष्मीमिवोत्ससञ्चारूपयोधरा 'जयशब्दघोषणाप-
न्नजनमूर्तिमिवोत्ससत्तुलाकोटिप्रतिष्ठिता सुयोधनधृतिमिव'
कर्णविश्रान्तलोचना वामनलीलामिव दर्शितवलिबिभङ्गा'
१४ वृश्चिकराशिरविस्थितिमिवातिक्रान्तकन्यातुलामुषामिवानिरु-

वोत्ससञ्चारूपयोधराम् । स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरावित्यमरः । जय-
शब्दस्य घोषणामापन्ना प्राप्ता या जनमूर्तिस्तामिवोत्ससत्तुला-
कोटौ प्रस्फुरमाणतुलाये प्रतिष्ठितां स्थिताम् । परोक्षासमये
शुद्धीभवन् सर्वैर्जययेत्युच्यते । उच्चैर्घुष्टं तु घोषणेत्यमरः ।
पचे । उत्ससत्तुलाकोटिना शोभमानपादाङ्गदेन प्रतिष्ठितां
प्राप्तप्रतिष्ठाम् । तदस्य सञ्जातमिति तारकादित्वादितच् । पा-
दाङ्गदं तुलाकोटिरित्यमरः ।

सुयोधनो दुर्योधनस्तस्य धृतिर्धैर्यमिव कर्णविश्रान्तलोचना
ताम् । यावत् कर्णं पश्यति तावत् तस्य धृतिरिति भावः । पचे ।
कर्णयोः श्रोत्रयोर्विश्रान्ते लोचने यस्यास्ताम् । कर्णशब्दग्रहौ
श्रोत्रमित्यमरः ।

वामनलीलामिव वामनावतारविष्णुलीलामिव दर्शितो
बलेस्तन्नामो दैत्यस्य विभङ्गो यस्यां ताम् । पचे । दर्शितो वलीनां
चिवलीनां विभङ्गो यस्यां ताम् । वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रिया-
मित्यमरः ।

११ जयघोष- C D, F १२ नोतिमिव C -मूर्तिमिव D -चित्रहतिमिव G H
१३ -वलिभङ्गां C १४ वृश्चिकरवि- A B D F

द्दर्शनसुखां शचीमिव नन्दनेक्षणरुचिं पशुपतिताण्डवली-
लामिवोत्ससच्चक्षुःश्रवसमतवीमिवोत्तुङ्गश्यामलकुचां वानर-

वृत्तिकराग्रौ रविस्थितिमिवातिक्रान्ते कन्यातुले तन्नामक-
राग्री यथा ताम् । तयोस्तत्पूर्वत्वादित्यर्थः । पक्षे । अतिक्रान्ता
कन्यानां तुला तुलना यथा ताम् । उषा बाणासुरस्य कन्या
तामिवानिरुद्धस्य दर्शनेन सुखं यस्याः । पक्षे । अनिरुद्धमनिवारितं
दर्शनसुखं यस्यास्ताम् ।

शचीमिवेन्द्राणीमिव नन्दनस्येन्द्रवनस्येक्षणे रुचिर्यस्यास्ताम् ।
पुलोमजा शचीन्द्राणी । नन्दनं वनमितीन्द्रप्रकरणे द्वयोर-
मरः । पक्षे । नन्दयतीति नन्दना । नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः ।
अजादित्वाद्वाप् । तादृशीक्षणरुचिर्नेत्रकान्तिर्यस्यास्ताम् । ईक्षणं
चतुरक्षिणी इत्यमरः ।

पशुपतेः शिवस्य ताण्डवलीलामिवोत्ससच्चक्षुःश्रवसमुत्ससत्स-
र्षाम् । ईशः पशुपतिः शिवः । ताण्डवं नटनं नाट्यम् । चक्षुः-
श्रवाः काकोदरः फणीति त्रिध्वमरः । पक्षे । उत्ससच्चक्षुःश्रवसं
शोभमाननेत्रकर्णाम् । अटवीमिवारण्यमिवोत्तुङ्ग उच्चः श्यामो
लकुचो यस्यां ताम् । लकुचो लिकुचो उज्जरित्यमरः । बडहर
इति भाषायाम् । अटव्यरण्यं विपिनमिति च । पक्षे । उत्तुङ्गौ
श्यामलौ कुचौ स्तनौ यस्यास्ताम् । दग्धः पट इतिवदवयवध-
र्मस्य समुदाये समारोपात् कुचयोः श्यामलतावर्णनम् । काल-
श्यामलमेवका इत्यमरः ।

सेनामिव सुग्रीवाङ्गदोपशोभिता 'भास्वतालङ्कारेण' 'चन्द्रेण'
'वदनमण्डलेन' 'लोहितेनाधरपङ्कवेन' 'सौम्येन दर्शनेन गु-
ह्या नितम्बविम्बेन' 'विकचेन' 'नेत्रकमलेन' 'शनेश्वरेण पा-
देन' 'तमसा केशपाशेन ग्रहमयोमिव संसारभित्तिचित्र-

वानरसेनामिव सुग्रीवेणाङ्गदेनोपशोभिताम् । पक्षे । शोभ-
ना ग्रीवा यस्याः सा चावावङ्गदेन केयूरेणोपशोभिता ताम् ।
केयूरमङ्गदं तुल्ये इत्यमरः ।

रत्नावलीश्लेषाभ्यामाह । ग्रहमयोमिवेत्यन्वयः । भास्वता
शोभमानेनालङ्कारेण भूषणेन । पक्षे । भास्वान् सूर्यः । भास्व-
दिवस्वत्प्राप्त्येत्यमरः । चन्द्रेणाङ्गादकेन । यदि आङ्गादे ।
स्फायितश्चीति रक् । वदनमण्डलेन । पक्षे । चन्द्रेण चन्द्रमसा ।
हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इत्यमरः । लोहितेन रक्तेनाधरपङ्कवेन ।
रोहितो लोहितो रक्त इत्यमरः । पक्षे लोहितेन भौमेन ।
कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुत इत्यमरः । सौम्येन मनो-
हरेण दर्शनेन विलोकनेन । पक्षे । सौम्येन बुधेन । रोहिणेयो

१ भास्वतेत्यादिकेशपाशेनेत्यन्वयः स्थाने सर्वेषु मूलपुस्तकेषु जगद्गुरुनरसिंहरी-
कयोऽन्यत्रभावलक्ष्मी पाठोऽस्ति । तथाचि । शने० पा० सौ० दर्श० गु० नि०
ली० वि० मे० भा० च० वद० त० के० । इत्येतद्भेदे च पाठान्तराणि विद्यन्ते ।
२ मुखेन चन्द्रमण्डलेन काशेनास्त्रापेन H ३ मुखेन A B C D F G ४ लोहि-
तेनाधरेण A B C D E F G H ५ + चेतरोषिषा स्मितेन C D इति मर० च ।
६ नितम्बेन A B C D E F G H ७ विलोचनोत्पलेन A B C E F G H नव-
मोत्पलेन D ८ + काशानगतेन C + सितेन हारेण C D इति मर० च ।
९ —तमसा केशपाशेन B C E F G

लेखामिव चैलोत्पलसौन्दर्यसङ्केतभूमिमिव रसायनसिद्धिमिव
यौवनमहायोगिनः सङ्कल्पभित्तिमिव^१ शृङ्गारस्य निधानमिव

बुधः सौम्य इत्यमरः । गुरुणा महता नितम्बविम्बेन । पक्षे ।
गुरुणा दृढस्यतिना । गीष्पतिर्धिवलो गुरुरित्यमरः । विकचेन
विकसितेन विलोचनोत्पलेन नेत्रकमलेन । पक्षे । विगतः कसो
दृढस्यतिपुत्रो यस्माद्विकचः शृङ्गः ।

शृङ्गे केतौ च विकच उत्पले च निगद्यते ।

इति विश्वः । जनैर्मन्दं चरति गच्छति तादृशेन पादेन । तस्या
गजगमितयेति भावः । पक्षे । जनैश्चरः सौरिः । समौ सौरि-
जनैश्चरावित्यमरः । तम इव तमसादृशेन केशपाशेन माद्व-
दैर्घ्यम्यामतादिगुणेन । अन्यपदार्थं चतुर्गतिप्रतिरोधकत्वादिति
भावः । कचः केशः शिरोरुहः ।

पाशः पञ्चस्र हस्तस्र कलापार्थाः कचात् परे ।

इत्यमरः । पक्षे तमसा राज्ञा । तमस्तु राज्ञः स्वर्भानुरित्य-
मरः । सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया । राज्ञकेलारेकत्वात् शृङ्गे केतौ
च विकच इति विश्वकोशादिकचशब्देन वा केतोरपि सङ्ग्रहः ।

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

संसारभित्तिचित्रलेखामिव । चित्रलेखेवेयं शोभिकेति भावः ।
यौवनस्य रसायनसिद्धिमिव । जराव्याधिगित् सद्यश्चमत्कृतिवत्
खण्डरौप्यजनको वैषधिविशेषो रसायनम् । शृङ्गारस्य सङ्कल्प-
भित्तिमिव । सङ्कल्पः कर्म मानसमित्यमरः । कौतुकस्य कौतू-

कौतुकस्य 'त्रिभुवनविजयपताकामिव मकरध्वजस्याविर्भूति-
मिव मनसोऽभिभूतिमिव' मदनस्य 'स्तम्भनचूर्णमिवेन्द्रियाणां
मोहनशक्तिमिव मन्मथस्य विचारस्थलीमिव' सौन्दर्यस्यैका-
यतनशालामिव' सौभाग्यस्योत्पत्तिस्थानमिव 'लावण्यस्याक-

इत्यस्य निधीयन्तेऽस्मिन् निधानमाश्रयः । कौतूहलं कौतुकं
चेत्यमरः । मकरध्वजस्य कामस्य त्रिभुवनविजयपताकामिव ।
हनुमत्पताकादिवदिति भावः । पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज
इत्यमरः । मनस आविर्भूतिमिव । मदनस्याभिभूतिमिव ।
अभिभवकारणमिवेत्यर्थः । इन्द्रियाणां धोन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां
स्तम्भनचूर्णमिव । एतद्दर्शनादेव स्तम्भरूपसात्त्विकभावाविर्भाव
इति भावः । मन्मथस्य मोहनशक्तिमिव । मदनो यथा जग-
मोहयति सैवेयं मूर्तिमतीति भावः ।

सौन्दर्यस्य विचारस्थलीमिव । विचारः क्रीडा तदर्थं स्थली
पुरुषेणासंस्कृता भूमिस्तामिव । एतेनेयमलङ्कारादिपुरुषसं-
स्कारहीनापि रम्येवेति स्वाभाविकसौन्दर्यातिशयो ध्वनितः ।
तथाच कालिदासः ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

१ विजयप- C D H १ -स्वातिरतिभूमिमिव B -स्वातिभूतिमिव C -स्वामि-
भूतिमिव D -स्वातिभूमिमिव F -स्वाविर्भूतिमिव मनसोऽतिभूतिमिव G १ स्तम्भ-
नमिवेन्द्रियाणां इति, जग० । ४ विचारस्थलीमिव H ५ -यतनमिव A=B D H
६ कालोराकर्ष- D

वर्णसिद्धिमिव^१ मनसश्चतुर्बन्धमिव^२ मन्मथेन्द्रजालिनस्त्रिभुवन-
नविलोभनसृष्टिमिव प्रजापतेः^३ कन्यकामष्टादश^४ वर्षदेशीया-
मपगम्यत् स्वप्ने ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिबन्निव जनितेर्षयेव
निद्रया चिरसेवितया मुमुचे । "विबुद्धस्तु विषसरसीव"^५ दुर्ज-

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नालतीनाम् ॥

इति । सौभाग्यस्य सुभगताया एका प्रधानायतनशाला चैत्य-
शाला तामिव ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

चैत्यमायतनं तुल्ये इत्यमरः । लावण्यस्योत्पत्तिस्थानमिव ।

मुक्ताफलेषु कायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥

इति मेदिनी । मनस आकर्षणसिद्धिमिव । स्वर्णाकर्षणभैरवा-
दिसिद्धिमिवेत्यर्थः । मन्मथेन्द्रजालिन इन्द्रजालविद्यानिपुणस्य
चतुर्बन्धमिव । प्रजापतेर्ब्रह्मणस्त्रिभुवनविलोभनसृष्टिमिव ।

अथ स्वप्नदर्शनोत्तरं प्रीतिविस्फारितेन विकसितेन चक्षुषा
तां पिबन्निव । अतएव चिरसेवितया निद्रया जनितेर्षयेव ।

१. वर्णमन्त्रसिद्धिमिव A D F G H २. नौषधीमिव A B F. अमरौषधीमिव
C D G H ३. कन्यकां वासवदत्ताम्. H ४. प्रवृ. D ५. विषरमसरसीव A C
D F इति जर. च ।

नवचसीव निमग्नमात्मानं धारयितुं न शक्नाक । तथाचि चण-
माकाशतलमालिङ्गन् प्रसारितवाङ्मयुगल एष्टेहि प्रियतमे^१
क गच्छसीति^२ दिक्षु^३ लिखितामिवोत्कीर्णमिव^४ चक्षुषि नि-
खातामिव हृदये प्रियतमामाजुहाव । ततस्तत्रैव शय्यातले
‘निमोलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो’ दत्तकपाटः परि-

मधि विद्यमानार्था मत्सम्बन्धात् प्राप्तायामत्यासक्तिरस्येति मेर्य-
त्वम् । सतां माने ज्ञाने मरणमथवा दूरगमनमिति । मुमुचे
मुक्तः । स इति शेषः । विबुद्धस्तु जागरितस्तु विषमरसीव दुर्ज-
नवचसीव निमग्नमात्मानं धारयितुं सावधानतया व्यवहारे
प्रवर्तयितुं न शक्नाक ।

चक्षुःश्रोतिरित्यादिदशावस्थासूत्रमादावस्थां वर्णयति । रूपं
तावत्काशमाकाशतलमालिङ्गन् । आकाशतलमालिङ्गनेन मोह-
वशात् परितो दृश्यमानायाः प्रियतमाया आलिङ्गनं लक्ष्यते ।
अतएवाप्ये क गच्छसि प्रियतम इत्याद्युक्तम् । प्रसारितवाङ्मयः ।
एष्टेहीति सम्भ्रमे द्वित्वम् । प्रियतमे क गच्छसीति दिक्षु लि-
खितामिव । चक्षुष्युत्कीर्णमिव विचिन्तामिव । कृ विक्षेपे । हृदये
निखातामिव प्रियतमामाजुहाव ।

ततस्तत्रैव शय्यातले निमोलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो

१ + मामनुगच्छ A B F G २ मा गच्छ मा गच्छेति D ३ + विदिक्षु A B D
E F G H + दिक्षु C ४ + लिखितामिव नभसि प्रिय- D ५ निखीनो A B C E
६ -निषेधजनदर्शनो D.

इतताम्बूलादिसकलोपभोगस्तद्दिनमनयत् । तथैव निशा-
मपि 'स्वप्नसमागमेच्छाभिरनैषीत् ।

अथ तस्य प्रियसखो मकरन्दो नाम^१ कथमपि लब्धप्रवेशः
कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच । सखे^२ किमि-

निवारितसकलसेवकवर्गो दत्तकपाटः । परिहृतताम्बूलादि-
सकलोपभोगः । व्यगत्वादिति भावः । तथाच भारविः ।

आतपे छतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।

सेहिरे न किरणा हिमरश्मिर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥

इति । तद्विवसमनयत् । कपाटमररं तुल्ये इत्यमरः । तथैव
पूर्वाक्तप्रकारेणैव तस्याः स्वप्ने समागमस्तस्येच्छाभिर्निशामय-
नयत् ।

अथ तादृगवस्थोत्तरं तस्य कन्दर्पकेतोः प्रियसखो मकरन्दो
नाम कथमपि कपाटविघटनादिमहाक्लेशालम्बप्रवेशः । कन्द-
र्पसायकपरवशान्तःकरणं कन्दर्पकेतुमुवाच । प्रियसख इत्यथ
राजाहःसखिभ्यष्टजिति समासान्तष्टच् ।

सखे किमिदमसाम्प्रतमनुचितमसाधुजनोचितमध्वानं व्यव-
हारमाश्रितोऽसि । सन्तस्तव प्रज्ञासत्त्वयोरतिभूमेरेतच्चरितमा-
लोक्य वितर्कदोलासु संशयदोलासु निवसन्ति । संशयिता
भवन्तीति भावः ।

^१ लब्धप्रवेशमा- A B F G ^२ मकरन्दः कथं A B G ^३ कि० -जनोचित-
यामि- A B कि० -जनोचितं चरितमाचि- C D E F G H

दमसाम्प्रतमसाधुजनोचितमध्वानमाश्रितोऽसि ^१तथैतच्चरित-
मालोक्य वितर्कदोलासु ^२निवसन्ति सन्तः खलाः ^३पुनस्तद-
निष्ठमनुचितमेवावधारयन्त्यनिष्टोद्भावनरसोत्तरं हि खलह-
दयं^४ को नामास्य तत्त्वनिरूपणे समर्थः ।

तथाहि भीमोऽपि न वकदेव्याश्रयाशोऽपि^५ मातरिश्वातिकटु-

काव्यलिङ्गेनाह । खलाः पुनस्तदनिर्वाच्यमनिष्ठमेवावधा-
रयन्ति निश्चिन्वन्ति । अनिष्टोद्भावेऽनभिमतप्रकाशने यो र-
सोऽनुरागस्तदुत्तरं प्रधानं यस्य तादृक् । अस्य खलस्य ।

भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि वकदेवी वकदेष्टा नेति वि-
रोधः । भीमो भयानकोऽपि नवकान् स्तुत्यान् देष्टि तादृक् ।
अपिश्चार्थः । इत्यविरोधः । ए सवने । आश्रयाशो वल्लिरपि
मातरिश्वा वायुरिति विरोधः ।

अपनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ।

इत्यमरः । आश्रयमश्रति तादृशः । यमाश्रयति तस्यैव भक्षक
इत्यर्थः ।

आश्रयाशो ऊतवहे भवेदाश्रयनाशके ।

इति विश्वप्रकाशः । मातरि जनन्यां तत्सदृशे पोषके । या कुक्कुरः ।
अनुचिताचरणत्वात् तत्सदृश इति भावः । इत्यविरोधः ।

१ तव चेतसः- E G २ विश्वलि A E ३ पुनस्तद- A B ४ + भवति
C D E H ५ + कृ पावको मातरिश्वा न पवमानोऽतिकटुरपि A B + व
पावकोऽपवमानोऽपि मातरि- II

रपि महारसः सर्षपस्त्रेह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा
धृतोऽपि न ।^१ कटुत्वं^२ जहाति तालफलरस इवापातमधुरः
परिणामविरसस्तिक्तश्च पादपराग इवावधूतो^३ मूर्धानं कषा-
ययति विषतरुप्रसव इव यथा यथानुभूयते तथा तथा मोह-

अतिकटुर्महारसः । अतिकटोर्महारसत्वं विरोधः । अति-
कटुरतिकटुप्रकृतिर्महांश्चासावरसश्चेति महारसः । सर्षपस्त्रेह इव
करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि पादप्रणामादिना ।
पचे । अधिकरणस्य करणत्वेन वर्णनम् । शिरसि धृतोऽपि कटुत्वं
न जहाति । काटवमिति पाठस्त्वसम्भारकत्वादुपेक्ष्यः ।

तालफलरस इवापातमधुरो भोजनप्रारम्भ एव मधुरः
परिणामविरसस्तिक्तश्च । पचे । पातो दोषस्तमभिव्याप्यापातं
मधुरः । हिताभासाचरणेन मधुरः । परिणामे दोषज्ञानो-
त्तरं विरस उदासीनः । तिक्तः प्रतिजनं मर्मप्रकाशकः । पा-
दपराग इव चरणरेणुरिवावधूतः क्षिप्तशिरस्तुतश्च । मूर्धानं
शिरः कषाययति धूसरयति पीडयति च ।

परागः कौसुमे रेणौ खानीयादौ रजस्यपि ।
गदः पदद्विस्ररणोऽस्त्रियाम् । मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियामिति
विश्वसरः ।

विषतरुप्रसव इव यथा यथानुभूयते सेव्यते तथा तथा मोह-
मेव मूर्च्छां वैचित्र्यं वा द्रुढयति स्थिरीकरोति । नीचदेशस्त्रेव

मेव द्रढयति न वारिविरहोऽस्य^१ जायते नीचदेशस्त्रेव मिदा-
चदिस इव वज्रमत्सरो वचति तापं^२ सुमनसामन्धकार^३
इव दोषानुबन्धचतुरो^४ "विश्वकर्मावलोपनोद्यतस्य विरूपाक्षो-

निष्कभूभागस्यैव वारिविरहो जलविरहो न जायते । पक्षे । अय-
थानामनेकार्यत्वाद्वाग्न्यद् एवार्थे । न वा नैवास्य खलस्यारिवि-
रहः वचुविरहो जायते । सर्वनाशोद्यतत्वादिति भावः ।

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ।

इत्यमरः । निदाचदिवस इव योमर्तुदिवस इव वज्रमत्सरो
वज्रमक्षिकः । सुमनसां पुष्पाणां तापं वचति ।

मक्षिका मत्सरो ज्ञेया भ्रमराक्षी च सा मता ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

मत्सरः कृपणे काये मक्षिकासु च मत्सरः ।

इति धरणिः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् ।

निदाच उष्णोपगम उष्ण ऊष्णमस्तपः ।

इति द्वयोरमरः । पक्षे । वज्रमत्सरो वज्रमात्सर्यवान् कोधी
वा । सुमनसां शुद्धान्तःकरणानाम् । मत्सरोऽन्यशुभदेव इत्य-
मरः । कंचित् कोधोऽपि मत्सर इति रत्नकोशः ।

अन्धकार इव दोषा रात्रिस्तस्या अनुबन्धे चतुरः । विश्व-
कर्मादित्यस्तस्यावलोपनमस्तमनं तचोद्यतः ।

१. -अस्य E H २ सनापं A B C D F G ३ -अन्धकारभार F ४ -बन्धो-
नरो D ५ विश्वकर्मावलो- B H इति अत्र ० च । विश्वकर्मावलोपोद्यतस्य D

पि चक्रधरः शक्राश्च इवोच्चैःश्रवा नदेशजप्रशंसी च शरस्येव
विभिन्नस्यापि सतः स्नेहं दर्शयतोऽपि तत्काट इव हृदयं

विश्वकर्मा देवशिक्षो विश्वकर्मा दिवाकरः ।

इत्युत्तरतन्त्रम् । पक्षे । दोषस्थानुबन्ध आरोपे चतुरः । विश्वेषां
कर्म क्रिया तस्या अवलोपनं हेदनं तत्रोद्यतः । विरूपाक्षः शिव-
चक्रधरो विष्णुरिति विरोधः । विरूपाक्षो विषमव्यवहारः ।
चक्रधरो दम्भभेदधरः ।

अक्षो ज्ञानार्थव्रकटव्यवहारे च पात्रके ।

इति मेदिनीकारः ।

जनावने समूहे च दम्भभेदरथाङ्गयोः ।

शस्त्रभेदे च सेनायां चक्रं चापि विहङ्गके ॥

इति रन्तिदेवः । इति परिहारः ।

शक्राश्च इवेन्द्राश्च इवोच्चैःश्रवा उच्चैःश्रवःसञ्ज्ञकः । इष
उच्चैःश्रवा इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः । नदेशात् समुद्राज्जातस्तादृश-
साधौ प्रशंसावांस्तथाभूतः । पक्षे । उच्चैःश्रवा बधिरः । पर-
कीयकार्यश्रवणे देशजान् प्रशंसितुं शीलमस्य तादृशो न भवति
तथाविधः । शरस्येव दध्यगभागस्येव विभिन्नस्यापि सङ्गतस्यापि
सतः साधोर्विद्यमानस्य च स्नेहमनुरागं चैकक्षणं दर्शयतोऽपि त-
त्काट इव मन्यान इव हृदयं विलोकयति । शरो दध्यगभागः
सादिति रत्नकोषः । भिक्षौ दारितसङ्गतावित्यमरः ।

विलोडयति यक्षबलिरिवात्मघोषमुखरो मण्डलभ्रमणकचकच
मत्तमातङ्ग इव स्ववशालोत्तमुखोऽधरीकृतदानस्य वृषभ इव
सुरभियानविकलः कामीव गोचस्खलनविधुरो वामाध्वा-

लोहोऽनुरागस्यैकस्थं तैलेऽपिच निगद्यते ।

इति धरणिः ।

वैशाखो दधिचारः स्यात् तक्राटकरचर्षणौ ।

इति हारावली ।

यक्षबलिरिवात्मघोषेण काकेन मुखरः काकशब्देन सशब्दः ।

मण्डलभ्रमणं कुक्कुरभ्रमणं तत्कचकस्तत्सूचकः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरमद्वलिभुम्बायसा अपि ।

इत्यमरः ।

कौलेयकः सारमेयो मण्डलः स्यात् गतचपः ।

इति व्याडिः । पक्षे । आत्मघोषेणात्मस्तुत्या मुखरः । मण्डले
देशादौ भ्रमणं तत्कचकः । मत्तमातङ्ग इव स्ववशायां निजकर-
णामालोत्तं मुखं यस्य सः । अधरीकृतदानः । मदजलस्याति-
वर्षणादधरीकरणम् । पक्षे । सुष्ठुवशमवाच्यवाचित्वादालोत्तं मुखं
यस्य सः । अधरीकृतं दानं वितरणं येन ।

वृषभ इव सुरभेर्गौर्यानेन गमनेन विकलो विकलस्तदनु-
धावनेन वा विकलः । पक्षे । सुरभिया देवभयेन न विकलः ।
भीतिभीः साध्वसं भयमित्यमरः । कामीव गोचस्खलनं नाम-
स्खलनं तेन विधुरः । वामानां स्त्रीणामध्वा मार्गस्तत्रानुरक्तः ।

नुरक्तश्चाजीर्णविकार इव कलेवरे वक्षसि मन्दिमानमावहति
वक्षक इव कटपले रक्तो विभावरीरक्तस्य परेत इव

प्रतीपदर्शनी वामा वनिता महिला तथा ।

गोत्रं तु नास्ति चेत्युभयत्रामरः । पक्षे । गोत्रस्त्वलनं वंशजस्तु-
लनम् । वामाध्वा विपरीताचरणम् । वामौ वल्गुप्रतीपौ चेत्य-
मरः । अजीर्णविकार इव कलेवरे शरीरे वक्षसि वक्षने मन्दि-
मानमावहति । अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननमित्य-
मरः । पक्षे । कलेऽव्यक्तमधुरे वरे श्रेष्ठे वक्षसि वक्षने मन्दिमा-
नमावहति वाचाट इति भावः ।

वक्षक इव शृङ्गाल इव श्वेव वा कटपले मृतमांसे रक्तः ।
विभावरीं राजौ रक्तस्य । शृङ्गालवक्षककोष्ठ- । विभावरीत-
मस्तिन्यौ रजनीत्युभयत्रामरः ।

अप्रतारकचौरेषु वक्षकः परिकीर्तितः ।

इति आश्रयतः ।

कटः समयबन्धेऽपि तृणेऽपि मृतकेऽपि च ।

इति विश्वः ।

पलः प्रतारणे काले ग्रथ्यामांसे पलं मतम् ।

इति धरणिः । पक्षे । कटे समयबन्धे पलः प्रतारणं तस्मिन् रक्तः
प्रपथपूर्वकप्रतारक इति भावः ।

बन्धुतापदर्शनः परशुरिव भद्रश्रियमपि खण्डयति कुहाल
इव 'दलितगोचः समाभजः प्राणिनो 'निकृन्तति' रत-

विभौ स्वामिन्यरिः शत्रू रक्तो धनलोभादिना । अरो
रक्त इत्यत्र रो रीति लोपे ब्रलोप इति दीर्घः ।

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।
इत्यमरः ।

परेत इव बन्धुतायां बन्धुसमूहस्थापगतं दर्शनं यस्य ।

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

इत्यमरः । ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्लिति तल् प्रत्ययः । पक्षे । बन्धून्
तापयति तादृशं दर्शनं यस्य ।

परशुरिव भद्रश्रियं चन्दनं खण्डयति । भद्रश्रीचन्दने-
ऽस्त्वियमित्यमरः । पक्षे । भद्रं कल्याणम् । श्रियं लक्ष्मीम् । शिवं
भद्रं कल्याण मङ्गलं शुभमित्यमरः । यद्वा भद्रश्रियं साधु-
सम्पदम् ।

सश्रीके चन्दनेऽपि स्याद्भद्रश्रीः साधुसम्पदि ।
इति धरणिः ।

कुहाल इव दलिता गोत्रा पृथ्वी येन । समां पृथ्वीं भजन्ति
तादृशान् प्राणिनो वृक्षादीन् निकृन्तति क्लिन्तति । वृक्षादीनां
प्राणित्वं भवेरहिंसार्थस्य नेति वार्तिक आकरे स्पष्टम् । कुदा-

कील इव जघन्यकर्मसङ्गो^१ प्रेषयति साधून् दुष्टशूर्पश्रुति-
रिव कामनरुचिरनुगतमपि यवसं ततं नानुमोदते । अमे-

रोति भाषायाम् । पक्षे । दक्षितगोत्रो नाशितवंशजः । क्षमा-
भाजः शान्तियुतान् प्राणिनो मनुष्यान् । क्षितिक्षान्त्योः क्षमे-
त्यमरः ।

रतकील इव कुकुर इव जघन्यकर्मसङ्गो मार्गं एव सुरतादौ
प्रवृत्तः । प्रेषयति साधून् । कुकुरो राज्ञिजागरः ।

रसनालिट् रतपराः कीलशायिब्रह्माण्डकाः ।

इति हेमचन्द्रः । रतपरा रतशब्दात् पराः कीलादयः । तथाच
रतकीलादयश्चत्वारः शब्दा इति कोशार्थः । पक्षे । जघन्यकर्म
नीचकर्म ।

दुष्टशूर्पश्रुतिरिव दुष्टगज इव कामने वने रुचिर्यस्य ।
अनुगतम् । ततं विस्तृतम् । यवसं दणम् । नानुमोदते । दिपायि-
शूर्पश्रुतिकुम्भिमोमजा इति हारावली । यवसं दणमर्जुन-
मित्यमरः । पक्षे । केषदानरुचिर्वदनकान्तिर्यस्य । ईषदर्थं
चेति कादेशः । लोकानां धिकाराद्धीनकान्तिरिति भावः ।
अनुगतमपि यवसं दक्षं ततं वीणादिवाद्यं च नानुमोदते ।
यवसो दक्षसाययोः ।

ततं वीणादिवाद्येऽपि विस्तारेऽपि ततं मतम् ।

इत्युभयत्र विश्वः ।

जादेव जायन्तेऽकाण्डादेव प्ररोहन्ति^१ खलव्यसनाङ्कुरा
दुरुच्छेदा^२ भवन्त्यसतां हि^३ इदि प्रविष्टो दोषलवः कराला-
यते । सतां तु 'इदि न' विशत्येव^४ यदि 'कदाचिदिशति'^५

खलव्यसनाङ्कुरा अवीजादेवाकारणादेव जायन्ते । अकाण्डा-
देवाप्रस्तावादेव प्ररोहन्ति । अतएव दुरुच्छेदा भवन्ति । ये
हि बीजाज्जायते काण्डात् स्कन्धात् प्ररोहति स दुरुच्छेदा
भवति मूर्तत्वादिति भावः । हेतुर्ना कारणं बीजम् । अस्ती
प्रकाण्डः स्कन्धः स्यादित्युभयचामरः ।

असतां इदि प्रविष्टो दोषलवः करालायते भयावहो
भवति । सतां इदि तु न विशत्येव । दोषलव इति शेषः
पूर्वोत्तरयोरपि । यदि कदाचिदिशति । पारद इव लणमा-
त्रमपि नावतिष्ठते । रसः सूतश्च पारद इत्यमरः । इदं
इति शेषः ।

अथ यदि वदति किमर्थमुपदिशसि । असदृशं वा न त-
मुपदेशमुरीकरोमीति तत्राह । साधवः सन्तो मृगा इव
हरिणा इव विनोदविन्दोर्विनोदवेदितुर्मृगरमणपटोः पुंसः
अवशेनाकर्णनेन वशगा भवन्ति । ज्ञाता तु विदुरो विन्दु-
रित्यमरः । वीणा श्रूयते मृदङ्गः श्रूयत इत्यादौ तङ्गनिवत्
पुंसः अवशेन तङ्गीतश्रवणं लक्ष्यते । तथाच माघः ।

१-गत् प्रसरन्ति ABCFG प्रभवन्ति DH २-या AB-दाय D ३-
नर् D ४-इदि CDFH ५-प्रवि- ABFG ६-+ भूयो ABCFG
+ भूयोऽपि H ७-कथमपि ABCDFGH ८-+ तदा CDEFGH

पारद^१ इव 'चक्षमात्रमपि' नावतिष्ठते साधवो मृगा इव वि-
नोदविन्दोः 'अवणवशमाः सुखं जनाः' शरत्समया इव भ-
वादृशा 'मित्रस्य हृदयं हरन्ति न च सचेतना' विसदृशमुप-
दिशन्त्यचेतनानामपि मैत्रो 'समुचितपक्षे' निक्षिप्ता । तथा-

अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
रश्रन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ।
योवाग्रलोखकखकिङ्किणिकानिनाद-
मिश्रं दधद्दशनवर्बुरशब्दमश्रः ॥

इति । पक्षे । विनोदविन्दोर्ज्ञातुः । आख्यातोपयोग इति
पञ्चमी । अवणेन समुपदेशअवणेन वशगास्तदधीनास्तादृशाः
शरत्समया इव भवादृशा जनाः सुखं जनयन्ति । पिण्डी-
मित्यादौ भक्षणादिक्रियाक्षेपवत् सुखमित्यनेन जननक्रिया-
क्षेपः । अतएव मित्रस्य हृदयं हरन्ति । पक्षान्तरे । शरत्समयाः
सुखञ्जनाः शोभनाः खञ्जना येषु तादृशाः । खञ्जरीटस्तु
खञ्जन इत्यमरः । सचेतना मित्रस्येति शेषः । विसदृशमयोग्यं
नोपदिशन्ति । अचेतनानामपि मैत्रो समुचितपक्षे योग्यपक्षे
निक्षिप्ता तर्हि सचेतनमैत्र्याः का कथेति भावः । समानशील-

१ + -पिण्ड D २ चक्षमात्रमपि A B C D F G H ३ न तिष्ठति A B C F
G H ४ असवशमा A B H वशमा C F असमा D इति जग० च । ५ शर-
दासरा D इति जर० च । ६ इति जर० च । सुखमावहन्ति A D —मित्रस्य
हृदयं C D E H इति जग० च । ७ सचेतना D इति जर० च । ८ समुचितता
भवति इति जर० । ९ -पक्षनि- C D E F H

हि माधुर्यश्रैत्यशुचित्वसन्तापशान्तिभिः पयः पय इवेति^१ मि-
त्रतामुपगतस्य^२ दुग्धस्य^३ तत्सङ्गमादधितस्य^४ कायेन^५ ममैव
पुरो युक्तं चय इति विचिन्त्येव वारिणापि^६ जीयते । तदिद-
मसाम्प्रतमाचरितं^७ सखे गृहाण साधुजनोचितमध्वानं सा-

व्यसनेषु सख्यमितीममर्थं द्योतयन्नुभयसाधारणानि विशेषणा-
न्याह । माधुर्येत्यादि ।

माधुर्यश्रैत्यशुचित्वसन्तापशान्तिभिर्गुणैः पयो जलं पय इव
दुग्धमिवेति मित्रतामुपगतस्य तत्सङ्गादुग्धसङ्गादधितस्य बद्ध-
मुख्यतामापन्नस्य पुरः पूर्वं ममैव चयो युक्त इति विचार्य
वारिणा जीयते । भावे प्रत्ययः । मीलितालङ्कारोऽत्र ।

समेतलक्षणा वापि वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्यात्तम् ॥

इति सचक्षणात् ।

तत् तस्मादिदमाचरितमसाम्प्रतमयुक्तम् । सखे साधुजने-
चितमध्वानं व्यवहारं गृहाण । साधवो हि दिक्षोहात् परं
केवलमुत्पद्यप्रवृत्ता उन्मार्गप्रवृत्ता भवन्ति न त्वसङ्गवहार
इत्यर्थः । इत्यादि तस्मिन् मकरन्दे वदति सति । स्मरशर-

१ पय इति A B C D H इति जग० च जट० च । २ -तामुपगतस्य D H
३ जट०- A B C D E F H इति जग० च । ४ -दधितस्य A B F G -दुग्-
धितस्य D ५ काये C D E G ६ वारि इति जग० । + प्रथमं A B. ७ + प्र-
थमा A B G

ध्वो हि दिक्षोऽक्षत् परमुत्पद्यप्रवृत्ता^१ भवन्तीत्यादि^२ वदन्ति
तस्मिन् कथमपि स्मरशरनिकरप्रहारपरवशः परिमिताक्षर-
मुवाच 'कन्दर्पकेतुः । वयस्य दितिरिव शतमन्युसमाकुला
भवति 'मनोवृत्तिः । नायमुपदेशकालः' पच्यन्त इवाङ्गानि^३

निकरप्रहारपरवशः कामवाणव्यथाव्याकुलः । कथमपि महा-
क्लेशात् परिमिताक्षरमुवाच ।

वयस्य सखे चित्तवृत्तिर्दितिरिव दैत्यजननीव शतमन्युने-
न्द्रेण समाकुला व्याकुला भवति । पक्षे । शतसङ्ख्याका मन्यवसैः
समाकुला शाकपार्थिवादिः । दितेर्गर्भनाशाय दितिप्रमादा-
दितिगर्भे प्रविष्टः शक्र एकं गर्भं सप्तधा विभज्य सप्तधा विभक्तं
प्रतिव्यक्तिं सप्तधा बभञ्जेति । त एवानपञ्चाशदाता बभूवुरिति
पुराणे प्रसिद्धम् । शतमन्युर्दिवस्यतिः । मन्युशोकौ तु शुक्
स्त्रियाम् । वयस्यः स्निग्धः सवया इति त्रिव्यमरः ।

सखे चित्ते बुद्धयः सम्भवन्तीत्याह । नायमुपदेशकालः ।
कुतः । अङ्गानि पच्यन्त इव । शिथिलावयवानीव भवन्तीत्यर्थः ।
कर्मकर्तरि साधुः । एवमग्रेऽपि । इन्द्रियाणि कथ्यन्त इव । का-
थपाकयोर्भेदाच्च पौनरुक्त्यम् । मर्माणि भिद्यन्त इव । विदीर्णानि

१ + अपि पुनर्दृष्टीतपथा D २ — कन्दर्पकेतुः B G ३ इति जग० च नर०
च । सङ्ख्यमनाहतिः A B C D E F G H ४ + तथाहि D + कुतः E G H
५ इव सेऽङ्गानि D.

कथ्यन्त इवेन्द्रियाणि भिद्यन्त इव मर्माणि निःसरन्तीव
प्राणाः उन्मूल्यन्त इव विवेका नष्टा स्मृतिः । तदधुना यदि
त्वं सद्यः पाण्डुक्रोडनसमदुःखसुखोऽसि तदा मामनुगच्छे-
त्युक्त्वा परिजनालक्षितस्तेन सह नगरान्निर्जगाम ।

अनन्तरं कतिपयनल्वशतमध्वानं गत्वागस्त्यवचनसंहत-

भवन्तीत्यर्थः । प्राणा निःसरन्तीव । विवेका उन्मूल्यन्त इव ।
उत्पाद्यन्त इव । स्मृतिर्नष्टा । मागधी रीतिरत्र । ततोऽधुना
यदि पाण्डुक्रोडने समदुःखसुखः । एतेन बालसखत्वं ध्वनितम् ।
राजकुमाराणामेतादृक्क्रोडासम्भवेऽपि लोकप्रवादानुकरणम् ।
तेन लोकोक्तिरलङ्कारोऽत्र ।

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ।

इति लक्षणात् । तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनेनालक्षित-
स्तेन मकरन्देन सह नगरान्निर्जगाम ।

अनन्तरं नगराद्वहिर्गमनोत्तरं कतिपयनल्वशतं तावत्प-
रिमितमध्वानं मार्गं गत्वा ताभ्यामिति शेषः । विन्ध्यो नाम
गिरिरदृश्यतेति सम्बन्धः । किष्कुर्हस्ते वितस्ती च । नल्वः कि-
ष्कुचतुःशतम् । इत्युभयचामरः ।

अगस्त्यवचनेन संहतं ब्रह्माण्डगतं शिखरसदृशं येन सः ।
कूटोऽस्ती शिखरं प्रहङ्गमित्यमरः ।

१ कथ्यन्त A B C F G H २ निःसरन्त इव A B ३ उन्मूल्यन्त H ४ न-
ष्टेव D ५ + सद्यः D E F G H इति जग० च । ६ सद्यः - क्रोडिक - C D H
इति जग० च । ७ परिजनानुपहृष्टिः - A B F G ८ पुरा - A B C H.

१ ब्रह्माण्डगतशिखरसहस्रः १ कन्दरान्तराललतागृहसुख^१-
 २ सुप्रविद्याधरमिथुनगीताकर्णनसुखितचमरीशतमारणोत्सुकि-
 ३ तश्वरशतसम्बाधकच्छः कटककरिकराकृष्टभग्नस्यन्दमा-

अनुप्रासेनाह । कन्दरा दरी तदन्तराले लतागृहं तत्र
 सुखेन सुप्तानि विद्याधरमिथुनानि तेषां गीतं गानं तदाक-
 णेन सुखितं चमरीणां मृगभेदस्त्रीणां शतं तन्मारणोत्सुकितं
 श्वरशतं तेन सम्बाधः सङ्कटः कच्छस्तटो यस्य सः । दरी तु
 कन्दरो वा स्त्री ।

निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुष्कसाः ।

भेदाः किरातश्वरपुलिन्दा स्नेच्छजातयः ॥

गोकर्णवृषतैर्गर्गरोहिताश्चमरो मृगाः ।

सङ्कटं ना तु सम्बाधः कलिलं गहनं समे ।

इति पञ्चस्रमरः । कूलं प्रतापः कच्छरोधसी । तटं तीरं प्रतीरं
 चेति हैमः । कच्छालिरिति भाषायाम् ।

कटकेऽद्रिनिमित्ते करिकरैर्हस्तिशुण्डाभिराकृष्टान्यतएव भ-
 ग्रान्यतएव स्यन्दमानानि प्रस्रवमाणानि हरिचन्दनाणि तेभ्य

१ ब्रह्माण्डगत- A C G H इति जग० च । ब्रह्माण्डगत- D इति नर० च ।
 ब्रह्माण्डगत- E १ कन्दरान्तरगतलता- A B E कन्दरान्तरलता- C D
 २ -मृहसुखप्रसुप्त- A C D F G -मृहसुप्त- B ३ सुप्रविद्याधर- D सुप्त-
 -गोप्रमानगीता- D सुप्त- -चमरीश- A B C F H , सुप्त- -चमरीश- D
 ४ तकिरातशत- A B.

नहरिचन्दनामोदवाहिगन्धवाहशिशिरितशिलातलः सुदूरप-
तनभग्नतालफलरसार्द्रकरतलास्वादनोत्सुकशाखामृगः^१ प्रस-
म्बमाननिर्झरोपविष्टजीवञ्जीवमिथुनलेलिह्यमानविविधफल-

आमोदोऽतिनिर्झरिगन्धस्तदाही गन्धवाहो वायुस्तेन शिशि-
रितं शिशिरवदाचरितं शिलातलं यत्र सः । कटकोऽस्ती नि-
तम्बोऽर्द्रः । आमोदः सोऽतिनिर्झरी । गन्धवाहानिलाशुगाः ।
सुषीमः शिशिरो जडः । तुषारः शीतलः शीतः ।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥

इति पञ्चस्वमरः । हस्तिनासा करः शुण्डा हस्त इति द्वैमः ।
खन्दू प्रसवणे ।

सुदूरपतनेन भग्नानि तालफलानि तेषां रसेनार्द्रयोः
करतलयोरास्वादानेन लेहनेनोत्सुकाः शाखामृगा वानरा यत्र
सः । वृणराजाकृतस्तालः । शाखामृगवल्लीमुखाः । मर्कटो वा-
नरः कीश इत्युभयचामरः ।

प्रसम्बमानान्यतएव निर्झरेषूपविष्टानि यानि जीवञ्जीव-
मिथुनानि चकोरमिथुनानि तैर्लेलिह्यमानानि पुनः पुनरा-
स्वाद्यमानानि तादृशानि च तानि विविधफलानि तेषां रसा-
मोदेन सुरभितः परिसरः प्रान्तदेशो यस्य । लेलिह्यमानेति

१ -समकदम्बः A, B C E F G इति जग० च नर० च । -समकदम्बकः D II
१ सम्बमाननिर्झरवरसविधेयः C सम्बमाननिर्झरशिशिरोपान्मोपः D.

रसामोदसुरभितपरिसरः सरभसकेसरिसहस्रखरनखर^१-
धाराविदारितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलविगलितमुक्ताफलश्रवलि^१-
तशिखरतया शिरोलग्नं तारागणमिवोदहनं सुग्रीव इव

यङ्गुलगन्तात् कर्मणि ज्ञानच् । जीवञ्जीवश्चकोरकः । पर्यन्तभूः
परिसर इत्युभयचामरः ।

सरभसं सवेगं केसरिसहस्रस्य सिंहसहस्रस्य खरनखरधा-
रया विदारितानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितानि
मुक्ताफलानि तैः श्रवणितशिखरतया शिरोगतं तारागणमिव
नक्षत्रसमूहमिवोदहनं । हर्यचः केसरी हरिः । नखोऽस्त्री न-
खरोऽस्त्रियाम् । नक्षत्रमृच्चं भं तारेति त्रिव्वमरः ।

पुनः श्लेषेणाह । सुग्रीव इव । ऋक्षो जाम्बवान् गवयः
शरभः केसरी कुमुद एतत्सञ्ज्ञकैर्वानरैः सेव्यमानपादच्छायाः ।
ते च रामायणे ।

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।

इति । पक्षे । ऋक्षो भल्लूकः । गवयो वनगवः । शरभः कुञ्जर-
द्विष्ट । केसरी सिंहः । कुमुदं कैरवं दिग्गजो वा । तैः सेव्य-
माना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया यस्य सः । ऋक्षाच्छ-
भक्षभल्लूकाः । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । इत्युभयचामरः ।

१ -रसरनखर- D १ -फलपटलश्रवणित- D रा० -फलश्रवणित- A B C
D II -फलविमलितश्रि- F.

१ कृत्स्नगवयशरभकेसरिकुमुदसेव्यमानपादच्छायः १ पशुपति-
रिव नागनिःश्वाससमुत्क्षिप्तभूतिर्जनार्दन इव विचित्रवन-
मालः सहस्रकिरण इव सप्तपत्रस्यन्दनेपेतो २ विरूपाल इव

गवयः स्याद्वनगवो गोसदृशोऽश्ववारणः ।

शरभः कुञ्जरारातिरुत्पादकोऽष्टपादपि ।

इत्युभयत्र हैमः ।

कपीन्द्रः कुमुदः कोऽपि कुमुदः कोऽपि दिग्गजः ।

इति शाश्वतः ।

पशुपतिरिव शिव इव नागनिःश्वासेन सर्पनिःश्वासेन समु-
त्क्षिप्ता भूतिर्भस्म यस्य सः । पक्षे । नागनिःश्वासेन गजनिःश्वा-
सेन समुत्क्षिप्ता भूतिः सम्पत्तिर्यस्य सः । यद्वा । नागानां नि-
धिस्थानस्थितसर्पाणां निःश्वासेनेत्यादि ।

जनार्दन इव विष्णुरिव विचित्रा वनमाला यस्य सः ।

आपादपद्मं या माला वनमालेति सा स्यता ।

इति शाश्वतः । पक्षे । विचित्रा वनमाला वनपरम्परा यस्य सः ।

सहस्रकिरण इव सूर्य इव सप्त पत्राणि वाहनानि यस्मिन्
तादृशो रथो यस्य । पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः । पक्षे । सप्तपत्रो
विषमच्छदः । स्यन्दनस्तिनिशः । सप्तपर्णो विशालत्वक् । ति-
निशे स्यन्दनो नेमिरित्युभयचामरः ।

१ 'कृत्स्नगवयशरभकेसरिकुमुदपनमसेव्य- D २ -पादपच्छायः B C
इति अग० च । २ सप्तपत्रकुलोपेतो F.

सन्निहितगुहः ^१शिवानुगतश्च कामीव कान्तारोषरसानुगतः
समदनश्च श्रीपर्वत इव सन्निहितमल्लिकार्जुनो नरवाहनदत्त

विरूपाक्ष इव शिव इव सन्निहितो गुहः कार्तिकेयो यस्य
सः । शिवया पार्वत्यानुगतश्च । पत्ने । सन्निहिता गुहा गङ्गरं
यस्य सः । शिवाभिर्धात्रीभिः क्रोद्धीभिरनुगतश्च ।

शिवा गौरी शिवा क्रोद्धी भवेदामलकी शिवा ।
इति श्लाघ्यतः । देवस्तातबिम्बे गुहा । गङ्गरम् । शिवा गौरी फेर-
वयोरित्युभयत्रामरः ।

श्रीपर्वत इव सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य । मल्लिकार्जुनो
नाम हरः । पत्ने । सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य ।

दृष्ट्वापूज्यं मल्लिकायां त्रिषु स्यात् केतकीफले ।
इति विश्वमेदिन्यै ।

नदीसर्जो वीरतरुनिद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।
इत्यमरः ।

कामीव कामुक इव कान्तानां रोषरसाभ्यामनुगतः । सम-
दनश्च । पत्ने । कान्तारमूषरसाभ्यामनुगतः । समदनः सधत्तूरः ।
धत्तूरः कनकाक्षयः । मातुलो मदनश्च । कान्तारं वर्तुर्दुर्ग-
मम् । ऊषवानूषरौ द्वावप्यन्यलिङ्गाविति त्रिष्वमरः ।

नरवाहनदत्तस्तस्मामको राजा तद्वत् प्रियङ्गुश्चामया त-
न्नामकस्त्रिया सनाथः । पत्ने । प्रियङ्गुः फलिनी । श्यामा रोच-

इव प्रियङ्गुध्यामासनाथः शिशुरिव 'कृतधात्रीधुतिर्वासरा-
रम्भ' 'इव गैरिकारुणप्रभापाटलितवनराजिः कृष्णपत्र इव
वज्रलतागहनः कर्ण इवानुभूतशतकोटिदानो भीष्म इव शि-

मी । प्रियङ्गुः फलिनी फलीत्यमरः । त्रिभण्डी रोचनी श्या-
मेति च । श्वेतत्रिधारेति ख्याता ।

शिशुरिव बालक इव कृता धात्र्या आमलक्या धृतिरवस्थानं
येन । पक्षे । धात्र्युपमाता ।

धात्री स्यादुपमातापि चितिरयामलक्यपि ।

इत्यमरः ।

वासरारम्भ इव गैरिकारुणप्रभया पाटलिता वनराजिर्व-
नपरम्परा जलसंहतिर्वा यस्य । श्वेतरक्तस्तु पाटल इत्यमरः ।
अव्यक्तरागस्वरुण इति च । पक्षे । गैरिकवदरुणस्य सूर्यसूतस्य
प्रभा तथा । सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरित्यमरः ।

कृष्णपत्र इव वज्रलता कृष्णता तथा गहनः । भावे तत् ।

वज्रलः कृष्णपत्रेऽग्नौ श्रितौ च वज्रला गवि ।

इति विश्वप्रकाशः । कोशे श्रितौ कृष्णे । पक्षे । वज्रलताभिर्गहनः
सान्द्रः । वल्ली तु व्रततिर्लतेत्यमरः ।

कर्ण इवानुभूतं शतकोटीनां तत्सङ्ख्याकधनानां दानं दित-

१ इतिर्धा- A B F H २ इतिर्वासरारम्भ A B F ३ इवकृष्ण A B
C D F H इति जग० च नर० च । ४०-पत्रप्रभा- A B.

खण्डिमुक्तैर्ध्वचन्द्रैराचितः कामसूत्रविन्यास इव 'मल्लनाग-
घटितः कान्तारसामोदश्च' हिरण्यकशिपुर्विव शम्बरकुला-
श्रयो 'गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गमार्गणार्थमिवारुणेनोपास्य-

रणं येन । पक्षे । अनुभूतं शतकोटिना वज्रेण दानं येन । दो
शवखण्डने । शतकोटिः स्वरुः शम्ब इत्यमरः ।

भीष्म इव शान्तनव इव शिखण्डिमुक्तैर्ध्वचन्द्रैस्तदाकारैर्वा-
णैराचितो व्याप्तः । पक्षे । शिखण्डो बर्हि तदस्ति येषां ते शिख-
ण्डिनो मयूरास्तैर्मुक्तैर्ध्वचन्द्रैर्ध्वमेचकाङ्कैः पक्षैः । अर्धचन्द्रेण
तदाकारयुक्ता लक्ष्यन्ते । शिखण्डस्तु पिच्छबर्हि नपुंसके । समौ
चन्द्रकमेचकाविति द्वयोरमरः ।

कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागेन मुनिविशेषेण । पक्षे । गज-
विशेषेण । घटितो रचितो युक्तश्च ।

मल्लनागोऽभ्रमातङ्गे वात्स्यायनमुनावपि ।

इति विश्वप्रकाशः । कान्तानां रसामोदौ शृङ्गारहर्षौ येन ।
पक्षे । कान्तारे दुर्गवर्तमानि कानने वा सामोदोऽस्ति सुगन्धः ।

हिरण्यकशिपुर्विव शम्बरो दैत्यविशेषस्तत्कुलाश्रयः । पक्षे ।
शम्बरो हरिणविशेषो जलं वा द्रव्यं वा । रङ्गुशम्बरौ हिषाः ।
नीरक्षीराम्बुशम्बरमित्युभयत्रामरः ।

१ मल्लनाग- इति जर० । २ -रसानुमोदश्च A B ३ गैरिकरागव्या- A C D
E F इति जर० च । गै० -व्याजादुपरिगतरवि- A B गै० -व्याजादुपरिरवि-
C D E G H गै० -व्याजादुपरिष्ठाद्रवि- F.

मानः शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तथा विस्तारितलोचनोऽगस्त्य-
मार्गमिवोद्दीप्तमाणः स्रस्तान्त्रजाल^१ इव ^२जरदजगरभोगैः
कुम्भकर्ण इव दन्तान्तरालगतवानरव्यूहः^३ ^४पिण्डालक्त-

शम्बरं सलिले विन्दे बौद्धव्रतविशेषयोः ।

शम्बरो दैत्यहरिणमत्यग्रेलजिमान्तरे ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गस्य मार्गणार्थमन्वेषणार्थमिवाह-
णेनानुरूपोपास्यमानः । गृह्य अन्वेषणे ।

शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तथा । देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् । वि-
स्तारितलोचनो विकसितनेत्रोऽगस्त्यमार्गमुद्दीप्तमाण इव ।
यावदहमागच्छामि तावत् त्वमुपविशेत्युक्त्वा गतो मुनिरायाति
न वेति मार्गावलोकनमिति पुराणप्रसिद्धम् ।

जरदजगरभोगैर्वृद्धशयशरीरैः स्रस्तान्त्रजालो विगलित-
न्वसमूह इव । अन्नं पुरीतत् । इत्यमरः ।

तिलितः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

इति च ।

कुम्भकर्ण इव दन्तान्तराले दशनान्तराले गतो वानर-
व्यूहो यस्य । पक्षे । दन्तः कटकः सानुतिर्यमिनिर्गतः शिला-
विशेषो वा । तदन्तरालगतवानरव्यूहः ।

१ -माला A B -जाल C E २ जरदजगरभोगैः D ३ दन्तान्तरालगतैर्वा-
नरसमूहैः C दन्तान्तरालगतैर्वानरव्यूहैः D E G - समूहः F ४ पिण्डालक्तकवि-
A B C D G H.

करागाङ्कितपादपङ्क्तिस्तु चितसञ्चरितश्चोपतिवारविलासिनी-
सङ्केतकेतकीमण्डपोऽकुलीनोऽपि सङ्गशभूषितो दर्शिताभ-
योऽपि मृत्युफलदायो सप्रस्थोऽप्यपरिमाणः सनदोऽपि नि-

दक्तो गिरिनितम्बे च दशने सानुनि स्मृतः ।

इति विश्वः ।

दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निष्ठता गिरेः ।

इति वैमः ।

पिण्डीभूतमलककं पिण्डालककं तद्रागेषाङ्कितानां पा-
दानां चरणानां पङ्क्तिभिः परम्परभिः स्तुचितं सञ्चरितं सञ्च-
रणं येषु । भावे क्तः । तादृशाः श्चोपतिवारविलासिनीना-
मूर्वशादीनां सङ्केतकेतकीमण्डपा यस्मिन् सः ।

विरोधाभासेनाह । अकुलीनोऽपि निन्द्यगोचरोऽपि सङ्ग-
नोत्तमकुलेन भूषितो मण्डित इति विरोधः । न कौ पृथिव्यां
लीनोऽकुलीनोऽत्युच्चत्वात् । शोभनैर्वैशैर्वेणुभिरलङ्कित इति
परिहारः ।

दर्शितमभयं येन स मृत्युजनकं फलं दातुं शीलमस्य ता-
दृश इति विरोधः । दर्शिताभया हरीतकी येन । मृत्युफलं
महाकालफलं कदलीफलं वा दातुं शीलमस्य तादृशिति
परिहारः । अभया तव्यया पथ्येत्यमरः ।

मृत्युफलं महाकाले कदल्यां मृत्युफल्यपि ।

शब्दो भीमोऽपि कीचकसुहृत् पिहिताम्बरोऽप्युत्सदंशुको
विन्ध्यो नाम ^१महागिरिरदृश्यत ।

इति विन्ध्यः । सप्रत्यः परिमाणविशेषविशिष्टः । अपरिमाणः
परिमाणरहित इति विरोधः ।

कुडवः प्रत्य इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

इत्यमरः । सप्रत्यः समानुरित्यविरोधः । कुः प्रत्यः सानुर-
त्तिथामित्यमरः । नदेन शब्देन सहितः सनदो निःशब्द इति
विरोधः । एद अव्यक्ते शब्दे । नदेन शोणाख्यनदेन सहितो
निःशब्द इत्यविरोधः ।

भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि कीचकसुहृत् तन्नामराजस-
सुहृत् । विराट्पृष्ठावस्थितः कीचकः पाञ्चाख्यां साभिलाष
इति भीमेन हत इति भारते प्रसिद्धमिति भीमस्य कीचकसुहृ-
त्त्वं विरोधः । भीमो भयानकः कीचका वंशविशेषास्तेषां सुहृत् ।

वेणवः कीचकास्तो सूर्ये स्वनन्यनिलोद्भूताः ।

इत्यमरः ।

पिहिताम्बरश्चादितवस्तः । उत्सत् स्फुरमाणमंशुकं वस्तं
यस्य स इति विरोधः । चेलं वसनमंशुकमित्यमरः । पिहित-
माश्चादितमम्बरमाकाशो येन । उत्सन्तः स्फुरमाणा अंशव
एवांशुकाः स्वार्थे कः । किरणा यस्य सः । इति परिहारः ।
अम्बरं व्योम्नि वाससि । किरणोऽस्त्रमयूखांशुरित्युभयचामरः ।

यस्य प्रवृद्धगुल्मतयेव दृश्यमानवज्रधातुविकारः साधुरिव
सानुग्रहप्रचारप्रकटितमहिमा मीमांसान्याय इव पिहि-
तदिगम्बरदर्शनः । यस्य हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरम-

शेषेणाह । यो विन्ध्यः प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धसम्बतयेव
दृश्यमानो वज्रधातूनामनेकगैरिकादीनां विकारो यत्र ता-
दृक् । अप्रकाण्डे सम्बगुल्मौ । धातुर्मनःशिलाद्यदेरित्युभय-
चामरः । पक्षे । प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धशीहतया दृश्यमानो
वज्रधातूनां रसादीनां विकारो यस्य सः । गुल्मस्तु शीहा
पुंसीत्यमरः ।

रसासृङ्मांसमेदोऽस्त्रिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

सप्तैव दश चैकेषां रोमत्वक्स्नायुभिः सह ॥

इति हेमः । मता इति शेषोऽत्र ।

साधुरिव सानुग्रहः सकृपः प्रचारस्वरणं तेन प्रकटीकृत
उद्योतितो महिमा स्तोत्कर्षा येन सः । पक्षे । सानुषु शिखरेषु
गङ्गाणां सूर्यादीनां प्रचारेण भ्रमणेन प्रकटीकृतो महिमौ-
न्नत्यं येन सः ।

मीमांसान्याय इव तच्छास्त्रमिव पिहितं तिरोहितं दिग-
म्बरदर्शनं दिगम्बरमतं येन । पक्षे । पिहितं क्वादितं दिगम्बर-
योर्दिशाकाशयोर्दर्शनं येन सः ।

यो विन्ध्यो देवखतैरुपशोभितोपान्त इत्यन्वयः । हरि-

क्षीयैः राशिभिरिव मीनमिथुनकुलीरसङ्गतैः करणैरिव शकु-
निनागभद्रबालवकुलोपेतैर्देवखातैरुपशोभितोपान्तः^१ । यश्च
कुसुमविचित्राभिर्वैश्वपत्न्यपतिताभिः सुकुमारललिताभिः पुष्पि-

वंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावं आख्यानविशेषस्तेन । पक्षे । पुष्कराणां
कमलानां जलानां वा प्रादुर्भावेण रमणीयैः । पुष्करास्त्रो-
हाणि च । पुष्करं सर्वतोमुखमित्युभयचामरः ।

राशिभिरिव ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धैर्मेषादिराशिभिरिव मीनो
मिथुनं कुलीरः कर्कटस्तैः सङ्गतैः । पक्षे । मीनमिथुनं कर्कटास्तैः
सङ्गतैः ।

करणैरिव ज्योतिषागमवित्तैर्बवादिकरणैरिव शकुनिनाग-
भद्रवासवानां तत्सङ्गकानां कुलैः समुदायरूपेतैः । पक्षे ।
शकुनिः पक्षी नागो गजः सर्पो वा भद्रो मुक्ता बालवकुलो
लघुवञ्जुलः । अथवा बालं ह्रीवेरं वकुलो वञ्जुलस्तैरुपेतैः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनदिजाः ।

मुक्ता मुलकमस्तियाम् । स्याद्भद्रमुलकः । वकुलो वञ्जुलः ।
बालं ह्रीवेरवर्षिष्ठोदीच्यमिति चतुर्व्वमरः ।

यो विन्ध्यो लताभिर्दर्शितानेकवृत्तविलास इति समन्धः ।
कुसुमैर्विचित्राभिर्वैश्वपत्नेषु पतिताभिः त्रिखरिणीभिः । त्रिख-
रमयं तद्वतीभिः सायाभिरित्यर्थः । प्रहर्षिणीभिः । अन्तर्भा-
वितण्ण्यर्थाऽत्र हर्षिः । प्रकर्षेण हर्षकारिणीभिः । सुकुमाराश्च

१ - शोभितप्रान्तः F - शोभितान्तः H इति नर० च ।

ताग्राभिः शिखरिणीभिः 'प्रहर्षिणीभिर्लताभिर्दर्शितानेकवृत्त-
विलासः ।

यस्य 'मदकलकलहंससारसरसितोद्धान्तभाःकूटविकट-
पुच्छकटाव्याधूतविकचकमलखण्डविगलितमकरन्दविन्दुस-
न्दोहसुरभितसलिलया 'सायन्तनमज्जनपुलिन्दराजसुन्दरी-

सलिलाश्च ताभिः । पुष्पितानि सञ्ज्ञानपुष्पाण्येषाणि यासां
ताभिः । पक्षे । तत्तदभिधानैश्चन्दोभिः । नैौ जौ गस्तिद्व-
यतिः प्रहर्षिणीयम् । रसैरुद्रैश्चिन्वां समनसभला गः शिख-
रिणी । मयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा । कुमारललिता जसौ
ग । दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलनैः ।

पुनरनुप्राप्तेनाह । यो विन्ध्यो रेवयोपगूढ इत्यन्वयः ।
मदेन कलमव्यक्तमधुरं कलहंसानां कादम्बानां सारसानां
पुष्कराख्यानां रसितं शब्दस्तेनोद्धान्ता भाःकूटा मत्स्यविशेषा-
स्तेषां विकटपुच्छकटाभिर्याधूतविकचकमलखण्डादिगलित-
मकरन्दविन्दुसन्दोहेन सुरभितसलिलया । कादम्बः कलहंसः
स्यात् । पुष्कराङ्गसु सारस इत्युभयत्रामरः ।

भाःकूटः कथ्यते मीनभेदे शैलान्तरेऽपि च ।

१ प्रहर्षिणीभिर्लताभिश्चन्दोर्विचित्रिभिरिव दर्शि- D इति नर० च । २ समद-
C D इति नर० च । मद० -भाःकूटकूट- A B C इति नर० च । मद० -पुच्छक-
रकुलपुच्छकटाव्या- F मद० -पुच्छकट्या- B D इति नर० च । मद० -गन्तभाः-
कूटविकटपुच्छकट्या- इति नर० । ३ सायन्तनसमयोज्ज्वल्य- A B C E
F G सायन्तनसमयोज्ज्वल्य- D सायन्तनसमयोज्ज्वल्य- F H.

नाभिमण्डलनिपीतसलिलया मदमुखरराजहंसकुलकोला-
हलमुखरितकूलपुलिनया' 'तटनिकटमत्तमातङ्गगण्डपि-
'ण्डविनिर्गतमदधारास्तवकितसलिलया तीरप्ररूढकेतकी-
'कानननिपतितधूलिनिकुरम्बजातसैकतसुखोपविष्टतरुणसुर-'

इति विश्वप्रकाशः । भागुर इति भाषायाम् ।

सायन्तनं सायङ्कालिके मञ्जने पुलिन्दराजसुन्दरीणां श-
बराङ्गमानां नाभिमण्डलैर्निपीतसलिलया । सायं चिरमित्या-
दिना श्रुत्युदागमश्च ।

मदमुखरराजहंसकुलस्य कोलाहलः कलकलस्तेन मुखरितं
कूलपुलिनं यस्यास्तया ।

राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः मिताः ।

कोलाहलः कलकलः । कूलं रोधश्च तीरं च । तोयेत्यितं
तत् पुलिनमिति चतुर्थमरः । कोशे तदित्यनेन तटम् ।

तटनिकटमत्तमातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमदधाराभिः स्तव-
कितं सञ्जातस्तवकं सलिलं यस्यास्तया । गण्डः कटो मदी
दानमित्यमरः ।

तीरप्ररूढकेतकीकानननिपतितधूलैर्निकुरम्बं समूहस्तेन
जातं यत् सैकतं तच्च या ।

१ मद० - मुखरितपुलिनया C D H २ तटनिकटविकटमत्त- B D F तट०
मज्जकल- A ३ षडभिर्गलित- A B D E G षडभिर्गत- C F H ४ काननकुड-
मभि- D ५ -तवस्तारसुर- D.

मिथुननिधुवनलीलापरिमलसालिकूलोपवनया । तटाटवी-
निकटनिपतितजम्बूखण्डमण्डपावस्थितजलदेवतावगाह्यमान-
तोयया । तीरप्ररूढवेतसलताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहमदक-

सुखोपविष्टसुरमिथुननिधुवनलीला तस्यां परिमलो वि-
मर्दजन्मा जनमनोहरो गन्धस्तस्याच्च कूलोपवनं तीरकृत्रिम-
वनं यस्यास्तथा । उपवनस्य परिमलसालिलवर्णनेन सर्वथा
जनसञ्चारराहित्यं ध्वन्यते । अत्र सैकतशब्दप्रयोगस्तत्सङ्ग-
श्रौपचारिकः ।

विमर्दोऽस्य परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

मैथुनं निधुवनं रतम् ।

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

इति त्रिष्वमरः ।

तटेऽटवी वनं तस्या निकटे निपतितानि जम्बूखण्डानि तेषां
मण्डपेष्ववस्थितजलदेवताभिरवगाह्यमानतोयया । अटव्यरणं
विपिनमित्यमरः ।

तीरप्ररूढवेतसलताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहः कालकण्डक-
समूहस्तस्य मदकलो यः कुहकुहारावः कुहकुहशब्दसेन कौ-
तुकं तदाकण्टसुरमिथुनैः संख्यमान आभोगः परिपूर्णता

१ तटाटवीविपिनमित्यमरः D तटाटवीनिकटविपिनमित्यमरः F तटाटवीविपिन-
मित्यमरः H २ तीरप्ररूढवेतसलताभ्यः A B F तीरः -निखीनः A B C E F G H
तीरः -विखीनः D

लकुक्षकुक्षारावकौतुकाकृष्टसुरमिथुनसंस्तूयमानाभोगयोप^१-
 'कूलसञ्जातनलनिकुञ्जपुञ्जितकुलायकुक्कुटघटाघूत्कारभैर-
 वतीरया 'जलमानुषोमृदितसुकुमारतीरयोपवनवातान्दो-

यस्यास्तया । दात्यूहः कालकण्टकः । आरवारावसंरावविरा-
 वा इति दयोरमरः । आभोगः परिपूर्णतेति च । उपवनेोप-
 भोग- इत्यपि पाठः ।

उपकूलं सामीप्येऽव्ययीभावः । तत्र सञ्जातो नलनिकुञ्जो
 सतादिच्छादितो देवस्तत्र पुञ्जितः पुञ्जवदाचरितोऽनेक इत्य-
 र्थः । तादृक् कुलायो नोडं यस्याः सा चासौ कुक्कुटघटा
 कुक्कुटसमूहस्य घूत्कारेण तादृशशब्देन भैरवं भयानकं तीरं
 यस्यास्तया । श्लेषशब्दनिपतद्रथनेमिधारा इत्यादौ उप-
 शब्दशब्दस्यान्तं द्वाच घटाशब्दस्य समुदाये प्रयोगो भाक्तः ।
 कुक्कुटस्वरणयुधः । अथ भैरवम् । दारुणं भोषणं भीष्मम् ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्रीवे सतादिपिहितोदरे ।

कुलायो नोडमस्त्रियाम् । नडस्तु धमनः पोटगल इति चतु-
 र्वमरः ।

जलमानुषोमृदितसुकुमारपुलिनया । वनमानुषवज्जलमा-
 नुषः प्राणिविशेषः । जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् ।

१ -मानकूलोपभोगयोप- A B -मानोपभोगयोप- C D E F G H २ इ-
 -नचनक- E इ० -कुञ्जपुञ्जपुञ्जित- D ३ जलमानुष- C D H जल- कुसुम-
 सुकुमार- A B E F

लिततरलतरङ्गया 'नलनिकुञ्जपुञ्जनिविष्टावकोटककुटुम्बि-
नीनिरीक्ष्यमाणार्धशफरया 'पोताधानलुब्धकोयष्टिकस्तम्भ-
नभीमवेतसवनया 'तरलतरङ्गमालासञ्चरदुहण्डपालद-

उपवनपवनान्दोलिततरलतरङ्गया । एतेनात्र वाते गुणत्रयं
वर्णितम् । तेन कामिनां सर्वदा सुखकारितास्य ध्वनिता ।

नलनिकुञ्जपुञ्जे निविष्टोऽवकोटको वकस्तर्कुटुम्बिनी स्त्री
तया निरीक्ष्यमाणोऽर्धशफरो दण्डपालो यस्यां तया ।

वकोऽवकोटकस्याथ वलाका तु वकी स्यता ।

इति हारावली । दण्डपालोऽर्धशफर इति च ।

पोताधानं जुद्राण्डमत्स्यसङ्घातस्तत्र लुब्धकोयष्टिकस्य टिट्टि-
भकस्य स्तम्भनं शब्दोऽनेन भीमं वेतसवनं यस्यास्तया । स्तम्भः
सौत्रो धातुरनेकार्थत्वाच्छब्दार्थः । जुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः पो-
ताधानम् । कोयष्टिकटिट्टिभक इति द्वयोरमरः ।

तरलतरङ्गमालायां सञ्चरदुहण्डपालो मत्स्यविंशेषस्तद्-
शनेन धावदतिचपला या राजिलराजिर्दुण्डुभसमूहोऽनेन रञ्जि-
तमुपकूलं यस्यास्तया । समौ राजिलदुण्डुभावित्यमरः ।

भवेदुहण्डपालस्तु सर्पमत्स्यप्रभेदयोः ।

१ नलनिकु- C न० - निविष्टवटवकोट- A न० - निविष्टवटभूतवकोट- B न०
- निविष्टवटवकोट- C F न० - निविष्टवटवकोटि- D H न० - निविष्टवटवकोट- E
न० - निविष्टवटवकोट- G १ पो० - स्तम्भनभी- A E F G इति नर० च । पो०
- स्तम्भनभी- C पो० - स्तम्भनभी- D २ तरङ्गमा- A B C F H तरङ्गतरङ्ग- F तरङ्ग-
-मालातरङ्ग- A B तरङ्ग- चञ्चलितोदण्ड- D

‘र्शनधावदतिचपलराजिराजिरञ्जितोपकूलसलिलया १क-
णाटीरमिथुनमैथुनदर्शनेनोपजातनिधिग्रहणकौतुककिरातश-

रति विश्वप्रकाशः ।

कणाटीरः खञ्जनसन्निधुनमैथुनदर्शनेनोपजातं निधि-
ग्रहणकौतुकं येषां तादृक्किरातश्रतेन खन्यमानतीरया । क-
णाटीरः १ खञ्जलेखसु खञ्जन इति हारावली । कौतूहलं
कौतुकं च ।

भेदाः किरातश्रदरपुलिन्दा स्नेहजातयः ।

रति दयोरमरः । तथाच वराहमिहिरः ।

तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिन् पुनर्वमति तत्र तसेऽस्ति काशः ।

अङ्गारमण्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य

तत्कौतुकाय नयनस्य खनेदूरिचीम् ॥

रति । वसन्तराजोऽपि ।

अङ्गारखण्डं किल भूमिभागे

तस्मिन् भवेद्यत्र करोति विष्टाम् ।

यचावनौ खञ्जनको विधत्ते

रतं भवेत् तत्र महानिधानम् ॥

रति ।

१ र्शनधावितथ- B H र्शन० -राजिभिराजितोप- C D तर० -राजिराजि-
तोप- E २ कणाटीरि A कणाटीरि- B कणाटीरि- C F कणाटीरि- D
कणाटीरि- H इति तर० च । कणाटीरि- इति जन० ।

तखन्यमानतीरया कुङ्कुयेव दर्शितमुखविभङ्गया^१ मत्तयेव
 'स्त्वलितगत्या दिनारभलक्ष्येव^२ 'वर्धमानवेलया भारतस-
 मरभूम्येव नृत्यत्कबन्धया प्रावृषेव विजृम्भमाणशतपत्रपिहित-

कुङ्कुयेव दर्शिता मुखस्य वदनस्य विभङ्ग श्रोष्ठभूकुटीवि-
 कारादिर्यथा । पक्षे । मुखविभङ्गौ निःसरणतरङ्गौ यथा । मुखं
 निःसरणास्ययोरिति धरणिः । भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वैत्यमरः । म-
 त्तयेव स्त्वलिता गतिर्यस्यास्तथा । पक्षे । स्त्वलिता तिर्थगतिः
 प्रवाहो यस्यास्तथा । दिनारभलक्ष्येव वर्धमाना वेलो कालो
 यस्यां तथा । पक्षे । वेला मर्यादा ।

अभ्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।

इत्यमरः ।

भारतसमरभूम्येव नृत्यत्कबन्धमपमूर्द्ध कलेवरं यस्यां सा ।
 पक्षे । जलम् ।

कबन्धः सलिले रुद्रे कबन्धो रालसान्तरे ।

इति विश्वः ।

कबन्धोऽस्ती क्रियायुक्तमपमूर्द्ध कलेवरम् ।

इत्यमरः ।

प्रावृषेव विजृम्भमाणैः शतपत्रैर्मयूरैः पिहिता मयूरभक्षण-
 भयादितस्ततश्छन्ना त्रिवधराः सर्पा यस्यां तथा ।

१-सुभङ्गया A B C F H इति अम० च नर० च । २-स्त्वलितगत्या C D F
 १ प्रपञ्चः A B C G

विषधरया^१ धनकामयेव कृतभूभृत्सेवया^२ रेवया प्रियतमयेव
प्रसारितवीचिहस्तयोपगूढः । यश्च^३

हरिं खरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैः ।

अद्यापि कुम्भसम्भवमाह्वयतीवोच्चतालभुजः ॥

ततो मकरन्दस्तमुवाच ।

श्रुतेपत्रः सितापाङ्गः प्रचलाको च चन्द्रको ।

इति हारावली । पक्षे । विजृम्भमाणश्रुतपत्रैः कुशेष्टयैः पिहि-
ताम्बूना विषधरा जलधरास्तडागादयो यस्यां तया । विषं
खेडे जलेऽपि चेति विश्वः । श्रुतपत्रं कुशेष्टयमित्यमरः । धने
द्रव्ये कामोऽभिलाषो यस्यास्तयेव । कृता भूभृतो राज्ञः सेवा
यया । पक्षे । विन्ध्यस्य प्रसारितवीचिहस्तया प्रियतमयेवो-
पगूढः ।

हरति । यो विन्ध्यः । उच्चस्ताल एव भुजो यस्य सः । हरि-
खरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैरद्यापि कुम्भ-
सम्भवमगस्त्यमाह्वयतीवागच्छागच्छेत्याकानं करोतीवेत्यर्थः । कु-
ञ्जरो वारणः करोत्यमरः । अगस्त्यः कुम्भसम्भव इति च । उग्र-
तालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ।

ततो गिरिदर्शनोत्तरं मकरन्दस्तं कन्दर्पकेतुमुवाच । ख-
भावोत्साह । पश्येति । उदञ्चदुत्तिष्ठदवाञ्चदधोगच्छदञ्चितं

१-धारवा A B. इति अग० च । २-भूभृदुत्सवया D ३+अभिलषैव-
मेवम् । H

पश्योदच्चदवाच्चदच्चितवपुः पश्चार्धपूर्वार्धभाक्
स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग्भुग्रायलाङ्गूलमृत् ।
दंष्ट्राकोटिविशङ्कटास्यकुहरः कुर्वन् सटामुत्कटा-
मुत्कर्णः कुरुते क्रमं करिपतौ क्रूराकृतिः केसरी ॥
अपिच ।

उत्कर्णोऽयमकाण्डचण्डिमपटुः स्फारस्फुरन्त्केसरः^१
क्रूराकारकरालवक्त्रविकटस्तब्धोर्ध्वलाङ्गूलभृत् ।

वपुः पूर्वार्धपश्चार्धं भजति तादृक् । अपरस्यार्धं पश्यभावो वक्तव्य
इति पश्चादेशः । स्तब्धोत्तानितपृष्ठे निष्ठितं स्थितं तादृक् । म-
नागीषहुग्रमयमस्य तादृक् । लाङ्गूलं पुच्छसं विभर्ति तादृक् ।
दंष्ट्राकोटिभिर्विशङ्कटं दृढदास्यकुहरं मुखगर्भो यस्य तादृक् ।
उद्दुष्टौ कर्णौ यस्य सः । सटामुत्कटां कुर्वन् क्रूराकृतिः । केसरी
सिंहः । करिपतौ गजवरे क्रमं पादविशेषं कुरुते पश्य । पश्य
मृगो धावतीत्यादाविवाच क्रियायाः कर्मत्वम् । पुच्छोऽस्त्री
लूमलाङ्गूलम् । विशङ्कटं पृथु दृढदित्यमरो दयोः । सटाजटा-
केसरयोरिति हैमः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

स्वभावोक्तिस्तु तस्यैव जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।
इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । सूर्याश्वैर्मंसजस्तताः
सगुरवः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

उत्क्रममाणं वर्णयित्वाक्रान्तगजं वर्णयति । उत्कर्ण इति ।

चित्रेणापि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वाङ्गसङ्कोचनाच्च'
 चोत्कुर्वद्गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थो हरिः ॥
 अनन्तरं नीचदेशनद्येव न्यग्रोधोपचितयोत्तरगोश्रद्धस-

उत्कर्णः । अकाण्डचण्डिमपटुः । स्फारं वज्र स्फुरन्तः केसरा
 यस्य । क्रूराकारं करालं वक्त्रं मुखं तेन विकटो भयानकः । स्तब्धं
 निखलमूर्ध्वमुखं त्विभ्रं लाङ्गूलं विभर्ति तादृक् । चोत्कुर्वन् गिरि-
 कुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थोऽयं पुरोवर्ती हरिः सिंहः सर्वा-
 ङ्गसङ्कोचनाच्चित्रेणाप्यभिलिखितुं न शक्यते । अत्र शिरःपद-
 मधिकम् ।

तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु वकुलद्रुमे ।

पुन्नागवृक्षे किञ्चल्लो केसरः स्यात् । इति हैमः ।

अनन्तरं सिंहावलोकनानन्तरं विन्ध्याटव्या विन्ध्यारण्येन
 कतिचित् पदानि गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्कितस्य ज-
 म्भूतस्य शीतलच्छायायां विश्रामेत्यन्वयः । मदनशलाका
 सारिण्यां पाठशालिनीति हारावली । पक्षे । मदनशलाका
 कामोद्बोधको वर्तिविशेषः ।

मदनशलाकां कामो सिद्धौषधमण्ययं वहति ।

इति गर्गः । स्यान्मदनशलाकापि सार्यां कामोद्बोधधाविनि
 विश्वप्रकाशः । नखक्षतमिति केचित् ।

मरभूम्येव 'विजृम्भमाणवृद्धन्नलया मरुदेशठक्कायान्नयेव' घ-
नसारसार्धवाहिन्या विदग्धजनमधुपानगोष्ठेव नानाविटपी-

नीचदेशनद्येव निम्नभागनद्येव न्यगोधोऽधःप्रदेशावरोधनं
तेनोपचितया वृद्धया । पक्षे । न्यगोधैर्वटैरुपचिता तथा । न्य-
गोधो वज्रपादट इत्यमरः ।

उत्तरगोयहसमरभूम्येव विजृम्भमाणो वृद्धन्नलोऽर्जुनः ।

उत्तरस्तु विराटस्तु तनये दिग्नि चोत्तरे ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे । वृद्धन्नलो धमनश्च यस्यां तथा ।

ठक्काया ठक्काधनेर्याचा गमनं ठक्कायाचा मरुदेशस्तु ठक्का-
याचा तथेव घनो मेघस्तुसारः पानीयं तदर्थं सार्धः समूह-
स्तदाहिनी तत्प्रापिका । यदा ठक्केत्यनेन तज्जनिः सा चासौ
याचोत्सवः । उदक्तमुदकं कृपादित्येवंरूपस्तद्वत्या । अन्यत् पूर्व-
वत् । गमनोत्सवयोर्याचेति विश्वः । मरुदेशे जलार्धिना ठक्का-
धनिश्रवणाज्जलमुद्गतमन्धोरिति निकषा प्रयान्तीति प्रसि-
द्धम् । पक्षे । घनसारः कर्पूरम् । पुष्पफलहीनः करवीरसमा-
नाकारपत्रः क्षुपभेदो वा ।

घनसारस्तु कर्पूरे वृक्षभेदे जलेऽपि च ।

इति विश्वः । ठक्कायाचेति लपपाठः । असञ्ज्ञात्वान्ध्यापोः
सङ्ज्ञाकृन्दसोरित्यस्याप्रवृत्तेः ।

विदग्धजनमधुपानगोष्ठेव नानाविटैरनेकखिन्नैः पीत आ-

तासवया नलकूबरचित्तवृत्त्येव सततधृतरम्भया मत्तमातङ्ग-
गत्येव 'घण्टारवावेदितमार्गया सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गत-
बहुफलया' विराटलक्ष्येवानन्दितकीचकशतया विन्ध्याट-
व्या कतिचित् पदानि^१ गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्कि-
तस्य^२ जम्बूवृक्षस्य 'शीतलच्छायायां विश्राम ।

सर्वो मद्यं युस्याम् । खिन्नः पाणविको विटः । मैरेयमासवः
शोधुरित्यमरः । पचे । नानाविटपिप्पितं जातमासवं लाजा-
दिकं यस्यां तथा । नलकूबरः कुवेरपुत्रस्तच्चित्तवृत्त्येव सततं
धृता रम्भा तन्नामिकापसरसे यथा । अस्तेत्यनुवृत्तौ पुत्रस्त
नलकूबर इति कुवेरप्रकरणेऽमरः । पचे । सततं धृता रम्भा
कदली यथा ।

कदली वारणवुषा रम्भा मोक्षांशमत्फला ।

इत्यमरः ।

मत्तमातङ्गगत्येव घण्टायां रवः शब्दस्तेनावेदितमार्गया ।
पचे । घण्टारवा वृक्षभेदः । घण्टारवा तु ग्रणपुष्पिकेत्यमरः ।
सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गतानि बहुनि बहुविधानि भूयसि वा
फलानि यस्यां तथा । पचे । अदूरं शीघ्रमुद्गतानि बहुनि

१ घण्टारवावेदित- A C घण्टारवावेदित- B D F H २ नीफलया F H
३ इति जम्बू व नर० च । कतिपयपदं दूरं A B कतिपयपदं C कतिपय-
मदूरमध्यामं E कतिपयदूरं F कतिपयपदानि G ४ + विकर्तनस्येव स्तिग्-
न्यायस्य वैकुण्ठस्येव लक्ष्मीश्वरता याचोद्यतस्यपतेरिव घनपत्रशोभितस्य राजाव-
यस्येव मूरिशालाकुतस्य गार्ग्यस्येवानेकपत्रवोक्त्रस्य B C ५ तल्ल-
यायां A B C D F इति नर० च ।

अत्रान्तरे^१ भगवानपि मरीचिमाल्यातपक्कान्तमत्तम-
 द्विषलोचनपाटलमण्डलश्चरमाचलशृङ्गमारुरोह । ततो
 मकरन्दः फलमूलान्यादाय^२ कथं कथमपि तमभिनन्दिता-
 हारपरिचयमकार्षीत् स्वयं च तदुपभुक्तशेषमशनमकरोत् ।
 अथ तामेव प्रियतमां हृदयफलके सङ्कल्प्य तूलिकया लिखि-

धनाद्यनिवृत्तिवारणादीनि फलानि यस्यां तथा । विराटल-
 ह्म्येवानन्दितं कीचकानां तच्छ्यासानां शतं यथा । पत्ने ।
 कीचका वंशविशेषाः ।

वेषवः कीचकास्तो सुखं स्वनन्यनिलोद्भूताः ।

इत्यमरः ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसर आतपक्कान्तमत्तमद्विषलोचनवत् पा-
 टलो मण्डलो यस्य तादृशमरीचिमाली सूर्यश्चरमाचलशृङ्ग-
 मस्तगिरिभिर्खरमारुरोह । श्वेतरक्तसु पाटलः । असु चरमः
 आभ्यदिति द्वयोरमरः ।

ततोऽस्मिनोत्तरं मकरन्दः फलमूलान्यादाय तं कन्दर्प-
 केतुमभिनन्दिताहारपरिचयमकार्षीत् । स्वयं च तदुपभुक्तेषा-
 मशनमकरोत् ।

अथ फलाद्यश्विनोत्तरं हृदयफलके हृदयपट्टे सङ्कल्प्य तू-
 लिकया कूर्चिकया लिखितां तामेव स्वप्नदृष्टामेव प्रियतमा-

तामिवावलोकयन्^१ नित्यन्दकरणग्रामः कन्दर्पकेतुर्मकरन्द-
विरचितपल्लवशयने सुखाप ।

अथार्धयाममात्रावखण्डितायां^२ यामवत्यां तत्र जम्बूत-
शिखरे शुक्सारिकयोर्मिथः कलहायमानयोः कलकलं श्रुत्वा
कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच । वयस्य^३ शृणुवस्तावदेतथोराला-

मवलोकयन् ध्याने पश्यन् नित्यन्दकरणग्रामो निखलसकले-
न्द्रियः कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपल्लवशयने सुखाप । अथ
तल्लिका कूर्चिकेति हैमः । नक्तव्रतकन्दमूलाग्रनपल्लवशयनश-
यनेन गिरौ तपस्वरणं ध्वनितम् ।

गिरेः सद्यः फलदाढलं दर्शयति । अथेत्यादिना । अथ
शयनोत्तरमर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्थां तत्र जम्बू-
तशिखरे तस्मिन् जम्बूवृक्षाये मिथः कलहायमानयोः शुक्-
सारिकयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच । मिथो-
ऽन्योऽयं रहस्यपि । दौ यामप्रहरौ समावित्युभयचामरः ।

किमित्याह । वयस्येति । वयस्येतथोरालापं तावच्छृणुवदति ।

ततः कलहानन्तरं सारिका । प्रकोपतरलाक्षरं क्रियाविशेष-
णम् । उवाच । कितव धूर्त सारिकान्तरमन्विष्य । अन्वेषणेन तथा
सह सम्बन्धो लक्ष्यते । समागतोऽसि । अन्यथा सारिकान्तरसम्-
बन्धाभावे । तवेत्यस्य तद्वागमने लक्षणा । इत्यतीराचिरिति ।

१-लोकयन् C F, G २-मात्रावखण्डितायां C -यामखण्डितायां D ३-मात्रपरि-
खण्डितायां H ४-शृणुवस्तावदेतथो- F शृणुवस्तावदेतथो- G

पमिति । 'ततः सारिका' प्रकोपतरलात्तरमुवाच । कितव
सारिकान्तरमन्विष्य समागतोऽसि कथमन्यथा' रात्रिरियतो
तवेति । तच्छ्रुत्वा शुकस्तामवादीत् । 'भद्रेऽपूर्वाद्य कथा'
मया अता प्रत्यचीकृता च तेनायं 'कालातिपातः । अथ स-
मुपजातकुट्टहलया सारिकयानुरुध्यमानः' कथयितुमारेभे ।

तच्छ्रुत्वा शुकस्तां सारिकामवादीत् । भद्रेऽध्यापूर्वा कथा
अता प्रत्यचीकृता च । कथायाः शब्दप्रवन्धस्य प्रत्यचासम्भवात्
तदर्थभूतक्रियाया अपि प्रत्यचासम्भवात् तदाश्रया जना ल-
क्ष्यन्ते । तेनायं कालातिपातः । मदागमनेऽतिकाल इत्यर्थः ।
अथ शुकवाक्श्रवणोत्तरं समुपजातकुट्टहलया सारिक-
यानुरुध्यमानः प्रपद्यादिना भूयो भूयोऽर्थ्यमानः । शुक इति
शेषः । कथयितुमारेभे ।

कुसुमपुरं नाम नगरमस्तीत्यन्वयः । कीदृश्वेशभिरुपशो-
भितम् । सुधाधवलैः । सुधा लेपोऽमृतं सुहीत्यमरः । कुही
इति प्रसिद्धं लेपनद्रव्यम् ।

वृहत्कथा गुणाढ्यकृतिसदारभैरिव शालभञ्जिकोपेतैः ।
शालभञ्जिका नायिकाविशेषः । पचे । शालभञ्जिका पुत्तलिका ।
शालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्तलिकेति हैमः ।

१ ततस्तद्वत्सारिका सम्भूतवन्धिरस्थितं चिरादागतं शुकं प्रको- D १+ ज
मूकस्थिता चिरादागतं शुकं D १ कथमितरथा C E F २ भद्रेऽपूर्वा कथा
A C E F G भद्रे सा प्रकोपं कुरुपूर्वा मया कथा B H ३ कथापि D ४ कालो-
तिपातः G ५ निरुध्यमानः A -ऽनुरुध्यमानः C F + कथां C + शुकः कथां D

अस्ति 'सुधाधवलैर्बृहत्कथारम्भैरिव' 'शालभञ्जिकोपे-
र्बृहत्तैरिव समाणवकक्रोडितैः करियूथैरिव समन्तवारणैः सु-
ग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैर्बलिभवनैरिव सुतलसन्निवेशैर्वैष्मभि-

बृहत्तैरिव कन्दोभिरिव समाणवकक्रोडितैः । माणवकक्रो-
डितं नाम कन्दो विशेषः । माणवकं भात्तलगाः । पक्षे । माण-
वकानां त्रिशूलां क्रोडितानि तैः सहितानि तैः ।

करियूथैरिव समन्तवारणैः समन्तगजैः । पक्षे । सनिर्यूहैः ।

मन्तवारणमिच्छन्ति दानक्षिप्रकरे द्विपे ।

महाप्रसादवीथीनां वरण्डे सायपाश्रये ॥

इति विश्वप्रकाशः । निर्यूहो मन्तवारणमिति वैजयन्ती ।

मन्तासम्भोऽपाश्रयः स्नात् प्रयीवो मन्तवारणः ।

इति द्वैतः ।

निर्यूहः श्रेष्ठरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके ।

इति विश्वप्रकाशः ।

सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः । गवाक्षो वानरविशेषस्तुसहितैः ।

पक्षे । सगवाक्षैः सवातायनैः ।

बलिभवनैरिव सुतले पातालविशेषे सन्निवेशो येषां तैः ।

पक्षे । शोभनस्तलसन्निवेशो येषां तैः ।

१ इति जग. च नर. च । मन्दरगिरिशिखरैरिव प्रमलसु- A मयूरशिखरै-
रिव प्रमलसु- B मन्दरगिरैरिव प्रमलसु- C मन्दरगिरिशिखरैरिव प्रमलसु- D
प्रमलसु- E G मन्दरगिरैरिव प्रमलसु- H १ - बालभक्तैरिव D - बालभक्तैरिव F
इति जग. च । १ बालभक्तैरिव- C D F

रूपशोभितं' धनदेनापि 'प्रचेतसाजापालेनापि रामेण प्रियं-
वदेनापि पुष्पकेतुना भरतेनापि शत्रुघ्नेन तिथिपरेणाप्यति-

पौरजनेनानुगतमित्यन्वयः । धनदेनापि कुबेरेणापि प्रचे-
तसा वरुणेनेति विरोधः । धनदो धनदाता प्रकृष्टं चेतो यस्य
स इत्यविरोधः ।

अजापालो जापालो रामः पशुविशेष इति विरोधः ।
केचित् त्वजापालो रामपूर्वजो रामो दाक्षरथिरिति विरोधः ।
जापालः स्यादजाजीवः । रामः सुमरो गवयः श्वः इत्यादयो
सृगेन्द्राद्या इत्युभयचामरः । अकारो वासुदेवस्तस्माज्जातोऽजः
कामस्तमापास्यति तादृक् । अतएव रमयतीति रामः । पि-
जन्तादच् । ततोऽण् । स्त्रीणां क्रीडाकारकस्तादृशेनेत्यविरोधः ।

प्रियंवदो गन्धर्वविशेषः पुष्पकेतुः काम इति विरोधः ।
प्रियं वदति तादृक् तेन । प्रियवदो वदः खजिति खच् । अर-
दिषदिति मुम् । पुष्पकेतुः पुष्पाभरणस्नेनेत्यविरोधः ।

भरतः कैकेयीतनयः शत्रुघ्नः सौमित्रिरिति विरोधः । मे
गच्छे रतस्नेन ज्योतिषिकेन शत्रुघातकेनेति परिहारः ।

तिथौ विहिततत्तत्तिथिकर्मणि परेण रतेन । न तिथिस-
त्कारपरोऽतिथिसत्कारपर इति विरोधः । अतिथीनामाग-

१ पञ्चमिं A B C D G H इति ज्ञानं च नरः च । पञ्चमिं F
२ प० - जापाला - C

१यिसत्कारपरेणासङ्ख्येनापि सङ्ख्यावतामर्मभेदिनापि वीरत-
रेणापतितेनापि नानासवासक्तेन२ सुदर्शनेनाप्यचक्रेणाजात-

ज्जुनां सत्कारपरेणेति परिहारः । आगन्तुरतिथिर्ना गृहा-
गते । इत्यमरः ।

असङ्ख्येन बहुलाङ्गणनारहितेन सङ्ख्यावता सङ्ख्यासहितेनेति
विरोधः । असङ्ख्येनायुद्धेन सङ्ख्यावता पण्डितेनेत्यविरोधः । मृ-
धमास्कन्दनं सङ्ख्यम् । सङ्ख्यावान् पण्डितः कविरित्युभयनामरः ।

अमर्मभेदिना वीरतरेण काण्डेन । काण्डस्य मर्मभेदित्वं
प्रसिद्धम् । तद्विज्ञत्वेन वर्णनं विरोधः । अत्रिज्ञागे वीरतरो-
ऽस्त्वकष्टक इति हारावली । मर्म रहस्यं तदभेदकेन वीरत-
रेणातिशूरेणेति परिहारः ।

अपतितेन भूमावपतितेन नानासवासक्तेनानेकमद्यासक्ते-
नेति विरोधः । मैरेयमासवः शोधुरित्यमरः । अपतितेना-
प्रायश्चित्तार्हेण । नाना सवा अनेकथज्ञास्तेष्व्यासक्तेनेति परि-
हारः । चक्रः सवाऽध्वरो घाग इत्यमरः ।

अजातमदेनासम्भूतदानेन सुप्रतीकेन तन्नामकगजेनेति वि-
रोधः । अजातमदेनासञ्जातादङ्कारेण सुष्ठु प्रतीकमङ्गं यस्य
तेनेति परिहारः । अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्यमरः ।

सुदर्शनेनाचक्रेण । विष्णुचक्रस्य सुदर्शनं इति सञ्ज्ञेति
विरोधः । अचक्रेणादम्नेन ।

१ यिपरेणा- A B. यिसत्कारप्रसङ्गेना- C H यिप्रसङ्गेना- F २-स्यसक्तेन D
-सवास्तेन F H

मदेनापि सुप्रतीकेनापक्षपातिनापि संसेनीविदितस्नेहचये-
णापि कुलप्रदीपेनाग्रन्थिनापि वंशपोतेन निदाघदिवसेनेव
वृषविवर्धितरुचिना माघविरामदिवसेनेव तपस्यारम्भिणाग्रहे-

जनावने समूहे च दक्षे भेदरथाङ्गयोः ।

इति रन्तिदेवः । शोभनं दर्शनं यस्येत्यविरोधः ।

न पक्षेण गहता पततीत्यपक्षपाती तेन हंसेन पक्षिणेति
विरोधः । अकारे विष्णौ पक्षपाती तादृशेन हंसेन विशुद्धेन
निर्लोभेन वेति परिहारः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरः ।

हंसे विशुद्धे निर्लोभे श्रेष्ठे च विहगान्तरे ।

इति विश्वः ।

न विदितः स्नेहस्य तैलस्य चयो येन तेनापि कुलप्रदीपे-
नेति विरोधः । न विदितः स्नेहचयोऽनुरागचयो येन । कुलस्य
वंशस्य प्रदीपेन प्रकाशेनेति परिहारः ।

अग्रन्थिना पर्वरहितेन वंशपोतेन वंशाङ्कुरेणेति विरोधः ।

अग्रन्थिना शुद्धहृदयेन वंशपोतेन मत्कुलार्भकेणेत्यविरोधः ।

निदाघदिवसेनेव वृषेण वृषभसङ्क्रमणेन विवर्धितरुचिना
प्रवृद्धतापेनेत्यर्थः । पक्षे । वृषे धर्मे विवर्धितरुचिना । माघवि-
रामदिवसेनेव तपस्यस्य फाल्गुनस्यारम्भिणा । स्यात् तपस्यः
फाल्गुनिक इत्यमरः । पक्षे । तपस्या तपस्वरणं तदारम्भिणा ।

अगृहेणापि काव्यजीवनेन शुक्रगुरुबुधेन । पक्षे । काव्यस्य
जीवनेनाग्रयणेन ।

णापि काव्यजीवनेन 'पौरजनेनानुगतं' घनागमदिवसेनेव
दर्शितखण्डाभ्रेण वेलातटेनेव प्रवालमणिमण्डितेन' देवा-
ङ्गनाजनेनेवेन्द्राणीपरिचयविदग्धेन' वनगजेनेव 'पक्षव-

वेष्टाजनेनाधिष्ठितमित्यन्वयः । घनागमदिवसेनेव दर्शित-
खण्डाभ्रेण दर्शितखण्डमेधेन । पक्षे । खण्डाभ्रं दन्तचतविशेषः ।
तथाच वामनः ।

विचित्रमीषत्परिमण्डलं च जतैः समन्तादिशदैरुपेतम् ।
खण्डाभ्रकं तद्दृशनायलेखं बिम्बाधरोत्सङ्गविभूषणाय ॥
इति ।

वेलातटेनेव प्रवासा विद्रुमा मणयश्च तैर्मण्डितेन । पक्षे ।
प्रवालैरुत्तमकेशैर्विद्रुमैर्वा मणिभिर्मण्डितेन । यदा । प्रवाल-
मणिर्दन्तचतविशेषः । तथाच वामनः ।

गाढं दन्तौष्ठसंयोगात् स प्रवालमणिर्भवेत् ।
इति ।

देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणी शची तस्याः परिचयादिदग्धेन ।
पक्षे । इन्द्राणी रतौ बन्धविशेषः ।

निजकचदयसङ्गतजानुभ्यां भवति चाभ्यासात् ।

इन्द्राणीरचितत्वाद्विन्द्राणीत्याख्यया बन्धः ॥ इति ।

१ निवासिजने- A B C F विलासिजने- D H इति जर० च । २ घनागम-
A D घनागमेनेव इति जर० । ३ खण्डनेन C F H इति जर० च । ४ परिचि-
यविदग्धेन C F G ५ वनपक्ष- A B C D E F G H इति जर० च ।

पञ्चवितरुचिना^१ कोकिलेनेव परपुष्टेन भ्रमरेणैव कुसुमेषु
लालितेन जलौकसेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन^२ याजकेनेव सुरता-
र्थिना मद्दानटवाङ्गनेव^३ बलाङ्गुजङ्गेन गरुडेनेव विलासिष्ट-

वनगजेनेव पञ्चवे किसलवे पञ्चविता विटङ्गा रुचिरिष्का
येन तेनेव । पञ्चे । पञ्चवैः पञ्चवेषु वा त्रितैर्विटेषु वा विवर्धित-
रुचिना ।

पञ्चवः किसलये खिङ्गे विसारे विटपेऽपि च ।

इति विश्वः ।

कोकिलेनेव परस्मात् पुष्टेन । पञ्चे । परमत्यर्थं पुष्टेन ।
भ्रमरेणैव कुसुमेषु पुष्पेषु लालितेन । पञ्चे । कुसुमेषुणा कामेन
लालितेन ।

जलौकसेव रक्ताकृष्टी रुधिराकृष्टिस्तत्र निपुणेन । रक्त-
स्तज्जोषितमित्यमरः । जलौकसेनेति पाठे पूर्वमोकः शब्दात्
स्वार्थेऽण् पश्चात् समासः । पञ्चे । रक्तानामनुरक्तानामाकृष्टि-
स्तत्र निपुणेन ।

शब्दिकैस्तु जलौकाभिः कथितोऽयं जलौकसुः ।

इति शब्दभेदप्रकाशः ।

याजकेनेव सुरता सुरत्वं तदर्थिना । भावे तत् । तत्तन्मं
स्त्वियामिति स्त्रीत्वम् । पञ्चे । सुरतं निधुवनं तदर्थिना ।

^१ वनपञ्चवितरुचिना D इति नर. च । ^२ याजकेनेव D ^३ वाङ्गमेवेव C
^४ मद्दानटवाङ्ग- A B F वरुण- C D H

दयतापकरेणाभ्यासुरेणैव' शूलानामुपरिगतेन वेश्याजनेना-
धिष्ठितं' कुसुमपुरं नाम नगरम् ।

'यत्र च 'सुरासुरमौलिमालालालितचरणारविन्दा शु-

महानटवाङ्मनेव शिवभुजेनेव वल्लाङ्गजङ्गेन । पचे । वल्ला-
द्विलासिना । भुजङ्गोऽहिविलासिनोरिति विश्वः । गङ्गेनेव
विल आसितुमुपवेष्टुं शीलं येषां तेषां सर्पाणां च दयतापक-
रेण । पचे । विलासिनां खासङ्गतविलसनशीलानां ददय-
तापकरेण ।

अभ्यासुरेणैव शूलानामुपरिगतेन । दारा इत्यादाविवा-
वयवाभिप्रायेण वङ्गवचनम् । अभ्यासुरो भैरवेण शूलाद्यै रोपि-
त इति कथा । पचे । शूलानामुपरिगतेन । अन्यत्र स्त्रिताभ्यो
वेश्याभ्योऽधिकेनेति भावः ।

मृत्यौ प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः ।

खलादेशं वधार्थाय कीलके पण्ययोषिति ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

यत्र कुसुमपुरे वेतालाभिधाना खयं प्रतिवसतीति सम्-
न्धः । सुरासुरेति स्पष्टम् । शुम्भनिशुम्भावेव महावनं तस्य

१ - तापकेनाभ्यासुरेणैव D - आभ्यासुरेणैव इति ज्ञान० । २ - नामुगतं H इति
ज्ञान० च । ३ यत्र सु- A B G H ४ सुरासुरमुकुटमौलिमाला- D E सुरासुर-
मुकुटमौलिमाला- F

मनिशुम्भमहावनदावज्वाला^१ महिषमहासुरगिरिवज्रसार-
धारा^२ प्रणयप्रणतगङ्गाधरजटाजूटखलितजाङ्गवीजलधा-
राधौतपादपद्मा^३ भगवती कात्यायनो^४ वेतालाभिधाना स्वयं
प्रतिवसति ।

यस्य च परिसरे^५ सुरासुरमुकुटकुसुमरजोराजिपरिमल-

दावज्वालारण्याग्निशिखा । दवदात्रो वनारण्यवक्त्रो इत्यमरः ।
महिषेति रूपकम् ।

विषयभेदाद्रूपरञ्जनं विषयस्य यत् ।

इति लक्षणात् ।

प्रणयेन प्रीत्या प्रणतो गङ्गाधरस्तस्य जटाजूटात् खलिता
या जाङ्गवीजलधारा तथा धौतपादपद्मा । एतेन न केवलं
भर्तृव प्रणनाम किन्तु सपत्न्यापि पादचालनमाचरितमिति
ध्वनितम् । तेनातिवल्लभात्वं ध्वनितम् ।

यस्य पुरस्य परिसरे प्रान्ते भागीरथी गङ्गा वहतीति स-
मन्धः । सुरासुरेति । पितामहस्य ब्रह्मणः कमण्डलोर्धर्मद्रव-
रूपा धारा । धरातलगतसगरसुतशतस्य सुरनगरसमारोहणार्थं
पुण्यरञ्जुः । ऐरावतस्य कटकषणेन गण्डस्यलवर्षणेन कम्पित-

१ - महादावनदावज्वाला A B - महावनदावनज्वा-
ला D - महासुरवनदावज्वाला H २ - गिरिवरवज्रसारधारा C F H - गिरिदा-
रवज्रसारधारा D - गिरिवज्रधारा B D E H ३ - प्रणयकलत्र- A B D F H
प्रणयकोपप्रसादन- D इति जग० च । प्र० - जूटजूट- A B C F H ४ - पदपद्मा
A-B ५ वेतालाभि- D ६ सुरासुरसम्पन्नगलितसु- C सुरासुरासम्पन्नगलितसु-
सि- D

वाहिनी 'पितामहकमण्डलुधर्मद्रवधारा 'धरातलगतसगर-
 सुतशतसुरनगरसमारोहणपुण्यरञ्जुरैरावणकटकषणकम्पित-
 'तटहरिचन्दनस्यन्दनसुरभितसलिला 'सलीलसुरसुन्दरी-
 नितम्बविन्नादतितरलिततरङ्गा 'स्नानावतीर्णसप्तर्षिजटाटवी-
 'परिमलपुण्यवेणिरणतिलकमुकुटजटाजूटविकटकुहरभा-
 निजनितसंस्कारतथेव कुटिलावर्ता धरणीव सार्वभौमकरण-
 शोपभोगक्षमां जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमद्भ्रमर-

तटहरिचन्दनस्य स्यन्दनेन प्रसवणेन सुरभितसलिला । सलीलं
 क्रियाविशेषणम् । सुरसुन्दरीनितम्बविन्नादतिभिस्तरलिततरङ्गा ।
 स्नानावतीर्णसप्तर्षिजटाटव्याः परिमलपुण्यवेणिः पुण्यप्रवाहा ।
 एषतिलककन्द्रेो मुकुटे यस्य तस्य जटाजूटविकटकुहरे भानि-
 र्भ्रमणं तेन जनितसंस्कारतथेव कुटिल आवर्ता जलधमसद्वती ।
 सादावर्ताऽभ्यर्षा भ्रम इत्यमरः ।

धरणीव सार्वभौमश्चक्रवर्ती । पक्षे । सार्वभौम उत्तरदि-
 यजस्य करणशोपभोगक्षमा । उभयोरेकदिक्स्थत्वादिति
 भावः । सप्तः सप्तमदानयोरिति विश्वः ।

जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमन्ती चासौ भ्रमर-

१ वि० - निर्गलितचर्म- D १'रसातल- A B G २ त० - स्यन्दमानरसधाराधर- D
 त० - स्यन्दनसन्धोदधर- F ३ स० - सुराधरसुन्दरी- B C ४ सा० - मासाविमल-
 जटाजूटवो- A B ५ सा० - मासाविमल- C D ६ सा० - विमलजटा- E F G ७ सा०
 - मासाविमलजटा- H ८ प० - रेखाकृति- A B F ९ - जूटजूट- B C D H

मालानुमीयमानजलमग्नकुमुदपुण्डरीका कन्दोविचितिरिव
मालिनीसनाथा^१ इतान्धतमसापि तमसान्विता^२ वीचिकलि-
ताप्यवीचिदुर्गमा भगवतो भागीरथी^३ वहति ।

यच्च दिशि दिशि तारागणमिव कुसुमनिकरमुदहङ्गिरुत्त-

माला तथानुमीयमानानि जलमग्नकुमुदपुण्डरीकाणि यस्यां
था । पक्षे । कुमुदपुण्डरीको दिग्गजा ।

कन्दोविचितिर्यन्यविशेषस्तद्वन्मालिनी कन्दोविशेषस्तेन स-
नाथा । मनमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । पक्षे । मालिनी-
नामिका नदी ।*

इतान्धतमसापि नाशितान्धकारापि तमसान्धकारेणान्वि-
तेति विरोधः । तमसानामिकाया नद्यान्वितेति परिहारः ।

वीचिभिस्तरङ्गैः कलिता व्याप्तापि न वीचिभिर्दुर्गमेति वि-
रोधः । पक्षे । अवीचिर्नरकभेदः ।

तद्भेदास्तपनावीचिमहारैरवरौरवाः ।

इत्यमरः ।

सम्बन्धातिशयोक्त्याह । उपवनपादपैरुपशोभितमित्यन्वयः ।
दिशि दिशीति स्पष्टम् । अतएवोत्तम्वितजलदैः । अनूरिति ।
अशादेस्ताडनी कञ्चेत्यमरः । शासो भक्ष्यम् । शेषं स्पष्टम् ।
चन्द्रेति स्पष्टम् ।

१ + पुण्डरीकं रिव स्वर्णमयता पुराजपंसा च C . २ वीचिकलितं H
३ भगवति A B G H

भित्तजलदैरनूरुकरकशाभिघातपरवशरविरथतुरगग्रासविष-
मितपल्लवैश्चन्द्रचमूरुचरणसङ्क्रान्तामृतकणनिकरसेकसञ्जात-
बहलसुकुमारनवकिसलयसहस्रदर्शिताकालसन्ध्याविभ्रमैर्भ-
रतचरितैरिव सदारामाश्रितैर्महावीरैरिव नारिकेलीधरैरसंस्कृ-
ततरुणैरिवातिदूरप्रसारिताक्षैर्मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यत-
सिंहैरिवोद्यतकेसरैः^१ सारिष्टैरपि चिरजीविभिरुपवनपादपै-

भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः । पक्षे । सन् श्रेष्ठो य
आरामस्तदाश्रितैः ।

असंस्कृततरुणैरिवातिदूरं प्रसारिते अचिणी यैस्तैः । कटा-
क्षदर्शनानभिज्ञत्वादिति भावः । वज्रग्रीवो मन्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्
यजिति षच् । यदातिदूरं प्रसारिता अक्षाः पाशका यैस्तैः ।
अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्ग इत्यमरः । पक्षे । अक्षा विभी-
तकाः । विभीतकः ।

नाचक्षुषः कर्पफलो भूतावासः कलिद्रुमः ।
इत्यमरः ।

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैरुद्धूत-
स्कन्धकेशैः । जातिवर्णनमेतत् । पक्षे । केसरा वृक्षाः । चाम्पेयः
केसरो नागकेसर इत्यमरः ।

^१ मि० - विचरणसं D H १ - बोत्पुलकेसरैः A B C H - बोत्पुलकेसरैः D
- बोत्पुलकेसरैः F - दोपेतकेसरैः G

रूपशोभितमदितिजठरमिवानेकदेवकुलाध्यासितं^१ पाताल-
मिव महाबलिशोभितं भुजङ्गाधिष्ठितं च सुरालयैरपि पवित्रं
भोगिभिरपि^२ निरुपद्रवम् ।

यत्र^३ च^४ सुरतभरखिन्नसुप्रसीमन्तिनोरत्नताटङ्गमद्रा-
ङ्गितवाज्जदण्डः प्रचण्डप्रतिपत्तलक्ष्मीकेशपाशकुसुममाला-

सारिष्टैरपि मरणसूचकयोगविशेषसहितैरपि चिरजीवि-
भिः । पक्षे । सारिष्टैः फेनिलवृक्षसहितैः । अरिष्टः फेनिलः
समावित्यमरः ।

अदितिजठरमिव देवमातुस्तदरवदनेकं देवकुलं देवसमू-
हस्तेनाध्यासितम् । पक्षे । देवकुलं देवगृहम् ।

सुरालयैर्मद्यगृहैरपि पवित्रमिति विरोधः । सुरालयैर्देव-
गृहैरित्यविरोधः ।

भोगिभिः सर्वैरपि निरुपद्रवमिति विरोधः । भोगिभिः
सुखिभिरिति परिहारः ।

यत्र कुसुमपुरनामनगरे शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रति-
वसतीति सम्बन्धः । सुरतेति स्पष्टम् । प्रचण्ड इति स्पष्टम् ।
अनेन कचग्रहणपूर्वकमरिलक्ष्मीः स्वायत्तीकृतेति ध्वनितम् ।

प्रशस्तकेदार इव विपुलशेचमिव बहुधान्यकार्यसम्पादकः ।

१ - लघुधिष्ठितं D - देवताचितं F २ निरुपद्रवम् A B C F G H निरुपद्र-
वितम् D ३ तत्र C D ४ सुरतभरपरिचमसु E G सु - सुप्रतदशोर D F.

मोदसुरभितकरकमलः^१ प्रशस्तकेदार इव^२ बज्रधान्यकार्य-
सम्पादकः शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसति ।

यो बलभित् पावको धर्मराण् निर्धतिः प्रचेताः सदागति-
धनदः शृङ्गार इत्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिः पार्थ इव सुभद्रोपेतः
सभीमसेनश्च कृष्ण इव सत्यभामोपेतः सबलश्च ।

पुत्रपुंसकयोर्वप्रः केदारः चेन्नमित्यमरः । पचे । बज्रधा बज्र-
प्रकारेणान्यकार्यसम्पादकः ।

यः शृङ्गारशेखरो बलभिच्छुबलभेत्ता । पावकः पविच-
कर्ता । धर्मेण राजते धर्मराट् । निर्गतार्तिः संधा यस्य ।

सतिर्गता घृणायां च संधायां च शृभेऽपि च ।

इति रभसः । प्रहृष्टं चेतो यस्य प्रचेताः । सतामा साकल्येन
गतिर्निर्वाहो यस्मात् । धनदो धनदाता । शृङ्गारः कल्याणकारी ।
पचे । बलभिदिन्द्रः । पावको वक्त्रिः । धर्मराड् यमः । निर्धेतो
राजसः । प्रचेता वरुणः । सदागतिर्वायुः । धनदः कुबेरः ।
शृङ्गारः शिवः । इत्यष्टमूर्तिरष्टगुणविशिष्टा मूर्तिरस्येत्यष्टमूर्ति-
रप्यनष्टमूर्तिः । नाष्टौ मूर्तयोऽस्येत्यनष्टमूर्तिरिति विरोधः ।
अनष्टा मूर्तिरस्येत्यनष्टमूर्तिरिति परिहारः ।

पार्थ इवार्जुन इव सुभद्रोपेतः । भीमसेनेन सहितः स-
भीमसेनः । पचे । भीमभद्रेण कल्याणेन युतः । भीमया
सेनया सहितः ।

सुराणां^१ पातासौ स पुनरतिपुण्यैकहृदयो^२

ग्रहस्तस्यास्थाने गुरुसूचितमार्गे स निरतः ।

करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिप्रणयितां

स सर्वस्वं दाता द्रुणमिव सुरेशं विजयते ॥

द्रुण इव सत्यभामयोपेतः । सबलः सबलभद्रः । पक्षे । सत्यं
च भा च दीप्तिश्च मा च लक्ष्मीश्च ताभिर्युतः । सबलः समैक्यः ।

सुराणामिति । असाविन्द्रः सुराणां देवानां पाता रक्षकः ।
मद्यपि इत्यपि शेषमहिम्नार्थः । स शृङ्गारशेखरः पुनरतिपुण्यं
पवित्रमेकं हृदयं यस्येत्युत्कर्ष इन्द्रात् । तस्येन्द्रस्यास्थाने सभायां
गुरुहृदस्यतिर्यङ्गो यद्गेषु पठितः । तस्येन्द्रस्यास्थाने गुरुर्महान्
यद्गो निर्बन्ध इत्यर्थश्च । निर्बन्धोपरागार्कादयो यद्ग इत्यमरः ।

स राजोचितमार्गे निरतः सक्तः । तस्येन्द्रस्य करो हस्तः
शतकोटिप्रणयितां वज्रप्रणयितां वहति ।

शतकोटिः स्वरः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ।
इत्यमरः । शतकोटिसङ्ख्याकद्रव्यप्रणयिता साभिजाषतेति या-
चकरूपोऽर्थश्च ।

स राजा सर्वस्वं दाता । न लोकेति निषेधात् कर्मणि
षष्ठी न । सुरेशमिन्द्रं द्रुणमिव विजयते । विपराभ्यां जेरि-

१ -मूर्तिः । सुराणां A B C D E F H इति जग० च नर० च । २ -द्वि-
ल्लयो G इति जग० च ।

जीवाकृष्टिं स चक्रे मृधभुवि धनुषः शत्रुरासीद्गतासु-
 र्लक्ष्मिर्मार्गणानामभवदरिबले 'तद्यशस्तेन लब्धम् ।
 मुक्ता तेन लभेति 'त्वरितमरिबलैरुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा
 पञ्चत्वं देपिसैन्ये स्थितमवनिपतिर्नाप सङ्ख्यानतरं सः ॥

त्यात्मनेपदम् । विरोधाभासोऽलङ्कारः । शिखरिणी कन्दः ।
 रश्मैर्द्रष्टृशिक्षा यमनसभला गः शिखरिणी ।

जीवेति । स शृङ्गारशेखरो मृधभुवि धनुषो जीवायाः
 प्रत्यङ्गाया आकृष्टिमाकर्षणं चक्रे । शत्रुर्गतासुरासीत् । धनुषो
 जीवाकृष्टिः शत्रोर्मरणमित्यसङ्गत्यलङ्कारः । चपसातिशयोक्तिश्च ।

सौर्वी जीवा गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं गुणे ।
 इति हेमः । अरिबले मार्गणानां लक्ष्मिरभवत् । तेन राज्ञा
 तेषामरीणां यज्ञो लब्धम् । तेन राज्ञा लभ्यमानान्तिर्मुक्त्य-
 रिबलैस्त्वरितमुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा मुक्ता । देपिसैन्येऽरिबले पञ्चत्वं
 मृत्युः स्थितम् । स्यात् पञ्चता कालधर्म इत्यमरः । स राजा
 सङ्ख्यानतरं युद्धान्तरं न प्राप । एकस्मिन्नेव युद्धे रिपूणां नाश-
 दिति भावः । मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यमित्यमरः । लब्धं लभं
 शरयं चेति च । शेषोऽप्यत्र । सङ्घरा कन्दः ।

सन्नेर्यानां जयेच्च त्रिमुनिचतियुता सङ्घरा कीर्तितेयम् ।

यत्र च राजनि राजनीतिचतुरे 'चतुर्दधिमेखलाया'
भुवो नायके प्राप्ति वसुमतीं पितृकार्ये' वृषोत्सर्गः शशिनः
कन्यातुलारोहणं' योगे' शूलव्याघातचिन्ता दानच्छेदः
करिकपोलेषु दक्षिणवामकरणं 'दिङ्निश्चये शरभेदो दधिषु

यत्र यस्मिन् चतुर्दधिमेखलाया भुवो नायके राजनीति-
चतुरे राजनि वसुमतीं पृथिवीं प्राप्ति सति ।

परिसङ्ख्यायाह । पितृकार्ये वृषस्य नीलस्थान्यस्य बोद्धाह-
पूर्वकस्यागः । वृषो धर्मश्च । एवकारः सर्वत्र योज्यः । यद्यपि
पदार्थान्तरेषापि परिसङ्ख्यापपद्यते तथापि सप्तततिकस्यैव मृति-
रिति ध्वनयितुं मङ्गलस्य पितृकार्यस्य वर्णनमिति भावः ।

शशिन एव कन्यातुला चराशितस्यामारोहणम् । तुला-
रोहणयोग्यस्थान्यस्यापराधिनाऽभवादिति भावः ।

योगे विष्कम्भादियोग एव शूलव्याघातो योगविशेषौ
तयोश्चिन्ता न तु शूलेन व्याघातसादनं तस्य चिन्ता ।

करिकपोल एव दानस्य मदस्य विच्छेदो न तु वितरणस्य
विच्छेदः ।

दिङ्निश्चय एव दक्षिणवामकरणम् । अस्मादयं दक्षिणो-
ऽस्मादयं वाम इति । दक्षिणवामौ हस्तौ पादौ कर्णौ वा ।
तयोः करणं हेदनम् । कृञ् हिंसायाम् । बाहुलकाङ्गावे ल्युट् ।

१ चतुर्दधि- AB २-मातामेखलाया C ३ पितृकार्ये A पितृकार्यो-
दये B पितृकार्येषु DH ४-तुलापरोहो CD इति सूत्रं च । ५ योगेषु C
DFGH ६ दिङ्निश्चयेषु ABF दिङ्निश्चयेषु CDEGH.

शृङ्खलाबन्धो वर्णग्रथनास्त्येवमालेपः काव्यालङ्कारेषु लल-
दानच्युतिः सायकानां किपां सर्वविनाशः कोशसङ्कोचः कम-
लाकरेषु जातिहीनता दुष्कुलेषु न पुष्पमालासु शृङ्गारहानि-

दधिवेव शरभेदः शरस्य दध्यगभागस्य भेदो नाशो न तु
शरैर्बाणैर्भेदः ।

वर्णग्रथनास्तेव काव्यप्रसिद्धबन्धविशेषेवेव शृङ्खलाबन्धनं न
तु शृङ्खलायाः पादबन्धेन बन्धः ।

काव्यालङ्कारेष्वेवोत्प्रेक्षाक्षेपः । उत्प्रेक्षाक्षेपावलङ्कारौ तद्युक्तः
प्रबोद्धो ललित इत्येकवचनोपपत्तिः । उत्प्रेक्षानवधानं तथाक्षेपो
निन्दाऽतोऽन्यत्र नास्ति ।

उत्प्रेक्षानवधानेऽपि काव्यालङ्कारेऽपि च ।

इति विश्वः ।

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

इत्यमरः ।

सायकानामेव ललितस्य दानं खण्डनं तस्य च्युतिर्न तु लल-
दानस्य वितरणस्य च्युतिः ।

किपामेव सर्वविनाशः सर्वनाशो व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् ।
न तु सर्वेषां वीणां पक्षिणां नाशः ।

कमलाकरेष्वेव कोशस्य कुम्भस्य सङ्कोचो न तु कोशस्य
सङ्कुहीतधनस्य सङ्कोचः ।

दुष्कुलेष्वेव काव्या सामान्येन हीनता न पुष्पमालासु ।

ज्वरत्करिषु न जनेषु दुर्वर्णयोगः कटकादिषु^१ न कामिनी-
कान्तिषु^२ गान्धारविच्छेदो रागेषु न पौरवनितासु खर्माभावो
नीचसेवकेषु न परिजनेषु^३ मलिनाम्बरत्वं निशासु न जनेषु

तत्र जातीनां तत्कुसुमानां सत्त्वात् । जातिर्जातं च सामा-
न्यमित्यमरः ।

ज्वरत्करिष्वेव शृङ्गारहानिर्मण्डनहानिर्न तु जनेषु शृङ्गा-
रस्य रसस्य हानिः ।

रसे नाद्ये च शृङ्गारः करिमण्डन एव च ।

इति विश्वः ।

कटकादिष्वेवाभरणेष्वेव दुर्वर्णस्य रजतस्य योगो न तु का-
मिनीकान्तिषु कुस्मितवर्ण योगः । दुर्वर्णं रजतं रूपमित्यमरः ।

रागेष्वेव गान्धारस्य स्वरस्य विच्छेदो न तु पौरवनितासु
गान्धारं सिन्दूरं तस्य क्लेदः । एतेन न काष्ठेतद्राज्ये विध-
वेति ध्वनितम् । निषाददर्पभगान्धारेत्यमरः ।

गान्धारं रक्तचूर्णं च सिन्दूरं रक्तवास्तुकम् ।

इति हारावली ।

नीचसेवकेष्वेव खर्मस्य परम्पराशृङ्गेरभावो न तु परिज-
नेषु खर्मस्य वस्त्रभेदस्य पौरुषस्य वाभावः ।

खर्मः परम्पराशृङ्गो वस्त्रभेदेऽपि पौरुषे ।

इति धरणिः ।

१ कटिकासु FH २ कामिनीषु DF सौमिनीषु H ३ इति खर० च
वर० च । परिधानेषु ABCDEGH.

चलरागता गीतेषु न विदग्धेषु वृषद्धानिर्निधुवनलीलासु न
 पौरेषु भङ्गुरत्वं रागविकृतिषु न चित्तैष्वनङ्गता कामदेवे न
 परिजने मारागमो यौवनोदयेषु न प्रकृतिषु द्विजाघातः सु-
 रतेषु न प्रजासु रसनाबन्धो^१ रतिकलहेषु^२ न दानानुमति-

निशाखेव मलिनाम्बरत्वं न जनेषु । अम्बरं वस्त्रमाकाशश्च ।

गीतेष्वेव गानेष्वेव चलरागता न विदग्धेषु । रागो माल-
 वादिरनुरागश्च ।

निधुवनलीलाखेव वृषस्य शुक्रस्य हानिर्न पौरेषु वृषस्य
 धर्मस्य हानिः ।

ज्येष्ठाम्बुधर्मशुकेषु स्यतोऽसौ वृषभे वृषः ।

इत्युत्पलिनी ।

रागविकृतिष्वेव भङ्गुरत्वं न चित्तेषु भङ्गुरत्वं कुटिलत्वम् ।

कामदेव एवानङ्गताशरीरत्वं न परिजनेऽनङ्गतासम्भिता ।

यौवनोदय एव मारस्य कामस्योदयो न परिजने मारस्य
 मारणस्योदयः । सृङ् प्राणत्यागे । भावे घञ् ।

सुरतेष्वेव द्विजैर्दनैराघातो न तु प्रकृतिषु राज्याङ्गेषु
 प्रजासु च द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां वा घातः ।

रतिकलहेष्वेव रसनायाः काष्ठ्या बन्धनं न दानानुमतिषु
 रसनाया जिह्वाया बन्धो जडता ।

१. जन्मचरितेषु A B G चरितेषु C F प्रकृतिषु H इति जग० च मर० च ।
 २. भङ्गो C २ रतिकलहेषु F.

व्यधररागिता तरुणीषु^१ न परिजनेषु कर्तनमलकेषु न पुर-
न्ध्रीषु निस्त्रिंशत्वमसीनां न पुरुषाणां करवालनाशो योधानां
परं व्यवस्थितः ।

‘यस्य च महिषी दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितालिंगणा’

स्त्रीकथां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा ।

रसज्ञा रसना जिह्वेत्युभयचामरः ।

तरुणीष्वेवाधरस्याधरोष्ठस्य रागिता न परिजनेव्यधरे नी-
चेऽनुरागिता ।

अलकेष्वेव कर्तनं कंदनं न पुरन्ध्रीषु स्त्रीषु सूत्रोत्पादनम् ।
दाराः स्यात् तु कुटुम्बिनी । पुरन्ध्रीत्यमरः ।

कर्तनं च द्वयोश्छेदे नारीणां सूत्रनिर्मितौ ।

इति विश्वः ।

असीनामेव खड्गानामेव निस्त्रिंशत्वम् । निर्गतस्त्रिंशद्भ्योऽ-
ङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशस्तत्त्वम् । सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्य इति उच्यते ।
न पुरुषाणां निस्त्रिंशत्वं क्रूरत्वं निःकृपत्वं वा ।

निष्करुणेऽथ निस्त्रिंशः क्रूरे खड्गेऽपि चेष्टते ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

योधानामेव परं केवलं करवालेन खड्गेन नाशो व्यवस्थितो
नान्यत्र करस्य राजभागस्य हस्तस्य वा बाह्यानां शिशूनां के-
शानां वा नाशः ।

१-रजसावलीषु इति व्यंगं च नरं च । २ तस्य A B C D E F इति-नरं
च । ३-मात्रा C -कृपा F

पार्वतीव सुकुमारा सर्वान्तःपुरप्रधानभूतानङ्गवती नाम ।

तयोश्च मध्यमोपान्ते वयसि वर्तमानयोः कथमपि दैववशात्
'त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिः पुलोमतनयेवानन्दितसहस्रनेत्रा
तनया वासवदत्ता नाम बभूव ।

अथ सा 'रावणभुजेवोक्तासितगोत्रा' परिणाममुपयात्यपि
यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्थौ ।

यस्य शृङ्गारशेखरस्य महिष्यनङ्गवती । नामेति प्रसिद्धा-
वित्यन्वयः । दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितो लीनाम् । पचे ।
आलीनां सखीनां गणो यया सा ।

पार्वतीव शोभनः कुमारः कार्तिकेयो यस्याः । पचे । सुकु-
मारातिमृदुला सर्वेष्वन्तःपुरेषु प्रधानभूता ।

प्रधानं क्रीवमेकले प्रधानस्तुत्तमे पुमान् ।
इति मेदिनी ।

तयोरनङ्गवतीशृङ्गारशेखरयोः । कथमपि यत्नेन । यत्न-
स्यापि स्त्रियोऽप्रभुलादाह । दैववशात् । त्रिभुवने विलोभनी-
याकृतिरभिलषणीयाकृतिः । अतएव पुलोमतनयेव प्रचीवान-
न्दितः सहस्रनेत्र इन्द्रो यया सा । पचे । आनन्दितं सहस्राणां
नेत्रं यया । वासवदत्ता नाम तनया बभूव ।

१ इति जग० च । त्रिभुवनलोभनी- A B E F H त्रिभुवनलोकनी- C २ राव-
णभुजवन् इवो- A B C D रावणभुजेव समस्तचित- H ३ गोत्रे A B C F
+ विव्याचल इव मदनविष्ठिते पारावार इव सञ्जातलावण्ये नन्दनमन इव
सदा कृपयतवशाभिनन्दिते यवन इव सुमनोहारिणि B C

एकदा तु^१ विजृम्भमाणसङ्घकारकोरकनिकुरम्बनिपतित-
 १भधुकरमालामदकलझङ्कारजनितपथिकजनसञ्चरः^२ को-
 ३मलमलयमारुतोद्भूतचूतप्रसवरसाखादकषायकण्ठकलकण्ठ-
 ४कुहस्तभरितसकलदिङ्मुखो विकचकमलखण्डलीयमान^५-

अथ सा वासवदत्ता रावणभुजेवोत्तासितो गोत्रः पर्वतः ।
 पत्ने । गोत्रं कुलं यथा सा । दोर्दोषा च भुजा भुज इति मेदिनी ।
 परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यौ ।

एकदा वसन्तकाल आजगामेत्यन्वयः । विजृम्भमाण इति ।
 झङ्कारः शब्दविशेषः ।

कोमलेति । कषायः सुरभिः कण्ठः खरो यस्य । द्रवेऽङ्ग-
 रागे सुरभौ रसे वर्णे कषाय इति विश्वः । सुरभिः स्नात्मनोश्चे-
 ऽपीति रत्नकोशः ।

कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे ।
 इति विश्वप्रकाशः । कलकण्ठः कोकिलः । तासालः कोकिलः
 पिकः । कलकण्ठः काकपुष्ट इति हैमः । कुहस्तम् । भरितं
 पूरितम् ।

विकचेति । परश्चतेति । कोटिरयम् । श्रीकरा-विन्दवः ।
 श्रीकरोऽम्बुकणाः स्यता इत्यमरः । समालम्बो मिलितः । व-
 णितं सङ्गणम् ।

१ यथैकदा तु C अथ कदाचित् D १ भधु- -मदकलझङ्कार- A D G
 २ पथिकजनः C G H -जनविरचनरः D ३ मल- -कलकण्ठकुलकु- A B G
 ४ कुचरितभरि- C E F H ५ + -मद- C G

मत्तकलहंसकुलकोलाहलमुखरितसकलसरोवरः^१ परमृत-
^२नखकोटिपाटितपाटलिकुङ्कुलवृन्तविवरविनिर्गतमधुधारा^३-
^४सारशीकरकणनिकरसमालम्बदक्षिणसमोरणवाणव्रणितप-
 थिकजनवधूद्वयो मधुमदमदितकामिनोगण्डूषसीधुसेक-
 पुलकितबकुलो^५ मदनरसपरवशविलासिनोतुलाकोटिविक-
^६टचटुलचरणारविन्दमन्दप्रहारप्रहृष्टकङ्कलितरुशतः प्रति-
^७दिशमल्लीलप्रायगीयमानगीतश्रवणोत्सुकखिन्नजनप्रारब्धच-

मधुमदेति । नवाङ्कुरोद्गमेन सपुलक इवाचरित इति भावः ।
 तथाचोक्तम् ।

पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः

शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुषिकः ।

इति । तुलाकोटिर्मल्लीरं तेन विकटं विरहिणं चटुलं चञ्चलं
 चरणारविन्दम् ।

प्रतिदिशमिति । वीषायामव्ययीभावः । शरदादित्वाद्दृष्टः ।
 मल्लीलप्रायं साम्यप्रायम् । चर्चरी चाचर इति भाषायां प्रसिद्धम् ।

दुर्जन इव सतां साधूनामरसोऽप्रीतिजनकः । पक्षे । ताम-
 रसेन कमलेन सहितः सतामरसः । पक्षेरुहं तामरसमित्यमरः ।

१-कमलसरोवरः C E F H २-नखकोटिविषटितपा- A B नखकोटिपाटलि-
 D नख०-पाटल- C H नख०-कुङ्कुलविव- C D E H ३-मधुरमधुधारा E
 ४ सा०-समालम्बनदक्षिण- F सा०-बाणव्रणित- H ५ मदनरसपर- D
 ६ टच०-चरणमुल्लितकङ्क- D ७ दि०-मुकपयजन- D

र्चरीगीताकर्णनमुद्गमानानेकपथिकशतो दुर्जन इव सताम-
रसो दुष्कुल इव जातिहीनो रावण इवापीतलोहितपलाश-
शतसेवितो मद्याष्टङ्गारीव सुगन्धवद्ः सुराजेव समृद्धकु-

दुष्कुल इव जातिः सामान्यं तेन हीनः । जातिर्जातं च
सामान्यमित्यमरः । पक्षे । जातिर्मासतो । सुमंता मालती
जातिरित्यमरः ।

रावण इवापीतं लोहितं रुधिरं यैसादृशैः पलाशशतै
रक्षसां शतैः सेवितः ।

रुधिरैऽसृग्लोहितासरक्तक्षतजशोणितम् ।

इत्यमरः ।

हरिदणो राक्षसश्च पलाशश्च दनः स्रतः ।

रतिं हेमः । पक्षे । आपीतैरीषत्पीतवर्णैर्लोहितै रक्तैः पला-
शशतैः पलाशदृक्षशतैः सेवितः । रोहितो लोहितो रक्त
इत्यमरः ।

ष्टङ्गारीव सुगन्धं सुगन्धद्रव्यं वहति तादृशः । पक्षे । शो-
भनो गन्धवद्वा वायुर्यस्मिन् सः ।

पृषदश्चो गन्धवद्वा गन्धवाहानिलाशुगाः ।

इत्यमरः । सुराजेव । न पूजनादिति निषेधाच्च टप् ।

समृद्धः कुवलयो भूवलयो यस्मात् । पक्षे । समृद्धानि कु-
वलयानि यस्मिन् ।

वल्लभो वास्तविक इव विवर्धितसुखाशः सत्कविकाव्यबन्ध
 'इवाबद्धतुङ्गिनः सत्पुरुष इव दोषानुबन्धरहितः कैवर्त 'इवा-
 बद्धराजीवोत्पलशालः समृद्धकासारशकुनिसार्थ इव निन्दित-

वास्तविक इव तात्त्विकपदार्थ इव विवर्धिता सुखस्याशा
 येन । पक्षे । विशेषेण शरदपेक्षया वर्धितः सुखाशो राजतिमिषः ।
 केचित् तु वास्तविको वाटिकापाल इत्याहुः ।

सुखान्नो राजतिमिषः शोभनाशाप्रचेतसोः ।

इति विश्वः ।

सत्कविकाव्यबन्ध इवाबद्धान्यप्रयुक्तानि तु हि नाव्ययानि
 यत्र । पक्षे । तुङ्गिनं हिमम् ।

सत्पुरुष इव दोषस्यानुबन्धेन रहितः । पक्षे । दोषा रात्रि-
 सादनुबन्धेन रहितः । रात्रिह्यासारम्भकत्वात् तदपक्षपातितेति
 भावः । मीने मेघे वसन्तः स्यात् । मीनरात्रिस्थसूर्यस्य नवा-
 शोत्तरं दिनमानम् । ३०।३। रात्रिमानम् । १८।५७। इति प्रसिद्धं
 ज्योतिषे ।

कैवर्त इव दास इवाबद्धा राजीवोत्पलशाला मत्स्यभेदा
 येन सः ।

राजीवाख्या मृगे मत्स्ये पक्षे राजोपजीविनि ।

इति विश्वप्रकाशः । कैवर्ते दासधीवरौ ।

रोहितो महुरः शालो राजीवः शकुलसिमिः ।

मरुवकः शक्र इवेन्द्राणीरुचिर्महावीर^१ इवाधरोक्तदमनकः
खिन्न इवास्त्रानसुभगो वसन्तकाल आजगाम ।

इति द्वयोरमरः । पक्षे । राजीवं पद्ममुत्पलं कुवलयं ग्रासा
वृक्षाः । स्यादुत्पलं कुवलयमित्यमरः ।

ग्रासः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे शकुनकुटुम्बे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

समृद्धकासारस्तम्बन्धी शकुनिसार्थः पक्षिसमूहः । समो-
रणो मरुवकः । कासारः सरसी सरः । शकुनिपक्षिशकुनि-
इति चिह्नमरः । मरुआ इति लोके । यदा मरुवकः पि-
ण्डीतकः ।

पिण्डीतको मरुवकः शसनः करहाटकः ।

इत्यमरः । मैनफल इति लोके । पक्षे । मरुवको मरुदेशस्थो वकः ।

शक्र इवेन्द्राणी ग्रीची तस्यां रुचिरभिलाषो यस्य । पक्षे ।
इन्द्राणी निर्गुण्डी ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ।

इत्यमरः । मेडडी इति ख्याता लोके । वसन्तप्रकरणे पूर्व दम-
नकक्षेपवर्णनान्महावीर इवेति प्रक्षिप्तः पाठः ।

खिन्न इव विट इवास्त्रानसुभगः । पक्षे । अस्त्रानैर्महासहाभिः
सुभगः । अस्त्रानस्तु महासहेत्यमरः । कठसरैया इति ख्याता ।

१ - रुचिरतरो महावीर A B - रुचितो महावीर C F H

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना जगति को वा^१ न विक्रियते यद्-
तिमुक्तको मुनिरपि विचकास^२। कुसुमशरस्य^३ नवचूतप्रसव-
शरमूलनिलीना मधुकराली यन्त्रणेव^४ रेजे^५। वृन्तविनिर्गतवि-
चकिलकलिकातले^६ मञ्जु^७ गुञ्जन् मधुकरो मकरकेतोस्ति-

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना वसन्तेन मद्येन वा जगति को न
विक्रियते। कर्मणि लट्। अतिमुक्तको मुनिरपीति स्पष्टम्।
पठे। अतिमुक्तकः पुण्ड्रको मुनिरगस्त्यो विचकासः।

उत्प्रेक्षयाह। कुसुमशरेति।

शराणां पञ्चरचना यन्त्रणा परिकीर्तिता।

इति हारावली।

यन्त्रणं स्यान्नियमने बन्धने रचनेऽपि च।

इति विश्वप्रकाशः। शेषं स्पष्टम्।

वृन्तेति। वृन्तात् प्रसवबन्धनादिनिर्गतानां विचकिलानां
मल्लिभेदानां कलिकास्त्राणां तले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो मधु-
प्रतो मकरकेतोस्तिभुवनविजयप्रयाणश्च^८ ध्वनिमिवाकरोत्।

स्मृतो विचकिलो मल्लीप्रभेदे मदनेऽपि च।

इति विश्वप्रकाशः।

१ नाम DE २-काशे BH -कार D ३ नवचूतशर- DEF नवचूत-
शरे लीना H ४ पञ्चशरे A DEFG इति नर० च। पञ्चपञ्चरचनलेखे C
५ शराज D ६-कचविचकि- CEH ७-किलविचरगु C -कोमलविचकि-
कलिकातले D ८ — मधु ABCDFH

‘भुवनविजयप्रयाणश्च ध्वनिमिव चकार । नवयावकपङ्कपल-
वितसनूपुरतरुणीचरणप्रहारानुरागवशान्नवकिसलयच्छलेन
तमिव’ रागमुदवहदशोकः । ‘मधुरमधुपरिपूरितकामिनो-
‘मुखकमलगण्डूषसेकादिव’ ‘तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रद्व-
कुलतरु रराज । अन्तरान्तरा निपतितमधुकरनिकरकिर्मी-
रितः’ कङ्कलिंगुच्छोर्धनिर्वाणमनोभवचिताचक्रानुकारी पथि-
कजनहृदयदाहमुवाह । विकचविकचिलराजिरलिकुलशव-

अशोको नवयावकपङ्केन नवलाचारसेन पल्लवितं रक्तं सन-
पुरं समञ्जीरं तरुणीचरणं तस्य प्रहारस्तदनुरागवशान्नवकिस-
लयच्छलेन तं रागमिवोदवहत् ।

भवेत् पल्लवितं लाचारक्ते सप्रसवे तते ।

इति विश्वप्रकाशः ।

वकुलतरुर्मधुना मद्येन परिपूरितं यत् कामिनीमुखकमलं
तस्य गण्डूषसेकात् तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रदिव रराज । तरु
रराजेत्यत्र रो रीति लोपे ब्रह्मोप इति दीर्घः ।

अन्तरा निपतितो मधुकरैः किर्मीरितस्त्रिचः कङ्कलिंगुच्छो-
ऽशोकगुच्छोऽर्धनिर्वाणमर्धोपशान्तं यन्मनोभवचिताचक्रं तदनु-

१ भुवनविजयप्रयाण- A B C D F H २ तमेव B C D G H ३ मधुरमधुप-
A B C D F G H ४ मुखकमलस- A D F G H ५ -वसकानुरागादिव A
D F H ६ वसकादिव B C ७ -वसेकानुरागादिव G ८ तस्यमानगन्धमास- A B
C F G ९ -किर्मीरः A B C D E F G H इति जग० च नर० च ।

‘लेन्द्रनीलमणिमयी मुक्तावलीव मधुश्रियो रुरुचे। विरहिणां’
हृदयमथनाय कुसुमशरस्य ‘चक्रमिव नागकेसरकुसुमम-
शोभत। पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं मकरकेतोः पलाव
इव पाटलिपुष्पमदृश्यत’। कन्दर्पकेलिसम्पत्सम्पटलाटील-

कारी विरहिणां हृदयदाहं मनसापमुदवाह। वह प्रापणे।
निर्वाणमसाङ्गमनमिति विश्वः।

अलिकुलशवला विकचविचकिलराजिर्मधुश्रिय इन्द्रनील-
मणिमयी मुक्तावलीव रुरुचे।

विरहिणामिति स्पष्टम्।

पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं कुसुमकेतोः पलाव इव पलेन
मांसेनावति मत्स्याणां दन्तिं जनयति हन्ति वा पलावो वडिष्ठं
तदत् पाटलिपुष्पमदृश्यत। सदादैरिति शेषः। पाटलिः पा-
टला मोघेत्यमरः। पाडला इति लोके।

वाचोः शृङ्गारितां पुरस्कृत्य तत्तद्देशाङ्गनाभिः सह सम्भो-
गमनुप्राप्तेनाह। मलयानिलो ववाविति सम्बन्धः। कन्दर्पके-
लिसम्पत् कामक्रीडासम्पत्तिस्तस्यां लम्पटाः मक्ता लाव्या लाट-
देशस्तियस्तासां सलाटतटः। धम्मिल्लः संयताः केशास्तयोर्मल-
नेन मिलितः परिमलो जनमनोहरो गन्धस्तेन समृद्धमधुरि-
मगुणः। धम्मिल्लः संयताः कचा इत्यमरः।

१ ला ललितेन्द्र- C २ -लोहद- A B F ३ तत्राटचक्र- A B रति नर-
च। ४ -सम्भोभत D

१ लाटतटधम्मिल्लमलनमिलितपरिमलसमृद्धमधुरिमगुणः का-
 १ मकलाकलापकुशलचासुकर्णाटसुन्दरीस्तनकलशघुष्टणधू-
 लिपरिमलामोदवाही २ करणरसिककान्तकुन्तलीकुन्तलोत्ता-
 सनसङ्क्रान्तपरिमलमिलितालिमालामधुरतरङ्गङ्गाररवमुखरि-
 तनभस्तलो नवयौवनरागतरलकोरलीकपोलपालिपत्रावली-

कामकलाकलापकुशलाः प्रवीणा याः कर्णाटसुन्दर्यसदे-
 प्राङ्गनास्तासां स्तनकलशेषु घुष्टणं कुङ्कुमं तद्गुलिपरिमलस्तदा-
 मोदोऽतिनिर्दारी गन्धस्तदाही । स्तवस्पर्शा ध्वनिरच ।

कुङ्कुमं पीतकावेरं घुष्टणं कुसुमान्तकम् ।
 इति शारावली । आमोदः मोऽतिनिर्दारीत्यमरः ।

• करणेषु गीताङ्गहारसंवेशक्रियादिषु रसिकाः कान्ताः कु-
 म्भयः कुन्तलदेशाङ्गनास्तासां कुन्तलानां केशानामुत्तासनेन
 सङ्क्रान्तपरिमलस्तेन मिलितालिमाला भ्रमरपङ्क्तयस्तासां मधु-
 रतरङ्गङ्गारै रवैर्मुखरितनभस्तलः । अनेन कचयष्टणं मणितं
 च ध्वनितम् ।

करणं साधने स्तेने कायकायस्वकर्मसु ।

गीताङ्गहारसंवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ।

बालवादौ च करणः स्तनः शूद्राविशोः सुते ।

१ लाटविकटधम्मिल्ल- A B लाटतटविकटधम्मिल्लमालामि- C लाटतटविकट-
 धम्मिल्लभारमयकर्मसङ्क्रान्ति- D १ मकलाकलापचासु- A B C D F H म-
 सुन्दरीसुन्दरस्तन- A B D E F G H २ -भ्रमरपङ्क्तय- C -भ्रमरपङ्क्तय- D
 ४ करणरसिककरणरसिक- C

परिचयचतुरश्रतुःषष्टिकलाकलापविदग्धमुग्धमालवनित-^१
 म्बिनीनितम्बबिम्बसंवाहनकुशलः ^२सुरतश्रमपरवशाङ्घ्रीनीर-
^३न्धपीनपयोधरभारनिदाघजलकणनिकरशिशिरितो मलया-
 निलो" ववौ" ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनाद्विदिताभिप्रायः^४ शृङ्गार-
 शेखरः ^५स्वसुतायाः स्वयंवरार्थमशेषधरणितलभाजां ^६रा-
 जामेकत्र ^७सङ्गममकरोत् ।

ततो ^८दग्धकृष्णागुरुपरिमलामोदमोदितमधुव्रतव्रात-

इति विश्वप्रकाशः

नवयौवनरागतरलकेरलीनामित्यादि । कपोलपालिपत्रा-
 वलीपरिचये सम्बन्धे चतुरः । अत्र परिचयेन निर्माणमपि ध्व-
 नितम् । नितम्बसंवाहनं तत्संयोगोऽपि । स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे वासवदत्तायाः सखीजनाद्विदिताभिप्रायः शृ-
 ङ्गारशेखरः स्वसुताया वासवदत्तायाः स्वयंवरार्थं समयनृप-
 तीनां सङ्गममरोत् ।

ततो भूभुजां समेलनोत्तरं वासवदत्ता मञ्चमारुरोहेत्य-

१-साखीनितम्ब- C E F H .-मागधीनितम्ब- D १ सु० -वशाङ्घ्रिपुरङ्गी-
 C F २ ग्भ० -शिशिरितमलय- A B C D F H ३-सावतो A B G H
 ४-ससार D इति नर० च । ५-वावेदिताभिप्रायः C H ६-सुतायाः A B G
 स्वसुतास्य- C D ७-धरणिभाजां A B F H ८-भूभुजामेकत्र D E H ९-स-
 इति- A B G सङ्गत- D F संवति- H ११ इ० -मलामोदितमधु- D H इ०
 -मधुकरमालाव- A B G इ० -मधुव्रतमालाव- C D H इ० -मधुव्रतव्रतव- F

१ बहलगुमगुमायितमुखरितमतिरभसहासच्छटादोधितिधव-
२ लिमपरिमिलितमनेकपरिहासकथाकलापविदग्धशृङ्गारि-

ख्यः । दग्धः कृष्णागुरुः कालागुरुस्तदामोदमोहितमधुव्रतप्रा-
तानां बहलगुमगुमायितेन प्रचुराव्यक्तशब्देन मुखरितम् ।

अतिरभसेति । चेटोनामित्यादिरस्य । अनेकेषां भूपतीनां
परिहासः कुलवयोरूपगुणहीनत्वेन परिहासः । कथाकलापः
योग्यानां वंशादिवर्णनसमुदायस्तत्र विदग्धश्चतुरस्तज्जो यः
शृङ्गारिजनो लोको नायिकानायकरसभावाभिज्ञः सखीरूप-
त्वेन समाकुलं व्याप्तम् ।

जनो लोको महर्लोकात् परलोके च पामरे ।

इति विनयप्रकाशः

कपोलाचिकृतोक्ताशो भिक्षोष्ठः स महात्मनाम् ।

विदीर्णास्यश्च मथानामधमानां सशब्दकः ॥

सो हास इति वाग्भट्टालङ्कारः । तथाच कालिदासः । ततो
नृपाणां श्रुतवृत्तवञ्चेति । यदा । अनेकपरिहासकथाकलापे
द्वयोः परस्परानुरागान्तरमनेकपरिहासकथाकलापे विद-
ग्धः । शेषं पूर्ववत् । तथाच कालिदासः ।

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेचधरा बभाषे ।

आर्ये ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरस्रयाकुटिलं ददर्श ॥

१ बहलगुमगुमा- A D H बहलगुमगुमा- C E G H बहलगुमगुमा- F २ लि-
तपरि- G F लि० -कथाकलापवि- A B C D F H लि० -कथाकलापि- G
लि० -शृङ्गारमयजन- A B C D F H

जनसमाकुलं दृष्टमानसुगन्धिसौरभाकृष्टपुरोपवनषट्पदकु-
लसमाकुलमर्जुनसमरमिव नन्दिघोषमुखरितदिगन्तरं^१ म-
ञ्चमासुरोच्च वासवदत्ता ।

तत्र^२ च^३ केचित् कलाङ्कुरा इव विजितनगरमण्डना

इति ।

दृष्टमानेति पूर्वविशेषणेन गतार्थम् ।

मर्जुनसमरमिव नन्दिघोषेण तदभिधानेन रथेन मुख-
रितदिगन्तरम् । तदुक्तम् ।

गाण्डीवं धनुरेतस्य हनूमान् ध्वजभूषणम् ।

नन्दिघोषो रथस्यास्य गतिस्तस्य न भूतस्ते ॥

इति । पक्षे । नन्दिरानन्दनो घोषस्वर्यादिशब्दस्तेन मुखरित-
दिगन्तरम् ।

नन्दिरानन्दने प्रोक्तः प्रतीहारे हरस्य च ।

इति विश्वप्रकाशः । यदा नन्दिर्जामादसुहृज्जन इत्यर्थः । तेषां
घोषेणेति पूर्ववत् ।

नन्दिरानन्दजामादमित्रयोरपि चेक्षते ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

तत्र तेषु केचित् कलाङ्कुरा इव मूलदेवा इव विजितन-
गरमण्डना विजिततदभिधानवेष्टाः कलाङ्कुरेण कामशास्त्र-
कलाभिज्ञतया नगरमण्डना वेष्टा जितेति वार्ता ।

अपरे पाण्डवा इव 'दिव्यचक्षुःकृष्णागुरुपरिमलिता अन्ये
शरदिवसा इव 'सुदूरप्रवृद्धसुखाशा' इतरे व्याहन्तुमुद्यता

कर्णसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः ।

इति हारावली । विजितं नगरस्य मण्डनं भूषणं यैस्ते । सर्वो-
त्कृष्टभूषणधारणादिति भावः । पक्षे । विना गरुडेन जितं नगरं
बाणपुरं तस्य मण्डना वाणासुरतुल्या राक्षसा इवेत्युपहासोऽपि ।

अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुः कृष्णः कृष्णा द्रौपदी गुरवो
द्रोणादयो द्रौपदोगुरवो वा तैर्मलिताः । पक्षे । दिव्यचक्षुषः
सुलोचनाश्च ते कृष्णागुरुपरिमलिताश्च कालागुरुधूपधूपाचि-
तसर्वाङ्गास्ते । पक्षे । दिव्यचक्षुषोऽन्धाः कृष्णाः श्यामवर्णा अगु-
रुपरिमलिता वृद्धरक्षणरहिता इत्युपहासः ।

दिव्यचक्षुः सुनयने कृष्णेन्ये सिंहकोऽपि च ।

इति धरणिः । विदुः परिमलं गन्धे रक्षणेऽपि चेति विश्वः ।

अन्ये शरदिवसा इव सुदूरं प्रवृद्धाः सुखाशा राजतिमिषा
येभ्यस्ते । सुखाशानां वसन्ते वृद्धेरिति भावः । पक्षे । सुदूरं
प्रवृद्धा सुखस्य वासवदत्तारतिमहोत्सवस्याशा येषां ते । पक्षे ।
सुदूरं प्रवृद्धा सुष्ठु खमिवाकाशमिवाशा येषां ते । ईक्षिता
सन्धेर्यर्थादिति भाव इत्युपहासः ।

अपरे व्याहन्तुं परान् हन्तुमुद्यता इव खवलार्थिनः खसै-

इव स्वबलार्थिनः केचिद्वाधा इव शकुनश्रावकाः केचिदाखेटका^१ इव रूपानुसारप्रवृत्ताः केचिज्जैमिनिमतानुसारिण इव तथागतमतध्वंसिनः केचित् खञ्जना इव सांवत्सरफलदर्शिनः केचित् सुमेरुपरिसरा इव कार्तस्वरमयाः केचित्

न्यार्थिनः । पक्षे । सुष्ठु शोभनावला वासवदत्ता तदर्थिनः ।
खसौ बलं पराक्रममर्थयन्ते वैद्यादिभ्यस्त इत्युपहासः ।

केचिदाखेटो मृगया तदासक्ता रूपस्यानुसरणे प्रवृत्ताः ।
केचिज्जैमिनिमतानुसारिणो मोमांसानुसारिणस्त इव तथागतानां नास्तिकानां मतध्वंसिनः ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

इत्यमरः । पक्षे । तथागतानां यथा स्वर्गेहे स्थितास्तथागतानां न तु सभोचितवस्त्रभूषणधारिणां सौन्दर्याभिमानजुषां मतम् । किमिव हि मधुराणां मण्डनं लाकृतीनामित्येवं रूपं तद्धंसिनस्तन्निन्दकाः । पक्षे । तथागतं कुलपरम्परोचितं मतं शैवादिमतं तद्धंसिनो नाशकाः । आचारहीनतात्रोपहासवोजम् । तथाच श्रीहर्षः । जनः किलाचारमुचं विगायतीति ।

केचित् खञ्जना इव सांवत्सरो ज्योतिषिकस्तद्वत् फलदर्शिनः । यथा ज्योतिषिको निध्यादिप्रश्ने निधिरूपफलं दर्शयति । एवं खञ्जना अपि सुरतादिना निध्यादिफलं दर्शय-

१ विकचकुमुदाकरा इव भास्वद्दर्शननिमीलिताः केचिद्भार्तराष्ट्रा

न्तीत्यर्थः । पक्षे । सांवत्सरं फलं वर्षफलं दर्शयन्ति स्त्रीपुत्रादि-
लाभार्थं तादृशास्ते । सांवत्सरो ज्योतिषिक इत्यमरः ।

दीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमंखीभूतः ॥

इति निश्चयरहितत्वेनाधीरत्वं व्यङ्ग्यमुपहासबीजम् ।

केचिन्मोहपरिसरा इव प्रान्तभूमय इव कार्तस्वरं सुवर्णं
तन्मयाः । पक्षे । कार्तस्वरमयाः सुवर्णमयाः । पक्षे । का ईष-
दार्तस्वरमया वा । इत्थं कार्तस्वरं जाम्बूनदमित्यमरः । लक्षण-
तोपहासबीजम् ।

केचिद्विकचकुमुदाकरा इव भास्वद्दर्शनेन सूर्यदर्शनेन नि-
मीलिताः सङ्कुचिताः । कुमुदानां सङ्कोचस्तदाश्रये । मञ्जाः
क्रोशन्तीतिवदुपचारात् । भास्वद्विस्वस्तप्राश्व- इत्यमरः । पक्षे ।
भास्वतोऽतितेजोयुतस्य जनस्य दर्शनेन निमीलिता निमीलि-
तनयनाः । वासवदत्तादर्शनादेव येषामयं प्रकारस्तेषामग्रे का
गतिरिति स्पष्ट एवोपहासः ।

केचिद्भार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपस्य लक्षणदर्शितविश्वरूपस्य द-
र्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः । अनेन मायाजालमेव कृतमिति
भार्तराष्ट्राभिप्रायः । पक्षे । विश्वस्य जगतो रूपं सौन्दर्यं यस्यां
चैलोक्यसमवायिसौन्दर्यपरमाणुनिर्मिता, वासवदत्ता तस्या

इव विश्वरूपावलोकनजनितेन्द्रजालप्रत्ययाः^१ केचिदात्मनि
वारणबुद्ध्या बलवन्तोऽपि सुवाहाः केचित् पाणिग्रहणार्थिनो-

दर्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः । तथाच कन्दर्पकेतुवर्णनप्रस्तावे
मूलकार एव 'स्वस्वैव नैपुण्यस्य सौन्दर्येत्यादि स्पष्टमेव वक्ष्यति ।
अतो द्वयोरभूतपूर्वं सुरुपयोः संयोजनम् । अतएव स्वप्नदर्शने-
त्तरं कन्दर्पकेतौ साभिलाषा वृथैवेत्यादिनानुरूपमर्हसङ्गता
अन्या निन्दयिष्यति । अतस्त्वञ्जलमत्र व्यङ्ग्यम् ।

केचिदात्मनि स्वस्मिन् वारणबुद्ध्या गजबुद्ध्या बलवन्तोऽपि
सबला अपि सुवाहाः सुखेन वाहो वहनं येषां तादृशाः ।
वह प्रापणे घञ् । यो ह्यतिबलः पुमान् स न पुरुषान्तरेण
सुखोदहनोय इति विरोधः । पक्षे । शोभना वाहा अस्या येषां
ते । यद्वा वाहा भुजा येषाम् । वाहो बाहुतुरङ्गयोरिति
शाश्वतः । पक्षे । सुवाहाः शोभनाश्रजातिपुरुषास्ते वृषजाति-
पुरुषा इव न यथाकथञ्चिदपि जातित्रयनायिकोपयुक्ता इति
दिक् । प्रपञ्चस्तु रतिरहस्यादौ द्रष्टव्यः । अत्रोपहासबीजं तत
एवावधेयम् ।

पाणिग्रहणार्थिनो वासवदत्तापाणिग्रहणार्थिनः । असुकरं
दुष्करं मन्यमानाः । स्वेच्छासत्त्वेऽपि स्वयंवराधीनत्वात् तस्य ।
पक्षे । असुकरमसवः प्राणास्तन्कारकं प्राणप्रदम् ।

ऽप्यसुकरं मन्यमानाः केचिद्धरीभूता^१ अपि स्थिराः केचित्
पाण्डुपुत्रा इवाक्षद्वयज्ञानद्वतक्षमाः ^१केचिद्बृहत्कथानु-
बन्धिनो गुणाढ्याः केचित् तिर्यगतयः ^१सुगन्धवाहाः

केचिद्धरीभूता अणुपृथ्वीभूता अपि स्थिराः पृथिव्य इति
विरोधः । विद्यम्भरा स्थिरा । धरा धरित्रीत्यमरः । पक्षे ।
अधरीभूता हीनतामापादिता अपि स्थिरा निश्चला इति
परिहारः । स्फुटमेवात्रोपहासबीजं निर्लज्जतारूपम् ।

केचित् पाण्डुपुत्रा इवाक्षद्वयस्य पाशकतत्वस्याज्ञानाद्भूत-
क्षमा द्वतभूमयः । पक्षे । अक्षाणां वासवदत्तासम्बन्धिनामि-
न्द्रियानां द्वयस्य तत्त्वस्य मनसो वाज्ञानेनानवबोधनेन द्वत-
क्षमा गतज्ञान्तयः । इयमङ्गीकरिष्यति न वेति व्याकुलीभूता
इति भावः । तरलताच्च दोषः ।

केचिद्बृहत्कथानुबन्धिनो बृहत्कथाख्ययन्त्रकर्तारो गुणाढ्या-
स्तन्नामानः कवयः । बज्रवचनं पूजार्थम् । पक्षे । बृहत्कथानु-
बन्धिनो बज्रकथावक्तारो गुणाढ्या गुणैः सन्धादिभिरन्यै-
साढ्याः । पक्षे । गुणैर्वागुरादिभिराढ्याः । सर्वदा मृगयासक्त-
तया व्यसनिता दोषः ।

केचित् तिर्यगतयः कुटिलमार्गगामिनः सुगन्धवाहाः सुग-

^१ इति नर० च । -रौक्षता A B C H इति जग० च । ^१ के० -यानिव- A B
^१ इति जग० च । — सु- C D E F G इति नर० च ।

केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाशास्त्रचकाः केचित् कुमुदाक-
रा इवासोढशूरभासः स्थिता राजपुत्राः । 'तानेकैकशः समव-

न्धधारिणः । पचे । तिर्यगतयो वायवः । वायोस्तिर्यग्गमनं
वैशेषिकभाष्ये । सुगन्धवाहाः शोभनवायवः ।

केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाचार्यादाश्च जयाशा तत्सू-
चकाः । द्रोणाचार्योऽस्मत्सेनापतिरिति नास्माकं पराजय इत्येवं
परस्परसूचकाः । पचे । द्रोणः काकसूत्रादाश्च वासवदत्ता-
प्राप्याशा तत्सूचकाः । उक्तं च स्थानस्थितप्रकरणे वसन्तराजे ।

दृष्टार्थदोऽग्रादिकवाहनसंख्यञ्चुचादिसंख्यसूत्रदवाप्तिकारी ।
वध्वागमं जल्पति तोरणस्यो हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च ॥
इत्यादि ।

द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाके स्यादाढकेऽपि च ।
इति विश्वप्रकाशः ।

केचित् कुमुदम्रजा इवासोढशूरभासोऽसोढसूर्यकान्तयः ।
पचे । शूरो वीरः । तालव्यादिः शूरशब्दः सूर्यवाचकोऽपि ।
शूरसारभटे सूर्य इति विश्वः । सुभटे शूरः सूर्ये च इत्यत्ये-
ऽपोत्प्लुप्तविवेकः ।

तानेकैकशः समवलोक्य विरक्तहृदया । वर्णितदोषदर्शनात् ।
अमौ कुमारिका कर्णवंशान्मञ्चादवततार । सङ्कीर्णवचनाच्च वी-
सायामित्यत्र चकारो वीसायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । सङ्की-

लोक्य विरक्तहृदयासौ^१ कुमारिका^२ तस्मात्^३ कर्णवंशाद-
वततार ।

अथ तस्यामेव रात्रौ स्वप्ने वालिनमिवाङ्गदोपशोभितं कुह-
कण्ठमिव^४ हारिकण्ठं कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुणं जय-

कवचनादीषायां च । चात् स्वार्थेऽपि । स चाभिधानस्वभावा-
देकशब्दादेव । तेनैकशब्दादीषायां शस्याभावे द्विवचनेऽत्यन्त-
स्वार्थिके शसि पक्षे जातैकैकश इत्येतत्सिद्धिः । कर्णवंशो भवे-
न्नस्य इति हारावली ।

अथागतेषु राजकुमारेषु विरागोत्तरं तस्यामेव तद्विवस्-
सम्बन्धिन्यामेव रात्रौ स्वप्ने निद्रायां सा युवानं ददर्शेत्यन्वयः ।

वालिनमिवाङ्गदेन तस्मात्कवानरेण । वालिनमिवेत्यादि-
धर्मराजमाचकाङ्गदित्यन्ते माधुर्यं गुणः । पक्षे । अङ्गदेन केयू-
रेण । कुहकण्ठमिव कुह इति कण्ठो ध्वनिरस्य तमिव कोकि-
लमिव हारिकण्ठं मनोहरस्वरम् । पक्षे । हारी हारयुक्तो
मनोहरो वा कण्ठो ग्लो यस्य तम् ।

कनकमृगमिव रामस्य दाशरथेराकर्षणनिपुणम् । मारीच-
नामा राक्षसः कनकमृगो बभूवेति प्रसिद्धं रामायणे । पक्षे ।
रामाणां स्त्रीणाम् ।

१-हृदय AB -हृदया सा CDFH २-तस्मात् DH ३-कर्ण-
वंशः CFH ४-कुहमिव ABCDEFGH इति जग० च ।

न्तमिव वचनान्मृतानन्दितवृद्धश्रवसं कृष्णमिव 'कंसहर्षं न कु-
र्वन्तं महामेघमिव विलसत्करकमादिकन्दं 'रूपपादपस्या'-
रोहणगिरिं "शृङ्गाररत्नस्य" प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां
सुरभिमासं वैदग्ध्यसहकारस्यादर्शतलं सौजन्यमुखस्यादि-

जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव वचनान्मृतानन्दितो वृद्धश्रवा इन्द्रे
येन तम् ।

वृद्धश्रवाः शुभाभीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ।

जयन्तः पाकशासनिरिति द्वयोरमरः । पचे । वचनान्मृतै-
रानन्दिते वृद्धानां श्रवसी श्रोत्रे येन तम् । श्रुतिः स्त्री श्रवणं
श्रव इत्यमरः ।

कृष्णमिव कंसस्य हर्षस्तं न कुर्वन्तम् । तदन्तकवादित्यर्थः ।
पचे । कं जनं न सहर्षं कुर्वन्तमपितु सर्वमेव ।

महामेघमिव विलसत्करकं स्फुरद्वर्षोपलम् । वर्षोपलस्तु
करकेत्यमरः । पचे । करो हस्त एव करकः समासान्तः
कवा ।

रूपपादपस्य सौन्दर्यतरोरादिकन्दम् । शृङ्गाररत्नस्यारो-
हणगिरिं प्रादुर्भावाद्रिम् । रुह बीजप्रादुर्भावे । सुन्दरकथान-
दीनां रम्यकथानदीनां प्रभवगिरिमुत्पत्तिगिरिम् । सुरभिर्व-

१ कंसहर्षमकुर्वन्तं C इति जग० च । २ शृङ्गारपा- A B C D F G H
३ -स्यारोहणगिरिं A B C D F H ४ सकलमुख- A B C D F G H
५ -रत्नसूचस्य D -रत्नानां F G

बीजं^१ विद्यालतानां स्वयंवरपतिं कीर्तेः स्पर्धागृहं लक्ष्मीसर-
स्वत्योरादिगृहं^२ शीलसम्पदां कोशमिव महासौन्दर्यस्य त्रि-
भुवनविलोभनीयाकृतिं युवानं ददर्श । स च चिन्तामणिनाम्नो
राज्ञस्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम । सा च स्वप्न एव नामादिक-
मश्रौषीत् ।

अनन्तरमहो प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं मन्ये स्वस्यैव

सन्तस्तत्सहितमासमिव वैदग्ध्यसहकारस्य । सौजन्यमेव मुखं
तस्यादर्शतलम् । विद्यालतानामादिबीजम् । कीर्तेः स्वयंवर-
पतिम् । लक्ष्मीसरस्वत्योः स्पर्धागृहम् । तथा च कालिदासः ।

निसर्गभिन्नास्यदमेकसंख्यमस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
इति ।

शीलसम्पदामादिगृहम् । महासौन्दर्यस्य कोशमिव । त्रि-
भुवने त्रिभुवनस्य वा विलोभनीया विलोभनकर्त्री आकृतिर्यस्य
तम् । कर्तव्यनीयर । स इति स्पष्टम् ।

अनन्तरं जाग्रदवस्थायामिति बहुविधं भाषमाणा सखी-
जनेन समं मुमुर्च्छेत्यन्वयः ।

प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्वितीये चिन्तनं भवेत् ।

तृतीये तु स्यतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥

उद्देगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ।

१ इति जग० च । कन्द ABCDF इति जर० च । २ सरस्वत्याः स्पर्धागृहं
कीर्तिलक्ष्योरादिगृहं ABCDEFGH २ कुलगील- DH

नैपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनोत्सुकमनसा कमलभुवा जगत्त्रयसम-
वायिरूपपरमाणूनादाय विरचितोऽयमन्यथा कथमिवास्मि
कान्तिविशेष ईदृशो भवति । वृथैव दमयन्ती नलस्य कृते

उन्नादः सप्तमे प्रोक्ता भवेद्वाचिस्तथाष्टमे ॥

नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ।

इति भरतोदिता दशावस्था वर्णयन्त्यतुर्थी दशां वर्णयति ।

अहो प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं मन्य उत्प्रेक्षे ।

मन्ये शङ्के भुवं प्राये नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥

सखैव नैपुण्यस्य प्रजानिर्माणनैपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनोत्सुक-
मनसा कमलभुवा ब्रह्मणा जगत्त्रयसमवायिरूपपरमाणूनादाय
निर्मितः ।

वृथैवेत्यादि । इन्दुमती भोजराजतनया अजे तदभिधाने
राजन्यनुरागिणी वृथैव बभूव । अजस्येन्दुमत्यपेक्षया हीनरूप-
त्वादिति भावः । तथाच कालिदासः ।

कुलेक कान्था वयसा गुणेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

तमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥

इत्यत्रात्मनस्तुल्यमित्यनेनोपमानकल्पनेनास्या अधिकगुणवत्त्व-
प्रतिपादनात् । अतएव रत्नं काञ्चनेन समागच्छत्विति सङ्गच्छते

वनवासवैशसमवाप । मुधैवेन्दुमती महिष्यजानुरागिणी
बभूव । अफलमेव दुःख्यन्तस्य कृते शकुन्तला^१ दुर्वाससः शाप-
मनुबभूव । निरर्थकं^२ मदनमञ्जरी नरवाहनदत्तं चकमे ।

कन्दर्पकेलपेक्षयाजादीनां कुरूपत्वमिति तासां तेष्वनुरागे वृ-
धैवेति तु स्पष्टमेव ।

महिष्याः सैरन्ध्रा अजे हागेऽनुरागे विरोधाभासः । एत-
न्मूलकोऽपि परिहासः । यद्यप्यजवरणसमय इन्दुमत्या न म-
हिषीत्वं तथापि वासवदत्तापरिहासैदशायां तत्सत्त्वेन न का-
यनुपपत्तिः ।

अफलमेव दुःख्यन्तस्य राज्ञो न लोकाव्ययेति निषेधस्तु
कारकषष्ठोविषयः । कृते तादर्थ्येऽव्ययम् । दुर्वाससः शापं य-
स्मिन्नासक्तहृदया स जनस्त्वां न स्मरिष्यतीत्येवंरूपमनुबभूव ।

अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्तते इयम् ।

इति कोशसारः । स्पष्टं चैतदभिज्ञानशाकुन्तले ।

त्रिचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतमिव ॥

इति ।

मदनमञ्जरी तन्नामिका स्त्री नरवाहनदत्तं राजविशेषं

१ निष्कारणमेवोत्थुगविनिर्जितरम्भा रम्भा नलकूबरमचोकम-
तः । २ विफलमेव धूमोर्णा ३ स्वयंवरार्थागतानेकदेवगणगन्ध-

निष्कारणमेवाचकमत । कमेर्णिङभावे कमेर्णिङेरिति वार्ति-
काङ्ङ ।

उत्थुगविनिर्जितरम्भा रम्भा स्वर्वेशा निष्कारणमेव नल-
कूबरं कुबेरस्तनुमचोकमत । अत्राप्यसमता । तथाच श्रीहर्षः ।

अस्मत् किल श्रोत्रसुधां विधाय

रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य ।

तत्रानुरक्ता तमनाय भजे

तन्नामगन्धान्नलकूबरं सा ॥

उत्तमोपभोगिनो नीचे प्रवृत्तिर्निन्दाहेतुः । तथाच भर्तृहरिः ।

मत्तेभेन्द्रविभिक्षकुम्भकवस्त्रयासैकवद्भूतः

किं जोषे दणमत्ति मानमहतामयेसरः केसरी ।

कमेर्लुङि कमेर्णिङिति स्वार्ये णिङि णिअति चङि णेरनिटी-
ति लोपे णौ चङीत्युपधाङ्गस्वे चङीति द्विलम् । सन्वत्तघुनीति
सन्वद्भावे सन्वत इतीलेऽभ्यासस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घः । अट् ।

धूमोर्णा स्वयंवरगतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु । षष्ठी चा-
नादर इति चकारादनादरे सप्तमी । ताननादृत्य धर्मराजं
पितृपतिं विफलमेवाचकाङ्ङत् । काचि वाचि माचि काङ्गा-
याम् । लुङ् ।

१ नि० - बोधनि- A B नि० - बोधगरित- C D G H २ - वरं चकमे A B
- वरमचकमत E ३ निष्फलमेव C D ४ स्वयंवरार्थागतदे- C D H

वसहस्त्रेषु धर्मराजमाचकाङ्क्षदिति^१ बज्रविधं^२ चिन्तयन्ती^३
विरहमुर्मुरमध्यमधिरूढेव^४ वाडवाग्निशिखाकवलितेव का-
लाग्निरुद्रपावकग्रस्तेव पातालगुहाप्रविष्टेव^५ शून्यकरणग्रामे^६
हृदये लिखितमिवोत्कीर्णमिव प्रत्युप्तमिव कीलितमिव निग-
लितमिव^७ वज्रलेपघटितमिवास्थिपञ्जरप्रविष्टमिव मर्मान्तर-
स्थितमिव मञ्जासारशवलितमिव प्राणपरीतमिवान्तरात्मान-

इति बज्रविधं चिन्तयन्ती । विरहमुर्मुरेत्यादिनाष्टमीमवस्थां
वर्णयति । विरहतुषानलमधिरूढेव । मुर्मुरस्तु तुषानल इति
वैजयन्ती ।

वाडवाग्निर्वडवानलसच्छिखा ज्वाला तथा कवलितेव । वा-
डवो वडवानलः । वज्रेर्दयोर्ज्वालकीलावित्युभयत्रामरः ।

कालाग्निर्यो रुद्रपावकः शिवालिकनेत्रजन्मा तेन ग्रस्तेव ।

इति विरहदाहमभिवर्णान्धं वर्णयति । पातालगुहायां
प्रविष्टेव । शून्यकरणग्रामं शून्येन्द्रियवर्गं यद्भृदयं तत्र लिखित-
मिव । अन्तरात्मानमधिष्ठितमिवान्तरात्मनि स्थितम् । अधिशी-
ङ्गस्यासां कर्मेति कर्मसञ्ज्ञा । पल्लवं मांसं तत्र विभक्तमिव ।

सप्तमीमवस्थां दर्शयति । उन्मत्तेव । अष्टमीमवस्थां व्या-

१-माचकाङ्क्षेति A E F G H इति जन० च । -मचोक्तमतेति B -माकाङ्क्ष-
दिति C २ धर्मराजं चकम एवंविधान्यन्यान्पि D ३ विचारयन्ती A B D निचि-
न्तयन्ती H ४-साहदेव A B C ५ निरस्तक-D ६-ग्रामा A C D G -ग्रामेव
B E F H ७ वज्रकपाटघ- E F H

मधिष्ठितमिव^१ 'रुधिराश्रयद्रवोभूतमिव पल्लसंविभक्तमिव'^२
 कन्दर्पकेतुं मन्यमानोन्मत्तेव बधिरेव मूकेव शून्येव निरस्तक-
 रणग्रामेव^३ र्च्छागृहीतेव ग्रहग्रस्तेव यौवनसागरतरङ्गपरम्प-
 रापरिगतेव^४ रागरज्जुभिरपवारितेव^५ कन्दर्पकुसुमबाणः की-
 लितेव 'शृङ्गारभावनाविषधूर्णितेव रूपपरिभावनाशून्यखि-
 क्षितेव मलयानिलापहतजीवितेव प्रियसख्यनङ्गलेखे वितर
 हृदये पाणिपद्मं^६ दुःसहो^७ विरहसन्तापः। मुग्धे मदन-

धिमाह । बधिरेव मूकेव । नवमीमवस्थां जडतामाह । शून्ये-
 त्यादि । मदनव्याधिनिराकरणार्थं शिशिरोपचारं वर्णयन् पुन-
 रष्टम्यवस्थां सूचयति ।

प्रियसख्यनङ्गलेखे अनङ्गस्य लेखा यस्यां सा । ईषदुद्धृत-
 मन्मथे विरहवेदकानभिज्ञतया शिचणं तदुपचारेषु । हृदये
 पाणिपद्मं वितर देहि । दुःसहो विरहसन्तापः ।

मुग्धेऽनभिज्ञे मदनमञ्जरि चन्दनोदकेन सिञ्च । सरले
 मन्मथविकारानभिज्ञे वसन्तसेने केशपाशं केशकलापं संवृणु ।

१ वक्षलेपवदितमिवाकारात्मानमधिष्ठितमिव समोन्मत्तस्थितमिव मञ्जासारसं-
 लितमिव प्राक्परीतमिवास्त्रिपञ्चरप्रविष्टमिव A B वक्षकपाटवदितमिवास्त्रिप-
 ञ्चरस्थितमिव समोन्मत्तप्रविष्टमिव मञ्जासारवलितमिवाकारात्मानमधिष्ठितमिव D
 २ रुधिराश्रय- C H रुधिरालय- D ३ पल्लसम्पृक्तमिव C ४ -ग्रतपरिगतेव F
 ५ रागरज्जुपरिवारितेव C रागरज्जुभिः परिवारितेव F ६ — शृङ्गार- C
 शृङ्गाररसमा- D G H ७ -पक्षवत् A B F G ८ + से A B C

‘मञ्जरि सिञ्च चन्दनोदकेन सरले वसन्तसेने’ संवृणु के-
शपाशं’ तरले ‘तरङ्गवति’ विकिर केतकीधूलिं वामे ‘मद-
नमालिनि वीजय शैवलदलेन चपले’ चित्रलेखे लिख चित्रे’
चित्रचौरं जनं भाविनि विलासवति’ निलिप’ मुक्ताचूर्ण-
निकरं रागिणि रागलेखे स्थगय नलिनीदलसमूहेन’ पयो-
धरभारं कान्ते’ कान्तिमति’ मन्दमपनय बाष्पविन्दून् ।

पाशः पञ्च हस्तस्य कलावार्थाः कचात् परे ।

इत्यमरः ।

तरले चञ्चलचित्ते तरङ्गवति केतकीधूलिं केतकीपरागं
विकिर । वामे विपरीतक्रियाकारिणि मदनमालिनि नलि-
नीदलेन वीजय । चपले चित्रलेखे चित्रे चित्तचौरं जनं लिख ।
भाविनि भावाभिज्ञे मुक्ताचूर्णनिकरं निलिप । रागिणि रा-
गवति नलिनीदलसमूहेन पयोधरभारं स्थगयाच्छादय ।

कान्ते कान्तिमति मन्दं बाष्पविन्दूनपनय । विन्दूनि
वज्रवचनं पीडारुदितसूचकम् । तथाच भरतः ।

बाष्पो नामाश्रुणः पूर्वमसौ सञ्जायते विधौ ।

१ मदनमञ्जरिके D २-लेखे DF ३-कलापं A B D F G H ४ तरङ्ग-
लेखे A B G ५ वितर CH ६ सुन्दरमा- D ७ विधमलेखे C ८ चित्रफलके C
९ भाववति E १० विलिप A B C F H ११-दलेन A B F G H १२ सु-
कान्ते A B C D F H १३ मन्दमन्द- A C D F G H

एहि भगवति निद्रेऽनुगृहाण मां धिगिन्द्रियैरपरैः किमिति
लोचनमयान्येव^१ ममाङ्गानि^२ न कृतानि विधिना भगवन्
‘कुसुमायुधायमञ्जलिस्तेऽनुचरो’^३ भव भाववति तादृशे जने

निमित्तत्रयसम्बन्धादानन्दे र्थातिसम्भवः ॥

आनन्दे विलुठन् भवती र्थायां सतरङ्गितायासः ।

आर्तावजस्त्राविकलबद्धबलनिन्दुसन्दर्भः ।

इति । सप्तम्यवस्थामुन्मादं चर्णयति । व्यभिचारी चोन्मादः ।
अत्र विभावः प्रियवियोगविभवभ्रंशादयः । अनुभावो वृथा-
लपितवृथारोदनादयः ।

भगवति सर्वैश्वर्ययुते । प्रसज्येयं तं पुनर्दृष्टिगोचरं करि-
ष्यतीति स्तुतिः । निद्रे मामनुगृहाण । पूर्वं तत्सम्बन्धाद्यथा
सुखमनुभूतमेवं पुनरपि सुखानुभवं यथा करवै तथा रसये-
त्यनुग्रह इत्यर्थः । अपरैरिन्द्रियैः किं तददर्शनेनानुपयुक्तत्वा-
दुपेक्षा । कृतेत्यस्य गम्यमानत्वात् तृतीया । गम्यमानापि क्रिया
कारकविभक्तौ प्रयोजिका ।

वेधसा लोचनमयान्येव ममाङ्गानि न कृतानीति तं धिक् ।

उभयसर्वतमोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयास्त्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

१ - कानि ABCDEGH २ - सर्वाङ्गानि D ३ - कुसुमायुध कृतोऽमञ्जलि-
रनुचरो H ४ - लवानुचरो CD

मलयानिल १ सुरतसमुत्कण्ठादीक्षागुरो वह यथेच्छमपगता
मम प्राणा इति वज्रविधं भाषमाणा सखीजनेन २ समं मुमुर्च्छ ।
अनन्तरं ३ परिजनप्रयत्नोच्छसितजीविता ४ सती ५ क्षणमति-
६ शिशिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिने ७ क्षणमतितुद्दिनमल-
यजरससरित्परिसरे क्षणमरविन्दकाननपरिवारितसरस्तट ८-

इति श्रेष्ठे तमित्यत्र द्वितीया ।

भगवन् कुसुमायुधायमञ्जलिर्नमस्कारो भाववत्यभिप्राया-
भिज्ञे तादृशे जनेऽनुचरो भव । तस्य सेवको भवेत्यर्थः । यथा
मां पीडयसि तथा तमपि पीडयेति त्वतिवात्सल्यादयोग्यत्वाच्च
नाभ्यधायि । सम्बन्धं विना गुणाविष्काराभावेनाल्परूपत्वेन
हीनत्वादनुचरत्वोक्तिः ।

मलयानिल समुत्कण्ठादीक्षागुरो यथेच्छं वह । यथेष्टव-
हनात् सोऽयुत्कण्ठितो भविष्यतीत्यभिप्रायात् प्रार्थना । प्रार्थ-
नायां लोट् । मे प्राणा अपगताः । वर्तमाने क्रः । पुंसि भूव्य-
सवः प्राणा इत्यमरः ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नेनोच्छसितं जीवितं यस्यांस्तादृशी

१ सुरतोत्क- A B C F G H सुरतमहेत्यवदो- D २ सा सखीजनेः D
३ प०-च्छा- C H ४ सितहृदया जीविता D + च A B D E G ५ - सती
C D H ६ शि०-सारसरसनि- B H शि०-साररजोराजिनि- C ७ च०
-जलमलय- C D H ८ + -मिह- D

विटपिच्छायासु 'क्षणमनिलोक्तासितदलेषु कदलीकाननेषु
क्षणं कुसुमशय्यासु' क्षणं 'नलिनीदलसंस्तरेषु' प्रलयकालो-
दितद्वादशरविकिरणकलापतीव्रविरहाग्निदह्यमानामतिह-
शां विप्राणामिव तनुं 'विभ्रती प्रचलदमन्दमन्दरान्दोलित'-

सत्यतिशिशिरघनसाररसनिस्रगाकूलपुलिनेव्यतिशीतलक्षपूरज-
लनदीतीरे पुलिनेषु ।

क्षणमतिदुर्दिनमलयश्चरससरित्परिसरेव्यतिशीतचन्दनजल-
नदेषु । क्षणमरविन्दकाननपरिवारितं यत् सरस्तस्य तटवि-
टपिच्छायासु । क्षणमनिलोक्तासितानि दलानि येषां तादृ-
शेषु कदलीकाननेषु । क्षणं कुसुमशय्यासु ।

क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु नलिनीदलास्तरेषु ।

प्रलयकालोदितद्वादशरवीणां किरणकलापवत् तीव्री यो
विरहानलस्तेन दह्यमानामतएवातिहशां विप्राणां तनुमिव
विभ्रती । अर्थात् तनुमिति । मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती दिक्षु
लिखितमिवेत्यादीतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठतेत्यन्वयः ।

गुणकीर्तनरूपां चतुर्थीं दशां प्रचलदित्यादिना वर्णयति ।

१ च० - लोक्ता- G H २ कुसुमशयीषु शय्यासु D ३ कमलिनी- D ४ + क्षणं
मुषारसङ्गतशिशिरितशिस्रस्तलेषु परिक्लेशेन सा लीयमाना D ५ -मानमाना-
तिहशां A B -मानातिहशां C E G -मानदृशामतिहशां F -मानं हशां H
इति नर० च । ६ विप्राणां B C D इति नर० च । ७ + -मुग्ध- C

‘दुग्धसिन्धुतरलतरङ्गच्छटाधवलहासच्छुरिताधरपल्लवं तन्मुखारविन्दं द्विजकुलमिव श्रुतिप्रणयि तदीक्षणयुगलं ‘सहज-सुरभिमुखपरिमलमाघ्रातुकामेव सुदूरविनिर्गता’ सा नासा-वंशलक्ष्मीः कलङ्कमुक्तेन्दुकलाकोमला’ पीयूषफेनपटलपाण्डुरा सा’ ‘द्विजपङ्क्तिस्तददृष्टचरमनङ्गमतिशयानं रूपं’ धन्यानि तानि स्थानानि ते च जनपदाः पुण्यानि’ नामाक्षराणि ‘च

प्रचलदमन्दो मन्दरस्तदान्दोलितः कम्पितो दुग्धसिन्धुस्तस्य तरलतरङ्गच्छटावद्वल्लो हासो हासं तेन कुरितमधरपल्लवं यस्य तादृशं तन्मुखारविन्दं कन्दर्पकेतुमुखकमलम् ।

द्विजकुलमिव ब्राह्मणसमूहमिव वंशमिव वा श्रुतिर्वेदः कर्णश्च तच्च प्रणयि प्रश्रयवत् तदीक्षणयुगलम् । सहजेति कलङ्कमुक्तेति स्पष्टम् ।

अनङ्गमतिशयानं तदनिर्वचनीयं रूपमदृष्टचरम् । भूतपूर्वचरम् । धन्यानि तानि स्थानानि ते च जनपदा यत्र स वसतीति शेषः ।

तानि नामाक्षराण्यभिधानवर्णानि सुकृतभाञ्जि पुण्यानि धान्यमुना परिष्कृतान्यलङ्कितानीति परिभावयन्ती चिन्तयन्ती

१ दु० - सुगन्धतरल- C दु० - हासदकुरित- C १ स० - मुखकमलपरि- AB EFG स० - नलामोदना- ABDEFGH २ - नना- CH - नास्य EG ३ - नलपि- ABCEGH ४ - ना AB - रीत्य EH - रवि- F ५ द्वि- पङ्क्तिरदृष्ट- ABFGH द्वि० - नङ्गाङ्गम- C ६ - यानं रूपं ABD - यानं नङ्गं F ७ पुण्यानां- ABDEFGH ८ - च EG

तानि सुकृतभाञ्जि यान्यमुना 'परिष्कृतानीति मङ्गमुङ्गः परि-
भावयन्ती दिक्षु विदिक्षु' लिखितमिव नभस्युत्कीर्णमिव वि-
लोचने' प्रतिबिम्बितमिव चित्रफलके लिखित्वा' पुरोदर्शित-
मिवेतस्ततो 'विलोकयन्तो व्यतिष्ठत । अथ तस्याः सारिका
तमालिका नाम तत्सखीभिः 'सद्दालोच्य कन्दर्पकेतोर्भावमा-

दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव नभस्याकाश उत्कीर्णमिव विकीर्ण-
मिव विलोचने प्रतिबिम्बितमिव ।

चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो विलोक-
यन्तो । अगनभूतमपि सङ्कल्पेनावलोक्यते । तदुक्तम् ।

कामक्रोधभयोन्मादाद्यैरसर्पाद्युपद्रवात् ।

असत्यान्यपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानि व ॥

इति । व्यतिष्ठत । समवप्रविभ्यः स्य इति तद् । पत्रहारिणी
दूतीयम् ।

कामिन्याः कामिनश्चापि सन्देशार्थी तु पत्रिकाम् ।

प्रापयत्यचिरेणैतामाहुः पत्रस्य हारिकाम् ॥

इति ।

अथ तस्याः सारिका तमालिका । नामेति प्रसिद्धौ । तत्स-

१ पुरस्कृतानीति A B F G १ + च A D १ -चनप्र- C -चनयोः F २ चित्र-
चित्रपटे लिखितमिव A B चित्रपटलिखितमिव C चित्रपटे D चित्रचित्रपटे
लिखित्वा F चित्रफलके लिखितमिव G चित्रचित्रपटलिखितमिव H ३ इति
जन० च । आलोक- A B F G २ समा- A B D

कलयितुं 'प्रस्थितागता च मयैव सार्धमत्रैव 'तरोरधस्तात् तिष्ठतीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ^१ मकरन्दः सदर्षमुत्थाय तमालिकां विदितवृत्तान्ता-
मकरोत् सा च कृतप्रणामा मकरन्दाय पत्रिकामुपानयत्^२ ।
अथ स तां स्वयमेवावाचयत्^३ ।

स्त्रीभिः सहासोऽस्य कन्दर्पकेतोर्भावं वासवदत्ताङ्गुरागमाकल-
यितुं प्रस्थिता मयैव सार्धं सहागता चात्रैव तरोरधस्तात् ति-
ष्ठतीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ शुकवाक्यश्रवणोत्तरं मकरन्दः सदर्षमुत्थाय तमा-
लिकां विदितो वृत्तान्तो यस्यास्तादृशीमकरोत् ।

सा च तमालिकापि कृतप्रणामा सती मकरन्दाय पत्रि-
कामुपानयत् ।

अथ स मकरन्दस्तां पत्रिकां मयि सत्येतावन्मात्रमपि
प्रयासोऽस्य माभूदित्यभिप्रायात् स्वयमेवावाचयत् ।

१ प्रस्थागता H २ तरोरधलिष्ठ- A B D F G H ३ + तच्छ्रुत्वा D ४ अथ
सदर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तान्तो तमालिकामकरोत् सा तु कृतप्रणामा क-
न्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् A B अथ सदर्षमुत्थाय कन्दर्पकेतवे मकरन्दो विदि-
तवृत्तान्तो तमालिकामकरोत् सा च कृतप्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् C
अथ तच्छ्रुत्वा सदर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तान्तो तमालिकामकरोत् सा च कृत-
प्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् D अथ सदर्षमुखोऽयं मकरन्दो विज्ञात-
वृत्तां तां तमालिकामकरोत् सा तु कृतप्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् F
अथ सदर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तां तमालिकामकरोत् ततः सा कृतप्रणामा
कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् H ५ अथ स्वयमेवादीत्य वाचयति A B अथ
तां स्वयमेवाचयत् C अथ स्वयं वाचयति F अथ स तां स्वयमेवाचयत् G H

प्रत्यक्षदृष्टभावाप्यस्थिरहृदया हि कामिनो भवति ।

स्वप्नानुभूतभावा द्रढयति न प्रत्ययं युवतिः ॥

तच्छ्रुत्वा^१ कन्दर्पकेतुरमृतार्णवमग्न इव सर्वानन्दानामुप-
रिवर्तमानो मन्दमुत्थाय^२ प्रसारितबाहुयुगलस्तमालिकामा-
लिलिङ्ग^३ । अथ तथैव सार्धं किं करोति किं वदति कथ-
मास्त इत्यादि सकलं वासवदत्तावृत्तान्तं पृच्छंस्तत्र तां निशां
दिवसमप्यतिवाह्य^४ कन्दर्पकेतुश्चाल ।

आर्यथाह । प्रत्यक्षं दृष्टो भावः पुरुषाभिप्रायोऽनया
तादृशपि कामिनो हि यतोऽस्थिरहृदया मय्यनुरक्त एवा-
सावित्यनिश्चलचित्ता भवति । स्वप्नानुभूतभावा युवतिः प्रत्ययं
स्वप्नदृष्टं स्वानुरक्तत्वनिश्चयं न द्रढयति । न दृढीकरोतीत्यर्थः ।
प्रत्यक्षदृष्टे यवानिश्चयस्तत्र परोक्षे का वार्तेति भावः । काव्या-
र्यापत्तिरलङ्कारः । कैमुत्येनार्यसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।
इति । आर्या छन्दः ।

लक्ष्मैतत् वप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेऽर्थे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयस्तात् परके श्ले मुखलाच्च सद्यति पदनियमः ।

चरमेऽर्थे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥

१ रतच्छ्रुत्वा A B ततकच्छ्रुत्वा D २ -परिगत इव मन्दमन्दमुत्थाय A B
-परिगतमग्नमात्मानं मय्यगनि मन्दमुत्थाय D मन्दमग्नःप्रसा- P ३ युगलसा-
मालिलिङ्ग C ४ + तस्मात् प्रदेशात् तथा च च D

अत्रान्तरे भगवानपि मरीचिमाली तं वृत्तान्तमिव कथयितुं
मध्यमलोकमवततार^१ । अथ वासरताम्रचूडचूडाचक्राकारश्चक्र-
^२वाकचक्रसङ्गामितसन्तापतयेव मन्दिमानमुदहन् ^३मन्दार-
स्तवकसुन्दरः ^४सिन्दूरादृतसुरराजकुम्भिकुम्भविभ्रमं ^५विभ्रा-
^६णस्ताण्डवचण्डवेगोक्कलितधूर्जटिजटाजूटकूटबन्धवन्धुरवि-

इति लक्षणात् । तच्छ्रुतेति स्पष्टम् ।

अथ तथैवेत्यपि स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे भगवान् मरीचिमालीपि वृत्तान्तं वासवदत्तावृ-
त्तान्तं कथयितुमिव मध्यमलोकं भूलोकमवततार ।

अथ चरमाणवपयमि ममञ्जेति सम्बन्धः ।

वासरमेव ताम्रचूडस्तस्य चूडाचक्राकारः । चक्रवाकानां चक्रं
समूहस्तत्र सङ्गामितः सन्तापो येन तद्भावतयेव मन्दिमान-
मल्पतेजस्वमुदहन् मन्दारस्तवकसुन्दरः सिन्दूरेणादृतोऽभि-
भूतश्चादितो यः सुरराजकुम्भिकुम्भसद्विभ्रमं तदाकारत्वा-
दस्येकलाक्षासीति विशिष्टभ्रमं विलासं च विभ्राणः । पूर्व-
वार्थेऽन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भज्ज् । दिपायिषूर्पश्रुतिकुम्भिसोमजा
इति हारावली ।

१-वासरत् A B D G H २ इति जग० च । वाकचक्रमुदहन्- B D वाक-
चक्रवाकमुदहन्- F ३ मन्दारकुसुमस्य- A C G ४ सिन्दूररक्षितस्य- A B सि-
न्दूररक्षितस्य- C D सिन्दूररक्षितस्य- H ५ विभ्रमः सन्ध्याताण्ड- D F ६ च०-
जोषितस्य- D च०-जोषित- G च०-जूटवन्- A B F H च०-जूटमुज्जु-
कटिवन्- D

‘कटवासुकिभोगमणिताटङ्कसनाभिमण्डलः’ सन्ध्यासन्धिनी-
 ‘सरसयावकपटलचारुर्वारुणोवारविलासिन्यरुणमणिकुण्ड-
 लकान्तिः’ “कालकरवालकृतवासरमहिषस्कन्धचक्राकारो

ताण्डवे चण्डवेगेनोच्छलितेन जटाजूटकूटबन्धेन बन्धुर
 उन्नतानतोऽतएव विषमविन्यासे यो वासुकिस्तस्य भोगमणिः
 फणामणिः स एव ताटङ्कः स्त्रीणां कर्णभूषणं तस्य नाभिसूक्त-
 स्वरूपो मण्डलो यस्य सः । वर्तुलत्वायै ताटङ्करूपकम् । बन्धुरं
 तून्नतानतमित्यमरः ।

सन्धैव सन्धिन्यकालदुग्धा वृषाक्रान्ता वा गौस्तस्याः सर-
 सयावकपटवच्चारुः

पीनायाश्चातिदुग्धाया गोः शृङ्गाराय मानवाः ।

रञ्जयन्ति शिरोदेशमन्यच्च बद्धधा किल ॥

कचिद्यावकपटलेति पाठः । अस्मिन् पाठे यावकपटलशब्देन
 यावकपटलमिव यावकपटलं लोकप्रसिद्धमेव दीतिपत्रविशेषं
 रञ्जनतिलकं विवक्षितम् ।

सन्धिनी तु वृषाक्रान्तकालदुग्धगवोः सृताः ।

इति विश्वप्रकाशः । सन्ध्यापुरन्धीति पाठः सुगमः ।

वारुण्येव वारविलासिनी तस्या अरुणमणिकुण्डलवत् का-

१ क० - ताडङ्क- D क० - ताडङ्क- E क० - टङ्काशङ्कासना- A B C D F H
 इति जग० च । २ सन्ध्यासैरन्धोसर- F ३ स० - पटवच्चारु- B C H इति जग० च ।
 स० - पटवच्चारु- D इति जर० च । स० - लासिनीमणि- B C D H ४ कालकर-
 वालच्छिन्नवा- A B F दिनकरकरच्छिन्नवा- C H इति जग० च । दिनकरकर-
 वालच्छिन्नवा- D F का० - महिषकन्धच C D F G H

मधुपूर्णकपालपात्रमिव^१ कालकपालिनोऽस्नानकुसुमस्तवक^२
इव नभःश्रियो^३ गगनाशोकतरुस्तवक इव^४ कनकमयदर्पण
इव प्रतीचीविलासिन्या भगवान्^५ दिनमणिश्चरमाणवपयसि
तरलतरङ्गवेगोच्छलितविद्रुमविटपाकृतिर्ममज्ज^६ । क्रमेण च

निरस्य सः । कालकरवालेन कृत्तश्चिन्नो वासरमहिषस्तन्वस्त-
लकाकारः । करवालः कृपाणवदित्यमरः ।

कालकपालिनो मधुपूर्णकपालपात्रमिव । नभःश्रियोऽस्नान-
कुसुमस्तवक इव । तन्नीडनायेति भावः ।

गगनमेवाशोकतरुस्तव्य स्तवक इव । प्रतीचीविलासिन्याः क-
नकमयदर्पण इव । दिनमणिर्भगवांश्चरमाणवपयसि ममज्ज ।

क्रमेण भगवतो सन्ध्या समदृश्यतेत्यन्वयः । पूर्वं रजोविलु-
ठितानि पद्मादुत्थितानि कुलायार्थिन्यतएव परस्परकलह-
विकलानि कलविद्रुकुलानि तेषां कलकलेन वाचालानि शि-
खराण्याणि येषां तादृशेषु शिखरिषु वृक्षेषु सन्तु ।

कलविद्रुसिचपृष्ठो गृहनीडो वृषायणः ।

इति हारावली । शिरोऽयं शिखरं वा नेति तरुप्रकरणेऽमरः ।

वसतेर्निवासस्थानस्य काञ्चेष्का येषां तादृशेषु ध्वाञ्जेषु
काकेषु । अनवरतेति स्पष्टम् ।

१-कपालचपकमिव H २+-वतंस C ३ गगनाशोको- C ४ कनकदर्प-
A B C D F H ५ कृपयश्चरमा- A B चरमा- C D E F G चरमसहार्य- H
६-विकलाकृतिर्ममज्ज D ७ ततः क- D इति नर- च ।

‘रजोविलुठितोत्थितकुलायार्थिपरस्परकलहविकलकलविद्ध-
 ‘कुलकलकलवाचालशिखरेषु शिखरिषु ‘वसतिकाङ्गेषु ‘ध्वा-
 ङ्गेष्वनवरतदह्यमानकालागुरुधूपपरिमलोद्गारेषु’ वासा-
 गारेषु ‘दूर्वाञ्चिततटिनीतटनिविष्टविदग्धजनप्रस्तूयमान-
 काव्यकथाश्रवणोत्सुकशिष्टजनाकलकलनिवारणक्रुद्धेषु वृद्धे-
 ष्वालोलिकातरंलरसनाभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघु-

दूर्वाभिरञ्चितं यत् तटिनीतटं तच्च निविष्टविदग्धजनैः
 प्रस्तूयमानानां काव्यकथानां श्रवणोत्सुका अतएव शिष्टज-
 नाकलकलनिवारणार्थं क्रुद्धास्तादृशेषु दृष्टेषु ।

आलोलिकायां बालानां निद्रार्थं क्रियमाणे हरलोच-
 इति लोकप्रसिद्धे मुखधनिविशेषे तरला रसना जिह्वा यासां
 ताभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघुकरतालजनितसुखे शि-
 ष्ययिषमाणे श्रितुमिच्छौ शिष्टजने । तदुक्तम् ।

आलोलिका मुकुलिका उलूलिमुखघण्टिका ।

इति । विरचिता कन्दर्पमुद्रा प्रसाधनं याभिस्तासु चुद्रासु
 वेष्टासु ।

१ रजोविलुठितो- A B रजोविलुठितो- C रजोराजिलुठितो- D २० -कलसार्थि-
 D २ कु० -कलाराववा- C कु० -विचालितशि- A B C D E ३ वसतिका-
 A B C D E F G H ४ ध्वा० -धूपपरि- A B G ५ -रिषु A F G ६ कु०
 -तटनिवसगोष्ठीकविद्- A B C F ७ कु० -तटनिवसगोष्ठीकविद्- D E G H
 ८ कु० -मानसधुनयनकर्षा- C ९ कु० -मानकथा- D

करतालजनितसुखे शिशयिषमाणे^१ शिशुजने विरचितकन्द-
र्पमुद्रासु लुद्रासु^२ कामुकजनानुबध्यमानदासीजनविविधा-
^३स्त्रीलवचनश्रुतिविरसीकृतसन्ध्यावन्दनोपविष्टेषु शिष्टेषु रो-
^४मन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्बकाध्यास्यमानमदिष्टगौष्टीनपृष्ठास्व-
रण्यस्थलीषु^५ निद्रालुद्रोणकुलकलितकुलायेषु कानननिका-

लुद्रा वेश्मनटीकण्टकारिकासरघासु च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कामुकेति स्पष्टम् ।

रोमन्येन सर्वितस्त्राक्ष्य पुनश्चर्वणेन मन्यरेण कुरङ्गकुटुम्-
केनाध्यास्यमानं मदिष्टं मृदुतरं गौष्टीनानां भूतपूर्वगोस्थानानां
पृष्ठं पृष्ठवत् पृष्ठं यासु तादृशीव्वरण्यस्थलीषु सतीषु ।

गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्टीनं भूतपूर्वकम् ।

इत्यमरः ।

१ हृद्देशालोलिकातरलतरसनाभिरतिलघुतरकरतलताडनजनितसुखे कथि-
तकथाभिर्जरताभिरनुगते शिशयिषमाणे A G हृद्देशालोलिकातरलतरसना-
भिरतिलघुतरकरतलताडनजनितसुखाभिः कथितकथाभिर्जरतोभिरनुगते शिश-
यिषमाणे B हृद्देशालोलिकातरलतरसनाभिः कथितकथाभिरतिलघुतरकरतल-
ताडनजनितसुखाभिर्जरतोभिरनुगते शिशयिषमाणे C F हृद्देशालोलिकामुखर-
सनाभिः कथितकथाभिरतिलघुकरताडनजनितसुखे जनयिषोभिरनुगते शिश-
यिषमाणे D हृद्देशालोलिकातरलतरसनाभिः कथितकथाभिरतिलघुकरताल-
जनितसुखे जननोभिरनुगते शिशयिषमाणे E आलोलिकाकरलतरलतरस-
नाभिः कथितकथाभिरतिलघुतरकरताडनजनितसुखे जरतोभिरनुगते शिशयिष-
माणे H १ का० - नुबध्य - A D H २ स्त्री० - विभिनो - C स्त्री० - लनेषु D ४ म०
- ननेदिष्ट C ५ निद्रालुद्रोण - A B C D E F G H नि० - कलिलकु - C D H
इति जग० च ।

येषु कापेयविकलकपिकुलेष्वाश्रमतरुषु निर्जिगमिषति जर-
तरुकोटरकुटोरकुटुम्बिनि कौशिककुले तिमिरतर्जननिर्गतासु
दहनप्रविष्टदिनकरकरशिखाखिव' 'प्रस्फुरन्तीषु 'दीपले-
खासु मुखरितधनुषि वर्धति शरनिकरमनवरतमशेषसंसार-

निद्रालुद्रोणकुलं काककुलं तेन कलितकुलायेषु व्याप्त-
नीडेषु कानननिकायेषु काननसमूहेषु ।

निकायस्तु पुमान् लूचे सधर्मिप्राप्तिसंहतौ ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कापेयं कपिकर्म तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तेष्वा-
श्रमतरुषु । कपिज्ञात्योर्धक् ।

जरतरुणां चिरन्तनट्टलाणां कोटरा निष्कुशास्त एव
कुटीराणि तेषु कुटुम्बिनि कुटुम्भवति कौशिककुले निर्जिगमि-
षति निर्गच्छति । निष्कुहः कोटरं वा नेत्यमरः । वासः कुटो-
तिष । कुटीशमीशुण्डाभ्यो र इत्यल्पले रः ।

तिमिरतर्जनार्थं निर्गताखिव दहनप्रविष्टदिनकरकराणां
किरणानां शिखासु प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु । सौरं तेजः
सायमग्निं सङ्गमते । आदित्यः सायमग्निं प्रविशतीत्यादि-
श्रुतिः । मुखरितधनुषि । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नानङ् ।

१-आकाखिव ABCD • २-स्फुर- ABCDGH विस्फुर- F ३-दीप-
शिखासु A दीपकलिकासु BC

श्रेमुषीमुषि मकरध्वजे 'सुरतारम्भाकल्पशोभिनि 'शम्भली-
भाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने 'सैरन्ध्रीवध्यमानरस-
नाकलापजल्पाकजघनस्थलीषु' जनीषु' विश्रान्तकथानुबन्ध-

अरुणिकरं वर्षति । अनवरतमप्रेषसंसारश्रेमुषीमुषि सकलसं-
सारमतिहारके मकरध्वजे । धीः प्रज्ञा श्रेमुषी मतिरित्यमरः ।

सुरतारम्भाकल्पेन वेषेण शोभिनि शम्भलीनां कुट्टनीनां
भाषितं वचनं भजति तादृशि भूषां भजति भुजिष्याजने प्रेक्षा-
जने । आकल्पवेषौ जेष्यम् । शम्भली कुट्टनी समे ।

नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ।

इति चिखमरः ।

भुजिष्या प्रैष्यमात्रे स्यात् स्वतन्त्रायामपि स्यता ।

इति धरणिः ।

सैरन्ध्रीभिर्बध्यमानरसनाकलापेन काञ्चीकलापेन जल्पा-
कजघनस्थलीषु जनीषु वधूषु ।

सैरन्ध्री परवेशस्या स्ववशा त्रित्यकारिका ।

स्याज्जल्पाकस्तु वाचास्त इति द्वयोरमरः ।

जनी सीमन्तिनोवध्वोदत्पन्तौ च जनिर्मता ।

इति विश्वः ।

१ सुरतारम्भाकल्प- A B C D F H २ शम्भलीनां- C ३ सै-रसनाकलाप-
A E F G H सै-रसनाकालजल्पा- B C D ४ जघनादु A B C D, F G H
५ वाराजनादु C

तथा 'प्रवर्तमानानेकजनगृहगमनत्वरेषु' चत्वरेषु 'समावा-
सितकुक्कुटेषु निष्कुटेषु 'कृतयष्टिसमारोहणेषु बर्हिणेषु' वि-
हितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु गृहस्थेषु 'सङ्कोचोदञ्चदवाञ्च-
त्केसरकोटिसङ्कटकुशेशयकोशकोटरकुटीरशायिनि षट्च-
रणचक्रेऽथानेन वर्त्मना भगवता 'भानुमता समागन्तव्यमिति
'सर्वपट्टमयैर्वसनैरिव मणिकुट्टिमालिरिव' विरचिता वरुणेन

विश्रान्तकथानुबन्धतया प्रवर्तमानानेकजनेषु गृहगमनत्वरा-
येषु तेषु चत्वरेष्वङ्गेषु । अङ्गणं चत्तराजिरे इत्यमरः ।

निष्कुटेषु गृहारामेषु समावासितकुक्कुटेषु । गृहारामास्तु
निष्कुटा इत्यमरः ।

बर्हिणेषु मयूरेषु कृतयष्टिसमारोहणेषु । मयूरो बर्हिणो
बर्हीत्यमरः । गृहस्थेषु विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु । सङ्कोचेति
स्यष्टम् ।

अथानन्तरं वरुणेनानेन वर्त्मना भानुमता गन्तव्यमिति
सर्वपट्टमयैर्वसनैर्मणिकुट्टिमालिर्मणिबद्धभूमिरिव रचिता । कु-
ट्टिमोऽस्ती निबद्धा भूरित्यमरः । कालकृत्तेत्यादि स्यष्टम् ।

१ प्रवर्तमानकथकजन- A B C D E F G H इति जन० च । २ चत्वरेषु A
B C F G इति जन० च । ३ समाधा- C H ४ कृतयष्टिसमारोहण- A B D G H,
५ बर्हिणेषु A G ६ स० -द्वन्द्वसंज्ञक- C F स० -वाचस्पत्यसंज्ञक- D स०
-अथकोटरकोटकु- B ७ भानुमता समाग- A B C G भानुमता जन- D F H
८ रत्नप- D ९ लिपिरिव A B D F

कालकृतस्य दिवसमहिषस्य रुधिरधारेव विद्रुमलतेवाम्बर-
महार्णवस्य रक्तकमलिनोव गगनतडागस्य काञ्चनसेतुरिव^१
कन्दर्पगमनस्य^२ मञ्जिष्ठारागारूपताकेव गगनचर्म्यतलस्य
लक्ष्मीरिव^३ "स्वयंवरपरिगृहीतपीताम्बरा भिक्षुकोव तारानु-
रक्ता^४ रक्ताम्बरधारिणी^५ भगवती सन्ध्या समदृश्यत । क्ष-
णेन च क्षणदारागरचनाचतुरासु सन्ध्याशिथ्यास्त्रिव वेश्यासु

लक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिगृहीतः पीताम्बरो विष्णुर्यथा । पक्षे ।
पीताम्बरं पीतनभः ।

भिक्षुकोव तारायां देवतायामनुरक्ता रक्ताम्बरधारिणी
रक्तवस्त्रधरा । पक्षे । तारा मञ्जिष्ठाणुरक्ता यस्याम् । आहि-
तान्ध्यादिः । रक्तमम्बरमाकाशो यस्याम् ।

क्षणेन गणक इव मञ्जिष्ठसूचके प्रदोषे तिमिरमजृम्भते-
त्यन्वयः । क्षणदा रात्रिस्तस्या रागरचना तत्र चतुरासु
सन्ध्याशिथ्यास्त्रिव वेश्यासु । पक्षे । क्षणदा आ साकल्येन रागा
भैरवादयस्तेषां रचना यथायथं स्वरयाममूर्च्छनासहितं गानं
तत्र चतुरासु । यदा । क्षणदार्त्ता स्वसुखप्रदानामा साकल्येन
रागरचना प्रीतिरचना तत्र चतुरासु ।

१ कालेन कृतस्य दिवसमहिषस्य B कालेन कृतस्य महिषस्य C कालकृतदि-
वसमहिषस्य E कालकृतस्य महिषस्य G कालकृतस्य दिवसमहिषस्य H
२-सेतुरिव A -केतुरिव D ३ कन्दर्पस्य D ४ स्वयंवरस्य A B D H स्वयं
स्य C F ५ रागरक्ता A B C F G H इति जग० च । -रक्ताम्बर- D
१ + च द्वारयोपिदिव पञ्चानुरक्ता कालेयकनामपयोधरा वधुरिव कपिलता-
रका D

तुलाधारशून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि^१ घनघटमानदल-
पुटासु पुटकिनीषु तिमिरप्रतिहस्तकेष्विव तत इतः परिश्र-
मत्सु कमलसरसि^२ मधुकरेषु^३ विकलकुररीरुतच्छलेन

तुलाधारा वणिजस्तैः शून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि ।
पत्ने । तुलारात्रिराधारो येषां ते चन्द्रादयस्तैः शून्यायाम् ।
तथाच माघः ।

अविभाव्यतारकमदृष्टिर्मद्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः ।

विगतोरुतापमतमिस्रमभादपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥

इति ।

तुलाधारस्तुलाराशौ भवेदाणिजकेऽपि च ।

इति विश्वः ।

घनं निविडं घटमानदलपुटासु पुटकिनीषु कमलिनीषु ।
राजादेर्योग्यस्यापेदि विपणिनो विपणमपसारयन्ति सश्रीकाश्च
स्वदारपिधानमाचरन्तीति लोकव्यहारो ध्वनितः । हरताल
इति भाषायाम् ।

नाम्नेकिनी पुटकिनी विसनास्त्रिंश पद्मिनी ।

इत्युत्पत्तिनी ।

कमलसरसि तिमिरप्रतिहस्तकेष्विवेतस्ततो भ्रमरेषु परि-
भ्रमत्सु । प्रतिहस्तकोऽपरहस्तकः । सञ्ज्ञायां कन् । गुमास्ता

रविविरहविधुरासु विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु गणकः इव
नक्षत्रसूचके प्रदेशे हरकण्ठकाण्डकालिमसनाभि दैत्यबल-

इति भाषायाम् । मालिन्येन साम्यात् प्रतिहस्ततोत्प्रेक्षणम् । प्रभौ
पराभूते बुधः परहस्तदारादीन् समया स्मृत्यान् सखीजिघृ-
क्षया प्रेषयत्येवेति लोकप्रसिद्धो ध्वनितः ।

रविविरहविधुरास्तएव विकलकुररीस्तच्छलेन पक्षि-
विशेषशब्दमिषेण विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु ।

गणक इव दैवज्ञ इव नक्षत्रसूचके शुभाशुभकार्योपयोग्य-
श्रित्यादिनक्षत्रसूचके । पक्षे । नक्षत्राणि तारास्तसूचके स्रोतके
प्रदेशे । दैवज्ञगणकावपीत्यमरः ।

हरस्य कण्ठकाण्डं गलस्तम्बस्तत्कालिमसनाभि दैत्यबलमिव
प्रकृष्टः श्रेष्ठस्तारको दैत्यविशेषो यच्च ।

काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च प्राशिनाम् ।
स्तम्भे रहसि गर्वे चेति धरणिः । पक्षे । प्रकृष्टास्तारका भौमा-
दिनक्षत्राणि यच्च । तथाच माघः ।

सवितुस्त्रिषाङ्गि दृष्टुं श्रेऽपि न यः

स तमीं तमोभिरधिगम्य तताम् ।

द्युतिमयहीद्वहणो लघवः

प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥

इति ।

मिव 'प्रकृतारकं भारतसमरमिव वर्धमानोलूककलकलं'
धृष्टद्युम्नवीर्यमिव कुण्ठितद्रोणप्रभावं नन्दनवनमिव' सच्च-
रत्नौशिकं 'कृष्णवर्त्मेवाखिलकाष्ठापहारकं संगर्भमिव'

भारतसमरमिव वर्धमान उलूकस्य कुर्योऽधविशेषशकुनिपु-
त्रस्य कलकलो यत्र । पचे । उलूकः पेचकाः ।

उलूकः कुर्येदेऽपि पेचके जम्भेदिनि ।

इति विश्वः । सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ इत्यण् ।

धृष्टद्युम्नवीर्यमिव द्रुपदपुत्रवीर्यमिव कुण्ठितो द्रोणस्याचा-
र्यस्य प्रभावो येन । पचे । कुण्ठितो द्रोणानां काकानां प्रभावो यत्र ।

द्रोणो ना दग्धकाके स्थादश्वत्याख्यो गुरावपि ।

इति रुद्रः ।

नन्दनवनमिवेन्द्रवनमिव सञ्चरन् कौशिक इन्द्रो यत्र । पचे ।
कौशिका उलूकाः ।

कौशिकः पेचके वक्रे विश्वामित्रे च कौशिकः ।

इति विश्वः ।

कृष्णवर्त्मेवाखिलकाष्ठानामिन्धनानामपहारकम् । पचे ।
काष्ठा दिग्गन्तासामपहारकमाष्कादकम् । यदा । कृष्णवर्त्मान-
मिव दुराचारमिवाखिलकाष्ठानामखिलोत्कर्षाणामपहारकं
नाशकम् ।

१ प्रकृत- D F प्रकृत- H १ कोलाहलं D २ नन्दनमिव B F H ३ क-
काष्ठोप- A D ४ इति जम्भे च नर- च । संगर्भमिव A B C E F G H
च संगर्भमिव D

घनतरपाषाणकर्करासु^१ गिरितटोषु सचक्षुरिव सुप्तसिंहनय-
वदीधितिच्छटाकपिलेषु^२ सानुषु सजीवमिव तमोमणिभिः
संवर्धितमिवाग्निहोत्रधूमलेखाभिर्मांसलितमिव^३ कामिनीकेश-
पाशसंस्कारागुरुधूमपटलैरुद्दीपितमिव घनतरलीनमधुकर-

कृष्णवर्त्मा ऊताश्रे स्यादुराचारे विधुन्तुदे ।

काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः ।

स्याद्दिशि स्थानमाने च काष्ठमाख्यातमिन्धने ।

इति विश्वप्रकाशः ।

सगर्भमिव ससत्त्वमिव । अधिकमिति यावत् । कश्चित् सगर्व-
मित्यपि पाठः । घनतराः पाषाणाः कर्करासु यत्र तासु गिरि-
तटोषु । कांकर इति भाषायाम् ।

सचक्षुरिव सिंहनेत्रदीधितिच्छटाकपिलेषु सानुषु । सुप्त-
सिंहेति पाठस्तु भ्रामकत्वादुपेक्षितः ।

तमोमणिभिर्ज्योतिरिङ्गणैः सजीवमिव । इतस्ततो भ्रमणा-
दिति भावः ।

ध्वान्तोन्मेषखद्योतस्तमोमणिर्ज्योतिरिङ्गणः ।

इति व्याजिः ।

अग्निहोत्रधूमलेखाभिः संवर्धितमिव । कामिनीकेशपाशस-
ंस्कारार्थमगुरुधूमपटलानि तैर्मांसलो बलवांस्तददाचरितमिव ।
सिंभादित्वास्तः । बलवान् मांसलोऽसल इत्यमरः ।

१पटलमेचकितपेचकिकपोलतलदानधाराशीकरैः पुञ्जीकृत-
मिव १वितततमालमालाच्छायासु १लीयमानमिव १कज्जल-
श्यामभोगिभोगेषु प्रावरणमिव रजनीपांसुलायाः पलितौष-
धमिव वृद्धवारविलासिन्या अपत्यमिव रजन्याः सुहृदिव

घनतरं निविडतरं लीनानामुपविष्टानां मधुकराणां पट-
लैर्मैचकितानां श्यामवदाचरितानां पेचकिनां गजानां कपो-
लतलदानधाराशीकरैरुद्दीपितमिव ।

उलूके करिणः पुच्छं मूलोपान्ते च पेचकः ।
कालश्यामलमेचका इति द्वयोरमरः । प्रौढोक्तिः ।

वितता या तमालमाला तच्छायासु पुञ्जीकृतमिव । कज्ज-
लश्यामभोगिभोगेषु सर्पशरीरेषु लीयमानमिव । रजनीपांसु-
लाया रात्रौ कृष्णाभिसारिकायाः प्रावरणमिव । स्त्रैरिणी पां-
सुला च स्यादित्यमरः ।

वृद्धवारविलासिन्याः पलितस्य जराकृतकेशशैल्यस्यौषधं
तन्निवारकमिव । अन्यतमस्य केशानां विशेषानुपलम्भादिति
भावः । पलितं वेश्यानां जीविकाभङ्गहेतुरिति ता एव वर्णिताः ।
पलितं जरसा शैल्यं केशादावित्यमरः ।

रजन्या रात्रेरपत्यमिव । तत उद्धृतत्वादिति भावः । कलि-

१ पटलैर्मैचकितमिव पेच- A D F घ० -पोलतरलदान- A B घ० -पोल-
दान- C H १ विततमालतमाल- A C E F G H वितततमाल- B D
१ -लकाननच्छायासु B C D E G -लकाननशिरसासु F -लकाननलच्छा-
यासु H ४ कज्जलरसश्या- A B C D F

कलिकालस्य मित्रमिव दुर्जनहृदयस्य^१ बौद्धदर्शनमिव^२ प्र-
त्यक्षद्रव्यमपङ्गुवानं^३ तिमिरं व्यजृम्भत^४ । "मुदितमिवातिम-
त्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले फलितमिवातिसान्द्रबहुलच्छ-
"दविततमालतमालकानने^५ स्फुरितमिवातिकान्तकान्ताजन-
"घनतरकेशपाशसंहतौ^६ मिलितमिवेन्द्रनीलमणिरश्मिभिरति-

कालस्य सुहृदिव । सदाचारनाशकलाग्न्याच्च साम्यात्
सुहृत्त्वम् । दुर्जनहृदयस्य मित्रमिव ।

बौद्धदर्शनमिव बौद्धशास्त्रमिव प्रत्यक्षमपि चचुरिन्द्रिय-
गोचरमपि न तु परमाण्वादिवदतीन्द्रियं द्रव्यमपङ्गुवानम् ।
सर्वं ज्ञानमयं जगदिति मन्यमानास्ते ।

सूर्याचन्द्रमसौ व्योम ताराचक्रं वसुन्धरा ।

सरितः सागराः शैलाश्चिन्तयैव विभूतयः ॥

इति प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमन्यथयन्ति ।

अतिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले मुदितमिव हृष्टमिव ।
अतिसान्द्रबहुलपञ्चविततमालतमालकानने फलितमिव । अति-
कान्तकान्ताजमघनतरकेशपाशसंहतौ स्फुरितमिव । इन्द्रनील-
मणिरश्मिभिर्मिलितमिव । अतिशयमांसलं तमः । अवटो गं-
र्तास्तटो अटव्यश्च तत्रोत्पन्नमिव ।

१ - यानां C D F २ इति जग० च । बौद्धविद्वान्मिव A B C D E G H
३ - रमलभूत A D E F G H व्यजृम्भत C ४ - मुदितमिव मत्त- A B C ५ द-
विततमाल- A B C F G H ६ स्फुरित- A D F H स्फा० - जनतरकेश- B
७ घनतरकेश- H ८ - संहतौ A B C G - केशसंहतौ D E H

शयमांसलं तम इवावटतटाटवीषु^१ साटोपमिव^२ स्फुटपाटवो-
 'त्कटप्रकटविशङ्कटकुटजविटपोत्कटविनटितषट्पदालिषु'^३
 'घनतरघोरघस्मरविषधरभोगभासुरं मदभरमत्तदन्तिदन्त-

अवटः सात् खले गर्ते कूपे कुहकजीविनि ।

इति विश्वप्रकाशः ।

स्फुटं पाटवं पटुत्वं तेनोत्कटमुदयं प्रकटो व्यक्तो विशङ्कटो
 महान् यः कुटजविटपक्षत्रोत्कटविनटितषट्पदालिषु साटो-
 पमिव सावष्टम्भमिव ।

विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विलासविकरालयोः ।

इति विश्वप्रकाशः । विशङ्कटं पृथु हृहदित्यमरः ।

घनतरं घोरं भयानकं घस्मरो भचको यो विषधरस-
 झोगवद्भासुरम् । घोरं भीमं भयानकम् । भचको घस्मरोऽस्मर
 इत्युभयचामरः । सृघस्यदः क्कारश् घसेः ।

मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनेन जर्जरं शिथिलावयवं तमः ।
 मदमत्त इति विशेषणं गजानां तारुण्यद्योतनाय तच्च दन्तयोः
 श्रैत्याय ।

निष्ठाकरारम्भसमये चन्द्रोदयारम्भसमये सकुचकुवलय-

१ -सल्लमवटतटाटवीषु C -सल्लतमवटतटाटवीषु D -सल्लं तम उक्ताममिया-
 वटतटाटवीषु E -सल्लं तमोऽवटतटाटवीषु F -सल्लतममुक्ताममियावटतटाटवीषु G
 २ + अति- A B C F G H इति जग० च नर० च । ३ त्क० -त्रङ्कटानेकविड-
 योत्कटविटविचिह्नितेषु D ४ -दावलीषु C D G H इति जग० च नर० च ।
 ५ घनतरघोरघोरमतिघ्न- A B C H घनतरघोरतरघोरविष- D

द्युतिर्जनजर्जरं तमः । निशाकरारम्भसमय^१ इव^२ सङ्कुचकु-
प्रलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे^३ नतिमति तमोतिमिरे क्षणेन
च सन्ध्याताण्डवाडम्बरोच्छलितमहानटजटाजूटकूटकुटिल-
विवरविवर्तितजङ्गुकन्यावारिधाराबिन्दव इव विकीर्ण^४ दुर्धर-
धरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्मतमातङ्गमण्डलकरपरिमुक्त^५

व्याजेन विरचिताञ्जलिपुट इव । अतएव नतिमति नञे तमो-
तिमिरे सति ।

क्षणेन तारका व्यराजन्तेत्यन्वयः । पूर्वं तमःप्रारम्भे ता
एव वर्णिता इदानीं चन्द्रोदयप्रारम्भ इति न किञ्चिदसमञ्ज-
सम् । सन्ध्यासु ताण्डवं नृत्यं तस्याडम्बरः समारम्भस्तेनोच्छ-
लिते महानटस्य जम्भोजंटाजूटकूटकुटिलविवरे विवर्तिता या
जङ्गुकन्या गङ्गा तस्या वारिधाराबिन्दवस्त इव विकीर्ण वि-
स्तृताः । ताण्डवं नटनं नाव्यमित्यमरः ।

आडम्बरः समारम्भे गजगर्जितद्वययोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

दुर्धरधरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्मतमातङ्गमण्डलं समूह-

१-समय A D २-सङ्कुचितङ्ग- A B C D F G H स०-आजाहि- A
B F G स०-आजवि- C D H ३-जमति जातितेजीयसि तमो- A B जाति-
तमोयसि तमो- C जमति तमोयसि तमो- D जमति तमो- E F H चव-
जमति तमो- G ४-विवरवर्तिज- E F H विवरवर्तिज- D ५-दुर्धरतरधर- G
६-ध०-दिङ्मतमा- A B C D F G H ७-तङ्गमण्डलमुक्ता करिषो- C ८-
तङ्गमुक्तकरिषो- D ९-तङ्गमण्डलकरमुक्तरीकरविकरा F

शीकरच्छटा 'इवातिद्वीयेनभस्तलभ्रमणखिन्नदिनकरतुर-
गवान्तफेनस्तवका इव' गगनमहासरःकुमुदकाननसन्देहः
दायिन्यो विश्वं गणयतो विधातुः शशिकठिनीखण्डेन तमो-
मशीश्यामेऽजिन इव नभसि' संसारस्यातिप्रून्यत्वाच्छून्यवि-
न्दव इव वितता जगत्त्रयविजयविनिर्गतस्य 'मकरकेतो रति-

स्तत्करैः शुण्डाभिः परिमुक्ताः शीकरच्छटा शम्बुकणच्छटा-
स्या इव ।

करो वर्षोपले पाणौ शुण्डाप्रत्ययरश्मिषु ।

इति विश्वप्रकाशः ।

अतिद्वीयो दूरं नभस्तलं तत्र भ्रमणेन खिन्ना दिनकरतु-
रगास्तैर्वान्तफेनस्तवका इव । द्वीयश्च दविष्टं च सुदूर इत्यमरः ।

गगनमहासरसः कुमुदकाननसन्देहदायिन्यः । तुल्यत्वा-
दित्यर्थः ।

विश्वं गणयतो विधातुस्तमोमशीश्यामेऽजिने चर्मणीव नभ-
स्याकाशे शशी चन्द्र एव कठिनी खटिका तस्याः खण्डेन शकलेन
रचिता इति शेषः । संसारस्यातिप्रून्यत्वात् । नश्वरत्वेनेत्यर्थः ।
प्रून्यविन्दव इव । कठिनी खटिकायां त्विति विश्वप्रकाशः ।

जगत्त्रयविजयार्थं विनिर्गतस्य मकरकेतोः कामस्य रतेः प्रि-

१ इव तता अति- D इव० -नभस्तल- C D G H इव० -रचतुरम- D G
इव० -तुरजविसरवा- C D F २ + शीर्षा B + शीर्षा C ३ विद्युति A B C
D F G H ४ कुमुदकेतो C D H

करतलविकीर्णलाजा^१ इव ^२गुटिकास्तगुलिका इव पुष्पध-
न्वनो वियदम्बुराशिफेनस्तवका इव रतिविरचिता गगनाङ्गणे
आतर्पणपञ्चाङ्गुलय इव ^३विकीर्णा व्योमलक्ष्मीहारमुक्तानि-
करा^४ इव ^५चन्द्रचिताचक्रादात्यावेगव्यस्ताः^६ कामकीकस-

यायाः करतलविकीर्णलाजा इव । पुष्पधन्वनो गुटिकास्तं
गुलेख इति भाषायाम् । तस्य गुलिका इव । गुरिया गोली
इति वा द्वयं भाषायाम् ।

वियदम्बुराशेः फेनस्तवका इव । गगनाङ्गणे रतिविनिर्मिता
आतर्पणम् । अथिपन इति भाषायाम् । तस्य पञ्चाङ्गुलयः ।
रुटकी इति भाषायाम् । ता इव । उत्सवादावातर्पणेनाङ्गुली
रञ्जयित्वा कुब्जादि रञ्जयन्तीति सम्प्रदायः ।

आतर्पणं च सौहित्ये विन्द्यादालिग्यनेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

विकीर्णा विस्त्रिता व्योमलक्ष्म्या हारमुक्तानिकरा इव । चन्द्र
एव चिताचक्रं तस्मादात्यावेगेन व्यस्ता इतस्तत उत्पतिताः
कामकीकसखण्डाः कामास्त्रिखण्डास्त इव । चिता चित्या चितिः
स्तियाम् । कीकसं कुल्यमस्य चेति द्वयोरमरः ।

१-कीर्ण लाजा B E G -कीर्ण लाजाङ्गुलय D २ गुटिकास्तगु- C F
३ विकीर्णयो- A B E G ४-मुक्ताफलनिकरा A B F G ५ इति जग-
६ चक्रकोपानलदग्धकामचिता- C D चक्रकोपानलदग्धकामचन्द्रचिता- G
१-व्यस्ताः A D

खण्डा इव तिमिरोद्गमधूमधूमलसन्धानलपरितप्रगगनम-
हास्थलीकटाहमृज्यमानलाजानुकारिण्य' इव तारका
व्यराजन्त ।

ताभिः श्वित्तमिव वियदशोभत । दीर्घाच्छासरचनाकुलं
'सुश्लेषवक्त्रघटनापटु सत्कविवचनमिव चक्रवाकमिथुनमती-

तिमिरमेव धूमस्तेन धूमलः कृष्णलोहितः सन्ध्यैवानलो
वक्रिस्तेन परितप्तो गगनमहास्थल्येव कटाहस्तत्र मृज्यमान-
लाजानुकारिण्यः । धूमधूमलौ कृष्णलोहित इत्यमरः ।

ताभिस्ताराभिः श्वित्तं सञ्जातकुष्ठमिव वियदराजत ।
कोटो मण्डलकं कुष्ठं श्वित्त इत्यमरः । श्वित्तमिति पाठे सञ्जा-
तश्चित्तम् ।

दीर्घाच्छासो दीर्घपरिच्छेदस्तद्रचनयाकुलं व्याप्तम् । यदा ।
दीर्घाच्छासरचनानां कुलं गृहम् । शोभनः श्लेषोऽलङ्कारो गुण-
विशेषो वा वक्त्रं कन्दोभेदस्तद्रचनापटुः सत्कविस्तत्काव्यमिव ।
पक्षे । दीर्घाच्छासस्य महोच्छसनस्य रचनयाकुलं व्याकुलम् ।
सुश्लेषवक्त्रघटना शोभनः श्लेष आलिङ्गनं यत्र तादृशी वक्त्रघ-
टना मुखसंयोजनं तत्र पटु चक्रवाकमिथुनमतोवाख्यत ।

आख्यायिका परिच्छेद आश्लाशोच्छासकावपि ।

इत्युत्तरतन्त्रम् । कुलं जनपदे गृहे ।

१. -नामरविकरणाभ्यांशुठितलाजबीजानुकारा B C F H इति, जग० च ।
२ संक्षेप- D इति जग० च नर० च ।

वाख्यत । कमलिनीवनसञ्चरणलग्नमकरन्दविन्दुलुब्ध-^१
मुग्धमधुकरमालाशबलगात्रं^२ कालपाशेनेव^३ मूर्तरामशापे-
नाकृष्यमाणं चक्रवाकमिथुनं^४ विजघटे । रविविरहविधुरायाः

सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम् ।

इति विश्वप्रकाशः ।

एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः ।

तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः शेष इत्यभिप्रेतः ॥

इति भोजराजः । स्निग्धमसृष्टमैथिल्यं इति गुणप्रकरणे दण्डी ।

वक्त्रं नाद्यन्नसौ स्यातामभ्येयौऽनुष्टुभि ख्यातम् ।

इति केदारः ।

पटुस्त्रीक्ष्णेऽस्फुटे दले निष्ठुरे निर्दयेऽपिच ।

इति रुद्रः ।

कमलिनीवनसञ्चरणैर्लग्नमकरन्दविन्दुषु लुब्धा सटण्णा
मुग्धा रम्या मधुकरमाला तथा शबलं चित्रं गात्रं यस्य तत् ।
कालपाशेनेव मूर्तरामशापेन सम्यग्यथा रात्रौ न मिलितस्त-
थाकृष्यमाणं चक्रवाकमिथुनं विजघटे विघटितम् ।

रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव चक्रवाकमिथुनं
द्विधा पपाट । अट पट गतौ ।

१-लुब्धमधुकरमधु- C G H २-शबलतया C ३-कुहराम- D सू-शापेना-
वक्त्रः C H ४ + विधुरं H

‘कमलिन्या हृदयमिव द्विधा पपाट चक्रवाकमियुनम् ।
 आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य पार्श्वे सञ्चरन्ती कुमुदिन्या
 भ्रमरमाला दूतीवालक्ष्यत । तारकाव्याजादस्तङ्गतस्य दिवा-
 करस्य श्लोकादिव स्थूलाश्रुबिन्दुभिः १ककुभो व्यरुदन् ।
 भास्वतो निजदयितस्य २विरहादभिनवकिञ्चत्कराजिव्याजेन
 मुर्मुर इव ३ नलिनिकोशहृदये जज्वाल । ४रविरश्मिभस्मित-

कुमुदिन्याः पार्श्वे सञ्चरन्ती भ्रमरमालागमिष्यतो हिम-
 करदयितस्य चन्द्रप्रियस्य दूतीवालक्ष्यत । सञ्चरन्तीत्यत्र
 दूतीयान्तेन योगाभावात् समस्तूतीयायुक्तादिति नात्मनेपदम् ।

अस्तङ्गतस्य दिवाकरस्य श्लोकात् ककुभसाराव्याजेन व्यरु-
 दन् । कमलिनी कोशहृदये भास्वतो निजदयितस्य विरहाद-
 भिनवकिञ्चत्कराजिव्याजेन मुर्मुर इव तुषानस इव जज्वाल ।
 मुर्मुरसु तुषानस इति वैजयन्ती ।

रविरश्मिभस्मितनभोवनस्य मञ्जीराश्रिरिव । श्रुतिवचनमिव
 वेदवाक्यमिव परिहृतं दिगम्बरस्य बौद्धस्य दर्शनं शास्त्रं येन
 तत् । पक्षे । दिगम्बरयोर्दिगाकाशयोर्दर्शनं येन तत् । शर्वरं
 शर्वरीसम्बन्धि । शेषत्वेन विवक्षायाम् । भवे तु ठञ् स्यात् ।

१ कमलिनीकामिन्या H २ श्लोकादिव क- DH श्लोकात् क- E ३ वि-
 -राजिना- A B C D E H ४ मुर्मुरमिव A B E F G H इति जज्ञ- च नर-
 च । ५ रविरश्मिदवाग्निभ- B C G

नभोवनमशीराशिरिव श्रुतिवचनमिव^१ परिहृतदिगम्बरदर्शनं^२ सद्यो द्रावितराजपट्ट इव समुद्रप्रवाह इव शर्वरमन्धकारं व्यजृम्भत ।

क्षणेन च क्षणदाराजकन्यकाकन्दुकः^३ कन्दर्पकनकदर्पण उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवकाकृतिः^४ प्राचीललाटतट-

एवं शर्वरस्य तमसो निवृत्तय इत्यादयो व्याख्याताः । तमो व्यजृम्भत ।

क्षणेन रजनीपतिरभ्युदयमाससादेत्यन्वयः । क्षणदाराज-
कन्या कन्दुको गेन्दुकः । गेन्दुकः कन्दुक इत्यमरः । गेन्दा इति
गालमसुरिया इति भाषावाम् ।

कन्दर्पस्य कनकदर्पणो मुकुरः । दर्पणे मुकुरादर्भावित्य-
मरः । कनकपदं रक्तत्वेन साम्प्रार्थम् ।

उदयगिरेर्बालमन्दारपुष्पस्तवको नव्यमन्दारगुच्छकस्तदा-
कृतिः । स्याद्गुच्छकस्तु स्तवक इत्यमरः । बालपदमाह्वयति-
श्रयाय ।

प्राचीललाटतटे कुङ्कुमविन्दुचक्रवदाकारेण यस्य । अथ
कुङ्कुमम् । कश्मीरजन्माग्निशिखमित्यमरः ।

१ श्रुतिदर्शनमिव A F G २ चतदि- A F H हृतदि- B C ३ + कन्य दवा-
तिरस्त्रतविचरूपभावं A B कन्यमपि तिरस्त्रतविचरूपभावं D F ४ -कन्यका-
कनककन्दुकः A B -कन्यकाकरकन्दुकः C F -कन्याम्रीडाकन्दुकः D ५, प्राची-
ललाटलाट- A प्राचीमहिमाललाट- D प्रा० -कुङ्कुमविन्दु- D

कुङ्कुमबिन्दुचक्राकारः कनककुण्डलमिव नभःश्रियः दिव्य-
वधूप्रसाधिकाहस्तसस्तालक्तकपटलमिव^१ गगनसौधकनक-
कुम्भ इव प्रस्थानकनककलश इव त्रिभुवनविजयविनिर्गतस्य
मकरकेतोः^२ कन्दर्पकार्तस्वरतूणमुखकान्तितस्करः^३ प्राच्य-
शैलशिखराग्रप्रहृढजपाकुसुमच्छविः^४ स्वच्छकुङ्कुमपिण्डपूर्ण-

नभःश्रियः कनककुण्डलमिव कर्णवेष्टनमिव । कुण्डलं कर्ण-
वेष्टनमित्यमरः ।

दिव्यवधूनां प्रसाधिका तद्वस्तात् सस्तमलक्तकपटलमिव ।
गगनेति स्पष्टम् । प्रस्थानकनकेति च ।

कन्दर्पस्य कार्तस्वरतूणमुखकान्तेः सुवर्णनिषङ्गमुखशोभा-
यास्तस्करोऽपहारकः । तच्छ्रेष्ठत्वादिति भावः । तूणोपासङ्ग-
तूणीरनिषङ्गा इत्यमरः ।

प्राच्यां भवः प्राच्यः शैलस्तच्छिखराग्रे प्रकटं जपाकुसुमं
तच्छविः । युप्रागपेति यत् । ओद्गुप्यं जपापुष्पमित्यमरः ।

स्वच्छकुङ्कुमेन पिण्डं सान्द्रं पूर्णपात्रमिव निशाविलासिन्याः ।

पिण्डं सान्द्रे बले काले तूलेऽपि परिकीर्तितम् ।

पूर्णपात्रं वस्तुपूर्णपात्रे वर्धायकेऽपि च ॥

इति विश्वः ।

१-विष्ट इव D २ क०-मुखचक्रा- A B C D F ३ प्राक्- A B C D
४ स०-पूर्णकरस्थितपा- A B H स०-पूर्णस्यदिकपा- C

पात्रमिव निशाविलासिन्याः कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश^१ इवाख-
ण्डलाशाङ्गनायाः^२ क्षीरसिन्धुरिव हरिणाधिष्ठितो राम इव
लक्ष्मणान्वितः सुग्रीव इव तारापतिः सुराजो रक्तमण्डल^३
उदयारुणमण्डलो^४ रजनोपतिरुदयमाससाद ।

ततः कामिनीहृदयसङ्गामित इव^५ चकोराङ्गनानेचपुटपीत

कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश इवाखण्डलाशाङ्गनाया इन्द्रदिग-
ङ्गनायाः । आखण्डलः सहस्राक्ष इत्यमरः ।

क्षीरसिन्धुरिव हरिणा विष्णुनाधिष्ठितः । पचे । हरिणेन ।
राम इव लक्ष्मणेनानुगतः । पचे । लक्ष्मणा चिह्नेन ।

सुग्रीव इव तारा तन्नामिका स्त्री । पचे । तारा नक्षत्राणि ।
सुराजो रक्तं मण्डलममात्यादिसमूहो, यस्य । पचे । म-
ण्डलं विभ्वम् ।

उदयेनारुणं मण्डलं विभ्वं यस्य सः ।

ततः कामिनीहृदये सङ्गामित इव चकोराङ्गनाभिर्नेच-
पुटैः पीत इव कुमुदकोशैर्लीढ इवाखादित इव क्षीणतां ज-
गाम क्षणदाकृतो रागश्चन्द्रमण्डलस्थं लौहित्यम् ।

अनन्तरं ग्रहपतिश्चन्द्र उज्जगाम । शर्वरी व्रजाङ्गना गोपी

१ - भर A B F H २ - शाविलासिन्याः B H - लाङ्गनायाः C ३ - क्षीर-
रक्तमण्डल A B D E H ४ - रजनो - पतिरुदयाचलमा- C रजनो - पतिरभ्युदय-
H इति नर० च । ५ इति नर० च । च० - पुटपाठित A B C F G H
च० - पुटपुटपीत D

इव रक्तकुमुदकोशलीढ इव क्षीणता क्षणदाकृतो जगाम
रागः ।

अनन्तरं^१ शर्वरीव्रजाङ्गनाविष्कृतनवनीतस्वस्तिक इव
कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितमुकुर^२ इव श्वेतातपत्रमिव मकर-
केतोर्दन्तपालिचक्रमिव विद्यन्महासेः श्वेतचामरमिव^३ मदन-

तस्या आविष्कृतं नवनीतस्य स्वस्तिकश्चतुष्कमिव । चैक इति
भाषायाम् । नवनीतं नवोद्भूतमित्यमरः ।

स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कमृहभेदयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितो मुकुर इव । मकरकेतोः श्वे-
तातपत्रमिव । विद्यन्महासेराकाशखड्गस्य । पालयतीति पालिः ।
पाल रक्षणे । एतन्तः । अत्र इः । दन्तस्य गजदन्तस्य पालिर्गज-
दन्तमयः । त्वरति यावत् । मदनमहाराजस्य श्वेतचामरमिव ।
चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । निशायमुनाया वालुकापुलिन-
मिव । गगनमहातापसस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थं स्फाटिक-
मयशिवलिङ्गमिव । काल एवोरगः कृष्णोरगस्तस्याण्डमिव ।
नभोमहार्णवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव । मदनारिणा श्वेतेन
दग्धस्य मकरकेतोश्चैत्यमिव ।

१ + च A B C G २ श० - गङ्गाभुजावि- D ३ श० - गङ्गाविष्कृतनव- F G
२ - मुकुर A B C D E F H इति अग० च । ४ - र इव A C D H .

इव रक्तकुमुदकोशलीढ इव क्षीणता क्षणदाकृतो जगाम
रागः ।

अनन्तरं^१ शर्वरीव्रजाङ्गनाविष्कृतनवनीतस्वस्तिक इव
कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितमुकुर^२ इव श्वेतातपत्रमिव मकर-
केतोर्दन्तपालिचक्रमिव विद्यन्महासेः श्वेतचामरमिव^३ मदन-

तस्या आविष्कृतं नवनीतस्य स्वस्तिकश्चतुष्कमिव । चैक इति
भाषायाम् । नवनीतं नवोद्भूतमित्यमरः ।

स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कमृहभेदयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितो मुकुर इव । मकरकेतोः श्वे-
तातपत्रमिव । विद्यन्महासेराकाशखड्गस्य । पालयतीति पालिः ।
पाल रक्षणे । एतन्तः । अत्र दः । दन्तस्य गजदन्तस्य पालिर्गज-
दन्तमयः । त्वरति यावत् । मदनमहाराजस्य श्वेतचामरमिव ।
चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । निशायमुनाया वालुकापुलिन-
मिव । गगनमहातापसस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थं स्फाटिक-
मयशिवलिङ्गमिव । काल एवोरगः कृष्णोरगस्तस्याण्डमिव ।
नभोमहार्णवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव । मदनारिणा श्वेतेन
दग्धस्य मकरकेतोश्चैत्यमिव ।

१ + च A B C G २ श० - गङ्गाभुजावि- D ३ श० - गङ्गाविष्कृतनव- F G
४ - मुकुर A B C D E F H इति अग० च । ४ - र इव A C D H .

१'न्दर्परयचक्रचारुम्बरप्रासादस्य' पारावत इव २'उद-
याचलचारुचूडामणिरिव ३'ऐरावतलुप्तसिन्दूरकुम्भस्थलमिव
भग्नशृङ्गपुराणगोमुण्डखण्ड इव तारकाश्वेतगोधूमशालिनी
नभःक्षेत्रस्य मलयजपिण्डपाण्डुरराजतपात्रमिव ४'सिद्धाङ्गना-
हस्तस्रस्तं' ग्रहपतिरुज्जगाम ।

चूडामणिः । अम्बरमेव प्रासादो राजगृहं तस्य पारावत इव ।
गृहप्रकरणे । प्रासादो देवभुजाम् । पारावतः कलरवः कपोत
इति द्वयोरमरः । ऐरावतस्य लुप्तसिन्दूरं मृष्टसिन्दूरं कुम्भस्थल-
मिव । श्वेतगोधूमैः शालिनः श्वेतत्वं तारासाम्याय । काबिली
गोहं इति भाषायाम् । शोभमानस्य नभःक्षेत्रस्य भग्नशृङ्गः । भग्न-
विषाणत्वं वर्तुलत्वार्थम् । पुराणश्चर्मरहितो गोमुण्डखण्ड इव ।
सीमानिर्माणार्थं रक्षार्थं वा क्षेत्रे गोमुण्डः समारोप्यते । सिद्धा-
ङ्गनाहस्तात् स्रस्तं भ्रष्टं मलयजेन घृष्टचन्दनेन पिण्डं चूर्ण-
मतएवातिपाण्डुरं राजतपात्रं रौप्यपात्रमिव । यद्वा । मलयज-
पिण्डैर्घृष्टचन्दनगुटिकाभिः पाण्डुरमित्यादि । उभयत्र भ्रष्ट-
नवर्णनं चन्दनपङ्कविन्दवो गुटिका वा तारा विकीर्णा इति
ध्वनयितुम् । लोचनमधुकराणां पुण्डरीकमिव । वर्तुलत्वसा-

१ न्द० - रम्बरमहाप्रा- A B C D F G २ - प्रासादश्चेतपा- D H ३ उदया-
चलचूडा- A B C D F ४ ऐरावतचालितसि- D ५ सिद्धाङ्गनाजनविषयं C
६ + इव भग्ननात् तारापति- D + नभसि E